हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
ये श्रिता वै जनपदाः तेषु पाञ्चालमध्यमा ।
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभटी स्मृता ॥

भरतः

--भङ्गतालः

सा त्रिविधा । विलम्बा द्वादशमात्रा । मध्या चतुर्दशमात्रिका । द्रुतपाञ्चाली षोडशमात्रिका ।

नान्यः

पाञ्चजन्यः—नृत्तबन्धः

पात्रिष्षोडशसंख्याते मध्यपङ्क्तिचतुष्टयम् ।
परितष्षोडश ज्ञेया शङ्खाकारनिवेशिता ॥

इति द्वात्रिंशदाख्याता नर्तकीनामनुक्रमात् ।
यत्र पङ्क्तेस्तृतीयायाः तृतीयं स्थानमाश्रिता ॥

तद्द्वितीयं द्वितीयस्या द्वितीयं च तृतीयकम् ।
चतुर्थं च क्रमात्प्राप्य तृतीयायाश्चतुर्थकम् ॥

क्रमात्स्थानानि चत्वारि तुरीयायाः समेत्य च ।
तृतीयायां द्वितीयाया आद्यं सर्वमपि क्रमात् ॥

ततः प्रदक्षिणावृत्या बाह्यस्थानानि षोडश ।
क्रमाद्व्रजेत्तथान्यास्तु चरेयुः प्रातिलोम्यतः ।
स पाञ्चजन्यबन्धस्थो वीरनारायणप्रियः ॥

वेमः

पाटः

वाद्यवर्णसमूहस्तु पाटः पटुधियां मतः ।

कुम्भः

—वाद्यप्रबन्धः

पाटः स्यात्केवलैः पाटैः क्रियते यत्र वादनम् ।

वेम

निष्पन्नः केवलैः पाटैः पट इत्यभिधीयते ॥

शार्ङ्गः

—प्रबन्धाङ्गम्

सन्दोहो वाद्यवर्णानां पाटस्तालानुगो भवेत् ।

जगन्नाथः

स पाटो यश्च शब्दानामुच्चारो वाद्यसङ्गिनात् ।

हरिपालः

मृदङ्गवीणामुरजादिजन्माकराभिघातप्रभवस्तु पाटः ।

रघुनाथः

पाटकरणम्—प्रबन्धः

पाटपूर्वं तु करणे गीयते धातुयुग्मकम् ।
स्वरैश्च हस्तपाटैश्च यतिभिश्च मनोरमैः ॥

हरिपालः

स्वरैस्सह ततः पाटैर्यद्वाक्यरचितैरपि ।
धातुद्वयं परिस्थेयं तत्पाटकरणं द्विधा ॥

जयः

पण्डितमण्डल्या करणप्रबन्ध अष्टधोक्तः । स्वर, पाट, प बन्ध, तेन, बिरुद, मिश्र, चित्र, भेदैः ।

पाटचालिः--वाद्यप्रबन्धः

पाटवर्णादयोऽष्टाद्या अन्तास्संवादिनो वृताः ।
षट्खण्डास्ते स्युरेकैकमेकं प्रत्येकविंशति ॥

तत्तत्संख्यात्मिका वर्णा मालावैचित्र्यसंयुताः ।
नानावाद्यान्विता रासतालयुक्ता भवेत्ततः ॥

अनेकवाद्यसंपन्नो बहुभङ्गीविचित्रितः ।
कलासश्चचरीयुक्तः स्याच्च तां पाटचारिकाम् ।
पाण्डरीकादयः प्राहुः शब्दचालिं परेऽपि च ॥

श्रीकण्ठः

अस्य नाम पाटचालिरित्यन्ये । पण्डरीकादय इति । पण्डरीकविटलादयः नर्तननिर्णयादिग्रन्थकाराः । पण्डरीकस्थाने पुण्डरीक इति केचित्पठन्ति । पाण्डुरङ्ग विटल देवस्य पर्यायशब्दत्वात्पण्डरीक इत्येव साधु स्यात् । परे इति । देवेन्द्रादयः ।

पाटलार्णवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मत्र

पाटवाद्यानि

पटहे तु हुडुक्कायां पाटविन्यासभेदतः ।
वाद्यानि विविधानि स्युस्तेषामुद्देश उच्यते ॥
आदौ बेल्लावर्णी चल्लावर्णी चाप्युडवस्तथा ।
ततः कुटुम्बिनी चापि चारुश्रवणिका तथा ॥
परिश्रवणिकालग्नः तथा कुडुपचारणा ।
समप्रहारसंज्ञश्च ततः स्यात्करचारणा ॥
दण्डहस्ताभिधश्चैव ततो घनरवाभिधः ।
इति द्वादश वाद्यानि प्रोक्तानि पटहे बुधैः ॥
चल्ली ततश्चल्लिपाटो घत्ता चैव झडप्पणी ।
अनुश्रवणिकाभेदो हस्तस्तद्वतुजोडणी ॥
त्रिगुणः पञ्चहस्तश्च पञ्चपाणिस्तथैव च ।
पञ्चकर्तरिकासंज्ञं ततश्चन्द्रकला तथा ॥
कथितानि हुडुक्कायां वाद्यानीति त्रयोदश ।
पञ्चविंशतिरुक्तानि वाद्यानि मिलितानि तु ॥

वेमः

पाटवाद्यम्

पटहहुडुक्कादिषु वादने भागः। अथवा खण्डः।
वाद्यमिति रूढिपदम्।

पाटीरवः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ध प म ग म ग रि म ग स.

मज

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स
(अव) स नि ध प म ग म ग रि स

मज

पाठ्यम्

पठ व्यक्तायां वाचीत्युक्तम्। व्यक्तत्वं विवक्षाविशिष्टस्वार्थार्पणक्षमत्वम्। तच्च काकध्यायोक्तस्वरालङ्कारादिसामग्रीयोजनेन भवतीति तयोपस्कृतं पाठ्यमुच्यते।

अभिनवगुप्तः

—संस्कृतप्राकृतरूपेण द्विविधं संस्कृतपाठ्यं तु

नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः।
समासाश्च स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः॥
व्यञ्जनान्यङ्गकैरेतैः नानाधातूपबृंहितम्।
प्रयोगार्हं प्रविज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यमित्यदः॥

कुम्भः

पाठ्यभाषा

उपभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च।
तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिताः॥

भरतः

पाडी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म प म ग रि स.

मज

पाडीरागध्यानम्

चिकुरविजितमत्तालीं कान्तिपराभूतप्रावृडधरपालीम्।
शुद्धस्वरालीं हृदि पालीं ध्यायामि मूर्तिसमवर्णकालीम्॥

रागसागरः

पाणिका

पाणिका नाम यजुर्वेदसंबन्धि ब्रह्मप्रोक्तं गीतम्। इत्रं सप्तरूपाङ्गध्रुवाल्यन्यतमा।

चत्वार्यङ्गानि स्युस्सर्वास्वथ पाणिकासु सदा।
ध्रुवकं विशधि पुनरन्यच्चासारितेन॥

वक्त्रे प्रतिवक्त्रे द्वे शिरश्शरीरक्रमेण च चतुर्णाम्।
अंशानामेतेषां कथयामि च लक्षणं यथानियमम्॥

मुखमत्र षोडशकलं प्रतिमुखमपि षोडशकलं च।
द्वादशकलं च शीर्षं चतुरुत्तरविंशतिः शरीरकलम्॥

यदाह भरतः

मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशकमुदाहृतम्।
शिरो द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणं विग्रहस्ततः॥
इति चतुराद्यष्टकलान्तं नियमादत्र च तद्ध्रुवकम्।
एवं लक्षणयोगादष्टादशपाणिका ज्ञेयाः॥
पाणिकायाः पदानि स्वराश्च भरतभाष्ये नान्यदेवेनोदाहृताः।
तत्र पशुपतिपाणिकायाः शीर्षकं चोक्षषाडवे।

उमापाणिका, वरदापाणिका—शुद्धपञ्चमरागे, रुद्रपाणिका—शुद्धसाधारिते, धवलपाणिका मध्यमग्रामे चोक्षकैशिके च, सदाशिवपाणिका शुद्धकैशिके मध्यमग्रामे च, गान्धारीपाणिका भिन्नषड्जे, गान्धारपञ्चमे च, दिवाकरपाणिका शुद्धमध्यमरागे, स्कन्दपाणिका गान्धारपाणिका। शिष्टानां पाणिकानां लक्षणं कलास्वरूपं पदस्वरयोजनं च नोदाहृतं नान्यदेवेन। इतरग्रन्थेषु तन्नामैव नास्ति।

पाणिसमम्—अवनद्धे साम्यम्

समपाण्यर्धपाण्युक्तं तथैवोपरिपाणिकम्।
गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत्॥

भरतः

यत्र गीतिर्भवेदादौ पदं तु तदनन्तरम्।
पदं चादौ ततो गीतिः सममेवाथवा द्वयम्।
गीत्वा युक्तं तु तद्वाद्यं भवेत्पाणिसमं बुधैः॥

नान्यः

—गीतेन समं पञ्चपाणिप्रहारसमत्वम्

समपाण्यर्धपाण्युक्तं तथैवोपरिपाणिकम्।
गीतवाद्यानुगं यत्तु ज्ञेयं पाणिसमं तु तत्॥

भरतः

पाणिहस्तः—हस्तपाटः

समपाणिस्तु पटः(?) पुष्करे विरलाङ्गुलिः।
वादयेद्यदि संप्रोक्तः पाणिहस्तो मनीषिभिः॥
तरगिड दरगिड वेमः
अङ्गुल्यो विरलास्सर्वाः साङ्गुष्ठास्ताडयन्ति चेत्।
पाणिहस्त इति ख्यातो हस्तपाटो मनीषिभिः॥

सोमेश्वरः

पाण्डुः—मुखरागः

ईषत्स्मितस्तु पाण्डुस्स्यात्स पुनर्विनियुज्यते ।
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारे तथैवावेगशङ्कयोः ॥

वेमः

पाण्डुवर्णः

सितपीतसमायोगात्पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ।

भरतः

पाण्यन्तरः—हौडुकिकहस्तपाटः

यदा व्यवहिताङ्गुष्ठः स्वपुटे दक्षिणश्चलेत् ।
निपीडयेत्स्फुटं वामस्तदा पाण्यन्तरो भवेत् ॥

वेमः

उल्लासाद्दक्षिणो हस्तो व्यङ्गुष्ठः स्वपुटे मुहुः ।
पीडयेत्स्वं पुटं वामो भवेत्पाण्यन्तरस्तदा ॥
विश्लिष्टाङ्गुलिसञ्चारादङ्गुष्ठार्धार्धताडनात् ।
पाण्यन्तरस्य जननं केचिदाचक्षते बुधाः ॥
अन्ये पाण्यन्तरं प्राहुर्व्यङ्गुष्ठाद्युक्तलक्षणम् ।
हस्तान्तरं ततो भिन्नं विश्लिष्टादिकलक्षणम् ॥

मोक्षदेवः

पाण्यन्तरनिकुट्टकः—हस्तपाटः

दक्षिणाङ्गुष्ठतर्जन्योर्घाताद्वामस्य रेफवत् ।
क्रमव्युत्क्रमघाताच्च पाण्यन्तरनिकुट्टकः ॥
धगिडदां खरिकरां खरिक खरिकदांदां खरिखरिदां गिडदां ।

वेमः

पातः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

घातः केवलया पातः ।

शार्ङ्ग

केवलया, तर्जन्या, इति शेषः ।

—तारा

पातोऽधोगमनं,

अशोकः

रसे च करुणे कार्यः ।

कुम्भः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

आहन्ति तन्त्रिकां गाढं तर्जनी खवला यदा ।
वैरिणां दुर्गपातज्ञस्तदा पातमिहाब्रवीत् ॥

कुम्भः

पातालकुण्डली—देशीतालः

पातालकुण्डलीताले शरो दीप्तो गुरुस्तथा ।
लपौ लगौ गपौ लपौ मपौ च मगणप्लुतौ ॥
गौ गौ लपौ गलौ लश्च मगणो लप्लुतौ तथा ।
द्रुतद्वयं लघुश्चन्ते प्रान्ते व्यापकयुग्मकम् ॥
।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ।ऽ॥
ऽऽ।ऽ००॥ (?)

दामोदरः

पात्रप्रवेशः

ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥
स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥
कर्णादष्टाङ्गुलस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः ॥
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥

भरतः

पादः

घट्टितोद्घट्टितोत्सेधा मर्दितस्ताडितोऽग्रगः ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगस्सूची निजश्चेति नवाङ्घ्रयः ॥

सोमेश्वरः

समाग्रतलसञ्चारकुञ्चितोद्घट्टिताञ्चिताः ।
इति पादाभिधाः पञ्च भवेयुर्मुनिसम्मताः ॥
ताडितो घट्टितोत्सेधो घट्टितो मर्दितोऽग्रगः ।
पार्श्वगः पार्ष्णिगस्सूचीसंज्ञकोऽङ्गुलिपृष्ठगः ।
तलाहतिरिति प्राहुरस्य भेदान् परे दश ॥

ज्यायनः

समस्त्र्यश्रोऽञ्चितस्सूची पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
कुञ्चितोद्घट्टितौ चेति चरणास्सप्त भारताः ॥
घट्टितो घट्टितोत्सेधो मर्दितस्त्रोटितस्तथा ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगस्तद्वदग्रगश्चेति केचन ॥
सप्तान्यांश्चरणानाहुः ।
समोऽञ्चितः कुञ्चितश्च सूच्यग्रतलसञ्चरः ।
उद्घट्टितस्तथापादः षड्विधो मुनिना मतः ॥
त्रोटितोद्घट्टितोत्सेधघट्टितौ मर्दिताग्रगौ ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगोऽप्येवं पादोऽन्यैस्सप्तधोदितः ॥

विप्रदासः

अशोकः

पादकटकम्—पादभूषणम्

सन्धिदेशे सुसंश्लिष्टौ नीलकेन तु कीलितौ ।
चतुरश्रौ षडश्रौ वा तथाष्टाश्रौ च कारयेत् ॥
सौवर्णैर्बुद्बुदैरम्यैः पङ्क्तिस्थैर्वा विराजितौ ।
श्लक्ष्णौ वा कान्तिसंयुक्तौ नादवन्तावथापि वा ॥
रत्नैर्वा विविधैर्युक्तौ कटकौ पादभूषणे ।

सोमेश्वरः

पादघर्घरिका—पादभूषणम्

किङ्किण्यः स्वर्णरचिता गुणगुम्भितविग्रहाः ।
नादवत्यस्सुरम्यास्ताः पादघर्घरिकाभिधाः ॥

सोमेश्वरः

पादतालोद्घट्टितम्—पादमणिः

तिष्ठतोरङ्गुलीनिष्ठैः अङ्घ्र्योरेको यथोचितम् ।
तालपातानुसारी स्यादपरश्चरणः पुनः ॥
पाटानुद्घट्टयेच्चारीरथवा जनयेद्यदि ।
पादतालोद्घट्टितकं प्राह वेममहीपतिः ॥

वेमः

पादपट्टः—पादभूषणम्

त्रिपञ्चश्रृङ्खलाक्लृप्तौ नानारत्नसरैः कृतौ ।
कीलकाहितसंघातौ पादपट्टावितीरितौ ॥

सोमराजः

पादपाटः

अयं देशीचारीष्वेव लक्षितः अशोककुम्भादिभिः ।
मतङ्गमतानुसारेण षोडश पादपाटा भिन्नाः ॥

—देशीलास्याङ्गम्

पाटाक्षराणि वाद्यानां पादपाटैर्निरन्तरैः ।
स्फुटमुच्चारयन्तीव पूर्वकायमचञ्चलम् ॥
रेखासौष्ठवसम्पन्नं दधाना यत्र नर्तकी ।
नर्तनं कुरुते सोऽयं पादपाटः प्रकीर्तितः ॥

वेमः

पादमणिः

अयमेव पादपाट इति क्वचित् दृश्यते ।

पादरेचकः

यात्वन्तर्बहिरङ्गुष्ठाग्रस्य पार्ष्णेर्निरन्तरम् ।
नमनोन्नमनोपेता गतिः सा पादरेचकः ॥

अशोकः

पादस्थितिनिकुट्टिता—मुडुपचारी

यस्यां निकुट्टितः पादः स्थितोऽथाङ्गुलिपृष्ठतः ।
इतस्ततः कुट्टितस्सा पादस्थितिनिकुट्टिता ॥

अशोकः

पादाङ्गुलिः

अवक्षिप्तास्तथोत्क्षिप्ताः कुञ्चिताश्च प्रसारिताः ।
पादाङ्गुल्यस्तथाङ्गुष्ठसंलग्नाश्चेति पञ्चधा ॥

सोमेश्वरः

उत्क्षिप्ताः कुञ्चितास्तद्वा अवक्षिप्तास्स्वभावजाः ।
अनङ्गुष्ठयुताङ्गुष्ठसंयुक्ता चेति सप्तधा ॥

ज्यायनः

पादाङ्गुष्ठः

उत्क्षिप्तोऽवनतोऽङ्गुष्ठस्सहजश्चेति स त्रिधा ।

ज्यायनः

पादादियमकम्—अलङ्कारः

आदौ पादे तु यत्र स्यात्समाविंशस्समाक्षरः ।
पादादियमकं नाम
यथा—विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुस्संहरते प्रजाः ।

पादान्तयमकम्—अलङ्कारः

चतुर्णां यत्र पादानां अन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
तद्वै पादान्तयमकं,
दिनक्षयात्संहृतरश्मिमण्डलं दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।

भरतः

पादापविद्धकम्—करणम्

यत्र नाभिस्थले हस्तौ पराञ्चौ खटकामुखौ ।
सूचीपादस्ततोऽन्येन चरणेन समेत्य च ॥
कुर्याच्चारीमपक्रान्तमन्योऽङ्घ्रिश्च तथा भवेत् ।
पादापविद्धकं नाम करणं तत्प्रचक्षते ॥

वेमः

"सूक्ष्मनृत्तेऽभिनीयताम्" इति लक्ष्मणः ।

पादोर्ध्वचक्रभ्रमिः—कला

आनीयाशु विलासकङ्कणयुगं त्वस्मिन्स्थले हस्तयो-
र्धृत्वाऽथोर्ध्वदना पृथक् पुरपथक्षिप्रप्रताभ्यां नटी ।
पद्मार्धां भ्रामयते च पादयुगलं यत्रार्कभाजित्वरं
प्रोक्ता सा नृपनागमल्लजयिना पादोर्ध्वचक्रभ्रमिः ॥

नागमल्लः

पानाटगूर्जरी—मेलरागः

खरहरप्रियामेलः ।

मेललक्षणे

पानाटगूर्जरीरागध्यानम्

खङ्गखेटधरां रक्तां चापतूणीरभासिताम् ।
दुकूलमकुटोद्भासां भजे पानाटगूर्जरीम् ॥

रागसागरः

पारस्परी—देशीनृत्तम्

सालङ्कृतं नटीयुग्मं धृत्वा दक्षिणहस्तके ।
दारुखण्डं वामहस्ते फलकं वर्तुलं वरम् ॥
स्थाने विषमसूच्यां च स्थित्वा सम्मुखमेव च ।
दण्डशाखायुधाघातैः परस्परकृतोत्सवैः ॥
युद्धं तं सविलासं च सप्तखण्डैः सतालकैः ।
सार्थकैः वाद्यभेदैश्च श्रुवन्तं च परस्परम् ॥
आभोगं वदतं चान्ते चारीकरणसंयुतम् ।
पूर्वकट्टरवन्नाम्ये गतिमानेन राजितम् ।
एतादृशं पात्रयुग्मं रङ्गे पारस्परी मता ॥

वेदः

पूर्वकट्टरमिति बङ्गालीकट्टरम् ।

पारिजातलता—नृत्तरूपकम्

मुखसन्धि प्रतिमुखसन्धि निर्वहणैर्युता ।
उदात्तवर्णनोत्कर्षा ललितोदात्तनायका ॥
पारिजातलतैकान्ता मुखनिर्वहणान्विता ।
वर्णमात्राखण्डतालवती गाथासमन्विता ॥
वीरशृङ्गारभूयिष्ठा देवक्ष्माधादिनायका ।
कलहान्तरितावस्थानायिकोदात्तनायका ॥
अथवा भोगिनी स्वीया गणिका नायकान्विता ।
तास्युरष्टौ चतस्रस्युः दण्डरासकनर्तनाः ॥
अपसारत्रया चित्रकथागेय समन्विता ।
कचिद्विदूषकक्रीडा परिहासमनोहरा ॥
पारिजातलता सेयं यथा गङ्गातरङ्गिका ।
पारिजातकमित्येव कैश्चिदेषाभिधीयते ॥

शारदातनयः

पारिपार्श्वकः—देशीतालः

पारिपार्श्वकतालं स्युश्चन्द्रौ लगपाः क्रमात् ।।SS

लक्ष्मणः

पार्वती—रागः

गान्धारांशन्यासा धरिहीना तारपञ्चमोपेता ।
मापन्यासा सा ध्वनिबहुला कथिता च पार्वती कविभिः ॥

नान्यः

गांशन्यासा धनित्यक्ता मापन्यासोरुपध्वनिः ।
पञ्चमतारामिहिता पार्वती गीतवित्तमैः ॥

नागमल्लः

पार्वतीपतिः—देशीतालः

पार्वतीपतिताले तु द्रुता एकादश स्मृताः ।
विरामान्तास्ततो लोगः

लक्ष्मणः

००००००००००ं।S

पार्वतीलोचनः—देशीतालः

मगणाल्लो द्रुतोगौ च पार्वतीलोचने द्रुतौ ।
SSS।००SS००

सुधा

गास्त्रयो लप्लुतो लौद्रौ पार्वतीलोचने क्रमात् ।
SSS।S̀।।००

वेमः

पार्वतीलोचने वृत्तौ लौद्रुतौ तनभाः क्रमात् ।
००॥००SS।।।।S॥

नन्दी

अथवा मगणो लश्च गुरुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् ।
SSS।SS००

जग

पार्श्वम्

विवर्तिताभिधमथोपसृतं च प्रसारितम् ।
नतं चोन्नतमेवेति पार्श्वं पञ्चविधं भवेत् ॥

अशोकः

पार्श्वकम्पितम्—शिरः

कम्पिताभ्यामञ्चिताभ्यां चार्धं पार्श्वमुखं यदा ।
स्यात्पार्श्वकम्पितं पार्श्वाकम्पितं च क्रमात्तदा ।
प्रश्नतालसयोल्लासलास्यादौ तद्द्वयं मतम् ॥

ज्यायनः

पार्श्वक्षेपनिकुट्टिता—भुडुपचारी

पार्श्वतः क्षेपणादेवं पार्श्वक्षेपनिकुट्टिता ।

अशोकः

एवमिति पुरःक्षेपोक्तक्रिया ।

पार्श्वक्रान्तम्—करणम्

यत्रान्यस्य पुरः पार्श्वक्रान्तायां चरणं क्षिपेत् ।
हस्तौ पादानुगौ यद्वत् प्रयोज्याभिनयोचितौ ।
पार्श्वक्रान्तमिदं रौद्रे भीमादेस्स्यात्परिक्रमे ॥

ज्यायनः

पार्श्वक्रान्ता—चारी

उद्यम्य पार्श्वभागेन चरणं कुञ्चितं यदि।
पातयेत्पार्ष्णिना भूमौ पार्श्वक्रान्ता प्रकीर्तिता॥

यद्वान्यचरणस्योरुक्षेत्रपर्यन्तमुद्धृतम्।
चरणं धरणीभागे न्यस्योद्घट्टितकं यदि।
एषापि पार्श्वक्रान्ताख्या चारी नृत्तविदां मता॥

वेमः

पार्श्वगः—पादः

पार्श्वे गच्छन् पार्श्वगस्स्याद्यद्वा पार्श्वे स्थितो मतः।

अशोकः

कण्टकोद्धृतौ।
आसने च भवेन्नृत्ये सा पुरो बहुभङ्गिभिः।

ज्यायनः

पार्श्वच्छेदः—अङ्गहारः

वृश्चिककुट्टितोर्ध्वजान्वाक्षिप्तस्वस्तिकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां प्रयोगे पार्श्वच्छेदः।

शार्ङ्गः

पार्श्वजानु—करणम्

यस्मिन् समस्थितस्याङ्घ्रेरूरुपृष्ठेप्यवस्थितः।
अन्योऽग्रेणाथ वक्षस्थो मुष्टिस्स्यादपरः करः॥

अर्धचन्द्रः कटीसंस्थः पार्श्वजानु तदीरितम्।
बुधैर्युद्धे नियुद्धे वा विनियोगोऽस्य कीर्तितः॥

ऊर्वोरभ्यन्तरे पार्श्वे परपादाग्रसंस्थितिः।
भट्टतण्डुरिह ब्रूते पाठान्तरविलोकनात्॥

ज्यायनः

पार्श्वताडितम्—पादमणिः

उत्प्लुत्य स्थितयोरङ्घ्र्योः पृष्ठेन च तलेन च।
पर्यायात्पार्श्वयोर्येव सत्वरं ताडनं भुवि।
क्रियते तदिदं तज्ज्ञैः कथितं पार्श्वताडितम्॥

वेमः

पार्श्वदर्शनम्—नृत्तकरणम्

अवहित्थस्थानकं स्यादञ्चितं दृक्प्रलोकिता।
पार्श्वावलोकिनी चारी यत्र तत्पार्श्वदर्शनम्॥

नन्दी

पार्श्वदर्शिनी—गतिः

पदाक्षेपसमन्विता।
क्रमेण दर्शयेत्पार्श्वे सान्वर्था पार्श्वदर्शिनी।

देवणः

पार्श्वदेवः

सङ्गीतसमयसारकर्ता। क्रै. प. १३०० काले स्यादित्यूह्यते। येन परमर्दि, सोमेश्वर प्रतापपृथ्वीश्वराः स्मृताः। अयं तु विशेषः। प्रतापपृथ्वीश्वरः जगदेकमल्लः सङ्गीतचूडामणिकारः स[ङ्गी]तसमयसारस्थलक्षणश्लोकाः बहवस्सङ्गीतचूडामणेरुद्धृताः। दिगम्बरमतोदित इति सङ्गीतसमयसारे तत्र तत्र दृश्यते। ग्रन्थकारमेव सा पङ्क्तिस्सूचयति। अयं दिगम्बरजैनमतावलम्बी। अस्य पिता ब्राह्मण इति ग्रन्थारम्भे उक्तम्।

पार्श्वद्वयचरी—मुडुपचारी

कुट्टितोऽङ्गुलि पृष्ठेच स्थितोऽङ्घ्रिरितरस्ततः।
स्वस्तिकाद्विच्युतः पूर्वः स्वपार्श्वे च निकुट्टितः।
एवमङ्घ्र्यन्तरेणापि पार्श्वद्वयचरी तदा॥

अशोकः

पार्श्वद्वयनतम्—करणम्

पादौ च स्वस्तिकं गात्रं जनं पार्श्वे शिरस्तथा।
एकोऽलपल्लवो डोलस्तथान्यो मस्तके स्थितः।
क्रमादङ्गद्वयेप्येतत्पार्श्वद्वयनतं मतम्॥

देवणः

पार्श्वद्वयविवर्तितम्—करणम्

क्रमात्पार्श्वद्वयौ पादौ हस्तौ चापि प्रसारितौ।
अलपद्मौ च करणं पार्श्वद्वयविवर्तितम्॥

देवणः

पार्श्वनिकुट्टकम्—करणम्

यत्पार्श्वे स्वस्तिकौ हस्तौ पर्यायेण निकुट्टितौ।
उन्मुखाधोमुखौ स्यातां तत्पादं च निकुट्टितम्॥

यस्मिन्नङ्गान्तरेणैव तत्स्यात्पार्श्वनिकुट्टितम्।
प्रकाशाचरणाभ्यासवाक्यार्थाभिनये मतम्॥

ज्यायनः

पार्श्वपाणिः—हस्तपाटः

नखाग्रैर्वादनात्पार्श्वपाणिस्सञ्जायते यथा।
गिन गिनन गिगिन

वेमः

पार्श्वप्रसारितम्—करणम्

पार्श्वप्रसारितौ स्यातां हस्तपादौ तथैव च।
अन्यपार्श्वे क्रमेणैतद्भवेत्पार्श्वप्रसारितम्॥

देवणः

पार्श्वमण्डलौ—नृत्तहस्तौ

तौ मिथस्संमुखौ पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलौ ।
स्कन्धक्षेत्राद् यस्त्वपार्श्वयोर्भ्रमणं परे ।।
आविद्धभुजयोरूचुस्तयोरन्वर्थवादिनः ।
कक्षवर्तनि कल्यन्यदनयोर्नाम कल्पितम् ।।

ज्यायनः

केचिदावेष्टिताख्येन कर्मणा निजपार्श्वयोः ।
आविद्धभ्रामितभुजौ पार्श्वमण्डलिनौ जगुः ।।

अशोकः

पार्श्वमुद्राकरः—हस्तः

मुद्राहस्ते नासिका चेद्वक्रिताकारमाश्रिता ।
पार्श्वमुद्राकरस्सोऽयं पार्श्वोत्क्रमतसङ्गहे ।
पार्श्वमुद्राकरस्सोयं यथार्थं संप्रयुज्यते ।।

शृङ्गारशेखरः

पार्श्वस्वस्तिकः—अङ्गहारः

विकम्पितकार्धनिकुट्टकापविद्धोरुवृत्ताक्षिप्तनितम्बकरिहस्तकटी-
च्छिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे पार्श्वस्वस्तिकाङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

पार्श्वाभिमुखम्—शिरः

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थं पार्श्वस्तस्यावलोकने ।

शार्ङ्गः

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थसंज्ञं पार्श्वप्रलोकिते ।

ज्यायनः

पार्श्वोद्वृत्तम्—पादमणिः

यस्मिन् समौ तु चरणौ समुत्प्लुत्य मुहुर्मुहुः ।
एकपार्श्वोन्मुखतलौ तिष्ठतोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।।
ताडयन्तौ महीभागं तलाभ्यामन्तरान्तरा ।
पार्श्वयोश्चेत्क्रमादेत्र पार्श्वोद्वृत्तं तदीरितम् ।।

वेमः

पार्श्वोत्ताडितम्—पादमणिः

विधायाभ्यन्तरावृत्तिं प्रापितं पार्श्वमात्मनः ।
अङ्गुलीपृष्ठभागेन तिष्ठन्तं चरणं भुवि ।।
तलेन ताडयेदूरुमपरश्चरणो यदा ।
पार्श्वोत्ताडितं प्रोक्तं तथा नृत्तविशारदैः ।।

वेमः

पार्ष्णिः

उत्क्षिप्ता पतितोत्क्षिप्ता पतितान्तर्गता तथा ।
बहिर्गता मिथो युक्ता विमुक्ताङ्गुलिसङ्गता ।
पार्ष्णिरित्यष्टधा पादचारीस्थानेषु दृश्यते ।।

विप्रदासः

पार्ष्णिगः—पादः

पृष्ठतो याति यः पार्ष्ण्या स पादः पार्ष्णिगो भवेत् ।

अशोकः

पार्ष्णिगं किङ्किणीविधौ ।

ज्यायनः

पश्चादपसृतौ तस्य विनियोगो निरूपितः ।

सोमेश्वरः

पार्ष्णिपार्श्वगतम्—देशीस्थानम्

स्वाभाविकस्थितस्याङ्घ्रेरन्तः पार्श्वान्तरस्थितः ।
पार्ष्णिरन्यस्य यत्रैतत्पार्ष्णिपार्श्वगतं मतम् ।।

वेमः

पार्ष्णिपीडम्—देशीस्थानम्

पार्ष्णिः पादस्य चेदीषत्पुरोदेशान्मुखस्य तु ।
अन्यस्याङ्गुष्ठसंविद्धा पार्ष्णिपीडं तदुच्यते ।।

वेमः

पार्ष्णिरेचिता—देशीचारी

पार्ष्णिपार्श्वगते स्थाने पादयोस्स्थितयोर्यदा ।
पार्ष्णी तु रेचितौ यत्र सा चारी पार्ष्णिरेचिता ।।

वेमः

पार्ष्णिसमा—अवनद्धे जातिः

धित्थं धिगधि धिगटं मटधिक्करणैस्सपार्ष्णिगतैः ।
धे क्ले टे घे ग्रथितपार्ष्णिसमा सा भवेज्जातिः ।।

भरतः

करणेतरविषयेऽशोभग्रहणचलितचरणगतौ ।
पार्ष्णेर्घातात्पदयोः पार्ष्णिसमाजातिरिति मता तद्ज्ञैः ।।

नान्यः

पार्ष्णिसमा—पुष्करवाद्ये जातिः

धित्थं धिकटधि धिकटे मठधिक्करणै स्स पार्ष्णिकृतैः ।
धे क्ले टाघे ग्रथिता पार्ष्णिसमा सा भवेज्जातिः ।।

अभिनवगुप्तपाठः

धिधिकट कटधिधि कं मां धित्थिकटपटथिथीकरणे ।
घक्लेंद्रावुंगदिता पार्ष्णिसमा भवति जातिरियम् ।।

नेपालपाठः

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखैः क्षिप्ता प्रभृता वितस्तमार्गे तु ।
पार्ष्णिसमस्ता जातिः कार्या शृङ्गारहास्यगता ।

भरतः

पाली—(मालवगौलमेलजा)

षड्जग्रहांशा सन्यासा गरिक्ता पालिका मता ।
गानज्ञैर्गीयते सायं कतिचिद्गमकान्विता ।।

श्रीकण्ठः

पालीरागध्यानम्

अस्य पाडीति नामन्तरं वर्तते ।

पाली ललाटोदितचन्द्ररेखा-
प्रफुल्लराजीवसमत्रिणेत्रा ।
भागीरथीपूतजटाकलापा
चकास्ति मुक्ताफलचारुहारा ॥

श्रीकण्ठः

पावः—सुषिरवाद्यम्

नवाङ्गुलप्रमाणेन कर्तव्यः पावसंज्ञकः ।
ताररन्ध्रप्रमाणेन मुखरन्ध्रं प्रकल्पयन् ॥
ग्रन्थिस्तत्र न भेत्तव्यो मुखरन्ध्राय धीमता ।
स्वल्पध्वनिविशिष्टोऽयं पावः कर्णसुखावहः ॥

सोमेश्वरः

वेणूद्भवो भवेत्पावो वङ्गपत्रैः परिष्कृतः ।
नवाङ्गरागो लोवरीति नाम्ना लोकेषु कीर्त्यते ॥

कुम्भः

लोवरीति केषुचिदादर्शेषु दृश्यते ।

पावकरागध्यानम्

गोपालवेष एषः क्वणयन् वेणुं सदा मुदाक्रीडन् ।
चित्राङ्गरागविभवः पावकरागोऽसितो ललितः ॥

सोमनाथः

पावनी—प्रबन्धाङ्गम्

अङ्गत्रयेणैव तु पावनी च,

रघुनाथः

इयं कविताख्येति गद्यपद्यचम्पूभेदादुक्तमन्यैः ।

—मेलकर्ता

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स .

मञ्ज

पाविका—सुषिरवाद्यम्

कनिष्ठिकापरीणाहगर्भरन्ध्रेण संयुता ।
द्वादशाङ्गुलिदीर्घा स्यात्पाविका वेणुसंभवा ॥
अङ्गुष्ठस्थौल्यसम्पन्ना तत्रैकं रन्ध्रमिष्यते ।
फूत्कारहेतुकं पञ्चरन्ध्राण्यन्यानि कल्पयेत् ॥
स्वरनिष्पत्तिसिद्ध्यर्थं तानि लोकानुसारतः ।
वादनं क्रियते तस्यास्तारनादसमाश्रयम् ।
यक्षनागग्रहावेशविधायकमनेकधा ॥

कुम्भः

पावी—सुषिरवाद्यम्

वितस्तिमात्रिका पावी स्थौल्येनाङ्गुष्ठमात्रिका ।
वैणवी सा प्रकर्तव्या कनिष्ठाग्रप्रवेशिनी ॥
मुखरन्ध्रं भवेदेकं स्वरार्थं रन्ध्रपञ्चकम् ।
वक्षोदेशे वाहनीया नादेनोच्चतरा हि सा ॥

सोमेश्वरः

पाशहस्तः

सूच्या निकुञ्चिते श्लिष्टे तर्जन्यौ पाश ईरितः ।
पुरोभागे स्वयं हस्तः कलहे शृङ्खलार्थके ।
पाशे च रौद्रभावे च प्रतिबन्धे नियुज्यते ॥

विनायकः

पिकप्रियः—देशीतालः

पिकेष्टो गलपः प्रोक्तः ।   ऽ । ऽ̆   मदनः

पिच्छोला—मुखवाद्यविशेषः

लक्षणं मृग्यम्

पिनाकम्—करणम्

देहं चापवदानम्य पुनश्चोन्नम्यते यदा ।
पाणिक्रियानुगं यत्र पिनाकं करणं तु तत् ॥

हरिपालः

पिनाकी—वीणा

दण्डः पिनाक्यां धनुषः सपञ्चाङ्गुलसम्मितः ।
सार्धहस्तो भवेद्दैर्घ्ये स्यात्सपादाङ्गुलद्वयम् ॥
मध्यविस्तारतस्तस्मिन् शिखाते स्यादधस्तलीम् ।
आयामेऽङ्गुलिमानेन सपादाङ्गुलिसंमिता ॥
अस्मिन्नूर्ध्वा शिखा प्रोक्ता सपादाङ्गुलिपिण्डकौ ।
कर्तव्यौ कटकौ स्यातां दैर्घ्ये चाङ्गुलसंमितौ ॥
पादोनाङ्गुलमानौ वा संलग्नौ निकटे तयोः ।
तुम्बके चरणन्यूनाङ्गुलद्वन्द्वमुपान्तयोः ॥
विस्तारधनुषो मानं बध्नीयाच्छिखयोर्गुणम् ।
कोणोऽन्यो वादनाय स्यादङ्गुलान्येकविंशतिः ॥
पादोनमङ्गुलं मानमायामे तच्छिखाद्वयम् ।
त्यक्त्वा शिखाद्वयस्यान्ते तृतीयांशो न मङ्गुलम् (?) ॥
मुष्टिरस्य भवेत्सोऽथ विस्तारे त्र्यङ्गुलो भवेत् ।
अश्ववालधिकेशोत्थो गुणः कोणस्य कल्प्यते ॥
पद्भ्यामाक्रम्यते तुम्बं भुवि न्यस्तमधोमुखम् ।
स्कन्धस्योर्ध्वा पिनाकी या तच्छिखा तत्र संश्रिता ॥

तुम्बमूर्ध्वमुखं वामहस्तेनाक्रम्य तद्गुणम् ।
दक्षहस्तश्च धनुषो रालासंलिप्तयाज्यया ॥
वादयेन्निपुणश्चास्यां स्वरस्थानानि कल्पयेत् ।
एकतन्त्रीवद्धराधारतारयुता बुधः ।
पिनाकीलक्षणं प्रोक्तं पिनाकिपदसेविना ॥

कुम्भः

पिनाकी वीरप्रमुखं निष्कलं वाद्यमीर्यते ।
पिनाकवीणाया याश्च कर्तव्या वस्तु काण्डतः ॥
चतुर्दशभिरेवैतत् मुष्टिभिः प्रमितं भवेत् ।
मौर्वीबद्धं नयेदस्मिस्तन्त्री स्नायुमयी पुनः ॥
पञ्चमुष्टिप्रमाणेन सव्येतरकराश्रिता ।
सितगुग्गुलुचूर्णाक्तवाजिवालगुणेन च ॥
वादयेत्कार्मुकेनैव वामहस्तेन तत्परम् ।
सतालं तुम्बमादाय दक्षिणां संनिधापयेत् ॥
भूमौ निवेशयेत् तुम्बे स्थापयेद्दटिनीं ततः ।
अग्रभागममुष्यैव वामस्कंधेन धारयेत् ॥
अधोदेशे सुसंबद्धा रज्जुबाणासनस्य तु ।
वामेतरपदाङ्गुष्ठवेष्टनेन दृढा भवेत् ॥
क्रमेणानेन धनुषोऽशैथिल्यमुपजायते ।
एवं पिनाकवीणायाः स्वरूपं समुदीरितम् ॥

हरिपालः

पिशाचशीला—स्त्री

मानाधिकाङ्गुलिः क्रूरा रात्रौ निष्कुटचारिणी ।
बालोद्वेजनशीला च पिशुना क्लिष्टभाषिणी ॥
सुरते कुत्सिताचारा रोमशाङ्गी महास्वना ।
पिशाचसत्त्वा विज्ञेया मद्यमांसबलिप्रिया ॥

भरतः

पिहितौ—पुटौ

पिहितावतिसंलग्नौ पुटौ स्यातां दृशां रुजे ।
सुप्तमूर्छितहर्षोष्णधूमवाताञ्जनार्तिषु ॥

कुम्भः

पिञ्जरी—रागः

धांशग्रहे निधनमध्यमरावरम्या
षड्जर्षभेण रहिता लघुसप्तमा च ।
तारास्पदस्फुरितपञ्चमका च नित्य-
मान्दोलिताख्यगमकेन मनोहरा च ।
मूर्छायां शुद्धगान्धार्या तानेन गमकेन च ।
गीतविद्भिस्समाख्याता पिञ्जरी लोकरञ्जनी ॥

नान्यः

धैवतांशा मध्यमान्ता षड्जर्षभविवर्जिता ।
निषादाल्पा च विज्ञेया पिञ्जरी तारपञ्चमी ॥

मतङ्गः

—भाषारागः

षड्जन्यासांशगान्धारा निषादेन विवर्जिता ।
हिन्दोलसंभवा भाषा पिञ्जरी सम्प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

पिण्डहस्तः—हस्तपाटः

रेफेण चोर्ध्वहस्तेन क्रमात्स्यात्पिण्डहस्तकः ।
धकद धककद झें झें झें

वेमः

पिण्डीपत्रम्

देवपार्थिवशिरोभूषणे बलसन्धानतया चित्ररचनानि वर्तु-लानि पत्राणि पिण्डीपत्राणीत्युच्यन्ते ।

पिल्लमूरू—देशीनृत्तम्

गीततालानुगो यत्र नानावाद्यविनिर्मितः ।
अल्पो यत्रशब्दखण्डो हि थां तोधि दिगणान्तकः ॥
पिल्लमूरू

वेदः

पिशाचहस्तः

विरलाङ्गुलिकः कुर्यात्पताकस्य पिशाचकः ।
मानभेदे पिशाचेषु ताडनेविनियुज्यते ॥

गौरीमतम्

पिष्टकुट्टम्—मण्डलम्

कुरुते दक्षिणस्सूचीमपक्रान्तां तथेतरः ।
ततो दक्षिणवामाङ्घ्री भुजङ्गत्रासितां मुहुः ॥
पर्यायेणैव कुरुतः तथान्ते मण्डलक्रमम् ।
यत्र तत्पिष्टकुट्टाख्यं मण्डलं परिकीर्तितम् ॥

वेमः

पीडनम्—दन्तः

स्फोटने क्रमुकादीनां कोपे च परिकीर्तितम् ।

ज्यायनः

पुटम्—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ननमयाः

भरतः

पुटपरिकर्म—(अवनद्धम्)

द्विहायनस्य वत्सस्य चर्मणा कारयेत्पुटम् ।
वृद्धस्य वृषभस्यापि वध्रं कुर्याच्च चर्मणा ॥
पुटकुण्डलिकां काष्ठैः रथचक्रैश्च कारयेत्
प्रयुक्तैश्च प्रमाणेन भाण्डेषु पणवादिषु ॥

कुर्याद्वस्तिपुटोत्थेन चर्मणा छादनं सदा।
सम्मार्जितामिस्तन्त्रीभिः दृढाभिश्च पुटद्वयम् ॥
कुर्याच्चैवार्द्रनहनं पणवादिषु सर्वदा।
पणवस्य हुडुकस्य कीलकाश्च दशाङ्गुलाः ॥
चतस्रो यन्त्रकाख्यास्तु शृङ्गैर्दन्तैश्च दारुभिः।
उड्लीमुखमेकं च पृथक्कद्विपुटं विदुः ॥
तद्बन्धाश्चैव तन्त्रीभिः कर्तव्या वाद्यवेदिभिः।
पणवे च हुडुके च स्कन्धारोपणरज्जवः।
स्युर्मौर्वीसस्यकार्पासतन्तुबद्धादिभिर्दृढा ॥
आलिङ्ग्यकोर्ध्वकाद्येषु चान्येपूद्दलिकादिषु।
चर्मकाञ्चनरूपाद्यं कार्या मण्डलिका सदा ॥
उड्ल्यां पुष्पिकाः कार्या दन्तधातूद्भवास्तथा।
शृङ्गकाञ्चनरूपाद्यैरन्यैरपि मनीषिभिः।
एवं स्याद्वाद्यभाण्डानां सिद्धिरशास्त्रनिदर्शनात् ॥

मान्यः

पुटमयूरः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

पुटौ
समौ च प्रसृतौ चैव कुञ्चितौ च निमेषितौ।
उन्मेषितौ च स्फुरितौ पिहितौ च विवर्तितौ।
विताडितौ चेति पुटौ नवधा कथितौ बुधैः ॥

वेमः

पुनर्भूमण्ठकः—देशीतालः
सचतुर्लघुनिश्शब्दं पुनर्भूमण्ठको भवेत्।
॥ ऽ ॥॥

दामोदरः

पुनर्वसुहस्तः
मध्यमातर्जनी स्यातां स्वमूले कुञ्चिताकृती।
लीनमुद्राकरस्सोयं दृश्यतेऽत्र पुनर्वसू ॥

शृङ्गारः

पुनर्वस्वभिनयः
लीनमुद्राहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

पुरःक्षेपा—देशीचारी
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य प्रसार्य पुरतो जवात्।
स्वस्थाने स्थापयेद्यत्र पुरःक्षेपा भवेदियम ॥

वेमः

पुरःक्षेपनिकुट्टिता—भुडपचारी
चरणः कुट्टितः पूर्वं पुरतोऽङ्गुलिपृष्ठतः।
स्थापितः कुट्टितः स्थाने पुरःक्षेपनिकुट्टिता ॥

अशोकः

पुरःपश्चात्सरा—भुडपचारी
केतनादौ निकुट्याथ पुरःपश्चान्निवेशिनः।
अङ्घ्रिरङ्गुलिपृष्ठेन स्वस्थाने कुट्टितो यथा।
पुरःपश्चात्सरा चारी तदान्वर्थनिरूपिता ॥

अशोकः

पुरःपश्चान्नतम्—करणम्
पुरः प्रसारितौ हस्तावलपद्मौ नतं वपुः।
पादः प्रसारितः पृष्ठे हस्तौ पृष्ठे प्रसारितौ।
पादोऽपि पुरतः क्षिप्तः पुरःपश्चान्नतं तु तत् ॥

वेदणः

पुरगमणिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म ग म रि स .

मञ्ज

पुरस्ताल्लुठिता—भुडपचारी
पुरस्ताल्लुठिता सा स्याद्यत्राङ्घ्रिर्लुठितः पुरः।
सेति पृष्ठलुठिता।

पुराटिका—पादपाटः
उद्वृत्ताङ्घ्र्योर्मिथो यत्र ताडनं सा पुराटिका।

वेमः

पुरानगः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स नि ध ग रि स .

मञ्ज

पुरुषभेदः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनोद्भवः।
ध म ग रि नि

कुम्भः

पुरुहूतिकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म स .

मञ्ज

पुरोदण्डभ्रमणिकम्—चालकः

एकस्तु मुष्टितां नीतस्तिरश्चीनतया धृतः ।
अन्यस्तस्य बहिश्चान्तर्लीलया विलुठन् करः ॥
पुरःप्रसारितः पाण्योरेवं पर्याययोजनात् ।
पुरोदण्डभ्रमणकं तदाहुर्नृत्तवेदिनः ॥

वेमः

पुलस्त्यः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

पुलिन्दः—देशीतालः

पुलिन्दे स्याद्विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्तथा ।
चतुर्वारं लपावन्ते ।
० ऽ । ० ऽ । ० ऽ । ० ऽ । । ऽ

लक्ष्मणः

पुलिन्दी—रागः

धैवतषड्जावृषभकधैवतकौ यत्र संवदतः ।
मापन्यासा षड्जांशा धन्यासा च पुलिन्दिका रुचिरा ॥

नान्यः

षड्जांशा धैवतन्यासा न च गान्धारपञ्चमौ ।
सधयोरिधयोर्यत्र संवादस्स्यात्पुलिन्दिका ॥

मतङ्गः

षड्जांशधैवतन्यासा त्यक्तगान्धारपञ्चमा ।
सधयोरिधयोर्यत्र संवादः परिदृश्यते ।
भिन्नषड्जभवा सेयं पुलिन्द्यन्तरभाषिका ॥

जगदेकः

अनन्तरं पुलिन्दी स्याद्भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
षड्जांशा धैवतन्यासा हीनगान्धारपञ्चमा ॥
धैवतर्षभयोस्तद्वत् षड्जधैवतयोरपि ।
संवादयुक्ता सैवेयं भवेदन्तरभाषिका ॥

अहोबिलः

षड्जांशा गपहीना स्याद्धैवतान्ता पुलिन्दिका ।
संयोगस्सधयोरस्यां पुलिन्दैः परिगीयते ॥

मोक्षः

पुञ्चितम्—हस्तप्राणः

पुरोभागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः ।
यो हस्तस्तु पताकाख्यो नाम्नासौ पुञ्चितो भवेत् ॥

भ्कारः

पुञ्जावलिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

पुण्डरीकः—तानः
(षाडवः — षड्जलोपः)
ग रि नि ध प म

कुम्भः

पुष्करम्—भाण्डवाद्यम्

पुष्करप्रभवं यस्मादासीद्वाद्यमिदं पुरा ।
अतस्तु वाद्यभाण्डानि पुष्कराणि प्रचक्षते ॥

नान्यः

✓**पुष्करवाद्यप्राधान्यम्**

आतोद्यं पुष्करं चैव श्रेष्ठं तौर्यत्रिकं विदुः ।
सर्वप्रयोगमुख्यत्वादत्र नन्दिमतं यथा ॥
न पुष्करविहीनं हि नाट्यं नृत्तं विराजते ।
तत्रैव हि श्रुतौ लोके तन्मुखं प्रतिपद्यते ॥

नान्यः

✓**पुष्करवाद्यपूजा**

तदेवं सिद्धमालिङ्ग्यमूर्ध्वकं चाङ्किकं तथा ।
संस्थाप्य मण्डलेष्वेषां देवताः पूजयेत्ततः ॥
पुष्पोपहारधूपैश्च बलिभिर्विधिवत्कृतैः ।
नाम्ना चामन्त्रयेच्चैवमाचार्यः प्राङ्मुखश्शुचिः ॥
ध्वनयः कल्पिता येषामम्बोदाभा अमीषु च ।
नानावाद्यैश्च पुष्पैश्च बलिधूपैश्च पूजयेत् ॥
पूजाविधानमेतेषां त्रयाणां भरतो मुनिः ।
स्वशास्त्रे विस्तरं प्राह यथावच्चापि तद्यथा ॥
बध्वाहोतेन विधिना त्वाङ्किकालिङ्ग्यकोर्ध्वकान् ।
देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः स्थाप्या महीतले ॥
चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।
उपाध्यायश्शुचिर्विद्वान् कुलीनो रोगवर्जितः ॥
मतिमान्गीतितत्त्वज्ञो मधुरोऽविकलेन्द्रियः ।
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥
मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥
आलिङ्ग्यं स्थापयेत्पूर्वं ब्रह्माणं पूर्वमण्डले ।
ऊर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन्रुद्रनाम्नि निधापयेत् ॥
तिर्यगुत्सङ्गिकं सम्यग्वैष्णवे मण्डले क्षिपेत् ।
बलिपुष्पोपहारैस्तु पूजयेत्पुष्करत्रयम् ॥
पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च ।
शुक्लानि चैव वासांसि दत्त्वालिङ्ग्ये स्वयंभुवः ॥

त्र्यम्बकाय प्रदातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः ।
स्वस्तिकैर्लाजिकापुष्परूपपिण्डाष्टकैस्सह ॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः सर्वबीजहितोऽङ्किकः ।
स्रग्वस्त्रालेपनैः प्रीतैः चरुभिश्च सपायसैः ॥

वक्रेक्षणश्शङ्कुकर्णो ग्रहश्चापि तथा महान् ।
एतास्तु देवता विप्राः पुष्करेषु प्रकीर्तिताः ॥

सृष्ट्वा मृदङ्गान्पणवं दर्दरं च महामुनिः ।
मेघैश्च स्वरसंयोगं मृदङ्गानामथासृजत् ॥

विद्युज्जिह्वो भवेद्वामे मेघस्स तु महास्वनः ।
ऐरावतो महामेघः तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥

आलिङ्ग्यके तटिद्वांश्च नाम्ना चैव वलाहकः ।
दक्षिणे पुष्कलो मेघः पुष्कलो वामयोजितः ॥

मृदङ्गानां तु नामानि ऊर्ध्वके नन्द्यथोच्यते ।
आङ्किकस्सिद्धिरित्येवालिङ्ग्यकश्चैव पिङ्गलः । इति ॥

एवमुत्पाद्य विधिना वाद्यभाण्डानि शास्त्रवत् ।
चतुर्धा सन्निवेशेन स्थापयेद्वादनाविधौ ॥

ऊर्ध्वे तिर्यगथाङ्के च पार्श्वे च विनिवेशनम् ।
पञ्चानां वाद्यभाण्डानां नान्यदेवोऽनुमन्यते ॥ नान्यः

पुष्करवाद्योत्पत्तिः

अवनद्धगतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वातोद्यविभूषितम् ।
मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ॥

दर्दरस्य च सङ्क्षेपाद्विधानं वाद्यमेव च ।
अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने ॥

जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ।
तस्मिञ्जलाशये यावत्प्रतिष्ठः पाकशासनः ॥

धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम् ।
पतन्तीभिश्च धाराभिः वायुवेगाज्जलाशये ॥

पुष्करिण्यां पटुश्शब्दः पत्राणामभवत्तदा ।
तेषां धारोद्भवं नादं निशम्य स महामुनिः ॥

आश्चर्यमिति मन्वानश्चावधारितवान्स्वनम् ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्राणामवधार्य च ॥

गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ।
ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत्ततः ॥

पणवं दर्दरं चैव सहितो विश्वकर्मणा ।
देवानां दुन्दुभिं दृष्ट्वा चकार मुरजांस्ततः ॥

आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च ।
चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान्दर्दरं तथा ॥

तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः ।
स्वयं चान्यानपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ॥

झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च ।
आतोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः ॥ भरतः

पुष्करवाद्यमानमाकृतीश्च

अधुनाऽऽकृतिरेतेषां यथा मुनिभिरीरिता ।
परिमाणं च सर्वेषामातोद्यानां प्रचक्ष्महे ॥

हरीतकीयवगर्भा गोपुच्छा च तथापरा ।
समा पिपीलिका कुम्भा हरीतक्यर्धसंज्ञिता ॥

सप्तैवाऽऽकृतयस्त्वेताः विज्ञेया वाद्यवेदिभिः ।
सर्वेषां वाद्यभाण्डानां मार्गाणां मार्गदेशिना ॥

हरीतक्याकृतिं विद्याद्वाद्यमाङ्किकपुष्करम् ।
सार्धत्रितालमानं तन्मुखं चतुर्दशाङ्गुलम् ॥

जपाकृतिं विजानीयादूर्ध्वकं मध्यपुष्करम् ।
चतुस्तालस्थितं वक्त्रे द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ॥

गोपुच्छाकृतिरेवं स्यादालिङ्ग्यश्चापि पुष्करः ।
तालत्रितयमानश्च मुखेऽष्टाङ्गुलमानवान् ॥

एवमाकृतिमानाभ्यां जानीयात्पुष्करत्रयम् ।
पिपीलिकाकृतिं वापि प्रमाणं मध्यभागतः ॥

षोडशाङ्गुलदीर्घं च पणवं मुनयो विदुः ।
हीनमध्येऽङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥

तस्य छिद्रं तु मध्ये स्याच्चतुरङ्गुलसम्मितम् ।
सार्धाङ्गुलाष्टं च तथा मण्डलेन चतुर्दश ॥

विज्ञेयान्यङ्गुलान्येवं विधिः स्यात्पणवाश्रयः ।
विवृतं च घटाकारं वाद्यभाण्डं च दर्दरम् ॥

नवाङ्गुलमुखं चापि विस्तारे द्वादशाङ्गुलम् ।
द्विमुखं पीवरोष्ठं च वर्तुलं विपुलध्वनि ॥
पञ्चातोद्यानि चैतानि भरतोप्याह, नान्यः

पुष्कला—श्रुतिः

मन्द्रगान्धारप्रथमा श्रुतिः । मण्डली

पुन्नागरागध्यानम्

कान्ताद्वयेनाहितयुग्मं वहन्तं
गजाधिरूढं कच्चायुधान्वितम् ।
केलीसरस्तीरवनान्तवासिनं
पुन्नागरागं मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

पुन्नागतोडी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स .

मल

पुन्नागललिता—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग म ग रि स .

मल

पुन्नागवराटी—मेलरागः

पुन्नागाख्यवराट्यां तु निषादस्तीव्रसंज्ञकः ।
यस्तु तीव्रतरः प्रोक्तो गधावुद्ग्राहकौ स्मृतौ ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

पुन्नागवराली—मेलरागः

तोडिमेलजोऽयं रागः
पुन्नागाख्यवराल्यां तु षड्जधैवतयोः पुनः ।
स्थायिभेदो भवेत् ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि .

मल

पुन्नाटकः—रागः

षड्जादिः स्वरसंपूर्णः स्वस्थाने चैव कम्पितः ।
मध्यमः स्फुरितो नित्यं रागः पुन्नाटकः स्मृतः ॥

सोमेश्वरः

पुन्नाटः—रागः

काश्यपस्य मते भिन्नषड्जोत्थो धैवतांशभाक् ।
पूर्णाटो मध्यमन्यासो दैन्ये पञ्चस्वरान्वितः ॥

जगदेकः

पुष्करकरणा—पुष्करवाद्ये जातिः

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

एषा प्राचीनैर्दुष्करकरणेत्युक्ता । भरतः

पुष्करवाद्याक्षराणि—षोडश

कखगघ टठडढ तथदध मरलः इति षोडशाक्षराणीह ।
नियतं पुष्करवाद्ये बाह्करणैस्संविधेयानि ॥

भरतः

पुष्करवाद्ये करणानि—षट्

रूपं, कृतप्रतिकृतं, प्रतिभेदः, रूपशेषः, ओघः, प्रतिशुष्का.

भरतः

पुष्करवाद्ये मार्गाः

आलिप्तः अङ्कितः गोमुखः वितस्तः । भरतः

पुष्करवाद्ययतयस्तिस्रः

समा स्रोतोगता गोपुच्छा । भरतः

पुष्टिकृत्—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनोद्भवः ।
म ग स नि ध . कुम्भः

पुष्पम्—व्यञ्जनधातुः

निहन्यते यदा तन्त्रीरेककालं कनिष्ठया ।
सहाङ्गुष्ठयुगेन स्याद्धातुः पुष्पाभिधस्तथा ॥

कुम्भः

समकालमेकतन्त्र्यां प्रहारद्वितयेन तु ।
अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या यत्र पुष्पं प्रचक्षते ॥

नान्यः

—धातुः

अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या स्तन्त्रीरेका निहन्यते ।
युगपद्यत्र तत्पुष्पमभिलेखुः पुरातनाः ॥

शार्ङ्गः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

पूर्वं स्वयमन्येन वा येनचित् प्रयुक्तं वचनमपेक्ष्य तद्विशेषयुक्तं वचनमपेक्ष्यते तेनान्येन वा तत्पूर्वस्मात् विशेषपदम् । तच्च वाक्यं पुष्पम् । केशरचनायाः पुष्पमिव पूर्ववाक्यस्यालङ्कारकारित्वात् । यथा—विलक्षदुर्योधने भीष्मवाक्यं यावन्तो वयमाहवप्रणयिनः तावन्त एवार्जुनाः, इति ।

रामचन्द्रः

सर्वेश्वरः

पुष्पं स्याद्वागुदारता ।

भरतः

विशेषवचनं यत्तत्पुष्पम् ।

यथा—रत्नावल्यां एष कोऽपि चित्रफलकः—इति विदूषकोक्तिप्रभृतिपरिच्युत इति राजवाक्यपर्यन्तम् ।

अभिनवः

विशेषवचनं पुष्पं। क्रियायामन्यत्र क्रियायामितरक्रियाधिक्यं विशेषवचनं पुष्पम्। यथा—जानकीराघवे सीतामाश्वास्यमानं वचनं "मा भैषीरित्यादि"।

सागरः

पुष्पग्रहणहस्तः

करपृष्ठौ तु संश्लिष्टौ श्लिष्टाङ्गुल्यः प्रसारिताः।
ततस्तिर्यङ्मुखे कृत्वा तर्जनीश्लेषपूर्वकम्॥
प्रसारिता यदि तदा पुष्पग्रहणहस्तकः।
देवतानां शिरोभागपुष्पग्रहणदर्शने॥

विनायकः

पुष्पपुटः—हस्तः

सर्पशीर्षौ मिलद्बाह्यपार्श्वः पुष्पपुटो भवेत्।
धान्यपुष्पफलादीनामपां च ग्रहणेऽर्पणे।
कार्यः पुष्पाञ्जलौ चैष प्रोक्तः सोढलसूनुना॥

शार्ङ्गः

व्यक्तं संश्लिष्टकरभावुत्तानौ सर्पशीर्षकौ।
हस्तः पुष्पपुटो नाम पुष्पाञ्जलिविसर्जने॥
धान्यपुष्पफलादीनां ग्रहणे देवतार्पणे।
अर्घदाने गुरुनृपप्रसादग्रहणे तथा।
पाणिपात्राशने तोयानयने च प्रकीर्तितः॥

विप्रदासः

पुष्पपुटवर्तना

परिवृत्या पुष्पपुटः करः पार्श्वे व्रजेद्यदि।
ततो वक्षस्स्थलं प्राप्तो व्यावृत्या नेत्रसुन्दरः।
तदा धीरैः पुष्पपुटवर्तना समुदाहृता॥

अशोकः

पुष्पबाणः—देशीतालः

पुष्पबाणे रसादिष्टौ (?) ऽ। ऽ।। ऽ।।

लक्ष्मणः

पुष्पमनोहरी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स म ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्र

पुष्पललिता—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स ध म रि स.

मत्र

पुष्पवद्धस्तः

आदौ तु यामिनीं बध्वा मुखे चार्धपताककः।
पुष्पवन्ताख्यहस्तोऽयं प्रोच्यते भरतादिभिः।
पुष्पवन्तःपुरोभागे पुष्पिण्यां संप्रयोजयेत्॥

विनायकः

पुष्पवसन्तः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि – स.

मत्र

पुष्पविवृद्धा—ध्रुवावृत्तम्

आद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं नवममथ च निधनगतं
ये च ततोऽन्ये येषु लघुत्वं यदि भवति चरणगतिविधौ॥
सा निकृतिस्स्यात्पुष्पविवृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
भीमणिणादो चण्डपवाही विअरदि वरतणुसुहपवणो।
[भीमनिनादश्चण्डप्रवाही विचरति वरतनु सुखपवनः]॥

भरतः

पुष्पाञ्जलिः—हस्तः

प्रणतोन्मुखकोदण्डसमानमुकुलाकृतिः।
श्लिष्टाङ्गुलिकरद्वन्द्वं पुष्पाञ्जलिरिति स्मृतम्॥

उमा

पुष्पापचयः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

कामिनामन्योन्यानुरागहेतुः कुसुमपल्लवादिग्रहणे विभ्रमः पुष्पापचयः।

भोजः

पुष्पकः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
प नि रि ग म

नान्यः

पुष्पहस्तः

अङ्गुष्ठस्तर्जनी चापि कनिष्ठा च यथाक्रमम्।
प्रसृताः स्युः प्रचालिताः शेषे द्वे कुञ्चिते तले।
चलपक्षकरस्सोऽयं पुष्पार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

पुष्पाभिनयः

छलपक्षहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

पुस्तः

शैलयानविमानानि चर्मवर्मध्वजा नगाः।
ये क्रियन्ते हि नाट्ये तु स पुस्त इति संज्ञितः॥

पुस्तस्तु त्रिविधो ज्ञेयो नानारूपप्रमाणतः ।
सन्धिमो व्याजिमश्चैव वेष्टिमश्च प्रकीर्तितः ॥
भरतः

पूगीविदारणकला—कला

तत्र पूर्वरचनिका—

यदि नोऽमिघने हानिरतिभिन्ने हृदो भयम्।
सन्देहदिग्धहृदया कुर्यात्पूगीविदारणम् ॥

धृत्वा भूमौ करौ या चरणयुगमपि प्राक् प्रकर्ण्यान्तमूले
कुर्यात्पश्चात्प्रदेशोन्नमितगतिलघुर्न्यस्य कर्तरिकाभे ।
पूगीं चाथोभिनत्तिद्युमगतनुलता वक्षसा यत्र सोक्ता
वक्षः पूग्यङ्गभेत्त्रीत्यमितगुणकला नागमल्लक्षितीशैः ॥
नागमल्लः

पूरिका—मृदङ्गवामे पुटे देयं वस्तु
भक्तं चिपिटकं लाजानाम् । तेषामन्यतमेन जलमिश्रं भस्म ।
नारायणः

पूर्णम्—उदरम्

स्थूलरूपं भवेत्पूर्णं तुन्दिले श्वसिते तथा ।
जलोदराभिधे व्याधौ विनियोगोऽस्य दृश्यते ॥
विप्रदासः

तुन्दिलाभिनये गर्भे तथाश्वासनिरोधने ।
जलोदरे चात्यशने पूर्णं जठरमिष्यते ॥
सोमेश्वरः

पूर्णः—कपोल:

कपोलावुन्नतौ पूर्णौ तौ गर्वोत्साहगोचरौ ।
विप्रदासः

—नाटकभेदः

पूर्णस्य नाटकस्यास्य मुखाद्याः पञ्च सन्धयः।
उदाहरणमेतस्य कृत्यारावणमुच्यते ॥
शारदातनयः

पूर्णकङ्कालः—देशीतालः

द्वाश्चत्वारो गलौ क्रमात् । ० ० ० ० ऽ ।
वेमः

पूर्णकाम्भोजी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .
मल्ल

पूर्णचन्द्रः—देशीतालः

पूर्णचन्द्राभिधस्तालः स्थिता चन्द्रवदाकृतिः ।
द्रुतमाने द्रुतो ज्ञेयो लघुर्भिन्नशमात्रिकः ।
एको द्वौ च त्रयश्चैव चत्वारः पञ्च च क्रमात् ।
एवं च व्युत्क्रमेणैव द्रुताश्च लघवोऽथवा ॥
सुधा

पूर्णचन्द्रिका—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स .
(अव) स नि प ध प म ग म रि स .
मल्ल

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० ० स .
(अव) स नि ० ० ० प ० म ० ० ० रि स .
मेललक्षणे

—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजरागः)

स्यात्पूर्णचन्द्रिकायां त्ववरोहे मेषकुञ्जरत्यागः।
(गनिलोपः)
परमेश्वरः

पूर्णतालः—देशीतालः

एकाद्येकान्ततो वृद्धिह्रासाभ्यां क्रमतो द्रुतैः।
बीजपूराकृतिधरैः पञ्चविंशतिसंख्यकैः ।
पूर्णतालः समादिष्टः पृथग्विश्रम्भरावृता ॥
कुम्भः

पूर्णपञ्चमः—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० ० ध ० ० नि स .
(अव) स नि ० ० ० म ० प ० ग रि ० स .
मेललक्षणे

पूर्णमालवी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि स .
मल्ल

पूर्णमालिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि प ध नि स .
(अव) स ध म ग रि स .
मल्ल

पूर्णरागगानफलम्

आयुर्धर्मौ यशः कीर्तिः बुद्धिसौख्यधनानि च।
राज्याभिवृद्धिः सन्तानः पूर्णरागेषु जायते ॥
नारायणः

पूर्णवासा—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः । पाल्कुरिकि सोमः
अस्य मते मध्यमः द्विश्रुतिरेव ।

पूर्णश्यामला—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मज

पूर्णषड्जं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) प म ग रि स नि ध नि स.

मज

पूर्णपाडवः—रागः
न्यासांशग्रहमध्यममधुरो......मध्यमाधारः।
मध्यमया सहजातो जात्या स्यात् रागपाडवः पूर्णः॥

नान्यः

मध्यमग्रामसंभूतो मध्यमांशान्त एव च।
विकारान्मध्यमाजातिसंभूतष्षाडवस्वरः॥

कश्यपः

पूर्णा—श्रुतिः
पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः।

सुधा

—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव।

—मूर्छना
मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्।

पूर्णाटः—रागः
निर्णीयतेऽथ पूर्णाटो भिन्नषड्जसमुद्भवः।
धैवतांशो भवेन्न्यासे मध्यमोऽयमितीरितः॥

हरिः

पूर्णोदयः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स रि प म रि ग रि स.

मज

पूर्वः—देशीतालः
पूर्वताले द्रुतौ द्वन्द्वौ गद्वयं लद्वयं भवेत्। ० ० ऽ ऽ॥

लक्ष्मणः

पूर्वकर्णिका—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स ध प म ग स.

मज

पूर्वगौडः—रागः
पूर्वो गौडः परित्यक्तो नित्रयो रागसंभवः।

मदनः

—उपाङ्गराग
तारस्थनिग्रहान्तांशः सगयोः समयोर्युतः।
संगत्याः षड्जभूयिष्ठ ऋषभेण विसर्जितः।
पूर्वगौड इति ख्यातः पूर्वदेशजनप्रियः॥
देशवालगौडस्य नामान्तरम्।

कुम्भः

पूर्वगौलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मज

पूर्वगौलीरागध्यानम्
व्याघ्रासनां मञ्जुलरत्नहारिणीं
पुण्ड्रेक्षुपाशाङ्कुशबाणधारिणीम्।
रक्ताम्बरां पीतसुवर्णकञ्चुकां
भजामि नित्यं वरपूर्वगौलिकाम्॥

रागसागरः

पूर्वफल्गुनीहस्तः
पूर्वफल्गुनी निदर्शने ताम्रचूडहस्तः।

शृङ्गारः

पूर्वफल्गुन्यभिनयः
हस्तयोस्ताम्रचूडेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

पूर्वभाद्राभिनयः
सङ्कीर्णपताकहस्तेन कर्तव्यः। महाराष्ट्रे

पूर्वभाद्राहस्तः
पताके मध्यमा वक्रा तलं सम्यक् स्पृशेद्यदि।
सङ्कीर्णाख्यपताकोऽयं पूर्वभाद्रार्थके भवेत्॥

शृङ्गारः

पूर्वभावः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्.
पूर्ववाक्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

पूर्वरङ्गः
पूर्वरङ्गस्सभापूजा,

शुभङ्करः

पूर्वरङ्गः

यतो रसात्मकस्यास्य प्रयोगे प्रयुयुक्षिते ।
रज्यते वै सहृदयैः पूर्वरङ्गस्ततः स्मृतः ॥

स पादभागस्सकलः परिवर्तैस्समन्वितः ।
प्रयोगोऽयं यतो रङ्गे पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तेनोक्ता भरताचार्यप्रमुखैः पूर्वरङ्गता ॥

रङ्गशब्देन तत्कर्मोच्यते तौर्यत्रिकाश्रितम् ।
तत्पूर्वभागो विद्वद्भिः पूर्वरङ्ग उदीरितः ॥

सोपोहनाम्नविना वा ध्रुवा उत्थापनीमुखाः ।
सूत्रधारप्रवेशार्था यतोऽस्मिन्पूर्वमेव हि ॥

प्रयुज्यते ततः पूर्वं रङ्गतात्रास्य सम्मता ।
चतुरश्रत्र्यश्रभेदाद्विविधस्स पुनर्द्विधा ॥

शुद्धचित्रविभेदेन पृथगेवं चतुर्विधः ।
करणाङ्गहाररहित्यशुद्धताचित्रता पुनः ॥

तत्तद्भावोऽथ चित्राद्यैः मार्गैर्भिन्नध्रुवायुतः ।
चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः षड्विधः कैश्चिदिष्यते ।
केषांचन मते मिश्रो द्वयं सम्मिश्रणान्मिथः ॥

कुम्भः

पूर्वरङ्गाङ्गानि

अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतैस्तथा ॥

प्रत्याहारोऽवतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
आश्रावणा वक्त्रपाणिः तथा च परिघट्टना ॥

सङ्घोटना ततः कार्या मार्गासारितमेव च ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तथैवासारितानि च ॥

एतानि तु बहिर्गीतान्यन्तर्यवनिकागतैः ।
प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि च ॥

ततस्सर्वैस्तु कुतपैः संयुक्तानीह कारयेत् ।
विघाट्य वै यवनिकां नृत्तपाठ्यकृतानि तु ॥

गीतानां मद्रकादीनां योज्यमेकं तु गीतकम् ।
वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥

ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
नान्दी शुष्कावकृष्टा च रङ्गद्वारे तथैव च ॥

चारी चैव ततः कार्या महाचारी तथैव च ।
त्रिगतं प्ररोचना च पूर्वरङ्गे भवन्ति हि ॥

भरतः

पूर्वरङ्गप्रयोगफलम्.

एवं यः पूर्वरङ्गं तु विधिना संप्रयोजयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित् स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

शारदातनयः

पूर्वरामक्रतिः—क्रियाङ्गरागः

मांशममहविराजपेशला पूर्णसप्तकशरीरशालिनी ।
साधिकस्वरलघुप्रसारिणी पूर्वरामक्रतिरीशतीषिणी ॥

कुम्भः

पूर्वरामकी—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तमेव द्रुततां नयेत् ।
तत्परं स्वरमुक्त्वा च तुरीयं तु विलम्ब्य च ॥

पुनः परं स्वरं स्पृष्ट्वा पञ्च पञ्च विलम्ब्य च ।
स्थायी यदावरोहेण प्राप्यते जायते तदा ।
स्वस्थानं प्रथमं रामक्रतेरस्य द्वितीयकः ॥

पूर्ववाक्यम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शनम् ।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां इदानीं सफलेत्यादि बाभ्रव्यवाक्यम् ।

अभिनवः

पूर्वभाव इति नाम कृत्वा – लक्षणमाह – प्राग्भावः कार्यदर्शनम् । यथा—स्फुटमेवेत्यादि वासवदत्तावचनम् ।

रत्नावल्यां मुखसन्ध्याद्युक्तसदृशवाक्यदर्शनं पूर्ववाक्यमङ्गमस्य स्थाने केचिदामनन्ति । यथा— मुद्राराक्षसे इदं च वक्तव्यो विजय इत्यादि चाणक्यवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

बीजोद्घाटनं पूर्ववाक्यम् । यथा— वेण्यां क्व सा भानुमतीत्यादि भीमवाक्यम् ।

पूर्वसारङ्गः—मेलरागः

कोमलौ च रिधौ यस्य गनी यत्र च तीव्रकौ ।
मश्च तीव्रतरः प्रोक्तः पूर्वसारङ्गके पुनः ॥

अहोबिलः

सायं गेयः ।

पूर्वा—रागः

समस्वरा निरितरा सांशमन्द्रोत्सवे भवेत् ।
पूर्वा पूर्वसमुद्भूता देशभाषाविचक्षणैः ॥

हम्मीरः

पूर्वाषाढाभिनयः

युक्तचन्द्रहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

पूर्विकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० ० प ० ध ० नि स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स. (वक्रम्)

मेललक्षणम्

पूर्विकल्याणी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्त

पूर्वकल्याणीरागध्यानम्

सखीवरकराङ्कितां विवृतगोद्धबाहुद्वयां
नताङ्किवरलेखिकां विषमपादनाट्यस्थिताम् ।
सिताम्बरधरां लसत्प्रसवदामभूषीकृतां
भजामि सुविलासिनीं मनसि पूर्वकल्याणिकाम् ॥

रागसागरः

पूर्वीरागध्यानम्.

अमृतकलनिभाङ्गीमङ्गनाथोत्तमाङ्गां
हरिणशिशुविलोलामालिकासेव्यलीलाम् ।
मधुचषकशुकीविन्यस्तहस्तां प्रशस्तां
कनकमयसुचेलां पूर्विकां चिन्तयामि ॥

रागसागरः

पूर्वी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्ना षड्जोद्ग्राहसमन्विता ।
न्यासांशगस्वरोपेता पूर्वी सा सुखदायिनी ॥

सायं गेया । अहोबिलः

पूर्वी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्त

पूर्वोत्तराषाढाहस्तः (पूर्वोत्तराषाढे द्वे द्वे आमलकवत्)

भरतार्णवसंप्रोक्तः संयमामिधहस्तकः ।
पूर्वाषाढोत्तरे योज्यो भरतार्णववेदिभिः ॥

भ्रुङ्गारः

संयमहस्तो मुनिहस्तपर्यायः ।

अर्धचन्द्रेह्यनामिका कनिष्ठा कुञ्चता तले ।
युक्तचन्द्रसमाख्यातं पार्थोक्तिमतसङ्ग्रहे ॥ भ्रुङ्गारः

✓ **पृथग्वाद्यम्.**

गीतनृत्ताभ्यां विना केवलं वाद्यप्रयोगः ।

विवादे च परीक्षायामुत्साहे त्यागकर्मणि ।
श्रूयते च यदा वाद्यं पृथग्वाद्यं तदुच्यते ॥
देवगेहे नृपावासे गजवाजिपदान्तिके ।
आहवे चोत्सवे चेति तद्वदन्येषु कर्मसु ॥
गीतनृत्तैर्विना यत्तु भोगार्थं वाद्यते यदा ।
तदपि प्रोच्यते प्राज्ञैः पृथग्वाद्यं पृथग्विधम् ॥

सोमेश्वरः

पृथग्वाद्यम्

वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम्

पृच्छा—लक्षणम्

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छन्नभिवाभिधत्ते ऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥

पृच्छा— शोकादिपरवशतया आत्मानं वा परं वा परोक्षे संबोध्य पृच्छन्निवाभिधानम् । तत्रोत्तरमपेक्षते । तस्यैव प्रत्यायकत्वात् । यथा-रामचरिते सीतां दृष्ट्वा हनुमानाह स्थाने इत्यादि ।

पृच्छा—लक्षणम्

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥

भरतः

किं भीमादिति श्लोके (वेण्यां) आकारेणाभिप्रायसूचकेन काक्वादिनोद्भूतानि द्योतितशक्तिकानि वाक्यानीति भावः । यत्र भावरसोपेतमित्यन्ये प्राच्यं पादमधीयते ।

अभिनवः

पृथुला—चतुष्पदागीतम्

त्रिलया स्वल्पवाक्या च सुकुमारविचेष्टिता ।
गुरुप्लुताक्षरप्राया पृथुला परिकीर्तिता ॥

वेमः

पृथुला—गीतिः

लक्ष्मोच्यतेऽथो पृथुलाख्यगीतेस्संभाविताबत्सकलं च वेद्याम् ।
लघ्वक्षराणां बहुलप्रयोगोऽपरं भवेदेष तयोर्विशेषः ॥

शिष्टं मागधीगीतिलक्षणे द्रष्टव्यम् ।

रघुनाथः

पृथ्वी—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मत्त

पृथ्वीकुण्डलतालः—देशीतालः

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते षष्टिमात्रिकः ।
तानरत्नाकरं नामेतस्याऽस्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नौयस्तौ ननभायतौ ।
यतौ तौ यगणश्चैव जगणाश्च गुरुः क्रमात् ॥

।।।, ।ऽऽ, ऽऽ।, ।।।, ऽऽऽ, ऽ।।।ऽऽ, ऽ।।, ।ऽऽ,
ऽ।।, ऽऽ।, ।ऽऽ, ।ऽ।, ऽ ४०-गुरवः, २०-लघवः
सुधा

पृष्ठलुठिता—मुक्तपचारी

पादश्चेत्कुञ्चितः पृष्ठे लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
पुनश्च लुठितस्स्थाने स्यात्पृष्ठलुठिता तदा ॥
अशोकः

पृष्ठस्वस्तिकम्—करणम्

चारीं कुर्वन्नपक्रान्तां भुजावुद्वेष्ट्य विक्षिपेत् ।
अपवेष्टयोक्षिपन्नेतौ सूचिमेकाङ्घ्रिणा भजेत् ॥

तत्त्रिकविवर्तेन विदधीतपराङ्मुखम् ।
पृष्ठे सव्यस्य पादस्य वामेन स्वस्तिकं यदा ॥

पृष्ठस्वस्तिकमाख्यातं पृष्ठस्यान्वेषणे तदा ।
अन्ये स्वस्तिकमिच्छन्तः पृष्ठतः करयोरपि ॥
विनियोगं वदन्त्यस्य सङ्ग्रामस्य परिक्रमे ।
ज्यायनः

विसृष्टवस्तुग्रहणे सदन्वेषणभूषणे ॥
लक्ष्मणः

पृष्ठानुसारी—बाहुः

पृष्ठतस्सरणात्पृष्ठानुसारी बाहुरीरितः ।
वीटिकाग्रहणेऽन्वेषे तूणाद्बाणग्रहे तथा ॥
अशोकः

पृष्ठोत्क्षेपः—पादपाटः

पृष्ठतश्चरणोत्क्षेपात्पृष्ठोत्क्षेपः प्रकीर्तितः ।
वेमः

पृष्ठोत्तानतलम्—देशीस्थानम्

एकः पुरस्समः पादः पश्चात्तु चरणोऽपरः ।
भूस्पृष्टाङ्गुलिपृष्ठश्चेत् पृष्ठोत्तानतलं भवेत् ॥
वेमः

पृष्ठोद्वृत्तम्—पादमणिः

मुहुः कृत्वा समोद्वृत्तं विनैव तलताडनम् ।
पृष्ठोन्मुखीभूततलौ पार्श्वाभिमुखपार्ष्णिकौ ॥
चरणौ तिष्ठतो यत्र पृष्ठोद्वृत्तं तदीरितम् ।
वेमः

पेक्खणम्

पेक्खणं नृत्यते नृत्तं गीतशब्दप्रबन्धजम् ।
नानार्थरससम्पन्नं नरनारीप्रवर्तितम् ॥
विचित्रं च मनोहारि स्वेच्छया कल्पितक्रमम् ।
देवणः

पैङ्गला—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .
मश

पैतामहकपालगानम्

षड् पितापुत्रके ताले रूपसाधाररागतः ।
पैतामहं द्वितीयं स्यादित्युक्तं पृथिवीभृता ।
कुम्भः

पैशाचः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः
नि स रि ग म प ध ।
नान्यः

पैसरः—वाद्यप्रबन्धः

अयं वैसारसमुदायनामभ्यां च व्यवह्रियते ।
आतोद्यानि समस्तानि वाद्यन्ते च पृथक् पृथक् ।
खण्डे खण्डे यदा तज्ज्ञैः पैसरस्स तु कथ्यते ॥
सोमेश्वरः

पैसारः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डस्स्यात्पृथगातोद्यवाद्यैः पैसारसंज्ञकः ॥
शार्ङ्गः

पौण्डरीकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः
ध नि स ग म प
नान्यः

पौरविकारागध्यानम्

तनुगौरी पौरविकाऽऽयतवेणी मिलितकञ्चुकीबन्धा ।
डोलान्दोलनलोला नीरनिचोला मधौ मुदिता ॥
सोमनाथः

पौरवी—मूर्छना

अम्भोधररवाकारान् पूर्वत्र कुरुते स्वरान् ।
पौरवी धैवते मूर्छा विधिश्चास्याधिदैवतम् ॥
नान्यः

पौरवी—मूर्छना

मध्यमग्रामे षष्ठी ।
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध.

पंडितमण्डली

पौराली—रागः

धांशन्यासग्रहणसरिगप्रचुरा च तारगान्धारा ।
मध्यममन्द्रा पूर्णा पौराली सूरिभिः प्रोक्ता ॥

नान्यः

गतारा मन्द्रमध्या च ग्रहांशन्यासधैवता ।
सरिगप्रचुरा प्रोक्ता पौराली परिकीर्तिता ।

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमर्षभवर्जिता ।
षड्जमन्द्रा मतारा च पौराल्यौडुविता मता ॥

सोमेश्वरः

अनन्तरं तु पौराली जाता मालवकैशिकात् ।
न्यासांशग्रहषड्जा च षड्जमध्यमभूयसी ॥
संपूर्णा वर्णिता सेयं गीतशास्त्रविशारदैः

हरिः

षड्जन्यासग्रहोपेता जाता मालवकैशिकात् ।
षड्जमध्यमभूयिष्ठा पूर्णा पौरालिका मता ॥

जगदेकः

पौराली भिन्नषड्जोत्था धैवतांशारिकोमला ।
समपैः प्रचुरा ज्ञेया मन्द्रधैवतभूषिता ॥

मोक्षः

पौरुषरसप्रेमविलासः—सूडप्रबन्धः

रागे कर्णाटबङ्गाले सपौरुषरसात्परः ।
प्रेम्णा विलासनामायं प्रबन्धो माधवप्रियः ।

कुम्भः

पौर्णमासः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः
म रि स ध प

कुम्भः

पौर्वाह्णिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

कामिना पूर्वाह्णकरणीयं पौर्वाह्णिकम् ।

भोजः

पौशलम्—शारीरभेदः

ज्ञेयं पौशलशारीरं तारे रागप्रकाशकम् ।

पार्श्वदेवः

प्र—**प्रवेशकः**—तालचिह्नम्

प्रकम्पिता—ग्रीवा

पुरः पश्चात्प्रचलनात्कपोतगलकम्पवत् ।
प्रकम्पितेति सा ग्रीवा नाट्यशास्त्रे प्रशास्यते ॥

युष्मदस्मदिति प्रोक्ते देशीनाट्यविशेषतः ।
डोलायां भणिते चैव प्रयोक्तव्या प्रकम्पिता ॥

नन्दी

प्रकरणम्—रूपकम्

यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥

यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ।
यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ॥

तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु ।
विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ॥

चरितं यन्नैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ।
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगम् ।
बाह्यजनसंप्रयुक्तं तद्ज्ञेयं प्रकरणं तद्ज्ञैः ॥

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु ॥

सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥

यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
यदि वा कारणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥

संक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ।
अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ॥

भरतः

अत्र प्रधानलक्षणं तु—

वस्तूत्पाद्यं, कथाशरीरं तु यथोचितं कल्पनीयम् । अनार्षं बृहत्कथादि । तस्मादुग्राह्यं वस्तु । विप्रवणिगादि नायकनायिकाः । प्रख्यातराजर्षिनिषेधान्नाटकात्प्रकरणस्य वैलक्षण्यम् । प्रकरणं प्रायशो लोकव्यवहारदृष्टम् । दिव्यचरितमलौकिकमिति निषिद्धम् । कञ्चुकप्रभृतयोऽन्तःपुरजनः । तद्व्यतिरिक्तो बाह्यजनश्चेष्टदासादिः प्रवेशकादौ कार्यः । मन्दकुलानां स्त्रीणां चरितं वाऽस्मिन्प्रयोज्यम् । वेश्याकुलस्त्रियोस्सहसमावेशः प्रतिषिद्धः । अथवा तयोः प्राधान्येन समावेशः स्यात् ।

अभिनवः

धीरशान्तश्च सापायधर्मकामार्थतत्परः ।
शेषं नाटकवत्सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कुलजाभ्यन्तरा वेश्या बाह्या नातिक्रमोऽनयोः ॥

आभिः प्रकरणं त्रेधा द्वाभ्यां सङ्कीर्णमुच्यते ।
सङ्कीर्णे तत्प्रकरणं यत्स्याद्धूर्तसमाकुलम् ॥

शिल्पाविव्यपदेशेन भवेद्वेश्यासमागमः ।
भाषेत प्राकृतं वेश्या संस्कृतं कुलनायिका ॥

शकारः कुट्टनी चेटी धर्मशास्त्रबहिष्कृताः ।
विटचेटादयो बाहुल्या नित्यं प्रकरणे मताः ॥

अन्यूनाधिकपञ्चाङ्कत्वादिलक्षणसंयुतम् ।
ईदृशं रूपकं यत्तु तद्धि प्रकरणं भवेत् ॥

पद्मावतीपरिणयो विप्रस्य चरितं भवेत् ।
तथैव मृच्छकटिका वणिजश्चरितं भवेत् ॥

कुलस्त्रीनायिकं तत्तु मालतीमाधवाभिधम् ।
यथा तरङ्गदत्ताख्यं गणिकानायिकाङ्कितम् ।
तथैव मृच्छकटिका विहितोभयनायिका ॥

शारदातनयः

तत्र विप्रचरितं मृच्छकटिकायां । वणिग्वृत्तं पुष्पभूषिते । अमात्यचरितं तरङ्गदत्ते ।

त्रिलोचनः

नवाङ्कं शारीपुत्रप्रकरणं अश्वघोषकृतम् ।

प्रकरणम्

सामानि गीतकानीति संप्रोक्तानि चतुर्दश ।
मन्द्रकाद्युत्तरान्तं च सप्तकं गीतकाभिधम् ॥

चतुर्दशापि चोक्तानि बुधैः प्रकरणाह्वयाः ।
प्रस्तूयन्ते प्रकार्यन्ते मार्गतालैस्तु पञ्चभिः ॥

अतः प्रकरणानीह प्रोक्तानि भरतादिभिः ।
बहुधा वस्तु ताला‍ङ्गैः प्रकर्षेण स्थितेर्यतः ॥

कुलकच्छेद्यकपदप्रकारैः क्रियते ततः ।
आहुः प्रकरणं नाम मन्द्रकादि पुरातनाः ॥

कुम्भः

प्रकरणिका—रूपकम्

एवं प्रकरणी कार्या चतुरङ्का तु सा स्मृता ।
एवं प्रकरणवत् । प्रकरणिकायाश्चत्वारोऽङ्काः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

प्रकरणिकाया अपि कल्पायं वस्तु । यथा – नाटकस्य भेदो नाटिका । एषा प्रकरणस्य भेदः । अत्र केचित् – “ एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासंज्ञो नाटीसंज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते इति ”व्याचक्षणाः प्रकरणिकां प्रकरणविशेषं मन्यन्ते । तदसत् । उद्देशलक्षणयोर्भरतेन अनभिधानात् ।

प्रकरी—सप्तगीतभेदः

अथ वस्तु प्रकर्याः स्याच्चतुष्षण्मात्रशोभितम् ।
शम्यान्तास्तत्र मात्राः स्युः द्वितीयान्त्यत्रिवर्जिताः ॥

द्वितीयायाश्चतुर्थ्याश्च पञ्चम्याश्च यथाक्रमम् ।
ताला गुरुभिराख्याताः षोडशद्वादशाष्टमाः ॥

ततो द्वैकलमद्रक्यः कला अस्यास्तु षोडश ।
इति वस्तूनि चत्वारि त्रीणिसार्धान्यथापि वा ॥

त्रीणिचार्धानि चेदर्धमादौ दक्षिणमार्गके ।
यद्वा तदपि वृत्तौ स्यात्पूर्णमेव भवेत्तदा ॥

उपोहनं च तन्मांग स्मृतं चार्धविवर्जितम् ।
उभयोः पक्षयोस्तत्र कर्तव्ये विकल्पके ॥

वस्तुन्यन्त उपान्त्यायां मात्रायां गमनान्तरम् ।
आसारितं कनीयः स्यादिति संहरणं स्मृतम् ॥

दत्तिलः

द्वैकलमद्रक्ये इति । याः कला द्विकलमद्रके उक्ताः ताः । उभयोः पक्षयोरिति । पूर्वार्धपश्चिमार्धविपर्यासपक्षयोः । आसारितं कनीय इति । कनिष्ठासारितम् । स्थाने निरुक्तम् ।

—अर्थप्रकृतिः

फलं प्रकल्पते यस्याः पदार्थायैव केवलम् ।
अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीति विनिर्दिशेत् ॥

भरतः

कथाशरीरव्यापिनि पुनस्सहायविशेष एवासाधकत्वात्करणाभासभूते वर्तमानारंभः प्रकरीत्युच्यते । पताकेव ह्यपलवत्यनुबन्धविहीना च प्रकरी । प्रकरी लघुभिः प्रकरः प्रकरीत्युच्यते । स तु पुष्पादीनामेव स्यात् । यथा च पुष्पप्रकरः परार्थोपवरकादेः शयनस्थानस्यान्यस्य वा शोभायै भवति । एवं महाप्रबन्धस्य ऋतुवर्णनादिभ्यो वा कोपि तद्विधो व्यापारः सा प्रकरीति कथ्यते । यथा – मैनाकं किमयं रुणद्धि इत्याद्युदात्तराघवे ।

भोजः

फलं प्रकल्प्यते यस्याः परार्थं केवलं बुधैः ।
अनुबन्धविहीनं स्यात्प्रकरीमिति निर्दिशेत् ।

भरतः

प्रकीर्णम्—हस्तः

अङ्गुष्ठमृजुवक्राग्रं तर्जनी च सुसंगता ।
मध्यानामिकयोः पृष्ठे कनिष्ठा वक्रतां गता ।।

उमा

प्रकीर्णमिति विख्यातम् ।

प्रकृतिः

प्रस्तारस्य विन्यासक्रमः ।

प्रकृतिच्छन्दोवृत्तानि

तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
सप्त वै गदितान्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ।।
सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तथैव च ।
वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैः गदितानि तु ।।

प्रक्षेप्यम्—आभरणम्

प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्यच्चाभरणमेव च ।

भरतः

प्रगमः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य पाठान्तरम् ।

प्रगमनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य नामान्तरम् ।

प्रगयणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

तत्तु प्रगमनं यत्स्यादुत्तरोत्तरभाषणम् । सिंगः

प्रगमः प्रतिवाक्श्रेणिः। प्रश्नप्रतिपन्थिनी वाक्, प्रतिवाक् तस्याः श्रेणिः अपकर्षतो द्वे प्रतिवचने उत्कर्षतो बहून्यपि। यथा—भानुमती दुर्योधनवाक्यानि। किन्नो ल्याप्रदिशामिति ।

रामचन्द्रः

उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगयणं पुनः ।
प्रगमनं, प्रशमनमिति च पाठान्तरं वर्तते ।
प्रगयणमिति रूढिशब्दः । अन्ये तु प्रजाशब्दाद्विक्षिप्य-यत्नशब्देन शताकिना व्युत्पत्तिं कल्पयन्ति। प्रागयणमिति अन्ये पठन्ति। प्रागिति पूर्ववचनम्। ततोऽयनं प्राप्तिः यस्योत्तरवचनस्येति ।

अभिनवः

प्रगल्भा—नायिका

संपूर्णयौवनतृतीयवयःप्ररूढ-
कन्दर्पविभ्रमयुता वनिता पगल्भा ।
लीनेव भर्तरि रतप्रथमावतारे-
प्यानन्दमूर्छितविलासविशेषरम्या ।।

मानवृत्तेः प्रगल्भापि धीराधीरादिभेदतः ।
त्रिधा स्युस्ताः पुनर्ज्येष्ठाः कनिष्ठाभेदतो द्विधा ।।

धीरप्रौढाप्रकोपोदितमखिलविकारान्तरं गोपयित्वा
भर्तारं सादरानादरमिलितविकारान्तरैः सान्त्वयन्ती ।
धीराधीरप्रगल्भा तदुभयगुणसंमिश्रिता स्यादधीरा
कोपेनातर्ज्य कान्तं प्रकटितकटुवाक् ताडयेत्प्रौढरोषा ।।

नीलकण्ठः

प्रगल्भारभते स्वैरं गाढो चाभ्यन्तरे रते ।
अपराधे प्रिये रोषाद्भाषते परुषं मुहुः ।।

शारदातनयः

यौवनान्धा स्मराक्रान्ता लज्जानन्दाविला रतौ ।

कुम्भः

प्रगीता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकौ द्वौ, गगौ ।
४+४+ग+ग

विरहाङ्कः

प्रघट्टाम्बुधिः—देशीतालः

लघुर्बिन्दुत्रयं मश्च द्रुतद्वन्द्वं लघुत्रयम् ।
गुरुश्च क्रमशो यत्र सो प्रघट्टाम्बुधिः स्मृतः ।।

तालप्रस्तारः

प्रचला—हनुः

मुहुर्विकाससंरोधात्प्रचला हनुरीरिता।
कोपे प्रयुज्यते जल्पे शष्कुल्यादेश्च चर्वणे ।।

सोमेश्वरः

प्रचुरता—फूत्कारगुणः

ध्वनेः प्रचुरता नाम पीवरत्वमुदाहृतम् ।

कुम्भः

प्रच्छन्ना—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।

पाल्कुरिकि-सोमः

प्रच्छाया—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

भमातपादिविश्रमहेतुः लतागृहान्तरपत्राद्याश्रयः प्रच्छाया ।

भोजः

प्रणयहस्तः

कनिष्ठिके स्वस्तिकतो बध्नीयाच्छिखरोभयोः ।
प्रणयाख्योऽधिदेवोऽस्य परमात्मा प्रकीर्तितः ।
तत्रैव विनियोगः स्यात्कथितश्शूलपाणिना ।।

गौरीमतम्

प्रणयि—दर्शनम्

यत्प्रीणयति दृष्टस्य मनस्तत्प्रणयि स्मृतम् ।

शारदातनयः

प्रताप:—मेलराग: (कामवर्धिनीमेलजन्य:)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मख

प्रतापरञ्जनी—मेलराग: (मायामालवगौलमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स ध नि प म ग रि स.

मख

प्रतापवराटिका—राग:

कम्पिता पञ्चमे षड्जे धमन्द्रा भूरिपञ्चमा।
षड्जांशन्याससंपन्ना स्यात्प्रतापवराटिका॥

जगदेक:

प्रतापवराटी—प्रथम राग:

धमन्द्रा सग्रहांशा स्यात् षड्जपञ्चमकम्पिता।
प्रतापाख्या वराटी च विज्ञेया भूरिपञ्चमा॥

मोक्ष:

—उपाङ्गराग:

या मन्द्रधैवतोपेता षड्जमध्यमकम्पिता।
भूरिपा गीयते वीरे सा प्रतापवराटिका॥

मल्लमाधव:

—राग:

स्यात्प्रतापवराटी च धमन्द्रा कम्पसरिपा।

हम्मीर:

प्रतापाख्या वराटी च षड्जाद्या चोपभाषया।
द्वितीयचकारेण अंशन्यासावपि सूचितौ।

मदन:

—मेलराग:

मतीव्रतरसंयुक्ता प्रतापोपपदान्विता।
वराटी च विना युक्ता तीव्रसंज्ञेन गादिका॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिल:

—राग:

तत: प्रतापपूर्वा या वराटी साऽभिधीयते।
कम्पिते पञ्चमे षड्जे मन्द्ररूपा च धैवते॥
पञ्चमस्वरभूयिष्ठा षड्जांशन्याससंयुता।

हरि:

प्रतापवराली—मेलराग: (हरिकाम्भोजीमेलजन्य:)

(आ) स रि म प ध नि ध प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मख

प्रतापवेलाधुली—राग:

अथ प्रतापोपपदा भवेद्वेलाधुलीपुन:।
पञ्चमर्षभहीनेयं आहता धैवतेन च॥

हरि:

प्रतापवेलावली—उपाङ्गराग:

धैवतेनाहता नूनं पञ्चमर्षभवर्जिता।
वेलावल्येव रागज्ञै: प्रतापादि: प्रगीयते॥

मल्लमाधव:

—राग:

रिपाभ्यां वर्जितैषैव कर्तव्या धैवताहता।
वेलाउलि: पतापादि: प्रतापपृथिवीभुजा॥

जगदेक:

—प्रथमराग:

वेलावली प्रतापाद्या धैवताहतिभूषिता।
पञ्चमर्षभहीना च गेया गीतविशारदा॥

मोक्ष:

—राग:

सैव प्रतापपूर्वा स्याद्...हतारिपवर्जिता।

हम्मीर:

प्रतापवेलाउली—राग:

वेलावली प्रतापाख्या धवया परिवर्जिता।

मदन:

प्रतापवर्धन:—प्रबन्ध:

यत्रानन्दकरै: पाटै: पदैरुत्साहसूचितै:।
प्रतापवर्धनो रूक्य: स्वरतेन्नकसंयुत:॥

एवमुत्साहजनकै: पदै: पाटोपशोभितै:।
इष्टेनार्थेन रागेण वृत्तैस्तालेन भाषया।
प्रतापवर्धनो गेयो लक्ष्यज्ञैर्बयकारकै:॥

सोमेश्वर:

प्रतापवर्धनाख्योऽथ पाटैस्तेन्नै: मद्स्वरै:।
विरुदै रुचिरोऽस्य स्यादाभोगस्तु पदान्तरै:।
पाटन्यास इति ख्यात: प्रतापादिश्च वर्धन:॥

हरिपाल:

पाटै: स्वरै: पदैस्तेन्नैर्बिरुदैश्चान्वितो रसै:।
प्रतापवर्धनो वीरे पाटन्यासेन गीयते॥

सोमराज:

प्रतापशेखर:—देशीताल:

प्रतापशेखरे दीप्तद्विरामान्त्यद्रुतद्वयम्।
ऽ ० ०

वेम:

प्रतापसिन्धुः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प म रि ग रि स स.

मत

प्रतापाभरणम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मत

प्रतिज्ञानम्—लक्षणम्

न साधयामि यद्येतदेवं कर्तास्म्यहं तदा ।
इत्युद्धवादेर्वाक्यस्य तत्प्रतिज्ञानमुच्यते ॥

यथा—मुकुटताडितके, ध्वस्ता इत्यादिभीमवाक्यम् । उर्वीत्यादि भीमोक्तश्लोकश्च ।

भोजः

प्रतितालः—देशीतालः

प्रतिताले लघुद्वन्द्वादूर्ध्वं स्याद्द्रुतद्वयम् ।
।।०० वेमः

लघुना च द्रुताभ्यां च प्रतितालः प्रकीर्तितः ।
।०० सोमराजः

प्रतिभा—वाक्यार्थः

स्वं स्वमर्थमभिधायोपरतेषु पदेषु पदार्थप्रतिपत्त्यनन्तरं उपजायमाना इदं तदिति व्यपदेश्या अनुपदेशसिद्धा हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतुः प्रवृत्त्यनुकूला बुद्धिः प्रतिभा ।

भोजः

प्रतिभायुतः

सन्निधावपि मान्यस्य कर्तुं किञ्चिद्यथापुरम् ।
बुद्धिर्यस्य वितर्काय नरोऽसौ प्रतिभायुतः ॥

भावविवेकः

प्रतिभेदः—करणम्

रूपक्रियाविपर्यासात्प्रतिभेदो भवेद्यथा ।
वाद्यते लद्वयं तज्ज्ञैर्मत्तकोकिलया यदा ।
गुरुस्तदा विपञ्च्यादि वीणाभिरिति तद्विधिः ॥

शार्ङ्गः

—अवनद्धे करणम्

मृदङ्गानां तु युगपत्करणे प्रकृते सति ।
अन्याक्षरप्रक्रमणं प्रतिभेदस्स उच्यते ॥
लघुद्वयानुकरणे प्रक्रान्ते हि तदादितः ।
गुरुद्वयानुकरणं (प्रतिभेदः प्रकीर्तितः) ॥

नान्यः

—वीणाकरणम्

प्रतिभेदो विपर्यस्ता भवेद्रूपक्रियैव सा ।
यदा द्रुतद्वयं मुख्यवीणायां वाद्यते विदा ।
विपञ्च्यादिषु वीणासु तदा लघुरिति स्फुटम् ॥

कुम्भः

यदा मत्तकोकिलायां द्रुतद्वयं वाद्यते तत्सहकारिषु विपञ्च्यादिषु एको लघुकालः प्रयुक्तः स एव प्रतिभेदः ।

—पुष्करे वाद्ये करणम्

युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छति ।

यथा—यद्धा धाधा णाधा मटिघे तमडिं घटेघटे दोथे घटमत्थिणह्न खो खो ।

भरतः

प्रतिभेदनम्—शृङ्गारचेष्टा

वचसा न पिधायैव ज्ञापनं क्रिययैव यत् ।
बध्वा प्रियापराधस्य भवेत्तत्प्रतिभेदनम् ॥

यथा—स्वप्नवीक्षितमित्यादि (कालिदासस्य)।

कुम्भः

प्रतिमट्टः—देशीतालः

प्रतिमट्टं स्मृतः प्राज्ञै भगणः सगणोऽथवा ।
ऽ।।।।ऽ
तालविद्भिरसौ कश्चित्कथ्यते डोल्लकाभिधः ॥

सोमराजः

प्रतिमठ्यः—गीतालङ्कारः

तारश्चाप्यमरश्चैव विचारः कुन्दसंज्ञकः ।
चत्वारः कथिताह्येते प्रतिमठ्यास्तु शम्भुना ॥

संगीतसारः

प्रतिमण्ठः—प्रबन्धः

तालः पूर्वो भवेदेवं प्रतिमण्ठस्तथापरः ।
इहोद्ग्राहध्रुवाभोगा गातव्यास्तालवर्जिताः ।
रागैर्मनोहरैश्चैवं प्रतिमण्ठो निरूपितः ॥

हरिपालः

प्रतिमल्लः—देशीतालः

मगणो द्वयं लौ च प्लुतश्च प्रतिमल्लके ।
12½ मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिमल्लिकामोदः—देशीतालः

जायते मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ।
।।०००० सुधा

प्रतिमुखम्—गीताङ्गम्

विशेषवर्णालङ्कारशोभितं अष्टगणं यथा— कान्तोसि देव गिरिदुहितृपति जगतिप वलितक भ्रंदुं इति ।

नान्यः

—सन्धिः

बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।
मुखे न्यस्तस्य दृश्येत तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥

भरतः

प्रतिमुखरी—मार्दलिकः

एतैः कतिपयैर्येश्च हीनो मुखरिणो गुणैः ।
स तु प्रतिमुखे युक्तो विदुषा वेमभूभुजा ॥

वेमः

प्रतिलम्भः—प्रबन्धः

लम्भकलक्षणे द्रष्टव्यम् ।

प्रतिलोमलक्ष्मीः—देशीतालः

लद्वयं द्वयं लोदो लोदौ सश्च लदौ द्गौ ।
लौलद्वयं च निश्शब्दं लक्ष्म्याख्ये प्रतिलोमके ॥

20 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिलोमानुलोमकः—देशीतालः

नगणो भगणश्चैव यगणो मगणस्तथा ।
भगणो जगणो लौ च प्रतिलोमानुलोमके ॥

28 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिलोमानुलोमिका—मुडुपचारी

व्यत्यासाद्रचिता सैव प्रतिलोमानुलोमिका ।

अशोकः

सेति अनुलोर्मावलोमा ।

प्रतिवर्तना

प्रातिलोम्येन गात्रस्य हस्त आक्षिप्य वर्तितः ।
अलपल्लवनामाचेत्सदोक्ता प्रतिवर्तना ॥

अशोकः

प्रतिविच्युतः—वाद्यप्रकारः

प्रतिविद्युत एव नामान्तरम् ।

प्रतिविद्युतः—वाद्यप्रकारः

अनुगम्य यदातोद्यं गच्छेत्समलयं पुनः ।
भ्रान्तवत्समवाद्येषु तदा स्यात्प्रतिविद्युतः ॥

भरतः

अत्र प्रतिविच्युत इत्यपि केषुचिदादर्शेषु पठितम् ।

—वाद्यालङ्कारः

विद्योतनात्प्रतीपं तु वाद्यं स्यात्प्रतिविद्युतम् ।

नान्यः

प्रतिशीर्षः

पुस्तकृतशीर्षः ।

प्रतिशुल्कम्—मृदङ्गवाद्ये करणम्

अनुस्वारः मार्दङ्गिकपाणविकदर्दुरवादकानां यथा— घटमथि कुणकिटिघखाखा णखो णखो खोणाखा कुटकटकुणकिटि खटखे घदिदि ण ण णात्थि प्रतिशुल्काख्यं करणं ।

प्रतिशुल्का—अवनद्धे करणम्

चित्रकाले मृदङ्गेन प्रयोगे तु कृते सति ।
तथैव पणवाद्यैः स्यात्प्रतिशुल्काभिधा भवेत् ॥

नान्यः

प्रतिशुष्का—करणम्

अंशसंवाद्यन्यतरस्वरव्यञ्जिकया यदा ।
तन्त्र्यैकयैव करणं स्यान्मुख्यामुख्यवीणयोः ।
प्रतिशुष्कां तदाचष्ट शार्ङ्गदेवो विदां वरः ॥

शार्ङ्गः

—वीणाकरणम्

एकयैव यदा तन्त्र्या स्यान्मुख्यामुख्यवीणयोः ।
संवाद्यंशान्यतरयोः स्वरव्यञ्जिकया यदा ।
तदा तत्करणं नाम प्रतिशुष्केति गीयते ॥

कुम्भ

प्रतिषेधः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ।

भरतः

यथा—रत्नावलीवृत्तान्तवर्णने ईप्सितार्थप्रतीघाते बाभ्रव्येण प्रस्तुते तस्य प्रतिघातोऽन्तःपुरदाहेन ।

नाभिनवः

—लक्षणम्

कार्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित्प्रवर्तते ।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥

भरतः

यथा – लग्नानांशुकपल्लवे इत्यत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता। आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः। तथापि निवारणं तुरीयपादेनोक्तम्। अन्ये पठन्ति–

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तितः॥

भरतः

वाक्यमिति वाक्यार्थौ निषेधो वा नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशाभिधानेन उपायेन निषेधः कृतः।

अभिनवः

प्रतिष्ठा—ध्रुवावृत्तम्

चतुरक्षरं छन्दः।

द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते।
सा प्रतिष्ठा यथा – पुष्कवाही (छा) पुष्पवाही। भरतः

नायिकानां प्रयोक्तव्या प्रतिष्ठा प्रियसन्निधौ।
मालवकैशिकश्चात्र तालश्चाचपुटो भवेत्॥

नान्यः

प्रतिसंस्कार्येतिवृत्तम्— कथाशरीरम्

इतिहासेषु यथास्थितवृत्तोपनिबन्धने न्यायप्रवृत्तेरप्यफलवत्वं अनिष्टावाप्तिफलत्वंच दृश्यते। अन्यथा यत्प्रवृत्तेरपि फलयोग्यावधार्यते, तत्र तथा प्रतिसंस्कारो विधेयः। यथा—शाकुन्तलादिप्रतिसंस्कारः।

भोजः

प्रतिहासः

वीणायां स्वरावरोहे केवलं मध्यमोत्प्लवनम्।

प्रतीक्षणम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मदनार्तकामिकामिनी प्रतिपालनं अभिसारिका प्रतीक्षणम्।

भोजः

प्रतीहारी

सन्धिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम्।
निवेदयन्ति कार्यं याः प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः॥

भरतः

प्रत्यङ्गः – देशीतालः

गुरुत्रयं लघुद्वन्द्वं प्रत्यङ्गे परिकीर्तितम्। ऽऽऽ॥ वेमः
प ध नी स नि धा नि ध पा प म गा जगदेकः

प्रत्यङ्गानि—(षट्)

ग्रीवा करौ पृष्ठमथोदरमूरू सजङ्घिकौ।
प्रत्यङ्गानि षडेतानि त्रीण्यन्यानि जगुः परे।
जानुनी मणिबन्धौ च भूषणानीति तद्विदः॥

विप्रदासः

ग्रीवादोःकुक्षिपृष्ठोरुजङ्घाः प्रत्यङ्गकानि षट्।

ज्यायनः

प्रत्यनुमर्म—देशीतालः

रगणस्सगणश्चैव नगणस्तगणस्तथा।
सगणद्वितयं लोगः ताले प्रत्यनुमर्मणि।

28 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रत्यालीढम्—देशीमण्डलम्

अलीढस्य विपर्यासात्प्रत्यालीढाख्यमण्डलम्।

नाट्यदर्पणे

—स्थानकम्

प्रत्यालीढं विपर्यासादालीढावयवस्थितेः।
अस्यापि देवता रुद्र इत्याह भरतो मुनिः।
आलीढयोजितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत्।

विप्रदासः

प्रत्याहारः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः।
तथावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम्॥ भरतः

नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये पूर्वाभिमुखो मार्दङ्गिकः, तस्य, पाणविकौ वामतः, रङ्गपीठस्य दक्षिणतः उत्तराभिमुखो गायनः, अस्याग्रे उत्तरतो दक्षिणाभिमुखस्थिता गायक्यः, अस्य वामे वैणिकः, अन्यत्र वंशकारिकौ इत्येवं कुतपविन्यासः। कुतं पाति। कुतः शब्दविशेषः। कुं तपतीति कुतपो न शब्दविशेषः। शब्दविशेषपालकस्य नाट्यभूमिकोज्वलताधायिनश्च। वर्गस्य यो विचित्रो न्यासः स विप्रकीर्णानां एकत्र ढौकनात्मना प्रत्याहारः। यद्यपि कुतपस्य विन्यासो मध्य एव गायकस्याभिमुख्यो रङ्गपीठस्योत्तरतो गायन्य इति गायकानां विन्यासः, तथापि त्ववतरणं नाम पृथगुक्तम्। अङ्गानां गीतस्यावश्यंभावित्वं रञ्जकवर्गे ख्यापयितम्। गन्धर्वश्च गन्धर्वाश्चेत्येकशेषेण स्त्रीगीतस्यापि नारदाद्यैश्च गन्धर्वैरित्यत्र संभावनादवतारणान्तं वस्तुत एकमेवाङ्गम्। अन्ये निवेशनं स्थानस्वरादाविति मन्यन्ते।

अभिनवगुप्तः

प्रत्युत्पन्नमतित्वम्—सन्ध्यन्तरम्

प्रत्युत्पन्नेऽर्थे मतिवैदग्ध्यम्। यथा – चित्रशालाङ्के, मम शीर्षवेदना गता। बुभुक्षा आगतेति विदूषकवाक्यम्। सागरः
तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता। सिंगः

प्रथममञ्जरी—रागः (वंशे वादनक्रमः)

पञ्चमं तु ग्रहं कृत्वा समारोहेत्तु पञ्चमम्।
आसाद्य तं विलम्ब्यास्यात् द्रुतं कुर्यादधस्तनम्।
तदधस्त्यं स्वरं दीर्घीकृत्य तस्मात्परं स्पृशेत्॥

दीर्घं कृत्वा तत्परं च पुनरप्यवरोहणात् ।
तं प्रोच्य तस्मादागत्य ग्रहे न्यासः क्रियेत चेत् ॥
तथा प्रथममञ्जर्याः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
शेषेष्वस्या द्वितीयस्तु स्वरः स्थायितया स्मृतः ॥

वेमः

—रागः
अनन्तरं......नाम्ना प्रथममञ्जरी ।
गान्धारमन्द्रा तारा च धैवतर्षभयोस्तदा ॥
गान्धारमध्यमाढ्या च ग्रहांशन्यासपञ्चमा ।
शेषेष्वल्पत्वसंयुक्ता गीतज्ञैरभिधीयते ॥

हरिः

न्यासांशकग्रहण रम्या
त्यक्तर्षभेण...तारनादा ।
गान्धारमध्यबहुला गकृतैकमन्द्रे
मन्द्रध्वनिः प्रथममञ्जरिकाविलापा ॥

नान्यः

षाडवा रिषभत्यागा मपांशाथ गमोत्कटा ।
-...पग्रहन्यासांशका प्रथममञ्जरी ॥

मतङ्गः

—भाषाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
स्थायिनं पञ्चमं मन्द्रं कृत्वा तेन सह क्रमात् ।
स्वरानारुह्य षट् तेषां स्वराणामवरोहणे ॥
तृतीयं तु विलम्ब्याथ कम्पयित्वा तुरीयकम् ।
स्थायिन्यस्या यदा न्यासः तदा प्रथममञ्जरी ।
गान्धारस्तु ग्रहो मन्द्रः तस्या लक्ष्येषु दृश्यते ॥

वेमः

—रागः
पञ्चमांशग्रहन्यासां धनितारां गमोत्कटाम् ।
रिवर्जितामगमन्द्रां च प्राहुः प्रथममञ्जरीम् ॥

सोमराजः

—भाषाङ्गरागः
गान्धारमध्यमानल्पा, धैवतर्षभतारयुक् ।
गेया शरदि शृङ्गारे गमन्द्रापूर्णतान्विता ।
मध्यमांशेन मित्र(?)न्ये तथा गीतेषु दर्शनात् ॥

भट्टमाधवः

अत्र पञ्चमो ग्रहांशन्यास इत्यन्ये । पञ्चमग्रहत्वादुत्सवे विनियोगः । माधववाक्यं लेखदुष्टम् ।

—रागः
गमन्द्रा धरितारा च ग्रहांशन्यासपञ्चमा ।
गमध्यमाल्पशेषा च प्रोक्ता प्रथममञ्जरी ।
पञ्चमादिर्यतस्तस्मात् उत्सवे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

—प्रथमरागः
पांशग्रहान्ता गदिता गमन्द्रा
गान्धारमध्योत्कटताल्पशेषा ।
कारुण्यगेया धरितारकाया
सा मञ्जरी स्यात्प्रथमादिशब्दा ॥

मोक्षः

—रागः
पञ्चमांशग्रहन्यासा धरितारा गमोत्कटा ।
शृङ्गारे चोत्सवे गेया प्रातः प्रथममञ्जरी ॥

नारायणः

पञ्चमांशग्रहन्यासा धरितारा गमोत्कटा ।
गमन्द्रा चोत्सवे गेया तज्ज्ञैः प्रथममञ्जरी ॥

हम्मीरः

ग्निपञ्चमात्र भाषायां ज्ञेया प्रथममञ्जरी ।

मदनः

प्रथममञ्जरीरागध्यानम्
वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्प-
स्रजं वहन्ती त्रपुषातिमुग्धा ।
आश्वासमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गा फलमञ्जरीयम् ॥

सङ्गीतसरणिः

प्रथममण्ठः—देशीतालः
गुरुर्द्रुतः प्लुतो यत्र मण्ठे प्रथमसंज्ञके ।
ऽ ० ऽ́

दामोदरः

प्रदीपः—देशीतालः
प्रदीपके गुरू लपौ ऽ ऽ । ऽ́ ऽ'

मदनः

प्रदीपाग्निशिखा—कला
शिरस्समाधाय विलासकानां त्रये कराम्भोजवृते हि यत्र ।
चक्रेण या भ्रामयते पदाभ्यां प्रोक्ता प्रदीपाग्निशिखेति नाम्ना ॥

नागमल्लः

प्रदेशमुकुलहस्तः
मुकुलार्थे कनिष्ठापि किञ्चिद्वक्रितभाग्यदि ।
नाम्ना प्रदेशमुकुलो योज्योऽयं सारसार्थके ॥

शृङ्गारशेखरः

प्रदेशः पृष्ठदेशः ।

प्रध्वानम्—हस्तः

हस्तेनास्फालनं च स्यात् उत्तानिततले करे ।
वामे वा दक्षिणे वापि तत्प्रध्वानं प्रिये मतम् ॥

उमा

प्रपञ्चः—वीथ्यङ्गम्

यदसद्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परं यत्तु ।
एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चः स्यात् ॥

भरतः

यथा—रत्नावल्यां—सुसंगताराजभाषणं आभरणदानपर्यन्तं प्रपञ्चः । तथाहि—सागरिकासुसंगतयो राजविदूषकयोः परस्परसंबन्धमाश्रित्यासद्भूतसत्यं देव्यै निवेदयामीत्युक्तम् । संस्तवश्च तत्रास्ति । भट्टिणो पसादेण किमिदं मए इति ।

हास्यमपि परिहासरूपं वर्तते । एकस्य च राज्ञोऽर्थे प्रयोजने सागरिकासङ्गमे हेतुर्भवत्येवेत्यन्यथाभिधानात्प्रपञ्चः ।

अभिनवः

केचित्वसद्भूतेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना योऽन्योन्यस्तवो हास्यहेतुः तं प्रपञ्चमाहुः । यथा—रण्डाचण्डेत्यादि भिक्षुकौलिकयोः परस्परधर्मांशंसनम् । अन्ये तु द्वयोर्लाभं विना मिथ्यारूपं हास्यं संस्तवयुक्तं प्रपञ्चत्वेन मन्यन्ते । यथा—तरङ्गदत्ते चेटीविदूषणभाषणम् ।

रामचन्द्रः

प्रपदभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे पताकौ चेत्प्रसृतौ पार्श्वयोः पुनः ।
वामाङ्घ्रिप्रपदे वक्षःप्रपदस्य तलं भवेत् ॥

हृदये वामशिखरो दक्षो मौलावधोमुखः ।
वपुर्वामे नामयेच्च दक्षिणावर्ततो भ्रमात् ।
प्रपदभ्रमरी प्रोक्ता कोहलेन मनीषिणा ॥

वेदः

प्रफुल्लकरणम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुश्च चारी स्याद्धस्तौ चाप्यलपल्लवौ ।
उत्तानौ स्वस्तिकौ चापि प्रफुल्लकरणं तदा ॥

देवणः

प्रबन्धच्छन्दांसि

कुम्भकर्णोक्ताष्टाविंशप्रबन्धच्छन्दसां लक्षणमुच्यते ।

त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिस्सप्त वा परे ।
सप्तपञ्चाशदुभयोर्मात्रा ज्ञेयास्तु योगतः ॥

त्रिंशतो येऽधिका वर्णाः द्विगुणास्तो तथाधिकाः ।
लघवस्तेऽत्र विज्ञेयाः शेषास्तु गुरवो मताः ।
ऊनि(श)रूनिता अथवा वर्णैर्मात्राः स्युर्गुरवोऽखिलाः ॥

गुरुभिस्तूनिता वर्णा लघवः परिकीर्तिताः ।
वसन्तोत्सवः प्रबन्धः स्यान्नवभिः पञ्च मातृकैः ॥

द्विषष्ट्यान्ते तथा गीतौ द्विभङ्गिः परिकीर्तितः ।
द्विपदयान्ते तथागीतिरन्ते मध्येऽवलम्बकम् ॥

स त्रिभङ्गिर्द्विपदिका चद्वयं चाथ दद्वयम् ।
लघुर्दौ पस्तथा देलास्त्रयः कर्पूरपूर्विका ॥

तिथिच्छेदे अश्वचैर्नेन्त्ये द्विपदी विषमे षि(ष?)जे ।
ललितैःविच्युतस्सप्त चगणैः स्युः परा अपि ॥

लयोऽथ भ्रमरपदमुपपूर्वं तदेव हि ।
कुङ्कुमाङ्गं सूडपदं हरिणीपदमेव च ॥

कमलाकरं च भ्रमररुतं स्याद्रत्नकण्ठिका ।
कुङ्कुमतिलकावली कदलीपत्रमित्यपि ॥

एवमाद्यैरित्रभिर्द्वाभ्यां योगे स्याद्वस्त्वनेकशः ।
चतुर्मात्रत्रयं पञ्चमात्रः स्यात् खञ्जनामकः ॥

श्रीयशोगुणपूर्वं तत्क्रमादोजे तु चद्वयम् ।
दस्समे चौ श्रीधवलं तथाद्ये च तृतीयके ॥

तथाविधे तृतीये च तथा तुर्ये तु चत्रयम् ।
पञ्चमे सप्तमे द्वौ चौ तश्चैकस्समयोः पुनः ॥

चद्वयं दस्तथा चैकः चत्रयं वा यशः परम् ।
धवलं तु षडङ्घ्रित्वाद्ये चतुर्थे तु षद्वयम् ॥

दौ द्वितीये पञ्चमे च दौ षष्टे च द्व तृतीयके ।
षद्वयार्थे धषे कीर्तिधवलं चतुरङ्घ्रिके ॥

पश्चौजे षच चाद्धस्तो वातस्याद्गुणपूर्वकम् ।
आद्ययोः षश्चत्रयं च प्रत्येकत्वं तयोस्तथा ॥

पञ्च चास्सर्वपादेषु चान्ते तो दोऽथ मङ्गलम् ।
आदिस्थे तोदनाद्ये तु तदाद्यं धवलादिकम् ॥

उक्तं च—

उत्साहहेलावदनानिलाद्यैः सञ्जायते मङ्गलवाचि किञ्चित् ।
तद्रूपकाणां अभिधानपूर्वं छन्दोविदो मङ्गलमामनन्ति ॥

कुम्भः

प्रबद्धः—श्वासः

यो निश्वासः प्रबद्धस्सन् सशद्वस्स्याद्विनिर्गतः ।
प्रबद्धनामासौ वायुः क्षयव्याध्यादिसंश्रयः ॥

अशोकः

प्रबन्धः

चतुर्भिर्धातुभिष्षड्भिश्चाङ्गैर्यस्मात्प्रबध्यते ।
तस्मात्प्रबन्धः कथितः प्रतापपृथिवीभुजा ॥

जगदेकः

प्रबन्धकालव्यवस्था

त्रिपदी षट्पदी चैव धवलो मङ्गलस्तथा ।
ओवी च चर्चरी चर्चा राहडी दन्तिका तथा ॥

एते सूडेषु नो गेयाः प्रबन्धा लौकिका मताः ।
विप्रकीर्णाः प्रगातव्या व्यापारेषु पृथक् पृथक् ॥

त्रिपदीकण्डने चैव शृङ्गारे विप्रलम्भके ।
प्रायशस्त्रिभिरेवैषा गेया नानार्थभूषिता ।
कथासु षट्पदा योज्या विवाहे धवलस्तथा ॥

उत्सवे मङ्गलो गेयश्चर्या योगिजनैस्तथा ।
महाराष्ट्रेषु योषिद्भिः ओवी गेया तु कण्डने ॥

होलाके चर्चरी गेया राहडी वीरवर्णने ।
दन्ती गोपालकैर्वादे गातव्या निजभाषया ॥

सोमेश्वरः

प्रबन्धजातयः

मेदिनी, आनन्दिनी, दीपनी, पावनी, तारावलीति.

प्रबन्धनृत्तम्

षडङ्गादिप्रमाणेन प्रबन्धाध्यायसंमताः ।
कृता वाग्गेयकारैस्तु तेषां खण्डानुसारतः ॥

स्वराणां पाटशब्दानां तेनकानां लयेन च ।
संगीतोक्तक्रमेणैव पदानां भावदर्शनम् ।
ये प्रबन्धाः पुरा प्रोक्ताः तेषां नर्तनमाचरेत् ॥

वेदः

प्रबन्धबन्धुरः—देशीतालः

प्रबन्धबन्धुरे लौ द्वौ विरामान्तावुदाहृतौ । ॥

प्रबन्धाङ्गानि

पदतेनौ च बिरुदपाटतालस्वरा इति ।
एतान्यङ्गानि षट्प्राहुः प्रबन्धस्य मनीषिणः ॥

हरिपालः

प्रबन्धानामानन्त्यम्

प्रबन्धाङ्गानां समस्तव्यस्तभेदेन बहवो भेदास्संभवन्ति । एवं धातूनां एकतालतया पृथक्तालतया चान्ये प्रभूततरा भेदाः। किञ्च शतशो भेदा अपीजृम्भते । ते तु प्रतिपादयितुमशक्याः । तथोक्तं भट्टोद्भटेन—

न रागाणां न तालानां न वाद्यानां विशेषतः ।
नापि प्रबन्धगीतानां अन्तो जगति विद्यते ॥

कृष्णदासः

प्रभातहस्तः

श्लिष्टे कनिष्ठतर्जन्यौ मध्यमानामिकाङ्गुली ।
अङ्गुष्ठेन युते स्यातां प्रभातकर ईरितः ॥
नेत्रस्थाने तु बद्धश्चेन्नेत्रभावनिरूपणे ।
सूर्यावलोकने चैव दर्शयन्ति बुधोत्तमाः ॥

विनायकः

प्रभावती—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

जुभसजगाः । भरतः

—ध्रुवावृत्तम्

यस्याः पादे निशौ चतुर्थषष्ठौ जकारसंज्ञौ तु ।
शेषाण्यन्यानि स्युः गुरूणि सा स्यात्प्रभावती नाम्ना ॥
प्रतिवीरध्वनिं श्रुत्वा युद्धोद्योगपरिक्रमे ।
प्रभावत्युत्तमानां स्यात्तालरागौ तु पूर्ववत् ।
मेघच्छन्नं दट्ठूण अंबरं गज्जिदेण मज्जंतो ॥
[मेघछन्नं दृष्ट्वा अंबरं गर्जितेन मज्जता ।]

नान्यः

अत्र णअंबा जिदेण इति चतुर्थे षष्ठे जगणौ ।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

जः चतुर्मात्रिकः जः चतुर्मात्रिकः
लः गः

विरहाङ्कः

—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म रि ग रि स.

मञ्ज

—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः ।

प्रभासः—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग म स.

मञ्ज

प्रमातरङ्गिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स
(अव) स प ध नि प म रि ग म रि स

मञ्ज

प्रमदः—शिल्पकाङ्गम्

तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते।
मन्दप्रहर्षः प्रमदः परस्तात्स च वर्णितः ।
प्रियाप्रियेति वाक्यादौ मदणेन उदीरितः ॥

शारदातनयः

प्रमाणम्—देशीलास्याङ्गम्

प्रमाणं गीतवाद्याभ्यां नृत्तस्य समता भवेत्।

ज्यायनः

प्रमादः—शिल्पकाङ्गम्

प्रमादस्स्यात्पिशाचादेः यदृच्छागमनं भयम्।
सत्वाद्यैस्त्रिः कल्पितेत्यादिमालतीमाधवादिवाक् ॥

शारदातनयः

प्रमिता—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

यदि पञ्चमं हि स तृतीयं गुरुणी पदान्तरचिते द्वे।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यवकृष्टजातिरिह पङ्क्तिः।

(सजसगाः) गअणं ग णे पिहिदरस्सी। [गगनाङ्गणे पिहित-रश्मिः]।

भरतः

उत्तमेषु प्रयोक्तव्या प्रमिता करुणे रसे।
तालो युग्मोजभङ्गोऽयं क ़णे च प्रयुज्यते ॥

नान्यः

युग्मोजभङ्ग इति। चचत्पुटचाचपुटयोर्भङ्गः।

प्रमिताक्षरा—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तदा।
गुरूण्येतानि पादे तु यत्र तत्प्रमिताक्षरा॥
मदुभूसिदं सुरहिचूदवणं—मधुभूषितं सुरभिचूतवनं।

भरतः

नवमान्त पञ्चमतृतीयगुरुलघुशेषमक्षरगतं भवति।
चरणं तु यस्य सततं विविधं प्रमिताक्षरेति कथिता सा॥

भरतः

प्रमिताक्षरा—द्वादशाक्षरवृत्तम्

स ज स साः

भरतः

प्रमोदः—प्रबन्धः

वहते तालसंयुक्तः प्रमोदः परिगीयते।

जग-मल्लः

पदैः पाटैश्च तेनैश्च सतालो गीयते मुदा।
प्रमोदाख्यः प्रबन्धोऽसौ प्रमोदजननस्सदा॥

श्रीकण्ठः

प्रमोदकम्—ध्रुवावृत्तम्

आद्यचतुर्थषष्ठदशमं स पोडशमथान्त्यमेव च
यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात्परं च विहितं।
छन्दसि चेत्तथा गुरुचेदथाकृतिगतं भवेत्तु सततं
मद्रकमेव खञ्जकमेवं पुलश्च कथितं प्रमोदकमिदम्॥

मद्रकमित्यस्यनामान्तरम्।

फुल्लिदचूदषंडसहद्दारमञ्जरीविलोलनादपवणे॥

भरतः

प्रमोद्भटः—मेलरागः (हरिकम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अ) स नि म ग रि ग स.

मञ्ज

प्रयत्नः—अवस्था

अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति।
परश्चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः॥

भरतः

—शिल्पकाङ्गम्

स प्रयत्नोऽनिरुद्धस्य दर्शने चित्रलेखिका।

शारदातनयः

अनिवृत्तये यत्नः प्रयत्नः। यथा—प्रावृडङ्के अये अन्विष्येय-मित्यादि।

सागरः

अत्रानिरुद्धस्येति अनिरुद्धनायकं नाटकं। इदं तु नोपलब्धं। प्रावृडङ्कः, कृत्यारावणनाटके कश्चनाङ्कः।

प्रयोगः—गानक्रिया

गमकस्थायवर्णाद्या नानालङ्कृत्यलङ्कृता।
रागालपनमालप्तिर्भूरिभङ्गिमनोहरा।
प्रयोगाह्वा तथालापसंज्ञा साक्षरवर्जिता॥

कुम्भः

—रङ्गस्थले नाटकयोजना

स द्विविधः सुकुमारः आविद्धश्चेति।

भरतः

प्रयोगातिशयः—आमुखाङ्गम्

प्रयोगे तु प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत्।
ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः॥

भरतः

यथा—स्वप्नवासवदत्ते नेपथ्ये सूत्रधारस्योत्सारणां श्रुत्वा अये कथं तपोवनेप्युत्सारणा। कथं मन्त्री पद्मावतीयजनैरुत्सार्यते इति उत्सारणाशब्दोऽत्र पूर्वकप्रयोगमुत्सार्य नाटकार्थसूचकः उत्सारणाप्रयोगश्चाङ्कोपक्षेपलक्षणः स खल्वतिशेते। सागरः

प्रयोग इति प्रस्तावनात्मकं। प्रयोगमिति नाट्यात्मकं भावितम्। एकस्तु शब्दो भेदान्तरेभ्यो व्यतिरेकमाह। द्वितीयोऽवधारणे। सूत्रधार एव यत्र प्रयोगे प्रयोगं समुद्गककवाद्युगलप्रयोजयति स प्रयोगद्वयश्लेषणात् प्रयोगातिशयः। यथा—विक्रमोर्वश्यां - अथ कुररीणामिवाकाशे शब्दः। ऊरूद्भवा इति श्लोकः।

अभिनवगुप्तः

प्रयोगंतु प्रयोगन्तु सूत्रधारः प्रयोजयेत्।
ततश्चप्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः॥

भरतः

प्रयोजनम्

प्रयुज्यमानोऽभीष्टार्थः कारकादिसमन्वितः ।
नीयते यत्प्रमोदाय तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

शारदातनयः

प्ररोचना—पूर्वरङ्गाङ्गम्

उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया ।
सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥

भरतः

—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

भरतः

संह्रियमाणस्य निर्वाह्यमाणस्यार्थस्य दर्शिका प्रकर्षेण रोचत इति प्ररोचना । यथा—कासौ ज्वलन्नित्यादिवाक्यम् । युक्तिरित्यन्ये इदमङ्गं व्याहरन्ति । अत्रोद्देशक्रमत्यागे यत्कैषाञ्चिदङ्गानां लक्षणं तत्कर्मानियमसूचनार्थम् ।

अभिनवः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

प्ररोचना सा यत्रैव प्रत्याख्यातोक्तवस्तुनः ।
प्रशंसया प्रेक्षकाणामुन्मुखीकरणं च यत् ॥

शारदातनयः

—भारत्यङ्गम्

पूर्वरङ्गे गुणस्तुत्या सभ्यौन्मुख्यं प्ररोचना ।

पूर्वं नाट्यात्प्रथमं गीततालवाद्यनृत्तानि नाट्यादिकं च पाठ्यं व्यस्तं समस्तं च प्रयुज्यते यत्र रङ्गे रञ्जनाहेतौ स पूर्वरङ्गः । अस्य पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादीनि नवान्तर्यवनिकाङ्गानि । गीतकादीनि दश बहिर्यवनिकाङ्गानि । प्ररोचना तु नाट्ये प्रवृत्तौ प्रधानमङ्गमिति लक्ष्यते । गुणस्तुत्या प्रस्तुतप्रबन्धार्थस्य प्रीत्यादिहेतुत्वप्रशंसनेन सामाजिकानां श्रवणावलोकनोत्साहोत्पादनं प्रकृतोऽर्थः प्रकर्षेण रोच्यते । उपादेयतया क्रियतेऽनयेति प्ररोचना ।

रामचन्द्रः

जयाभ्युदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

भरतः

प्ररोचनायाः कोऽर्थः । प्रसिद्धार्थप्रदर्शिनी प्ररोचनाभिधीयते । यथा— अम्भोधिवारितरणे इत्यादि । अन्ये तु प्रस्तुतस्यैव काव्यस्य यत्किञ्चिदुपपन्नेन वस्तुना । कथनं सा प्ररोचना । मुखादिसन्धीनामवतारायादौ प्ररोचना कार्या ।

सागरः

भाविसिद्धिः प्ररोचना=भाविनोऽर्थस्य सिद्धिः सिद्धित्वेनोपक्रमणे प्रकर्षेण रोच्यते । अनया रूपकार्थ इति प्ररोचना । अन्ये तु सत्कारादेशनं प्ररोचनामाहुः । अन्ये तु अस्य स्थाने युक्तिं पठन्ति । युक्तिश्च सविच्छेदोक्तिः । यथा—पुष्पभूषितके 'भर्ता तवाह' मित्यादिसमुद्रदत्तवचनम् ।

रामचन्द्रः

प्ररोचना च विज्ञेया संहतार्थप्रदर्शिनी ।

सागरः

प्ररोचना स्यात्कणितिरभूतस्यापि भूतवत् ।

सर्वेश्वरः

—शिल्पकाङ्गम्

गुणैरतिशयारोपः पदार्थस्य प्ररोचना ।
नेदं मुखं किमित्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना ॥

शारदातनयः

—भारतीवृत्तिः

जयन्त्युदयनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

भरतः

प्रलयः— चित्राभिनयः

प्रलयस्सुखदुःखाद्यैः चेतसस्तु विलंघिना ।
स्त्रीणां रत्यन्तसमये शुक्रचालनकालके ॥
तत्काले च मतिभ्रान्तिः स्त्रीजातीनामुदेष्यति ।
आलोलिताख्यदृष्टिश्च धुतं नाम शिरस्तदा ॥
हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे तु कर्तरी ।
शरपञ्जरहस्तेन प्रलयस्य निरूपणम् ॥

विनायकः

—सात्विकभावः

श्रममूर्छामदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः ।
निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्तः श्वसितादपि ।
महीनिपातनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥

भरतः

प्रलयो मदनिद्रारुक्प्रहारैरुपजायते ।
स च दुःखाभिषङ्गाभ्यां निश्चेतनतयोच्यते ॥

शारदातनयः

अभिषङ्गः सुखातिशयः ।

प्रलोभनम्

माधवस्य परिच्छेदव्यक्तिर्न भवतीतिवत् ।
प्रलोभनं गुणाख्यानपूर्वाभीष्टार्थलम्भनम् ॥

शारदातनयः

प्रयोजनार्थमर्थादिभिः प्रलोभनं प्रलोभः । यथा—'मोटकाङ्क—शुवन्न आणं इत्यादि । मोटकाङ्कः—मृच्छकटिके अष्टमोङ्कः ।

सागरः

प्रलेमिकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

प्रवरललितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्
यमनसरगाः

भरतः

प्रवल्हिका—श्रव्यकाव्यम्
तत्र द्वयोर्विवादप्रधानमधिकृत्यं जायते सदसि ।
सार्धप्राकृतरचिता प्रवल्हिका चेटकप्रभृति ॥

भोजः

प्रवालहस्तः
तिर्यञ्चौ गजदन्तौ तु संयुक्तौ तु प्रवालकः ।
ऊर्ध्वेयं मुखसंयोगे दन्तक्षेत्रनिरूपणे ।
उभयोः पार्श्वसंयोगे मेषयुद्धे नियुज्यते ॥

विनायकः

प्रवासविप्रलम्भः

कः पुनरयं प्रवासो नाम। यस्मिते दैतजातयः नर्मश्रवण-सङ्कीर्तनादिभ्यो बिभ्यतीत्युच्यते । सत्यनुरागे परस्परं दैवादिजनितदेशान्तरव्यवधानं प्रवासः । स दैवापन्न उत्तमः । धर्मापन्नो मध्यमः । अर्थापन्नः कनिष्ठः । अथैषत्रिविधोऽपि सामान्यतो विशेषतश्च प्रपञ्च्यमानः प्रायशो द्विपञ्चाशत्प्रकाराः प्रथते । तत्र सामान्यतो भूतपूर्वः अभूतपूर्वः साधारणः असाधारणः सहजरागो विस्रब्धरागः प्राप्तसमयः अप्राप्तसमयः सप्रतिविधानो निष्प्रतिविधानः सन्निकृष्टो विप्रकृष्टः सावधिर्निरवधिः अल्पकालो दीर्घकालः सानुबन्धो निरनुबन्धः प्रकाशकार्यः प्रच्छन्नकार्यः सोपसंहारो निरुपसंहारः नायिकानिमित्तः इति प्रकाराश्चतुर्विंशतिः ।

दैवापन्नश्चतुर्धा शापकृतः पापकृतः संभ्रमकृतः विभ्रमकृत इति ।

धर्मापन्नोऽपि चतुर्धा साभिप्रायो निरभिप्रायः सानुतापो निरनुताप इति ।

अर्थापन्नोऽपि साभ्यनुज्ञो निरभ्यनुज्ञः सोपधानो निरुपधान इति । दैवधर्मापन्नः प्रकृतिस्थः कोमलः कठोरः परिणत इति । दैवार्थापन्नस्तु ग्राम्यः नागरः उपनागरः विप्रकीर्ण इति । धर्मार्थापन्नो हितः अहितः सुखः दुःखः इति । दैवधर्मार्थापन्नो विवृतः आयतः त्र्यश्रः चतुरश्र इति । षट्त्रिंशतः प्रवासानां षोडशानां तु कथ्यते ।

अथैकैकस्य त्रयः स्कन्धा भवन्ति प्राप्तिस्कन्धः व्याप्तिस्कन्धः समाप्तिस्कन्ध इति । तेषु प्राप्तिस्कन्धस्य प्रवासशङ्का प्रवासारंभः प्रियप्रस्थानं प्रियानुगमः प्रियाप्रश्नः प्रतिनिवृत्तिः प्रवासचर्या प्रवासवृत्तान्तः—इत्यष्टौ प्रकाण्डानि । व्याप्तिस्कन्धस्य वियुक्तस्वरूपं वियुक्तावस्था विरहोद्दीपनं विरहप्रतीकारः सहायाश्वासनं सहायसखीनायकानां स्वपरदोषोद्घाटनं उत्कण्ठाविनोदः सन्देशादानं-इति प्रवासावस्थाः ।

भोजः

एतेषामवान्तरभेदा उदाहरणानि च शृङ्गारप्रकाशे ज्ञेयानि ।

प्रविचाराः
न्यायस्वरूपज्ञानाय प्रविचारान्प्रचक्ष्महे ।
नानाविधास्तु गतयः प्रविचारा इति स्मृताः ।
चतुरस्ते प्रयोक्तव्याश्शस्त्रमोक्षणकर्मणि ॥

वेमः

प्रविभागः—भक्तिः
एतावतोऽर्थभागस्य स्यादियान् शब्द इत्ययम् ।
प्रविभागः पदे वाक्ये महावाक्ये प्रतिष्ठितः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिनिष्कर्ष एव सः ॥

साहित्यमीमांसा

प्रविलोकितम्—दर्शनम्
पार्श्वाभ्यां यत्प्रवृत्तं तत् प्रविलोकितमीक्षितम् ।

विप्रदासः

प्रलोकितं परिज्ञेयं दर्शनं पार्श्वभागयोः ।

हरिपालः

प्रवृत्तकम्—आमुखाङ्गम्
कालप्रवृत्तिमाश्रित्य वर्णना या प्रयुज्यते ।
तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तकम् ॥

भरतः

यदा कालप्रवृत्तिमाश्रित्य काञ्चिदवलम्ब्य किञ्चिद्वस्तुवर्ण्यते तदाश्रयेण च पात्रस्य प्रवेशः । तत्कालप्रवृत्त्या स्वार्थोक्तत्वात्प्रवृत्तकम् । यथा–वेण्यां सत्पक्षा मधुरगिरः– इत्यादि ।

अभिनवः

यथा–शर्मिष्ठापरिणये नटनटीवाक्ये वसन्तसमयगानं व्यज्यते। वसन्तावतरणरुचिं दर्शयन्त्याऽनया शर्मिष्ठाया अवस्था प्रवर्तिता। अन्ये तुल्यकार्यप्रवर्तकमेव प्रवृत्तकमिच्छन्ति। यथा–गुरोर्विधातुं शुश्रूषामित्यादि ।

सागरः

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम् ।

यथा–आसादितप्रकटेति (छलितरामे) ततः प्रविशति यथोद्दिष्टो रामः । अत्र शरत्कालसाम्येन मुखरूपस्येतिवृत्तरामपात्रप्रवेशाक्षेपः ।

सुन्दरः

प्रवृत्तिः

पौरस्त्यादिभेदेन चतुर्विधेति केचित्। अन्ये पुनरन्यथा प्रवृत्तिं व्याचक्षते। दशविधा पुण्यप्रवृत्तिः। दशविधा पापप्रवृत्तिरिति। केचित्तु तामप्यन्यथाहुः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तद्वारिका च पृथक्पृथक् दशप्रकारा प्रवृत्तिर्भवतीति। अथान्यमतं–प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः। तत्र वागारंभा द्वादश—आलापप्रलापादयः। बुद्ध्यारम्भा द्वादश—भावहावादयः। शरीरारंभा विलासादयः द्वादश। तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते। अन्यत्तु दर्शनम्। वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिरित्युक्तम्। तत्र च पौरस्त्योढ्मागधीत्याविना देशोपलक्षणेन देशप्रवृत्तिः। देशकालपात्रवयोऽवस्थाशक्तिसाधनाभिप्रायप्रत्ययविपरिणामनिमित्ताभिगमसङ्ग्रामविहारोपहारच्छलच्छद्माश्रमजातिक्रान्तिविभवप्रकीर्णसङ्कीर्णविप्रकीर्णादयो वेषविशेषप्रवृत्तिहेतवः सङ्क्रमन्ते।

भोजः

प्रवृत्तिः—विभक्तः

यथा—शिरसि जटिलोऽहिगणमणि इत्यादि।

भोजः

—देशतः

ताटङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेखं इत्यादि।

चेष्टाविशेषविन्यासक्रमो वृत्तिः। वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः। सा चतुर्विधा, पौरस्त्या, मागधी, दाक्षिणात्या, आवन्त्या चेति।

—पात्रतः

यथा—छणपिट्ठदूसरत्थणि इत्यादि।

—अवस्थातः

यथा–शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के वसने परिधूसरे वसाना, इत्यादि।

—कालतः

यथा—कर्णे स्मेरं शिरीषं.........जयति मृगदृशां ग्रैष्मिको-वेष एषः॥

—व्यक्तितः

यथा—अथ हिमशुचि भस्म भूषितं।

—(जातितः)

यथा—गलनिहितकुकुटानां......कुटीरकं हदुकुट्टिन्याः।

—(वयस्तः)

यथा—विरचित.........वृन्दैः कुमारकाणां विहितवतंसा इव ग्रामाः।

भोजः

आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोढ्मागधी।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः॥

पृथिव्यां नानादेश वेषभाषाचाराः वार्ताः ख्यापयतीति वृत्तिः। प्रवृत्तिश्च निवेदने। समानलक्षणश्चासां प्रयोगश्चतुर्विधत्वकारणम्।

भरतः

—छद्मतः

यथा—जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्धूलनं।

उदात्ताराघवे।

भोजः

—आश्रमात्

यथा—चूडाचुम्बितकङ्कपत्र (महावीरचरित १)

भोजः

—विहारतः

यथा—शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि (माघ ८-३०)

—(छलात्)

यथा—अथाजिनाषाढधरः (कुमार सं ५-३०)

—निमित्ततः

यथा—प्रत्यग्रमज्जनविशेष, इत्यादि (रत्नावली १-२०)

प्रवृत्तिः

देशविशेषगता वेषभाषासमाचारवैचित्र्यप्रसिद्धिः। तत्र देशे देशे येष्वेव वेषादयो नैपथ्यं भाषा वा आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः वार्ता कृषिपाशुपाल्यादि जीविका इति तान् प्रख्यापयन्ति। पृथिव्यादि सर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति। प्रवृत्तिर्वार्तार्थे यस्मान्निवेदने निश्शेषवेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः। प्रवृत्तयश्चतस्रः दाक्षिणात्या आवन्ती पाञ्चाली उढ्मागधीति।

भोजः

—शक्तितः

यथा – आर्द्राः स्रजोमलयजोदकमच्छमेकं इति।

—सङ्ग्रामात्

यथा—आयामिपश्यन्निव विद्विषः पुरः (भारविः ३-५६)

—उपहारतः

यथा—न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसनेत्यादि (मालतीमाधवे

—अभिगमात्

यथा—गोराङ्गयात्तरुण्णा इत्यादि

(सरस्वतीकण्ठाभरणे ३-३६३ उदाहृतम्)

—विपरिणामतः

यथा—बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः
सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥

—व्यत्यासतः

यथा—प्रतिमूर्धजं निहितकर्णपूरकाः
रभसेन नारपददत्तकाञ्चयः ।
परिवर्तिताम्बरयुगाः समापत-
द्वलयीकृतश्रवणकुण्डलाः स्त्रियः ॥

—साधनतः

यथा—वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जाः स्रजोभूषणं ...
..........यस्यागतिवधूजनेन शबरीसंवासतः शिक्षितः ॥

—(अभिप्रायतः

यथा—सिहि वहुणाव अंस (गाथा सप्तशती २-७३)

भोजः

—नाट्यालङ्कारः

संशयव्युदासे प्रवृत्तिः । यथा— आशङ्कसे यदग्निमित्यादि-दुष्यन्तवाक्यम् ।

सागरः

—लक्षणम्

एवं मयाऽत्र कर्तव्यमिति यन्निश्चितं वचः ।
स्नेहाद्दाक्षिण्यतो वापि प्रवृत्तिस्सा निगद्यते ॥

भोजः

यथा – मालतीमाधवे – कामन्दकीवाक्यम्।

—(संकीर्णतः)

यथा —क युवतिमार्दवं कच महापददारुणता इत्यादि ।

—प्रकीर्णतः

यथा —मलिनवसणाणक अवेणि आण......

—(विप्रकीर्णतः)

यथा अथ स ललितयोषिद् भ्रूलताचारुश्रृङ्गम्
(कुमा. २-६४)

प्रवृत्तिकम्—आमुखाङ्गम्

प्रवृत्तं कार्यमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तिकम् ॥

भरतः

प्रवेणी—गीताङ्गम्

इयमेव पूर्वोक्ता वेणी प्रकर्षेण विरच्यमाना द्वादशगणा भवति । यथा–

गिरिचयगहने वातापाते जलनिधिपुलके सुरमुनि भवते सर्वगतत्वं पूजितमूर्ति ॥

नान्यः

प्रवेशः—क्रिया (तालाङ्गम्)

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

प्रवेशकः

तत्र प्रवेशकः–प्रवेशयति पात्राणि रङ्गमिति प्रवेशकः। कथानुबद्धा नीचमध्यमाः ते प्रवेशकाः कर्तव्याः। रामस्य वनमधिवसतः क तथाविधः परिजनः सुग्रीवसख्यात्तु हनुमदादयः ।

मातृगुप्तः, विटतापसविप्राद्यैर्मुनि कञ्चुकिभिस्तथा । प्रवेशकमपीच्छन्ति सन्तस्संस्कृतभाषिभिः ॥ इति प्रवेशकं वर्णयति ।

अन्यस्तु प्रक्रमात्प्रवेशको नाम इत्याह। यथा– रेवतीपरिणये तृतीयेऽङ्के तापसः। शाकुन्तले तृतीये विप्रः। शशिकामदत्ते तृतीयेऽङ्के विटः। मायामदालसे तृतीयेऽङ्के गृध्रमिथुनं। कुम्भाऽङ्के तिलोत्तमाभानुमती संवादः। प्रवेशकेन कथासंग्रहणं कार्यम्। अनन्तरस्य पात्रस्य प्रवेशोऽभिधेयः। अङ्कमध्येऽसूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव विद्यते। स चाङ्कान्तरसन्धिषु कर्तव्यः। प्रवेशके नीच एव कर्तव्यः। यथा—शक्त्यङ्के वानरद्वयम्। यदा तु तापसादयः प्रवेशकास्सन्ति तत्र संस्कृतपाठ एव विशेषः। बहुपाठको न प्रवेशकः। बहुतरेऽपि वृत्तान्ते स्वल्पवचनैरसमापनीयः।

सागरः

प्रवेशकाः—अर्थोपक्षेपकाः

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

विप्रकृष्टं तु यो देशं गच्छेत्कार्यवशानुगः ।
अङ्कच्छेदेऽथ सङ्क्षेपान्निर्दिशेत्तं प्रवेशकैः ॥

सन्निहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥

भरतः

दिवसोऽवसानं समाप्तिः यस्य तत्सर्वं यद्यङ्के प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदा अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैः प्रदर्शनीयम्। अदृष्टमप्यर्थं हृदि प्रवेशयन्तीति प्रवेशकाः। चूलिका, अङ्कावतारः, अङ्कमुखः, प्रवेशकः विष्कम्भकश्चेहाभिप्रेतः।

अभिनवः

प्रवेशः—तालक्रिया

वर्तनानैव तस्मान्तरावर्त्याधस्तलं क्रमात् ।
अङ्गुलीकुञ्चनं यत्तु प्रवेशः परिकीर्तितः ॥

वेमः

प्रवेशनम्—तारा

पुटान्तरे प्रवेशो यः ।

अशोकः

बीभत्से च रसेऽस्मृतम् ।

कुम्भः

प्रशंसोपमा—अलङ्कारः

दृष्ट्वा तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिस्साधितां कृच्छ्रात्सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥

भरतः

प्रशमनम्—स्वराङ्गम्

प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणामेव विस्तरेणावतरणमिति ।

नान्यः

प्रशमनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य पाठान्तरम् ।

प्रशस्तिः—शिल्पकाङ्गम्

स्तुतिर्विद्याभिजात्यादेः प्रशस्तिरिति गण्यते ।
उत्पत्तिर्देवयजनादित्यादौ सा विलोक्यते ॥

उत्पत्तिः वीरचरि १-२१ शारदातनयः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

भरतैश्चराचराणां आशीराशंसनं प्रशस्तिः ।

यथा— बालरामायणे सम्यगित्यादिकं विभावकाद्याशंसनम् ।

सिंगः

नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरमिधीयते ।

भरतः

यथा—उर्वीमुद्दाममस्यामिति भरतवाक्यम् । अभिनवः

प्रशस्तिश्शुभशंसना— जगतः कल्याणाशंसना प्रशस्तिः तत्र नायकस्तदन्यो वा पठति । यथा — कृत्यारावणे निरीतयः प्रजास्सन्त्वित्यादिराभवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

प्रशान्तम्—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तम्)

प्रशान्तरसभूयिष्ठं प्रशान्तं नाम नाटकम् ।
न्यासो न्यास समुद्भेदो बीजोक्तिर्बीजदर्शनम् ॥

ततोऽनुदिष्टसंहारः प्रशान्ते पञ्चसन्धयः ।
सात्वतीवृत्तिरत्र स्यादिति द्रौहिणिरब्रवीत् ॥

स्वप्नवासवदत्ताख्यमुदाहरणमत्र तु ।
आच्छिद्य भूपाद्व्यसनादेवी मागधिकाकरे ॥

न्यस्ता यतस्ततो न्यासो मुखसन्धिरयं भवेत् ।
न्यासस्य च प्रतिमुखं समुद्भेद उदाहृतः ॥

षष्ठावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम् ।
जीवन्त्यवन्तिकेत्येतद्‌ज्ञातं भूमिभुजा यथा ॥

उत्कण्ठितेन सोद्वेगं बीजोक्तिर्नामकीर्तनम् ।
एहि वासवदत्ते क्कयासीत्यादि दृश्यते ॥

सहावस्थितयोरेकं प्राप्यान्यस्य गवेषणम् ।
दर्शनस्पर्शनालापैरेतत्स्याद्बीजदर्शनम् ॥

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥

किं ते भूयः प्रियं कुर्या इति वाग्यत्र नोच्यते ।
तमनुदिष्टसंहारमित्याहुर्भरतादयः ॥

युक्तिः प्राप्तिस्समाधानं विधानं परिभावना ।
एतान्यवश्यकार्याणि प्रशान्ते नाटके बुधैः ॥

शारदातनयः

प्रसङ्गः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां परिकीर्तनम् । भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तायाः इन्द्रजालिकस्यागमनं बन्धुकुलादागमनं बहुभावकरणम् ।

अभिनवः

अप्रस्तुतार्थख्यापनं प्रसङ्गः । यथा— वेण्यां - षष्ठेऽङ्के हा तात भीम इत्यादिवाक्यम् ।

सागरः

प्रसङ्गो महतां कीर्तिः—कीर्तिः संशब्दनम् । यथा—वेण्यां - युधिष्ठिरस्य निवापावसरे वाक्यानि । केचिदप्रस्तुतार्थवचनं प्रसङ्गमिच्छन्ति । यथा— वेण्यां द्रौपदीं प्रति सकीचकेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यम् । अत्र युधिष्ठिरस्य अप्रस्तुतः शोकः ।

रामचन्द्रः

प्रसन्नः—मुखरागः

प्रसन्नः कान्तिभूषितः ।

शृङ्गारहास्ययोः कार्यः प्रसन्नस्त्वद्भुते तथा ।

सोमेश्वरः

प्रसन्नो निर्मले वीरे शृङ्गारेऽद्भुतहास्ययोः ।

वेमः

प्रसन्नम्—दर्शनम्

सस्मितभ्रूविलासं यत्तत्प्रसन्नमितीर्यते ।

वेमः

प्रसन्नमध्यः—वर्णालङ्कारः
तारद्वितयमध्यस्थो मन्द्रो यत्र प्रवर्तते ।
प्रसन्नमध्यमाहुस्तमलङ्कारं मनीषिणः ॥
पण्डितमण्डली

प्रयोगः—सा री गमा पधनी सा सानी धपमगरी सा।
ञ्यश्रवर्णतालः ।
जगदेकः

प्रसन्नवदनम्—नृत्तकरणम्
देहो रेखायुतो यत्र पादौ समनखायुतौ ।
शिरस्समं समा दृष्टिः प्रसन्नवदनाह्वयम् ॥
नन्दी

समदृष्टिस्तु सुरनारीवदुन्मेषनिमेषरहितं वीक्षणम् ।

प्रसन्ना—प्राकृते द्विपदी
विषमा—भ भ भ भ.
समा—स स स स.
विरहाङ्कः

—श्रुतिः
निषादस्य प्रथमा श्रुतिः । मण्डलीमते तारनिषादस्यैव ।
धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।
निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।
सुधाः

प्रसन्नादिः—वर्णालङ्कारः
मन्द्रादारभ्य समारोहणं तारगतिं यावदसौ प्रसन्नादिः ।
मतङ्गः

अस्य प्रयोगः—
सा री गा मा पा धा नी सा
सा नी धा पा मा गा री सा
तालश्चश्चत्पुटः
जग-मल्लः

प्रसन्नादिरसौ ज्ञेयस्तारो मन्द्रद्वयात्परः ।
जगद्धरः

मन्द्रं द्विरुच्चार्य सकृत्तु तारे गीते प्रसन्नादिमुदाहरन्ति ।
रघुनाथः

प्रसन्नाद्यन्तः—वर्णालङ्कारः
यत्राद्यन्तयोः प्रसन्नः मध्ये च तारः स प्रसन्नाद्यन्तः ।
मतङ्गः

अस्य प्रयोगः—
सा री ग म प ध नि सा .
सा नी ध प म ग रि सा .
तालः कुमुदः
जगदेकः

प्रसन्नान्तः—वर्णालङ्कारः
तारादारभ्यावरोहे क्रमेण मन्द्रपर्यन्तं प्रसन्नान्तः ।
मतङ्गः

प्रयोगः—
स रि ग म प ध नि सा .
स नि ध प म म रि सा .
अत्र लीलातालः
जगदेकः

प्रसभः—मेलरागः
षड्जादिमूर्छनोपेतः प्रसभः पञ्चमोक्षितः ।
अहोबिलः

अयं भूपालीजन्यः स्यात् । प्रातर्गेयः

प्रसरम्—देशीनृत्तम् (उड्डुपाङ्गम्)
चतुरश्रस्थानके च शिखरद्वितयं हृदि ।
आविद्धवक्रहस्ताभ्यां पार्ष्णिरेचितयान्वितम् ॥
मध्यसञ्ज्ञेम प्रसरमादितालाच्च यद्भवेत् ।
सव्यः पताकः प्रसृतः पार्श्वे वामः पुरोगतः ॥
पताकः स्याद्विपर्यासादङ्गानां प्रसरे भवेत् ।
मण्डलस्थानके पार्श्वे पताकौ प्रसृतौ यदि ॥
ततस्थाने कुञ्चितके शिखरद्वितयं हृदि ।
समसूच्या भुवं गत्वा सौष्ठवेन यदा भवेत् ॥
पुनः पश्चात्प्रचलनमाविद्धप्रसृतौ करौ ।
व्यावृत्य पुरतः पश्चात्परिवर्तनतो भवेत् ॥
संहृतस्थानके स्थित्वा भ्रमरीमाचरेत्ततः ।
प्रान्ते च चतुरश्रं स्यात्प्रसरोड्डुपमुच्यते ॥
वेदः

प्रसरः
प्रतिमुखसन्धेर्द्वितीयमङ्गं मातृगुप्तमते ।
प्रयत्नस्य निरोधनं प्रसरः ।

यथा—मायामदालसे पातालकेतुना मदालसाहरणं पातालकेतुना। मदालसावाक्ये भयं द्योत्यते ।
सागरनन्दी

प्रसर्पितम्—करणम्
यत्र वामो लतासंज्ञो रेचितस्त्वपरः करः ।
तद्दिक्कोद्घृष्टभूः पादो पदान्तरसमीपतः ॥
मन्दमन्दतरादेवं भवेदङ्गान्तरेण च ।
प्रसर्पितमिदं प्राहुर्देवदत्तनिरूपणे ॥

अत्र पादद्वयस्यापि पार्श्वयोस्स्यात्प्रसर्पणम् ।
यौगपद्यात्क्रमाद्वेति भट्टतण्डुरभाषत ।
समोत्सरितमत्ताङ्गमत्र कीर्तिधरः पुनः ॥

ज्यायन

युगपद्वयुत्क्रमादेवेति, पाठान्तरम् । अस्य विनियोगविषये "खगगता" वित्यशोकः पदानि खेचरसञ्चार विषय इति वेमः । व्योमयानगता विति कुम्भश्च ।

प्रसवः—अवस्था

अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
परन्त्वौत्सुक्यगमनं प्रसवस्स उदाहृतः ॥

भोजः

—रागः

न्यासांशग्रहसहितो यदा तु षड्जो
निश्शेषस्वरपरिपूर्णतानिधानः ।
मध्यग्रामकरमणीयसर्वजातेः
जातस्स्यात् प्रसव इति स्फुटता न रागः ॥

नान्यः

मध्यमग्रामसंभूतो षड्जन्यासांशसंयुतः ।
मध्यमग्रामजातिभ्यः सर्वाभ्यः प्रसवस्स्मृतः ॥
भिन्नकैशिकवद् ज्ञेयौ रूपकालापकाविह ।
तद्विशेषपरित्यक्तौ न्यासमात्रेण भेदितौ ॥

कश्यपः

प्रसादः—काव्यगुणः

अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।
सुखशब्दार्थसंयोगात्प्रसादः स तु कीर्त्यते ॥

भरतः

यत्रार्थे अनुक्तोऽपि बुधैः कष्टकल्पनया अव्याख्यातोऽप्यर्थः प्रयोजनं स्वयं जायते सोऽर्थो वैमल्याश्रयोऽपि । वैमल्यमुपचारात्सोऽर्थो वा काव्यस्य । वैमल्यं स्वयं जानन्ननुपयोगिपरिवर्जनात् । वैमल्यशब्दवाच्याज्जलस्येव पांसुभिः असंपर्काद्भवतीति वैमल्यमर्थस्य प्रसादः । सुखेति न प्रयत्नमपेक्षते ।

यत्रशब्दार्थौ यस्संयोगः शब्दविषय इत्यर्थः । कालमात्ररूप एव यत्र सन्धिः । अतएव शैथिल्यात्मा स शब्दगुणः प्रसादः ।

अभिनवः

शैथिल्यं प्रसादः । गुणस्संप्लवात् । सत्वनुभवसिद्धः ।

वामनः

प्रसिद्धार्थपदन्यासात्प्रसाद इति कीर्तितः ।

प्रकाशवर्षः

शीघ्रार्थबोधकत्वं तु प्रसाद इति कथ्यते ।

मन्दारमरन्दे

अविद्वदङ्गनाबालं प्रकटं यत्प्रसादवत् ॥

साहित्यमीमांसायाम्

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणस्समग्राणां स प्रसादगुणो भवेत् ॥

असमस्तपदन्यासः प्रसिद्धः कविवर्त्मनि ।
किञ्चिदोजः स्पृशन्प्रायः प्रसादोऽप्यत्र दृश्यते ॥
गमकानि निबध्यन्ते वाक्ये वाक्यान्तराण्यपि ।
पदानीवात्र कोऽप्येष प्रसादस्यापरः क्रमः ।

कुन्तकः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

प्रीत्युत्कर्षः प्रसादो वा विपर्येषूपसेवनम् । सर्वेश्वरः

शुश्रूषाद्युपसंपन्नः प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।

भरतः

यथा— एतावता तावन्मे इत्यादिवाक्यं रत्नावल्याम् ।

अभिनवः

—दृष्टिः

प्रसादे स्निग्धतारता ।

शारदातनयः

—वर्णालङ्कारः

भवेत्प्रतिकलं यत्र व्युत्क्रमस्तारमन्द्रयोः ।
तं प्रसादमलङ्कारमलङ्कारविदो जगुः ।
सरिसं संगमसं सपधनिसं इति प्रसादः ॥

पण्डितमण्डली

आद्यः कलानां यदि तारकः स्या-
दन्त्यश्च मन्द्रः तिसृणाममीषाम् ।
प्रसादनामा स भवेदितीह ॥ रघुनाथः

—(प्रबन्धे) नादः

स्वरस्थानपदानां यः प्रसादनमुपागतः ।
सप्रसादस्वरस्तेषु रवं प्राह प्रसन्नकम् ॥

कुम्भः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

पराश्चाधो यदायाति प्रथमः प्रथमस्वरः ।
तदा प्रसादनामानमलङ्कारं जगुर्बुधाः ॥
सरिस, रिगरि, गमग, मपम, पधप, धनिध

पण्डितमण्डली

प्रसाधनम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

संभोगार्थं शरीरप्रतिकर्म प्रसाधनम् ।

भोजः

प्रसारः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः
तले सङ्कुचिताङ्गुष्ठे चतुरङ्गुलिसम्मतौ ।
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वस्पर्शीस्तन्त्र्याः प्रसारकः ॥
कुम्भः

प्रसारणम्—हस्तप्राणः
प्रसारणमिति ख्यातमङ्गुलीनां प्रसारणात् ।
शृङ्गारः

प्रसारकः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)
चतुरङ्गुलिसङ्घाते कुञ्चिताङ्गुष्ठके तले ।
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वस्पर्शीस्तन्त्र्याः प्रसारकः ॥
शार्ङ्गः

प्रसारिणी—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

प्रसारितम्—देशीस्थानम्
उपधानीकृतो बाहुर्जानुनी च प्रसारिते ।
यत्र प्रसारितं तत्स्यात्प्रसुप्ते तत्प्रयुज्यते ॥
वेमः

—शयनस्थितिः
एकं भुजगुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥
भरतः

—स्थानकम्
उपधानीकृतो बाहुः जानुनी च प्रसारिते ।
यत्र प्रसारितं तत्स्यात्प्रसुप्ते तत्प्रयुज्यते ॥
वेमः

नतमध्ये भुजं कृत्वा प्रसार्य यदि जानुनी ।
तत्स्यात्प्रसारिताभिख्यं तदा स्यात्सुखनिद्रिते ॥
ज्यायनः

—पार्श्वम्
प्रसारितं मुखादौ तत्पार्श्वयोर्यत्प्रसारणात् ॥
अशोकः

ऊर्ध्वस्थानां पदार्थानां कर्षणे बाहुयुग्मतः ।
जलावतरणे पार्श्वं कर्तव्यं स्यात्प्रसारितम् ॥
सोमेश्वरः

प्रसारितः—अधरः
अधरोष्ठो विनिष्क्रान्तः प्रसारित उदाहृतः ।
रतौ रागविलेपे च रदनक्षतवीक्षणे ॥
सोमेश्वरः

—बाहुः
प्रसरत्यग्रदेशे यो बाहुस्स स्यात्प्रसारितः ।
आदानेऽसौ फलादीनां याचनेऽपि नियुज्यते ॥
अशोकः

अनुधावन् पुरोदेशं समाख्यातः प्रसारितः ।
ज्यायनः

प्रसारिताः—चरणाङ्गुल्यः
अङ्गुल्यः सरलाः स्तब्धाः यास्ता उक्ताः प्रसारिताः ।
नियुज्यन्ते बुधैरेताः स्वापे स्तम्भेऽङ्गमोटने ॥
अशोकः

—पादाङ्गुल्यः
ऋज्व्यस्स्तब्धा यदाङ्गुल्यः तदाख्याताः प्रसारिताः ।
स्तम्भे च मोटने स्वापे प्रयुज्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥
सोमेश्वरः

प्रसिद्धिः—लक्षणम्
वाक्यैस्सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥
भरतः

प्रसाधकैः—प्रकृष्टसाधकैः । प्रसिद्धैः – पूर्वमेव सिद्धैः ।

यथा— गदायुद्धे येनेन्द्रस्य चेति दुर्योधनवाक्यम् । अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतोर्विष्णोः पारिजाताहरणलीला-वटपत्रशयनादयः । अन्ये तु प्रसादकैरलङ्कारिभिः–इति वदन्ति ।

प्रसृतः—श्वासः
मुखाद्यो निर्गतो दीर्घः यः शब्दः प्रसृतश्च सः ।
प्रसुताभिनये प्रोक्तोऽशोकमल्लेन धीमता ॥
अशोकः

प्रसृता—द्विपदी
द्वौ पञ्चमात्रिकौ एकश्चतुर्मात्रिकः ।
जः चतुर्मात्रिक एकः जः चतुर्मात्रिकः य ।
विरहाङ्कः

प्रसृतौ—पुटौ
आयामितौ तौ प्रसृतौ वीरे हर्षे च विस्मये ।
वेमः

प्रसेनावली—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.
मञ्ज

प्रस्तारः

अथ प्रस्तारसंभूताः प्रत्ययास्सन्ति विस्मयाः ।
तेषु पञ्चाङ्गसंभूतः प्रस्तारः कथ्यतेऽधुना ॥

(अत्र पञ्चाङ्गमिति अनुद्रुतद्रुतलघुगुरुप्लुतानि पञ्च)

प्रस्तारेऽस्मिन्विजानीयादल्पं प्रत्यधिकं महत् ।
इच्छातालं लिखेत्पूर्वं दक्षिणाद्वामगामिनम् ॥

तथा स्थूलादिसूक्ष्मान्तं यथा संभवयोगतः ।
तमेव विपर्यीकृत्य प्रस्तारः प्रस्तृतो भवेत् ॥

वामान्त्यमहतोऽधस्तादल्पं विन्यस्य दक्षिणे ।
यथोपरि तथाशेषं वामे स्थूलीकृतं न्यसेत् ॥

योगाङ्क यत्ततो वामे लिखेदेवं पुनः पुनः ।
सर्वानुद्रुतपर्यन्तं तथा संख्यां विनिक्षिपेत् ॥

(एष अनुद्रुतान्त प्रस्तारः)

संख्या—तालप्रस्तारः

इत्यङ्गयुक्तो यस्तालः तस्य भेदाः कतीतितः ।
पृच्छति प्रसभं तस्य वक्तुं संख्याङ्कसन्ततिम् ॥

(इतीति—अनुद्रुतान्त प्रस्तारलक्षणोक्त[illegible]विन्यासक्रमेणेत्यर्थः)

प्रकल्प्याच्युतरायोऽसौ वक्ति लक्ष्यविचक्षणः ।
पृच्छकेच्छा तालजातान् शुद्धांशसमकोष्ठकात् ॥

तिरश्चीनान्वामपूर्वं विलिख्याथाङ्कयोजनान् ।
एकद्वन्द्वक्रमान्न्यस्य योजयेद्वामसंभवान् ॥

अङ्कानन्त्योपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशकोष्ठगान् ।
तुर्याष्टमद्वादशानामभावे तु लिखेत्क्रमात् ॥

तृतीयं सप्तमं चैकादशं चैव पुनः पुनः ।
चन्द्राद्याद्यन्तभेदास्ते मीयन्तेऽत्र समुद्भवाः ॥

(चन्द्रा अनुद्रुताः)

अनुद्रुतो द्रुतस्यार्धं बिन्दुमात्रासपादलः ।
दलौ चन्द्रदलावक्रौ विधुगौ बिन्दुगौ ततः ॥

चन्द्राकाशयुतो वक्रः प्लुतः स्याद्द्वादशो गृहे ।
ततः परं तथैकैककलावर्धनयोगतः ॥

लिखेदुपरिकोष्ठानां तदधः कोष्ठसंख्यया ।
[illegible]रित्युत्तरमथोच्यताम् ॥

(चन्द्रः अनुद्रुतः [illegible] । वक्रो गुरुः । कलेत्यङ्कम्)

नष्टम्—तालप्रस्तारः

येन तावतिथो भेदः किंरूपमिति पृच्छति
तन्नष्टमुत्तरं पश्य प्रोक्तमच्युतभूभुजा ॥

कतिभेदा नष्टताले तावत्संख्यां क्रमाल्लिखेत् ।
तत्प्रान्त्यपातनस्थानं पात्यास्तूपान्त्यपूर्वकाम् ॥

पातस्थाने नष्टसंख्या प्रथमं पातयेत्ततः ।
शेषतः पातयेदङ्कान् क्रमादेकैककोष्ठजान् ॥

एककोष्ठाङ्कपातेन भवेदेकद्रुतागमः ।
निरन्तरे कोष्ठयुगे पातिते मात्रिकागमः ॥

मात्राहेतोस्तृतीये तु पातिते लो गुरुर्भवेत् ।
यत्राङ्कपातनाभावो चतुर्थो गः प्लुतो भवेत् ॥

यत्राङ्कपातनाभावो भवेत्तस्मादनुद्रुतः ।
अङ्काभावे तालपूर्तिपर्यन्तं चन्द्रलेखनम् ॥

संप्रदायं प्रवक्ष्यामि द्रुतलाभादनन्तरम् ।
कोष्ठमेकं त्यजेत्तेन पातितेन समन्वितम् ॥

लघुलाभात्परं कोष्ठद्वयं ताभ्यां सह त्यजेत् ।
गुरुलाभे तु तेभ्योऽथ त्यजेत्कोष्ठत्रयं तदा ॥

प्लुतलाभे तथा तेभ्यः त्यजेत्कोष्ठचतुष्टयम्
अनुद्रुतस्त्वपात्योऽयं तस्मात्त्यागो न लभ्यते ॥

एवं कुर्यान्नष्टभेदमात्रापर्यन्तगां क्रियाम् ।
तथा नष्टस्य भेदस्य रूपमायाति कौतुकम् ॥

उद्दिष्टम्—तालप्रस्तारः

भेदमेकं समालिख्य कतमोऽयं वदेत्यथ ।
यः पृच्छति तदुद्दिष्टं तस्योत्तरमिहोच्यते ॥

उद्दिष्टे च लिखेत्संख्यासन्ततिं नष्टकात्पुनः ।
नष्टोत्पन्ने तु पतितानङ्कानङ्के निपातयेत् ।
तत्र शेषीकृताङ्कः स्यादुद्दिष्टस्योत्तरं बभौ ॥

पातालसंख्या—तालप्रस्तारः

अङ्गान्यनुद्रुतादीनि तालेऽस्मिन् ग्रथिते सति ।
भवन्ति हि कतीत्येवं प्रश्नः पाताल उच्यते ॥

संख्यापङ्क्तेरधः पङ्क्तिं समकोष्ठां लिखेदथ ।
तत्राप्येकाङ्कयुग्माङ्कक्रमात्कोष्ठद्वयं लिखेत् ॥

ततोऽत्यन्तसमं संख्या पङ्क्त्यङ्कं च स्वपङ्क्तिगान् ।
उपान्त्यादीन् यथायोगं प्रतीन्त्यक्त्वा पुरो लिखेत् ॥

(प्रतीनिति । प्रतिनिधीभूतान्तृतीयसप्तमैकादशकोष्ठाङ्कान्)

अच्युतरायः

तत्संख्याकोष्ठपर्यन्तं तदन्त्याद्यङ्कपञ्चकैः ।
मीयन्तेऽनुद्रुतादीनां क्रमादङ्गानि लक्ष्यतः ॥

अनुद्रुतमेरुः—तालप्रस्तारः

अथानुद्रुतमेरोस्तु लक्षणं ब्रूमहेऽधुना ।
कतिस्विच्छागते ताले कृतेऽछिन्ने सुधाकराः ॥

(अछिन्ने सुधाकरा इति । प्रस्तारिता अनुद्रुताः कतीति सम्बन्धः)

तत्संख्यां समकोष्ठाङ्कां तिरश्चीनामधोलिखेत् ।
पङ्क्तिमेकां ततश्चोर्ध्वमूलाद्धीनैककोष्ठिकाम् ॥

(तदिति । इछागततालसंख्यामनुद्रुतसंख्यामिति भावः)

ततःपरं द्विद्विकोष्ठहीनत्वात्सर्वपङ्क्तयः ।
प्रभवन्त्यन्तपर्यन्तं तास्वङ्कावलिरुच्यते ॥

(तासु – पङ्क्तिष्वित्यर्थः)

एकैकं विलिखेत्तासां कोष्ठयोः पूर्वपूर्वयोः ।
तत्राधः पङ्क्तिकोष्ठेषु विषमेषु यथाक्रमम् ॥

लिखेदन्तोपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशकोष्ठगान् ।
अङ्कान्समेषु कोष्ठेषु त्यक्त्वान्तं पूर्ववल्लिखेत् ॥

तुर्याष्टमद्वादशानां अभावे तु यथाक्रमम् ।
तृतीयं सप्तमं चैकादशं प्रतिनिधिं लिखेत् ॥

अथोर्ध्वपङ्क्तौ विषमकोष्ठेष्वन्त्यादधस्तनम् ।
अन्त्यप्रतिनिधीकृत्योपान्त्यादिग्रहणं भवेत् ।
समेत्वन्त्यादिपञ्चानां नास्ति प्रतिनिधिस्तथा ॥

(पञ्चेति । अन्त्योपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशाः)

अस्मिन्मेरावधः पङ्क्तेरेकादिविषमे गृहे ।
ऊर्ध्वपङ्क्तिक्रमेणैव तालदर्शनमुच्यते ॥

एकत्रिपञ्चसप्तादि चन्द्रतालान्विनिर्दिशेत् ।
समोर्ध्वपङ्क्तिकोष्ठस्थैः क्रमादङ्कैरुदीरयेत् ॥

चन्द्रहीनां चन्द्रयुग्मान् चतुष्षट्चन्द्रपूर्वकान् ।
तालान्प्रस्तारसञ्जातानच्युतेन्द्रो न्यरूपत ।
इत्युक्तलक्षणं मेरुर्लक्ष्यान्निर्दिशति स्वयम् ॥

अनुद्रुतद्रुतमेरुः— तालप्रस्तारः

प्रस्तारेऽनुद्रुते बिन्दुहीनैकद्व्यादिसंभवान् ।
तालान् दर्शयितुं मेरुः प्रोच्यतेऽच्युतभूभुजा ॥

शशाङ्कमेरुवत्कोष्ठान् द्रुतमेरुर्विलिख्यताम् ।
तत्र पङ्क्तिषु सर्वासु प्रथमे प्रथमे गृहे ॥

लिखेदेकाङ्कमेकाङ्कं ततोऽधः पङ्क्तिरुच्यते ।
त्यक्तोपान्त्यत्रयान्त्यादीनभावे प्रतियोगतः ॥

संयोज्य विलिखेदग्रे तालसंख्याग्रहावधि ।
अथोर्ध्वपङ्क्तौ तस्योपान्तस्याधस्थं परिग्रहेत् ॥

तथा पञ्चकसंयोगं अत्र लेख्यं पुनःपुनः ।
तदात्वेवं प्रतिनिधिं न कुर्यादत्र पूर्ववत् ॥

तालानूर्ध्वक्रमेणैव क्रमाद्द्रुतविवर्धितान् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चद्रुततालान्विलोकयेत् ।
धीमत्तरैश्च द्रष्टव्यं समेषु विषमेषु च ॥

अनुद्रुतलघुमेरुः—तालप्रस्तारः

लघुमेराविष्टताल्द्रुतद्विगुणसंख्यया ।
कोष्ठसंख्यां लिखित्वात्र कुर्यात्कोष्ठत्रयोनितान् ॥

पङ्क्तिं द्वितीयां तदनु तदूर्ध्वोर्ध्वास्तु पङ्क्तयः ।
चतुश्चतुः कोष्ठहीनाः कार्याः प्रान्तसमाङ्किताः ॥

तास्वादिपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठद्वन्द्वे लिखेत्क्रमात् ।
एकद्व्यङ्कावथोर्ध्वासु सुपङ्क्तिष्वादिमे उभे ॥

क्षिपेदेकाङ्कमेकाङ्कं शेषकोष्ठेष्वथ क्रमात् ।
लिखेत्तुर्यान्परित्यज्य क्रमादन्त्यादियोगतः ॥

तत्राष्टमद्वादशयोरभावे प्रतियोगतः ।
उपरिस्थासु तुर्याधस्तुर्या प्रतिनिधिर्भवेत् ॥

एवमन्त्यादिभिर्युक्तमङ्कमग्रे पुनः पुनः ।
ऊर्ध्वहीनैर्द्व्यादिकांश्च लेख्यं द्रुतवदद्रुतम् ॥
लघुतालान्वदेत्सुधीः ।

अनुद्रुतगुरुमेरुः—तालप्रस्तारः

गुरुमेरावधः पङ्क्तिः सप्तकोष्ठोनिता परा ।
द्वितीयाद्याः पङ्क्तयस्तु वसुकोष्ठोनिता मताः ॥

इत्थमन्त्यसमे मेरौ लेख्याधः पङ्क्तिकादिमान् ।
एकद्व्यङ्कक्रमान्न्यस्य लिखेदन्त्यादिपञ्चकम् ॥

अष्टमाङ्कत्यजेत्तत्र पुनः पुनरयं सुधीः ।
तत्र तुर्यादिकोष्ठानामभावे प्रतिकल्पनम् ॥

अथोपरि गतास्वत्र पङ्क्तिष्वाद्याद्यकोष्ठके ।
लिखेदेकैकमत्राङ्कमन्त्यादीन् चतुरः क्रमात् ॥

अष्टमस्याष्टमाधस्तं कृत्वा प्रतिनिधिं लिखेत् ।
तुर्यादिष्वप्रतिनिधिरथ तालान्विलोकयेत् ॥

अधोभागादाशिखान्तं गुरुहीनमथैकगम् ।
द्विगात्रिगचतुर्गादि तालरूपं विलोकयेत् ॥

अनुद्रुतप्लुतमेरुः—तालप्रस्तारः

द्रुतमेरावधःपङ्क्तिकोष्ठिकाद्दशहानतः ।
द्वितीयां विलिखेत्तत्र तदूर्ध्वाः पङ्क्तयः पराः ॥

द्वादश द्वादशोना स्युः दक्षिणाग्रसमन्विताः ।
तत्रादिपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठयुग्मे यथाक्रमम् ॥

एकां द्व्यङ्कां लिखेत्पूर्वं परास्त्वाद्यकोष्ठके ।
क्षिपेदेकाङ्कमेकाङ्कं ततोऽधः पङ्क्तिलेखनम् ॥

त्यक्त्वा द्वादशमन्त्यादीन (दिं ?) प्रतियोगात्पुरो लिखेत्।
तत्रोर्ध्वपङ्क्तयस्सर्वाः तथान्त्यादिविधानतः ॥

द्वादशस्य द्वादशाधः कोष्ठाङ्केन युतं पुरः ।
पूरयेदङ्कविन्यासैर्मेरुकोष्ठो न तां परम् ॥

यानि बिन्दुमुखानीष्टतालस्थानानि तान्यथ ।
कूटीकृत्य लिखेदादौ तत्रायुक्ततया यदि ॥

शेषाङ्कं वर्तते चेत्तद्वामभागे निवेशयेत् ।
प्रस्तारे जनकोऽयं स्यात्तालो जन्यक्रमं ब्रुवे ॥

अच्युतरायः

द्रुतप्रस्तारे नष्टोद्दिष्टपातालमेरुलक्षणानि,शार्ङ्गदेव कुम्भकर्णादिग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि। अतिविस्तरभिया नात्र दत्तानि। अनुद्रुतविरामप्रस्तारयोः शार्ङ्गदेवादिग्रन्थेष्वनुक्तत्वात्तयोर्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते।

विरामप्रस्तारः—तालप्रस्तारः

यानि बिन्दुमुखानीष्टतालस्थानानि तान्यथ ।
कूटीकृत्य लिखेदादौ तत्रायुक्ततया यदि ॥
शेषाङ्कं वर्तते चेत्तद्वामभागे निवेशयेत् ।
प्रस्तारे जनकोऽयं स्यात्तालो जन्यक्रमं ब्रुवे ॥
पूर्वप्रस्तारवत्कार्यस्तत्राल्पत्वमहत्त्वयोः ।
क्रमं ब्रवीमि महतः प्लुतस्याधो गुरुं न्यसेत् ॥
गुरुश्च महतोऽधस्तात्सविरामलघुं न्यसेत् ।
तस्याधस्ताच्च दलघुस्तस्यचाधो विरामदः ॥
तदधश्शुद्धबिन्दुश्च महदल्पविभीन स्वयम् ।
तस्यां तु प्रथमे कोष्ठद्वयेत्वेकैकमालिखेत् ॥
द्वितीययुग्मे द्वौ द्वौ च ततो युग्मे तृतीयके ।
पञ्च पञ्च लिखित्वाऽथ सप्तमे मन्दिरे पुनः ॥
रुद्रसंख्यां विनिक्षिप्य तदूर्ध्वे लक्ष्म कथ्यते ।
द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥
द्वादशाङ्कं च संयोज्य लिखेत्कोष्ठेऽग्रिमे तथा ।
सैकीकृत्य प्लुतस्थाने तदग्रे पूर्ववल्लिखेत् ॥

यथालाभं लिखेदग्रकोष्ठे कोष्ठे पुनः पुनः ।
एवमन्त्यं विहायाङ्कसमूहे लिखिते सति ॥

क्रमाद्द्रुध्वङ्कभूतानां तालानां भेदवाचकाः ।
पूर्वादयं क्रमः प्रोक्तः प्लुतादद्रुतमुच्यते ॥

उपान्त्यादिक्रमेणैव द्रुताद्याद्यन्तसूचकाः ।
मात्रामात्राक्रमं तेषां कोष्ठानां ब्रूमहेऽधुना ॥

द्रुतो विरामदो लोऽथ बिन्दुयुक्तो विरामदः ।
विरामलो विरामान्तद्रुतयुक्तो लघुर्गुरुः ।
सविरामौ दलौ तस्माद्गौ शेखरबिन्दुगौ ॥

प्लुतो विरामान्तबिन्दुद्वययुक्तो गुरुस्तथा ।
दपौ विरामद्रुतपौ लपावित्यर्धबिन्दुना ॥

विवर्धितानां तालानां प्रस्तारेण समुत्थितान् ।
भेदानङ्कान्वदन्त्येते तत्तत्कोष्ठगतान् क्रमात् ॥

विरामपातालः—तालप्रस्तारः

वक्ष्ये विरामपातालसंख्यापङ्क्तिमथ क्रमात् ।
समकोष्ठयुतां पङ्क्तिं कृत्वा तत्राङ्कयोजनाम् ॥

ब्रूमस्तत्रादिमे कोष्ठद्वये त्वेकैकमालिखेत् ।
द्वितीयकोष्ठयुग्मे तु द्वौ द्वावङ्कौ ततःपरम् ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे दश पञ्च च ।
अष्टमेऽष्टादशाङ्कं च पीठिकां विलिखेदथ ॥

नवमादिषु कोष्ठेषु लक्षणं क्रमयोगतः ।
विहाय वामसंस्थानां लिखेदङ्कान्प्रयत्नतः ॥

द्वितीयं च तृतीयं च तुर्यं षष्ठं तथाष्टमम् ।
एकादशं च संयोज्य वामभागगतांस्तथा ॥

द्वितीयशिरसस्स्थाने कोष्ठाङ्केन युतं तथा।
दशादिसमकोष्ठेषु युताङ्कंत्वेकहानतः ॥

लिखेदेवं विधानेन संख्याकोष्ठावधेः क्रमात् ।
तथोपान्त्यादिभेदेन मीयन्ते स्वस्वभेदजाः।
सर्वद्रुतादयस्तस्मात्पातालोऽयमितीरितः ॥

विरामप्रस्तारेनष्टम्

क्रमो विरामप्रस्तारे नष्टतालस्य दर्शनम् ।
अन्त्याङ्के शिष्टनष्टाङ्कं परित्यज्याथ शेषतः ॥

पातयेद्वामभागाङ्कान् पूर्वपूर्वान् प्रयत्नतः ।
प्रत्यङ्कं पतिताङ्के य अन्त्ये संत्यज्य शेषतः ॥

तालाङ्गान्युद्धरेदेवमन्त्यं त्यक्त्वा पुनः पुनः।
एककोष्टाङ्कपातेन स्याद्विरामद्रुतागमः ॥

कोष्ठद्वयाङ्कपातेन निरन्तरतथा यदि।
लघुलाभो भवेत्तेन तथा कोष्ठत्रये यदि॥

पतिते स विरामो लः समायाति ततःपरम्।
विरामलघुहेतोस्तु तुरीये पतिते सति॥

पूर्वलब्धविरामाङ्कलघुरेव गुरुर्भवेत्।
गुरुहेतोस्तुरीये तु पतिते सति लब्धगः॥

प्लुतो भवेत्तथा पाते कोष्टे शुद्धद्रुतागमः।
सविरामद्रुते प्राप्ते तथा कोष्ठौ वृथा त्यजेत्॥

यदि शुद्धलघौ प्राप्ते ताभ्यां कोष्ठद्वयं त्यजेत्।
स विरामे लघौ प्राप्ते तेभ्यो गेहत्रयं त्यजेत्॥

गुरुलाभे तथा कोष्ठत्रयस्त्याज्या निरन्तरम्।
प्लुतलाभे तथा पञ्च कोष्ठत्यागो निरन्तरम्॥

यथा शुद्धद्रुते लब्धे त्यजेत्तेनैकमन्दिरम्।
एवं नष्टोत्थितस्तालो यद्यर्थद्रुतहीनवान्।
तथा वामान्तिमे व्योम्नि न्यसेन्नष्टोत्तरं तथा॥

अच्युतराय:

एवमेव विरामप्रस्ताराः शेषा द्रष्टव्याः।

प्रस्तारः— गीताङ्गम्

चतुरश्रतालेनाष्टभिर्गणैर्भवति, मन्द्रस्वरेण।
त्र्यश्रतालदक्षिणमार्गेन चतुर्विंशतिगणैर्भवति॥

नान्यः

तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः।
ग म ध नि स रि ?

नान्यः

छन्दसि स्वरे ताले अङ्गानुसारि प्रस्तरणम्। अङ्गमिति छन्दसि गुरुलघु। स्वरे स रि ग म प ध नि तालेऽनुद्रुतद्रुतलघुगुरु प्लुतविरामाः, षडङ्गानि विरामेण विना पञ्चाङ्गानि, अनुद्रुतविरामाभ्यां विना चतुरङ्गानि।

— वर्णालङ्कारः

प्रस्ताराख्यो भवेद्युक्तक्रमरेचितमध्यगाः।
रिषभादिस्वरास्सर्वे दीप्ता स्युः स्थायिनं विना॥
सरिस सगमस सधनिस.

जगद्दरः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मूर्छनायां क्रमेणैव विषमौ च समौ स्वरौ।
निगद्येते यदा तस्मिन्स प्रस्तारोऽभिधीयते॥
सगरिम गपमध पनि,

लक्ष्मणः

एकान्तरसमुच्चारः षड्जादीनां क्रमाद्यदि।
द्विस्वरा स्यात्कलाचैका यत्र प्रस्तार उच्यते॥
सग रिम गप मध पनि.

जगद्दरः

स्वरद्व(त्र)यान्मुक्तमध्यस्वरान्मुक्तस्वरादिकम्।
तादृशं युग्ममारोहे चेत्प्रस्तारस्तदोदितः॥
सग रिम मष मध पनि इति प्रस्तारः।

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

कलासु तासु प्रत्येकमन्त्यस्तारो यदा भवेत्।
तदा प्रस्तार नामानमलङ्कारं प्रचक्षते॥
सां रिसं गमसं पधनिस.

पण्डितमण्डली

प्रस्थानम्—नृत्तरूपकम्

घटचेट्यादिनायिकं कैशिकीवृत्तिबहुलं, बहुताललयात्मकं, सुरापानराजितं, विटोपनायकं, दासादिनायकं च। यथा—शृङ्गारतिलकं।

सागरनन्दी

प्रस्थानं कैशिकीवृत्तियुतं हीनोपनायकम्।
आपानकेलिललितं लयतालवशानुगम्॥

दासादिनायकं द्व्यङ्कं विटचेटादिनायकम्।
मुखनिर्वहणोपेतं शृङ्गारतिलकं यथा॥

शारदातनयः

—नृत्यरूपकम्

प्रथमानुरागमानप्रवासशृङ्गारसंश्रयं यत्स्यात्।
प्रावृड्संतवर्णनमन्यद्वापि सोत्कण्ठम्॥
अन्ते वीररसाढ्यैर्निबद्धमेतच्चतुर्भिरपसारैः।
प्रस्थानमिति ब्रुवते प्रवासमुपलक्षयेत्सुधियः॥

अपसारैरिति। निष्क्रामैरित्यर्थः।

भोजः

प्रस्थानम्

गजादीनां गतिं कुर्यात् कृत्वा प्रवसनं तथा।
अल्पाविद्धं सुमसृणं तत्प्रस्थानं प्रचक्षते।
अत्राल्पोद्धतं सुकुमारबहुलनृत्तं प्रयोज्यम्॥

वेमः

प्रस्फुटः—देशीतालः

ली द्रौ भो द्रौ गुरुर्दो च गुरुश्च प्रस्फुटाह्वये। 18-मात्राः। तालप्रस्तारः

प्रस्फुरा—हनुः

द्रुतप्रचलिता किञ्चिद्विकासा प्रस्फुरा हनुः।
शीते शीतज्वरे तस्याः प्रयोगः कथितो बुधैः॥ सोमेश्वरः

प्रहसनम्—रूपकम्

तद्द्विविधं शुद्धं सङ्कीर्णं च। आद्यं परिव्राट् तापसद्विजरन्यै-रपि हास्यकुशलैरारब्धं। सङ्कीर्णं वेश्याविटनपुंसकादिभूषितं। प्रथमं शशिविलासादि। द्वितीयं भगवदज्जुकादि। अस्य च द्वावङ्कौ भवतः। मुखनिर्वहणसन्धिश्च। नखकुट्टस्त्वाह—वृत्याऽऽर-भाया शून्यं शून्यं प्रहसनमिति। सागरनन्दी

भाणवत्स्यात्प्रहसनं तत्त्रिधा परिभिद्यते।
शुद्धं काप्यथ सङ्कीर्णं क्वचिद्वैकृतमित्यपि॥
तत्र श्रोत्रियनिर्ग्रन्थशाक्यादीनां यथायथम्।
भाषाचेष्टिततद्रूपहास्यवाक्यसमन्वितम्॥
चेटचेटीविटव्याप्तं शुद्धं प्रहसनं भवेत्।
बह्वात्यकादिवीथ्यङ्गैः मिश्रं सङ्कीर्णमुच्यते॥
विटकामुकचेष्टादिवचो वर्षधरैस्तु यत्।
परिव्राण्मुनिपाषण्डैः कृतं वैकृतमुच्यते॥
हास्यस्तु भूयसा कार्यः षट्प्रकारैस्ततस्ततः।
मुखनिर्वहणे चैव सन्धी द्वावस्य कीर्तितौ॥
अङ्कोप्येको भवेदस्य तत्तु प्रहसनं भवेत्।
सौभद्रकं स्यात्सङ्कीर्णं शुद्धं सागरकौमुदी।
शशिकलाप्रहसनं यत्तद्वैकृतमीरितम्॥ शारदातनयः

द्विजपाषण्डिदुर्वर्णिचेटचेटीविटावृतम्।
वेषभाषाविभूषाद्यैः शुद्धं हास्यकृतं भवेत्।
कामुकरतिवाचाद्यैः चण्डदुष्पाण्डितादिभिः॥
जरत्कञ्चुकिनिर्ग्रन्थतापसैर्विकृतं स्मृतम्।
धूर्तकापालिकव्रात्यचोरसंवाहकादिभिः॥
वीथ्यङ्गैरन्तराकीर्णं सङ्कीर्णमिति कथ्यते।
मुखनिर्वहणे सन्धी वृत्तिरेकैव भारती।
एकाङ्ककल्पनीयं स्यान्नानाहासमनोहरम्॥ सर्वेश्वरः

हास्यः षट्प्रकार इति। हसितातिहसितविहसितादयः।

प्रहरः—हस्तपाटः

प्रहरस्तु तलाङ्गुष्ठप्रहारात्कथितो यथा

थे दां थों गिगद किटथो थो

प्रहार इत्यपि कचिद्दृश्यते। वेमः

प्रहरणम्—वाद्यप्रबन्धः

कूटपाटैस्तु घटितमुद्धतध्वनिसंयुतम्।
खण्डं मुहुः प्रयुक्तं तु यत्तत्प्रहरणं भवेत्॥
छायालगस्य सूडस्यत्वन्त्यप्रकृतिः प्रवर्तते।
नृत्ते सति प्रयोक्तव्यमेतन्नृत्तविचक्षणैः॥ वेमः

एतत्प्रयुज्यते तद्ज्ञैः।

उद्धतं ध्वनितं कूटबद्धं खण्डं मुहुर्मुहुः।
प्रयुक्तं स्यात्प्रहरणं ध्रुवाद्याभोगगोचरे।
नृत्ते प्रायः प्रयोक्तव्यमन्यत्रापीच्छया भवेत्॥ शार्ङ्गः

प्रहर्षः—नाट्यालङ्कारः

मूढस्योद्बोधलब्धो हर्षः। अथा—अये उच्छ्वसितमार्येणेति लक्ष्मणवाक्यम्। सागरः

प्रहर्षिणी—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

मनजरगाः। भरतः

प्रहारः—हस्तपाटः

प्रहरशब्दपर्यायः।

प्रहारगेया—रागाः

प्रहारैकोदयादर्वाक् प्रहारैकोदयोपरि।
देशाक्षी भैरवी शुद्धा सालगा च प्रगीयते॥
वराटिका तथा शुद्धा द्राविडी नागसंज्ञका।
प्रहारोपरि गातव्या मल्लारी शाबरी तथा॥
अन्धालिका रामकृतिश्छायानट्टा गुर्जिका।
मध्याह्नात्परतो गेया गौडरागाणि यानि च।
त्रियामोपरि गातव्या ह्यसालगनाटिका॥ जगदेकः

प्राकृतम्—तारा

तारयोस्समवस्थानं प्रकृत्या प्राकृतं मतम्। अशोकः

प्राकृतम्—शिरः

निर्विकल्पं स्वभावस्थं शिरः प्राकृतमुच्यते।
तच्च पूजाजपध्यानस्वामिसेवादिषु स्मृतम्॥ विप्रदासः

प्राकृतपाठ्यम्

एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।
प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥

भरतः

एतदिति । संस्कृतपाठ्यमित्यर्थः ।

प्राकृतपाठ्यभेदाः

प्राकृतपाठ्यं त्रिविधं—समानशब्दं विभ्रष्टं देशीगतमथापि च ।

भरतः

प्राकृतभाषाचारः

छन्दतः प्राकृतं पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि ।
मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ॥

भरतः

प्राकृतभाष्याः

एतेषामपि सर्वेषां नायकानां प्रयोगजम् ।
कारणव्यपदेशेन प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥

दारिद्र्याध्ययनाभावयदृच्छादिभिरेव च ।
ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्र्येण प्लुतात्मनाम् ॥

अनधीतोत्तमानां च संस्कृतं न प्रयोजयेत् ।
व्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम् ॥

भिक्षुचक्रचराणां च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ।
भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु ।
स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योज्यम् ॥

भरतः

प्राकृतयुक्ताः

ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरा नियताः ।
तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥

भरतः

प्रागयणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य नामान्तरम् ।

प्रागल्भ्यम्

प्रयोगनिस्साध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ।

भावविवेकः

प्राजापत्यः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
नि स रि म प ध .

नान्यः

—(रि-लोपः—षाडवः)
स नि ध प म ग .

कुम्भः

प्राड्विवाकाः

व्यवहारार्थतत्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।
मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ॥

शान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धतास्समदर्शिनः ।
ईदृशाः प्राड्विवाकाश्च स्थाप्या धर्मासनेष्वथ ॥

उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या जितक्रमाः ।
स्निग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ॥

नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोह विचक्षणाः ।
नानारूपैस्समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥

भरतः

प्राणः—(प्रबन्धे) नादः

अनुस्वनस्वरूपः सन् प्रबन्धपदगामिभिः ।
उपाधिभिरभिव्यक्तः स्थानत्रितयवर्तिभिः ।
प्रीणयन् जनचेतांसि प्राण इत्युच्यते रवः ॥

कुम्भः

प्राणायामः—हस्तः

मध्यमानामिकाग्राभ्यां अङ्गुष्ठो मिश्रितो यदि ।
अङ्गुष्ठमूलवक्रायां तर्जन्यां प्राणयामकः ॥

नासाग्रभागे बद्धश्चेद्रेचके पूरके तथा ।
कुम्भाकारो वायुबन्धे दर्शनीयो बुधोत्तमैः ॥

विनायकः

प्रादोषिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

निशाप्रथमयामकर्म प्रदोषिकम् ।

भोजः

प्रातर्गेयाः—रागाः

देशाक्षी भैरवी शुद्धा सालगाख्या च भैरवी ।
देवक्री रक्तहंसी च माहुरी रागरञ्जनी ॥

एते सूर्यांशतो जाताः सायंकाले तु निन्दिताः ।
प्रगायति प्रभाते यः स नरस्सुखमेधते ॥

जगदेकः

प्रातर्गेयाः—रागाः

धनाश्रीर्मालवश्रीश्च रक्तहंसो वसन्तकः ।
देशाख्यो देशकारी च भूपाली प्रसभस्तथा ॥
मध्यमादिः कोल्लहासो बङ्गाली भैरवस्तथा ।
नारायणो विभासश्च प्रातर्गेया इमे बुधैः ॥

अहोबिलः

द्वितीयप्रहरगेयाः—रागाः

गुर्जरी रेवगुप्तिश्च कौमारी कज्जली तथा ।
शङ्कराभरणस्तोडी सोरठी रामकृत्तथा ॥

नादरामक्रियारागो वेलावलिः कुडारिका ।
गुणकरी जयश्रीश्च तथैव शशिवल्लभा ।
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिलः

तृतीयप्रहरगेयाः—रागाः

हंसाख्यो दीपको रागः काम्भोदी कङ्कणस्तथा ।
सारङ्गो देवगान्धारी रागो देवकिरिः परा ॥
ऐरावतोऽर्जुनो रागो रत्नावली ततः परम् ।
असावरी च हिन्दोलो मनोहरस्ततः परम् ॥
वैजयन्ती तथा रागाः सर्वाश्चैव वराठिकाः ।
एते रागाः प्रगीयन्ते द्वितीयप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिलः

चतुर्थप्रहरगेयाः—रागाः

घण्टारवस्तथा ठक्कः श्रीरागः कोकिलः पुनः ।
सौदामनीकुरञ्जश्च त्रिवेणी च सुरालयः ॥
पूर्वी विहङ्गडो रागः सामन्तः कुमुदस्तथा ।
बलहंसः पहाडी च चक्रधारस्तथैव च ॥
कल्याणाख्यवराली च मञ्जुभाषा ततः परम् ।
सिंहरवस्तथा रागः तथैव पटमञ्जरी ॥
सर्वे गौलास्तथा नाटाः कल्पतरुस्तथैव च ।
एते रागाः प्रगीयन्ते तृतीयप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिलः

सर्वदागेयाः—रागाः

सैन्धवो मेघरागश्च मल्लारी पञ्चमस्तथा ।
नीलाम्बरी मुखारी च भैरवी ललितस्तथा ॥
मेघनादस्तथा देशी रागो मङ्गलकौशिकः ।
गौडरागश्च मल्लारो राम अनन्दभैरवी ॥
शङ्करानन्दमालव्यौ राजधानी च शर्वरी ।
सावेरी राग इत्येतास्सर्वदा च सुखप्रदाः ॥

अहोबिलः

मालवश्चैव मल्लारः श्रीरागश्च वसन्तकः ।
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाःषडीरिताः ॥
क्षणदान्ते पुरो रात्रौ गेया गायनराजिभिः ।

बङ्गालदेश सङ्गीतसारः

बराटी मायु (थु?) री क्रीडावैराटी चैव धानसी ।
वेलावली मारहट्टा मध्याह्ने भरतोदिता ॥
एवं बराटी मध्याह्ने सायाह्ने भरतोदिता ।
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी प्रवरी तथा ॥
आसावरी कानडा च गौरी केदारपाहिडा ।
माधवी मालवी पूर्णा शिन्धुडा नाटिका तथा ।
सायाह्ने रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥

एतन्मतं केवलरागिणीगानपरम् ।

प्रातर्गेयास्तु देशा च ललितः पटमञ्जरी ।
विभासो भैरवी चैव कामोदी गुण्डकर्यपि ॥
एका रवाडी (त्रराटी?) मध्याह्ने सायं कर्णाटमालवौ ।
नाटश्च गौरवाडी च गूर्जरी देशिरेव च ।
गानं तेषां तु पूर्वाह्ने निषिद्धमिति तद्विदः ॥

बङ्गालदेश सङ्गीतसारः

प्रातर्गेयाः—रागाः

मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी तथा ।
वेलावली च मल्लारी बङ्गाली सामगूर्जरी ॥
धनाश्री मालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारो भैरवश्च ललितश्च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य नित्यशः ।

दामोदरः

प्रापणम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

प्राप्तेर्नामान्तरम् प्राप्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

प्राप्तिः—मुखसन्ध्यङ्गम्

सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्तिः । भरतः

सखयतीति सुखं । तादृशस्य वस्तुनः ।

यथा—वेणीसंहारे—प्रथमाङ्के—अयं ह्यर्थो भीमस्य चेतः सुखयतीति । अभिनवः

सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिः । सागरनन्दी

या चित्तस्य सुखप्राप्तिः सा प्राप्तिर्गीयते यथा ।

अनुरागानन्दी

प्राप्तिः कोऽपि समागमः । शारदातनयः

प्राप्तिः—लक्षणम्

दृष्ट्वैवावयवं किञ्चित् भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणे नाटकाश्रयम् ॥

भरतः

अभ्युन्नता पुरस्तादित्यत्र पदपङ्क्तिलक्षणमंशं दृष्ट्वाऽनयात्र भवितव्यमिति शकुन्तलासद्भावमनुमीयते ।

अभिनवः

यथा—कुन्दमालायां रामवाक्यम्—ननु वक्तव्यं सीतायाः पदानीति...समानं संस्थानमिति श्लोकः। अत्र पदपङ्क्तिः संस्थानेन सीताया एवेति निश्चिता सा प्राप्तिः।

प्राप्तिसंभवम्—अवस्था

ईषत्प्राप्तिर्यदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते।
भावमात्रेण तं प्राहुर्विधिज्ञाः प्राप्तिसंभवम्॥

भरतः

प्राभातिकम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

प्रत्यूषकालकर्म प्राभातिकम्।

भोजः

प्रारम्भः—अवस्था

औत्सुक्यमात्रं बन्धस्य यो बीजस्य निबध्यते।
महतः फलयोगस्य सोऽत्र प्रारम्भ इष्यते॥

भरतः

प्रार्थना—गर्भसन्ध्यङ्गम्

रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थना प्रार्थना भवेत्।

भरतः

एतत्साध्यफलोचितभावलक्षणं। तत्र साध्यफले यः प्राधान्येन समुचितो भावः तद्विषया या प्रकर्षेणाभ्यर्थना सा प्रार्थनाख्यमङ्गं। यथा—रत्नावल्यां सङ्केतस्थो राजा तीव्रः स्मरेत्यादि वदति।

अभिनवः

अभ्यर्थनापरं वाक्यं प्रार्थनेत्यभिधीयते।

भोजः

प्रार्थना भावयाचना। भावानां साध्यफलोचितानां रतिहर्षोत्सवादीनां याचनं प्रार्थना। यथा—देवीचन्द्रगुप्ते कण्ठे किन्नरकण्ठीत्यादि चन्द्रगुप्तवाक्यम्। अत्र रतेः प्रार्थना। केचिदभ्यर्थनामात्रं प्रार्थनामाहुः। केचित्तु प्राक्तनमिदं चाङ्गं न मन्यते।

रामचन्द्रः

प्रावृतम्—पादपाटः

लीलया वलिता यत्र कोमला तनुवल्लरी।
उद्वृत्तश्चरणोऽप्येतत् प्रावृतं परिकीर्तितम्॥

वेमः

प्रावेशिकी—ध्रुवा

प्रविशतः पात्रस्य रसभावप्रकृत्यवस्थादिकं प्रवेशशब्देनोच्यते। तदनुसारेण श्लेषसमासोक्त्याद्यलङ्कृतं यद्रूपकं गीयते सा प्रावेशिकी— प्रवेशः प्रयोजनमस्या इतीकणि प्रावेशिकी। यथा देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमाङ्के स्वापायशङ्किनः कृतकोन्मत्तस्य कुमारचन्द्रगुप्तस्य चन्द्रोदयवर्णनेन प्रवेशप्रतिपादिका।

गुणचन्द्रः

प्रवेशसूचनी या तु पात्राणामर्थयोगतः।
नानाभावरसोपेता सा स्यात्प्रावेशिकी ध्रुवा॥

वेमः

गीयन्ते यत्र सादृश्यादल्पावस्थानकीर्तनात्।
रसभावानुरोधेन रामा यत्र भवन्ति हि॥
छन्दांसि च प्रसन्नानि पदैः श्रोत्रसुखानि च।
सैव प्रावेशिकी ज्ञेया प्रवेशविषये मता॥

नान्यः

नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया स ध्रुवा तद्ज्ञैः॥

भरतः

प्राश्निकलक्षणम्

चारित्राभिनयोपेताः शान्तवृत्तश्रुतान्विताः।
यशोधर्मरताश्चैव मध्यस्था वचसान्विताः॥
षडङ्गनाट्यकुशला अलुब्धाश्शुचयः समाः।
चतुरातोद्यकुशलाः वृत्तज्ञास्तत्त्वदर्शिनः॥
देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पप्रयोजकाः।
चतुर्थाभिनयज्ञाश्च रसभावविकल्पने॥
शब्दच्छन्दोविधानज्ञाः नानाशास्त्रविचक्षणाः।
एवं विधास्तु कर्तव्याः प्राश्निका दशरूपतः॥

भरतः

प्रासादिकी—ध्रुवा

प्रस्तुतस्य रसस्य विभावोन्मीलनेन निर्मलीकरणं प्रसादः। प्रविष्टपात्रस्यान्तर्गतचित्तप्रवृत्तेः सामाजिकान्प्रति प्रथनं वा प्रसादः। प्रसादप्रयोजनात्प्रासादिकी। इयं च प्रावेशिक्याक्षेपिकानन्तरमवश्यं प्रयोज्येति वृद्धसंप्रदायः।

गुणचन्द्रः

आधीक्षेपवशाद्या च रसान्तरमुपेयुषी।
रङ्गप्रसादं कुरुते सा स्यात्प्रासादिकी ध्रुवा॥

वेमः

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात्कृतं प्रसादयति।
रागप्रसादजननीं विद्यात्प्रासादिकीं तां तु॥

भरतः

प्रासङ्गिकं—वस्तु

तस्योदाहरणार्थं तु प्रासङ्गिकमिहोच्यते। भोजः
तस्य। आधिकारिकवस्तुनः।

प्रियम्—लक्षणम्

आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
तत्प्रियं वचनं ज्ञेयं आशीर्वादसमन्वितम्॥

भरतः

विनष्टे तु यदा द्रव्ये ह्युपलब्धिः पुनश्च या ।
सुखमुत्पद्यतेऽतीव सा प्रीतिरिति कीर्तिता ।।

इति केचन तु भरतपाठान्तरमाहुः ।

यथा—किं वृत्तान्तैरिति श्लोके भ्रमतिवलभेत्यादौ हन्त कीर्तिरिति हर्षकृत ।

अभिनवः

अन्ये पठन्ति – वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टवादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशस्स उच्यते ।।

भरतः

दृष्टिर्दर्शनं प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । नचेयं व्याजस्तुतिः निन्दाभागे स्तुतेरभावात् । पूर्णतायास्तु निन्दाया अभावात् ।

अभिनवः

प्रियोक्तिः—लक्षणम्

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ।।

भरतः

यथा—वीणावासवदत्ते (७ अंके) भरतरोहको वत्सराजाय वासवदत्तां वीणाभ्यासार्थमर्पयितुकामं तं दृष्ट्वाह या शेते इत्यादि ।

प्रीतिः

पुंसः पूर्वापरीभावः सुखित्वेन व्यवस्थितिः ।
बुद्धेरुन्मीलनीगाढं प्रीतित्वेन निगद्यते ।।

भावविवेकः

—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ।

प्रीतिपीताम्बरतालश्रेणिमुक्ताफलम्—सूडप्रबन्धः

आदितालस्तथापञ्च हरवक्त्रसमुद्भवाः ।
प्रतिमण्ठश्चतुर्मात्रो मण्ठश्चैवाड्डतालकः ।।

तालो वर्णयतिश्चैव जलमङ्गलसंज्ञकः ।
विजयानन्दनामा च जयश्रीसंज्ञकः परः ।।

नवमातृकमण्ठश्च निस्सारुझम्पकोऽपि च ।
रूपको द्रुतमण्ठश्च प्रतितालाभिधः परः ।।

प्रतिताले पदानि स्युः पाटास्तदुभयं तथा ।
मध्ये मध्ये यथा शोभा प्रयुक्तं च विशेषवत् ।।

विशेषतो वर्णयतौ जयश्रीसंज्ञकेऽपि च ।
तेनकाः स्युः पदस्थाने प्रतिताले न चेष्यते ।।

मुक्तिः पाटाक्षरैर्युक्तैरालापेन पुरस्कृतैः ।
पदान्येवं षोडशैव ताला एकोनविंशतिः ।।

गौण्ढः स्यादेशबालादिरागस्सर्वपदाश्रयः ।
धीरोदात्तगुणैर्युक्तो वर्ण्य उत्तमनायकः ।।

छन्दः स्यात्स्वेच्छयाबद्धं समानादिगुणा दश ।
वर्णाः स्युर्यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धः प्रीतिकृद्बुधैः ।।

प्रीतिपीताम्बरतालश्रेणिमुक्ताफलाभिधः ।

कुम्भः

प्रेक्षकः

अव्यग्रैरिन्द्रियैश्शुद्ध ऊहापोहविशारदः ।
व्यक्तादोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ।।

यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
दैन्ये दीनत्वमभ्येति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ।
नचैवेते गुणास्सर्वे एकस्मिन्प्रेक्षके स्मृताः ।।

भरतः

प्रेक्षणिकम्—नृत्तरूपकम्

पदार्थाभिनयं यत्र ललितं च लयान्वितम् ।
कुरुते नर्तकी यत्र सोऽपि नर्तनकः पुनः ।।

लास्यं द्विपथच्छलिकसमरथ्यासमन्वितम् ।
सुतालचतुरश्राभ्यां यत्र कर्तुः प्रवर्तते ।।

गर्भावमर्शरहितं सर्ववृत्तिसमन्वितम् ।
प्रभूतमागधीशौरसेनीकं रसभावयुक् ।।

विसन्धीति वदन्त्येतदुत्तमाधमनायकम् ।
भारत्यारभटीयुक्तं कचित्स्यात्तस्य सात्त्वती ।।

यथा बालवधाख्यं च नृसिंहविजयो यथा ।
पूर्णनैपथ्यपाठेन नान्दी तस्य विधीयते ।।

क्वचिद्गर्भावमर्शौ स्तः क्वचिद्वृत्तिचतुष्टयम् ।
क्वचिन्नेपथ्यपाठाङ्गं न कदाचन सूत्रभृत् ।।

एवं प्रेक्षणिकं विद्याद्यथा त्रिपुरमर्दनम् ।

शारदः

—नृत्यरूपकम्

यस्य पदार्थाभिनयं ललितलयं सदसि नर्तकी कुरुते ।
तन्नर्तनकं शम्या लास्यच्छलिकद्विपद्यादि ।।

रथ्यासमाजचत्वरसुरालयादौ प्रवर्तते बहुभिः ।
पात्रविशेषैर्यत्तत् प्रेक्षणकं कामदहनादि ।।

भोजः

—नृत्तरूपकम्

अशेषभाषोपशोभितं, शौरसेनीप्रधानं, गर्भविमर्शशून्यं, तालक्षणयुक्तं च सर्ववृत्तिनिष्पन्नं, प्रतिमुखसन्धिप्रवेशका न कर्तव्याः परिवर्तकयुक्तं प्रयत्नतः कार्यं नियुद्धसंफेटयुतं, विपदनुचिन्ताबहुलं च । अत्र तु सूत्रधारो न विधेयः । यथा—वालिवधः ।

सागरनन्दी

प्रेक्षोदीक्षणम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

विस्रंभानुरागयोः दार्ढ्यार्थं रमणीयपदार्थानां प्रदर्शनमवलोकनं वा।

भोजः

प्रेङ्खः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

कला गतागतवती द्विस्वरैकैकहानतः।
यत्रान्यास्तादृशः स स्यात्प्रेङ्खः॥

सरीरिसा रिगा गरी गमा मगा मपा पमा पधा धपा धनी निधा।

शार्ङ्गदेवः

प्रेङ्खकः—रागः

हिन्दोलस्य नामान्तरम्।
तानश्चेत् खञ्जरीको भवति यदि पुनर्मूर्छना पौरवी स्यात्
बीभत्से भीषणोऽपि स्फुरमुदितमहाकालकालाधिदेवः।
गान्धारीधैवतीभ्यां विहित...उभयग्रामजातिप्रसिद्धो
न्यासांशोद्ग्राह (षड्जे)स्थितधर...मयः प्रेङ्खको नाम रागः॥

नान्यः

उभयग्रामसंभूतो धैवतापात एव च।
द्वे जाती वर्जयित्वा तु गान्धारीं धैवतीमपि।
गान्धर्वशास्त्रतत्वज्ञैः प्रेङ्खकः परिकीर्त्यते॥

कश्यपः

प्रेङ्खणम्—देशीमण्डलम्

प्रसृत्यैकपदं पार्श्वे पार्ष्णिदेशं स्वपादतः।
स्थित्वान्ते कूर्महस्तेन स्थितिः प्रेङ्खणमण्डलम्॥

नाट्यदर्पणे

प्रेङ्खितः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नीधधाप पाममागगारि रीस.

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

समुच्चार्य स्वरयुगं पूर्वपूर्वान्तिमादिमान्।
परान् स्वरयुगान्कुर्यादान्दोल्य प्रेङ्खितो भवेत्॥
स रीरिगा गमा मपा पधा धनी
केचिदेनमलङ्कारं क्रममाचक्षते बुधाः।

पण्डितमण्डली

प्रेङ्खोलितम्—दर्शनम्

प्रेङ्खोलितं तदाख्यातं यत्र स्यातां गतागते।

वेमः

—करणम्

डोलापादाङ्घ्रिमादाय तदन्येनोत्प्लुतिं भजेत्।
चारीश्च भ्रमरीर्यत्र तत्प्रेङ्खोलितमितीरितम्॥

ज्यायनः

प्रेम

स एव प्रचयाद्वस्तु प्रयुक्तो विवशस्तरः।
संमतं तत्समीपे तु क्षिप्रं प्रेमतयोदितः॥

सः—स्नेहः।

भावविवेकः

प्रेमगर्भि—दर्शनम्

द्रवीभूतं मनो यस्य दर्शने प्रेमगर्भितत्।

शारदातनयः

प्रेमाभिसन्धिः—शृङ्गारचेष्टा

विपक्षसंज्ञया ज्ञानादीर्ष्यातिशयसंभवम्।
स्त्रीणां प्रेमाभिसन्धानं दुःखदं मरणादपि॥

कुम्भः

प्रेरणम्

हास्यप्रायं प्रेरणं तु स्यात्प्रहेलिकयान्वितम्।

वेमः

प्रेरितम्—देशीमण्डलम्

सन्ताडयैकपदं पार्श्वे वितस्तित्रितयान्तरम्।
तिर्यक्कुञ्चितजानुभ्यां स्थित्वाऽथ शिखरं करम्॥
निधाय वक्षस्यन्येन प्रसृता च पताकिका।
प्रदर्शयेदिदं तज्ज्ञाः प्रेरितं मण्डलं जगुः॥

नाट्यदर्पणम्

—हस्तप्राणः

पश्चाद्भागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः।
यो हस्तः कथितस्सोऽयं प्रेरितः पूर्वसूरिभिः॥

शृङ्गारः

प्रेषणकारिका

प्रेषणैः कामसंयुक्तैः गुह्यागुह्यसमुत्थितैः।
या नियुक्ता बुधैस्सा तु ज्ञेया प्रेषणकारिका॥

भरतः

प्रोता—विभाषारागः

पञ्चमांशग्रहा षड्जन्यासा याष्टिकसंमता।
मध्यमग्रामगा पूर्णा प्रोता नाम विभाषिका॥ कुम्भः

प्रोत्साहनम्—नाट्यालङ्कारः

कुतश्चित्कारणान्निवर्तमानस्य प्रवर्तनम्। यथा विक्रमोर्वश्यां मन्दारपुष्पेति (४-६३) पुरूरवोवाक्यम्।

सागरः

—लक्षणम्

उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपम्यसंश्रयैः।
प्रसिद्धैरुपगूढं च ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः॥

भरतः

औपम्यस्य संश्रयणं अन्वेषणं यत्रेति । अनेन यत्रान्वेषणेऽपि तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा—भट्टेन्दुराजस्य हरवृषभेति श्लोकेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति तद्वैचित्र्यम् । प्रोत्साहनत्वलक्षणकृतमेव । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम् । अन्यैरुदाहरणमिति पठितम् प्रियवचनोदाहरणे द्रष्टव्ये ।

अभिनवः

प्रोन्नतम्—स्थानकम्

पादाग्राभ्यां समानाभ्यां तथाङ्गुलितलैः स्थितिः ।
या कायमायतीकृत्य तत्स्थानं प्रोन्नतं मतम् ॥
नासादघ्नजले धार्ये भित्त्याद्यन्तरितेऽपि च ।
प्रांशुप्राप्यफलादीनां ग्रहणेऽपि तदीरितम् ॥

अशोकः

समपादतलाग्राभ्यामङ्गुलीनां तयोरपि ।
आयतीकृत्य गात्रं चेत् तिष्ठेत्स्यात्प्रोन्नतं तदा ॥
नासिकाद्वयसेतोये...मन्तरीक्षणे ।
प्रांशुप्राप्यप्रमाणस्य फलादिग्रहणादिषु ॥

ज्यायनः

प्रोन्नतः—बाहुः

ऊर्ध्वप्रसारितो बाहुः प्रोन्नतस्तोऽङ्गमोटने ।
फलाद्याकर्षणे चोर्ध्ववस्तूनां धारणे भवेत् ॥

सोमेश्वरः

प्रोषितभर्तृका—नायिका

नानाकार्याणि सन्धाय यस्या वै प्रोषितः प्रियः ।
प्ररूढालककेशान्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥

भरतः

प्ररूढाः प्रलम्बीभूता अलकाः, केशान्तश्च कबरीभारः । प्ररूढे एकवेणीभूते यस्याः । अन्ये तु अकृतकर्मतया केशान्ते ललाटे रोम्णामुद्भेदमुत्प्ररूढं वर्णयन्ति ।

अभिनवः

प्रौढम्—गीतगुणः

सुस्थानं सरलं आढ्यं शुद्धकाकुविराजितम् ।
सप्रमाणं क्रमयुतं गीतं प्रौढजनप्रियम् ॥

सोमेश्वरः

प्लवकलासः—(प्रथमः)

त्रिपताकौ पताकौ वा कृत्वा नाभिस्थितौ करौ ।
पद्भ्यां तालानुगं गच्छेत् पश्चाद्यत्र भवेदसौ ॥
आद्यो भेदः प्लवाद्यश्च कलासः स बुधैर्मतः ।

अशोकः

—(द्वितीयः)

विधाय त्रिपताकौ चेद्वाममङ्घ्रिं पुरोगतम् ।
पाणिमेवं विधे वामं लघुमानेन नर्तकी ॥
वामतो गमनं कृत्वा बध्नीयादासनं समम् ।
विषमं वा ततः स्थानात्समुत्प्लुत्य समाङ्घ्रिकम् ।
गच्छेत्तदा प्लवस्योक्तः सद्भिर्भेदो द्वितीयकः ॥

अशोकः

—(तृतीयः)

त्रिपताकौ कटीक्षेत्रे विधाय सममासनम् ।
विषमं वा यदा स्थित्वा स्थित्वोत्प्लुत्य महीतले ॥
दधती चरणौ गच्छेत् लघुमानात्पुरोऽनु च ।
पश्यन्तीमवनिं ज्ञेयः प्लवभेदस्तृतीयकः ॥

अशोकः

—(चतुर्थः)

यदाग्रे पृष्ठतश्चैव व्युत्क्रमात्क्रमतोऽथवा ।
सव्यापसव्ययोर्नृत्यं चतुर्धा संप्रजायते ।
तदा भेदः प्लवस्य स्याच्चतुर्थश्चतुरोदितः ॥

अशोकः

प्लवकलासः

त्रिपताकं करं कृत्वोत्प्लुत्योत्प्लुत्य समे पदे ।
सर्वतो दधती चित्रं विषमासनमास्थिता ।
यत्र नृत्यति स प्रोक्तः कलासः प्लवसंज्ञकः ॥

कुम्भः

अस्यैव मण्डूककलास इति नामान्तरम् ।

प्लुतः—आविद्धधातुः

प्लुतो लगाभ्यां लपुना लगुरुर्वा भवेदयम् ।
त्रिभिर्वा लघुभिः पूर्वे प्लुतमाहुर्विपश्चितः ॥

कुम्भः

लपुना । लघुप्लुताभ्यामित्यर्थः ।

शार्ङ्गः

प्लुतो लघुगुरुर्भवेत् ।

प्लुतचम्पा—देशीतालः

लप्लुतौ लप्लुतौ गश्च प्लुतचम्पेति कथ्यते ।

तालप्रस्तारः

10 मात्राः

प्लुतपर्यायाः

त्रिमात्रश्च प्लुतो दीप्तस्त्र्यङ्गी सामोद्भवं तथा ।
तारस्थानं तथा शृङ्गी प्लुते नामसमुच्चयम् ॥

श्रीकण्ठः

फ

फणिः—देशीतालः

फणिताले द्रुताः पञ्चलघुस्तद्वत्त्रिवारकम् ।
ततोऽन्ते विरलोपः स्यात् ॥
००००० ॥ ०००००̍ ॥ ०००००̍

—स्वरजातिः

त्रयस्त्रिंशत्स्वरैर्जातिः फणिरित्यभिधीयते ।

औमापतम्

फणिभूषानुकरणम्—नृत्तकरणम्

पार्ष्णिपीडे स्थितिं कुर्यादञ्चितं तु तदा शिरः ।
दृष्टिर्वितर्किता सर्पशिरो मस्तकपार्श्वगः ॥
मृगशीर्षो नाभिगतः ललिता चात्र चारिका ।
फणिभूषानुकरणं करणं परिकीर्तितम् ॥

नन्दी

पार्ष्णिपीडं स्थानम् । ललितागतिः । यथा,

मण्डलाकारतः पाष्ण्योराभिमुख्ये कृते ततः ।
ताभ्यां क्रमात्पुरः पश्चान्नाट्ये चेल्ललिता भवेत् ॥

फणिभोगस्वस्तिकहस्तः

अंसद्वयस्योर्ध्वभागे सर्पशीर्षौ स्थितौ यदि ।
फणिभोग इति ख्यातो भरतागमवेदिभिः ।
अंसभागे त्वसौ हस्तः अंसद्वयनिरूपणे ॥

विनायकः

फरजु—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ध प म ग रि स.

मञ्ज

फरुस्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० ० ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० रि स.

मेललक्षणे

फलम्

अभीष्टार्थपरीपाको नेत्रादेरथवा कवेः ।
द्रुमादिफलवद्यत्र स्वाद्यते तत्फलं भवेत् ॥

शारदातनयः

फलप्राप्तिः—इतिवृत्तम्

कवेः प्रयत्नान्नेतॄणां युक्तानां विध्यवाश्रयात् ।
कल्पिते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात्फलस्य च ॥

भरतः

फलमञ्जरः—हस्तः

उद्वर्ताभिधहस्तौ तु तथा तौ फलमञ्जरे ।

शृङ्गारः

फलमञ्जरी—देशीतालः

रसआः फलमञ्जरी
ऽ । ऽ ॥ ऽ । ऽ ।

लक्ष्मणः

—रागध्यानम्

द्राक्षालतागारनिवासभासुरां
माणिक्यकेयूरकिरीटशोभिताम् ।
नारीयुगेनाश्रितपार्श्वयुग्मां
ध्यायामि रागं फलमञ्जरीं सदा ॥

रागसागरः

फलवृत्तिः—वृत्तिः

उपलब्धग्रन्थेषु कुत्रापि सा न निरुक्ता । "औद्भटाः पञ्चमीमर्थवृत्तिं च प्रतिजानते" इति शारदातनयवाक्येन काचिदर्थवृत्तिरुद्भटेन कल्पितेत्यूह्यते । अभिनवगुप्तेन च नाट्यशास्त्रव्याख्यायां वीथीलक्षणे "यच्छकर्लीगर्भमतानुसारिणो मूर्छादौ आत्मसंवित्तिलक्षणां पञ्चमीं वृत्तिं सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेयां मूर्छाकर्मानुभावेन फलेनावछिन्नां आत्मव्यापाररूपां मन्यन्ते । न च परिस्पन्द एवैको व्यापार इति मनसिकृत्य तन्मतं भावानां बाह्यग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भिः भट्टलोलटप्रभृतिभिः पराकृतं—इति न फलवृत्तिः काचित् ।" इति उक्तम् । अर्थवृत्तिः फलवृत्तेर्भिन्ना नवेति सन्देहः ।

फल्गुनः—देशीतालः

फल्गुने लपदा गः स्यात् ।
। ऽ ० ऽ

लक्ष्मणः

फाललोचनः—देशीतालः

ततःस्यात्फाललोचने । गुरोरूर्ध्वं लघुद्वन्द्वं लविरामः प्रकीर्तितः ।
ऽ । । ।

लक्ष्मणः

फालवर्तना

व्यावृत्य वक्षसः फालं प्राप्य तत्पार्श्वमागतौ ।
ततो मण्डलवद्भ्रान्त्या प्रचालितभुजौ करौ ॥
पताकौ चेच्छनैरूर्ध्वमण्डलावेव कोविदैः ।
चक्रवर्तनिकेत्युक्ता फालवर्तनिकापि च ॥

कल्लिनाथः

फुल्लः—कपोलः

विकासितौ कपोलौ तु फुल्लौ हर्षे प्रकीर्तितौ ।

वेमः

—देशीतालः

फुल्ले कुण्डलयोर्मध्ये यथा चन्द्रो विराजते ।
० ऽ ०

लक्ष्मणः

फुल्ला—श्रुतिः

मन्द्रमध्यमप्रथमा श्रुतिः ।

मण्डली

फूत्कारगुणाः—(वंशे)

ते द्वादश-ध्वनिप्रचुरता व्यक्तिः स्निग्धता सावधानता।
नादानुरणनं रक्तिर्लालित्यं घनता तथा।
त्रिस्थानत्वं श्रावकत्वं माधुर्यं सुकुमारता॥

कुम्भः

फूत्कारगुणाः

लालित्यं कोमलत्वं च स्निग्धता घनता तथा।
ध्वनिप्रचुरता चैव स्थानत्रितयशोभिता॥
रक्तिर्व्यक्तिरनुध्वानश्रावकत्वं ततःपरम्।
माधुर्यं सावधानत्वमिति द्वादश कीर्तिताः॥
फूत्कारस्य गुणाः।

वेमः

—(वंशे)

स्थैर्यं तारस्वरस्फूर्तिः घनता सुस्वरस्थता।
अमी गुणाश्चनिर्दिष्टा गुणाः फूत्कारसंश्रयाः॥

हरिपालः

फूत्कारदोषाः—(वंशे)

यमलः स्खलितस्तोकः कृशः कफिलकाकिनी।
सन्दष्टस्तुम्बकी चैते वाव्यवस्थित एव च॥
दोषाः स्युः फूत्कृतौ,

कुम्भः

फेनद्युतिः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

फेनमार्दवः—देशीतालः

मिश्रलः फेनमार्दवे।

लक्ष्मणः

ब

बककलासः

यत्र पक्षौ समानीय बकवद्धून्वती करौ।
सव्यापसव्ययोरारात्सन्दंशमुकुलाभिधौ॥
नर्तकीलघुमानेन कृतासनसमुत्थितिः।
नृत्येत्ससौष्ठवं स स्यात्कलासो बकपूर्वकः॥

अशोकः

—(प्रथमः)

कामपि भ्रमरीं कृत्वा संहतस्थानमाश्रिता।
करौ कृत्वाऽलपद्माग्ग्याबरालौ. यत्र पादयोः॥
नीत्वा क्रमेणैकदा चाकम्पयेदच्युताविव।
जलक्षिप्रावद्ध...स्व्यपाणि मुकुलसंज्ञिकम्॥
मत्स्यग्रहासक्तचित्तबकवद्यदि संव्रजेत्।
पादाग्रेण नटी मन्दं मन्दं पश्चात्पुरोऽपि च॥
तदैष भेद आद्यः स्याद्बकपूर्वकलासजः।

अशोक

—(द्वितीयः)

त्रिपताकौ यदा पाणी विषमासनसंश्रिता।
विधाय मण्डिकां पादौ यथा स्वंच पदे पदे॥
नीत्वा तत्र करौ चित्रं सन्दंशमथ कुर्वती।
पश्यन्त्यमे पार्श्वयोश्च चकितेव नटी मुहुः।
तनोति यत्र नृत्तं स बकभेदो द्वितीयकः॥

अशोक

—(तृतीयः)

मुकुलं हस्तकं कृत्वा शनैः पश्चाद्द्रुतं पुरः।
गच्छन्ती प्रस्खलत्येव......नुपदं यदा॥
धृतभक्ते बको मत्स्येऽनुपदं हस्तकानपि।
अलपद्ममरालं च मुकुलं वाऽपि तन्वती॥
चित्रं नृत्यति यत्रैष भेदः प्रोक्तस्तृतीयकः।

कुम्भः

—(चतुर्थः)

उत्तानवञ्चितौ हस्तौ यथाकृत्वार्थचन्द्रकम्।
कट्यां निवेश्य हस्तं च प्रपदाभ्यामथारभेत्॥
नानागतिविशेषांश्च धनुर्वत्पृष्ठतः पुरः।
बकाकृतिः पदाङ्गुष्ठपाणिसंस्पर्शलालसा।
प्रनृत्यति यदा चित्रं भेदः प्रोक्तः चतुर्थकः॥

कुम्भः

बकहस्तः

विनतालूचिकाहस्ततर्जनी चेद्बकाह्वयः।
बकादिविस्तृतगलपक्षेप्वेष नियुज्यते॥

गौतिमतम्

बङ्गालः—ग्रामरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यस्थानस्थमास्थाय मध्यमं स्थायिनं स्वरम्।
तृतीयं तुर्यवान् कृत्वा गत्वान्यं तान्स्वरानथ॥
अवरुह्य गपर्यन्तं विधाय स्थायिनं स्वरम्।
हत्वा धमवरोहे चेत् स्थाय्यन्तं जायते तदा॥
बङ्गालो नाम रागाङ्गं रागाङ्गजनसम्मतः।
पञ्चमोऽपि ग्रहः कैश्चिदस्य तद्विद्भिरिष्यते॥

कुम्भः

बङ्गालः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वस्वरमेत्य च ।
ततो ग्रहं सद्वितीयं कम्पयित्वा ततः परम् ॥

तृतीयं सह तुर्येण लघूकृत्य तृतीयकम् ।
उक्त्वा तमेव चाहत्य तत्पूर्वं प्रोच्य च स्वरम् ॥

स्थायिन्यासेन बङ्गाले स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
द्वितीये च तृतीये च तुर्ये स्वस्थानके तथा ॥

पञ्चमान्तं सप्तमान्तमष्टमावधि च क्रमात् ।
भवेत्स्वराणामारोहः प्राक् प्राग्वदवरोहणम् ।
लक्ष्यज्ञैरस्य देशेषु द्वितीयो ग्रह ईरितः ॥

(व्याख्या) लक्ष्यज्ञैरिति । षड्जादिषु मध्ययोर्मुद्रितस्वरो भवति। तदपेक्षया द्वितीयर्षभादिः स्थायी। स द्वितीयोऽन्तिमरन्ध्रद्वये मुक्ते सति इति सम्प्रदायः। भैरवादिष्वपि द्वितीयस्वर एव ग्रहत्वेन गृहीतः।

वेमः

बङ्गालः—(प्रथमः) ग्रामरागः

बङ्गालो (मुक्त) षड्जेश्च षड्जमध्यमयोदितः ।
समशेषस्वरः षड्जग्रहांशन्यासको भवेत् ॥

भट्टमाधवः

—(द्वितीयः) ग्रामरागः

मध्यमे कैशिकीजातिसंभवस्तारपञ्चमः ।
सांशन्यासग्रहस्तुल्यस्वरो बङ्गाल उच्यते ॥

भट्टमाधवः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स .
(अव) ध नि ध प म रि ग रि स .

मज्ञ

—रागः

बङ्गालः कैशिकीजातः षड्जन्यासग्रहांशकः ।
सकम्पमन्द्रगान्धारो गेयः करुणहास्ययोः ॥

नारायणः

पञ्चमकतारमन्द्रः समशेषरवश्च कैशिकीजनितः ।
षड्जांशन्यासयुतः संपूर्णो भवति बाङ्गालः ॥

नान्यः

कैशिकीजातिसंभूतो मन्द्रपञ्चमतारकः ।
बहुत्वाल्पत्वरहितः पूर्णो बाङ्गाल इष्यते ॥

रूपकालापकावस्य कैशिकस्येव सङ्गतौ ।
अमीभिर्भेदमापन्नैरशेषैरभ्युदीरितैः ॥

मतङ्गः

पञ्चमांशन्यासयुक्तो मन्द्रे वृषभराजितः ।
बङ्गालरागस्संपूर्णो निषादः परिपीडितः ॥

सोमेश्वरः

षाडवादेव बङ्गालो ग्रहांशन्यासमध्यमः ।
प्रहर्षे च नियोक्तव्यः प्रोक्तो हम्मीरभूभुजा ॥

हम्मीरः

बङ्गालेंशग्रहन्यासमध्यमो रागजो मतः ।

मदनः

—हस्तः

बङ्गाले च तथा ज्ञेयो हस्तोऽयं च पताकिकः ।

शृङ्गारः

बङ्गालकः—रागः

षड्जांशन्यासग्रहमन्द्रत्यक्तश्च षड्जमध्याजः ।
समस्वरश्च सम्पूर्णो बङ्गालो वृद्धरञ्जको न्यासः ॥

नान्यः

मन्द्रे च रहितः पूर्णः षड्जन्यासांशसंयुतः ।
समसप्तस्वरो नित्यं बङ्गालो नाम गीयते ॥

मतङ्गः

बङ्गालगौडः—मेलरागः (मालवगौडजः)

गत्रयेण मनोज्ञोऽसौ बङ्गालो रिविवर्जितः ।
पूर्णो मत्रययुक्तो वा कल्लिनाथमतन्त्विदम् ॥

श्रीकण्ठः

बङ्गालरागध्यानम्

इन्द्रनीलभासमानकाकपक्षधारिणं
चन्द्रशेखराङ्घ्रियुग्मपूजनं जनार्चितम् ।
खड्गखेटधारिणं जयासुमारुणं च बं-
ङ्गालरागशेखरं हृदि स्मरामि सन्ततम् ॥

रागसागरः

भस्मोज्ज्वलाङ्गस्तरुणार्कवर्णो
जटाकलापं शिरसा दधानः ।
कक्षास्थलस्थूलवलत्करण्डो
बङ्गालरागः कथितस्तपस्वी ॥

मनोज्ञवेषः कमनीयकेशः
प्रफुल्लनेत्रः शरदिन्दुवक्त्रः ।
सदा विलासी नवगेहवासी
बङ्गालनामा रविकल्पधामा ॥

श्रीकण्ठः

मनोज्ञमौञ्जीगुणगुम्भिताङ्गः
स्वरं दधानो धरणीरुहस्य ।
चण्डः कुमारः कमनीयमूर्तिः
बङ्गालरागः शुचिसामगानः ॥

संगीतसरणिः

बङ्गालीकुट्टरम्—देशीनृत्तम्

कलशं वामहस्तेन धृत्वा शिरसि दक्षिणम् ।
करं लताकरं कृत्वा संहतस्थानके स्थितम् ॥

यवन्याः परतः पात्रं सौष्ठवेन विराजितम् ।
समश्रुतिं वादयित्वा मेलापं वृन्दकेन च ॥

ततो यवनिकां दूरीकृत्वा रङ्गे समागतम् ।
परिवृत्य लताहस्तं कृत्वाप्रतलसञ्चरौ ॥

पादौ पाटाक्षरैस्तत्रालापं कुर्यान्मनोहरम् ।
बङ्गालदेशभाषायां गीर्वाण्या भाषयापि च ॥

ललिताक्षरबद्धानि पञ्चखण्डानि सप्त च ।
भिन्नतालैरुपेतानि सचत्काराणि तानि वै ॥

गीयन्ते गायकैस्सम्यक् गतिभेदयुतानि च ।
अङ्गोपाङ्गैश्च हस्तैश्च पदभावं प्रदर्शयन् ॥

मध्ये मध्ये पिङ्गमूरुकईमूरुकलासकाः ।
भ्रामरसगतिमानेन पात्रेण सुन्दरेण वै ।
साभोगं नृत्यते तत्र बङ्गालीकट्टरं शुभम् ॥

वेदः

बङ्गालिका—रागः

मध्यमर्षभकौ तारौ मपौ स्फुरणसंयुतौ ।
धैवतो दीर्घतां याति यत्र बङ्गालिका च सा ॥

मोक्षः

बङ्गाली—भाषारागः

मध्यमर्षभयोर्दीर्घा ग्रहांशन्यासधैवता ।
भिन्नषड्जोद्भवा भाषा बङ्गाली मन्द्रधैवता ।
गापन्यासा सदा गेया परमुदीफ्ते बुधैः ॥

महमाधवः

—मेलरागः

बङ्गाली रिधहीना स्यात् मतीव्रतरसंयुता ।
निसीत्रेणापि संयुक्ता सम्वरोत्थितमूर्छना ॥
प्रातर्गेया ।

अहोबिलः

—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा षड्जोत्था मध्यमावधि ।
अपन्यासस्तु रिषभः पूर्णा बङ्गालिकाभिधा ॥

नान्यः

सप्तस्वरा तु रुचिरा बङ्गाली पञ्चमांशसंयुक्ता ।
(गति) मध्यमतस्तारा रिषभापन्यांसलक्षणोपेता ॥

कश्यपः

बङ्गाली स्यादौडुवेयं ग्रहांशन्यासषड्जभाक् ।
रिधहीना च विज्ञेया मूर्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा च मल्लयोपेता कल्लिनाथेन भाषिता ॥
स ग म प नि स .

दामोदरः

बङ्गालीदेशी—रागः

मध्यमार्षभबाहुल्या मन्द्रधवतभूषिता ।
संपूर्णा भिन्नषड्जोत्था बाङ्गाली गीयते बुधैः ॥

मोक्षः

बङ्गालीरागध्यानम्

कक्षानिवेशितकरण्डधरा तपस्वि-
न्युग्रत्रिशूलपरिमण्डितवामहस्ता ।
भस्मोज्ज्वला निबिडबद्धजटाकलापा
बङ्गालिकेत्यभिहिता तरुणार्कवर्णा ॥

दामोदरः

सिन्दूरशोभिसीमन्ता वेष्टिताङ्गी सुवाससा ।
संस्फुरत्कम्बुवलया बङ्गाली सोन्नतस्तना ॥

सङ्गीतसरणिः

बदरीवसन्तः—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प ध नि ध म ग रि ग म ग स .

मत

बद्धः—देशीतालः

सतपः स्याद्बद्धतालः ।
। । ऽ ऽ ऽ । ऽ

मदनः

बद्धा—चारी

जङ्घास्वस्तिकतां यत्र प्राप्तयो पादयोर्मिथः ।
ऊरुद्वयस्य वलनं सा बद्धेत्यभिधीयते ॥

अथवा स्वस्तिकं मुक्त्वा तदग्रे मण्डलभ्रमम् ।
कुर्वन्तावूरुवलनं विधाय स्वस्वपार्श्वयोः ।
चरणौ यदि तिष्ठेतां सा च बद्धा प्रकीर्तिता ॥

वेमः

बद्धापणः—देशीतालः

बद्धापणस्तु कथितो लघ्वोरूर्ध्वं प्लुतं लघुः ।
। । ऽ ।

जग

बद्धापुणस्तु कथितो लघ्वोर्मध्ये द्रुतं भवेत् ।
। ० ।

बन्धः—(काव्ये)

वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः ।
व्यापारशाली वाक्यस्य विन्यासो बन्ध उच्यते ॥

कुन्तकः

बन्धकरणम्—प्रबन्धः

ततस्तु बन्धकरणे गातव्या धातुयुग्मके ।
स्वरा मुरजपाटाश्च ।

हरिपालः

बन्धनीयम्—आभरणम्

श्रोणीसूत्राङ्गदे मुक्ताबन्धनीयानि सर्वदा ।

भरतः

बन्धनृत्यम्—देशीनृत्तम्

यत्र पात्रे उभे युक्ते नृत्येते करणैस्तदा ।
यदा मिथो भुजौ हस्तौ पादावपि तदा तयोः ॥
रमणीयाकृतिर्यद्वा त्रीणि चत्वारि वा तथा ।
यद्वा सुन्दररूपाणि त्रीणि चत्वारि सप्त च ॥
पात्राणि यत्र नृत्यन्ति तन्नृत्यं बन्धपूर्वकम् ।
बन्धनृत्ये विलासिन्याः प्राधान्यं तु विशेषतः ॥

वेदः

बन्धसारः—नृत्ते बन्धः

पात्राणां पङ्क्तयो यत्र चतस्रश्चारुविभ्रमाः ।
क्ष्मोराक्रमेण सारीवत्तिरश्चीनाश्चरन्ति चेत् ।
स बन्धो बन्धसाराख्यः कथितो वेमभूभुजा ॥

वेमः

बन्धुरम्—दर्शनम्

तदेव बन्धुरं ख्यातं किञ्चिदुत्फुल्लतारकम् ।

शारदातनयः

तदिति मन्थरदर्शनम् ।

—वक्षोभूषणम्

नानारत्नविचित्रं च मध्यनायकसंयुतम् ।
सरकैर्लम्बितं रम्यं पदकं बन्धुरं विदुः ॥

सोमेश्वरः

बम्बरस्वस्तिकहस्तः

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठाः श्लिष्टाश्चान्ये प्रसारिते ।
करद्वयेन बद्धश्चेद्बम्बरस्वस्तिकाभिधः ।
अलकस्थानचलित अलकार्थनिरूपणे ॥

विनायकः

बम्बलः—ध्वनिभेदः

एरण्डकाण्डवद्यत्र खणिका संविवर्जितः ।
निस्सरो बम्बलः स्थूलो बाहुलो न तु मध्यभाक् ॥

पार्श्वदेवः

बम्बल एव बोम्बक मध्यभागिति । मन्द्रतारयोः स्पर्शनं कुरुते । न तु मध्यस्थाय्यां चिरमवतिष्ठते ।

बर्बर (भर्भरः)—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स ग म रि ग म ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मज

बर्बरबाहुः—देशीतालः

अथ बर्बरबाहौ दमध्ये गलदबाणगाः ।
० ऽ । ० । ऽ ०

गोपतिप्पः

बहिर्गीतम्—निर्गीतमित्यपि वदन्ति

बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिं कारणं तथा ।
चित्रदक्षिणवृत्ते तु सप्तरूपे प्रकीर्तिता ॥
सोपोहने सनिर्गीते देवस्तुत्यभिनन्दिते ।
नारदाद्यैस्तु गन्धर्वैस्सभायां देवदानवाः ॥
निर्गीतं श्राविताः सम्यग्लयतालसमन्वितम् ।
तच्छ्रुत्वा तु शुभं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ॥
अभवन् क्षुभितास्सर्वे मात्सर्याद्दैत्यराक्षसाः ।
सम्प्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्नवस्थिताः ॥
निर्गीतं तु सवादित्रमिदं गृह्णीमहे वयम् ।
सप्तरूपेण सन्तुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनात् ॥
वयं गृह्णीम निर्गीतं तुष्यामोऽत्रैव सर्वदा ।
ते तत्र तुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥
रुष्टाश्चापि ततो देवाः प्रत्यभाषन्त नारदम् ।
एते तुष्यन्ति निर्गीते दानवास्सह राक्षसैः ॥
प्रणश्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान् ।
देवानां वचनं श्रुत्वा नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥
धातुवाद्याश्रयकृतं निर्गीतं मा प्रणश्यतु ।
किन्तूपोहनसंयुक्तं धातुवाद्यविभूषितम् ॥
भविष्यतीदं निर्गीतं सप्तरूपविधानतः ।
निर्गीतेनात्रबद्धाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥
न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिताः ।
एवं निर्गीतमेतं तद्दैत्यानां स्पर्धया द्विजाः ॥
देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिति स्मृतम् ।

भरतः

बहिर्गीतशब्दस्योत्पत्तिं तत्प्रयोगे प्रयोजनरूपं कारणं तत्पुराकल्पद्वारेणाह गीतवाद्यगीतवाद्योभयक्रमेण चित्रादयो वृत्तिमार्गाः, तद्विषयं यद्गीतकं सहोपोहनप्रत्युपोहनैः वर्धमाननिर्गीतेन सहितं देवस्तुत्या च वाच्यभूतयाऽभिनन्दितं समृद्धं, तस्मिन् प्रवर्तितं प्रवृत्ते सति, तद्गानं गीयमानं सुखजनकमिति श्रुत्वा दैत्याद्याः क्षुभिता मात्सर्यात्। कुतः। देवैरहो रम्यं साधु साध्वित्यादिभिः स्तुतिभिरभिनन्द्यमानं यतः। नारदाद्यैः—सप्तरूपाधिष्ठितनारदाद्यैः प्रवर्तितं, लयो द्रुतादिः, तालः शम्यापातविशिष्टचतुरश्रादयः। सम्प्रधार्य परितोष्टव्यम। तुष्याम इति स्तुतिकीर्तनाभावेऽपि आभिमानिकेन निर्गीतम्। वादित्रं तद्गतं शुष्काख्यं वीणावाद्यं, धातुवाद्याश्रयकृतमिति धातवः तन्त्रीविशेषाङ्गुलिविशेषसंयोगजा वैणस्वराः रञ्जनया अदृष्टविशेषस्य (धातुवाद्यस्य) सप्तभेदलक्षणं तदाश्रयणं कृतमिति चित्रम्। अपवद्धा इति। अत्र, अपवल्लनेन बालहेवाकपोषणन्यायेन बद्धाः स्वीकृताः। एवमविनाशकारणं प्रतिपाद्य संज्ञानिर्वचनं रूपयति। निर्गीतमिति तावद्वाद्यं नाम। निरर्थकं गीतमिति। तत्तु गन्धर्वैः बहिर्गीतमिति स्मृतम्। कुतः। दैत्यानां स्पर्धयेति। तत्कृतोऽयं स्वीकारः। ततो हेतोः। देवानामिति देवकर्मकं यद्बहुतयोत्कृष्टतया मननं। तेन प्रयोजनभूतेन वयं देवान्दानवेभ्यो बहुत्वेन मन्यामहे। तथाचेदं नाभ्यन्तरम्। बाह्यं गीतमस्माभिर्गीयत इति तैरेव वेदितव्यः।

अभिनवगुप्तः

बहिर्गीताङ्गानि

यत्तत्कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिस्साक्षान्न दृष्टम्। तत्प्रत्ययात्तु लिख्यते सङ्क्षेपतः।

अत्र कृते मार्गासारिते प्रयोगे नर्तकीचतुष्कं पटान्तर्हितपुष्पवीथ्यां पुष्पाञ्जलिमादाय प्रविश्याष्टाभिः षोडशाभिर्द्वादशभिर्वा यः प्रतिक्षेपो गीयमानः स्थितलयेन तदर्थं भावयेत्। अपकृष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्य पूर्वरङ्गमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा मध्यगतलयं परिवर्तद्वयमङ्गहारैः कुर्यात्। तत्र प्रथमः पञ्चकल उपोहनः। पुष्पवीथ्यां सूचया भावयेत्। ततः तिस्रो वर्तितं करणं कुर्युः। चतुर्थी तु वैशाखरेचितकरणम्। एतदेव तमङ्गहारैः कुर्यात्। ततः प्रथमवस्त्वर्थमभिनयेत्। ततस्सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधकं पिण्डीबन्धं कुर्युः। तत्रोपोहनमङ्गहारैर्नृत्येयुः। ततो द्वितीयाप्राग्वदुपोहनं प्रयुज्य द्वितीयवस्तुनः चच्चत्पुटात्मकेनार्थमुपानयेत्। तदेव चास्य प्रतिक्षेपाङ्गहारपर्यस्तकाख्यं कुर्यात्। ततः सर्वाः शृङ्खलां कृत्वा पुनरुपोहनं कुर्युः। तत्र आद्या प्रतिक्षेपं कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत्। द्वितीया चाङ्गहारं कुर्यात्। ततः प्रथमपिण्डस्योपोहनं कुर्युः। ततस्तृतीया प्रविश्योपहारं कृत्वा तृतीयवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत्। आद्यौ अङ्गहारैः कुर्याताम्। ततो लतापिण्डीस्थमुपोहनं कुर्युः। ततो द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत्। ततोऽङ्गहारान्कृत्वा शृङ्खलया सोपोहनं कुर्युः। प्रथमा आद्यस्याभिनयनं कृत्वा आद्यं पिण्डीबन्धं कुर्यात्। ततस्सर्वा नार्थं उपोहनं कुर्युः। पुनश्चतुर्थी तुर्यवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत। ततस्सर्वाः भेद्यकस्थाः तृतीयोपोहनं रचयेयुः। पुनस्तृतीया तदेव भावयेत्। ततो लतास्थाः द्वितीयोपोहनं सूचयेयुः। पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत्। अन्याङ्गहारं कृत्वा शृङ्खलयोपोहनं कुर्यात्। आद्या प्रतिक्षेपार्थमभिनयेत्। अन्या अङ्गहारं कृत्वा विदध्युः, यद्वा चतुर्थवस्त्वन्तात्तृतीयद्वितीयप्रथमवस्तूनि केवलैरेवाङ्गहारैः कुर्युः। तदेव हि पुनर्वस्त्वन्याश्रयेण तेन प्रतिक्षेपान्ते आद्या(अन्याः)पिण्डीबन्धं कृत्वा रङ्गपीठं परीत्य पुष्पवीथ्यां पुष्पाणि कृत्वा अपसरेयुः। एवमन्याश्चतस्रो द्वितीयमासारितं प्रयुञ्जीरन्। एवं चतस्रश्चतस्रो यावच्चतस्रः। उक्तं हि "एवं पदे पदे कार्यो विधि" रिति।

पिण्डीबन्धकाले तु द्वादशमाला विकिरेयुः। तत्र षोडश सम्भूय शैवमन्यं वा पिण्डीबन्धं कृत्वा पुष्पवीथ्यां पुष्पं प्रतिक्षिप्य निष्क्रामयेयुः। अभावे तु आसारितचतुष्कान्ता एव चतस्रस्तत्र प्रतिक्षेपार्थवद्भिः पदैः दर्शितमुपोहनं चच्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयसम्निपाताश्चेति तालाध्यायोक्तपदैः सह भविष्यति। एवमासारितक्रिया। ततो वर्धमानं प्रयुञ्जीरन्। एकप्रघट्टकेन चतुर्भिर्नयैः परिवर्तं प्रयुज्य पटेऽपकर्षिते पुष्पवीथ्यां चतसृणां नर्तकीनां प्रवेशः, ततो ब्राह्मीपरिवर्तेन पुष्पाञ्जलिं क्षिपेयुः। तत एका ब्राह्मीमभिनयेत्। ततस्सर्वाः शिववीथ्यामासीरन्। तद्यथा—एकस्या आलीढमर्थवत् मण्डलवत्खटकामुखेन। तत्पार्श्वयोः द्वौ षोडशकलानिबद्धसंभाविता गीतिकोद्दिष्टा। (तदनन्तरं वर्धमानप्रयोगे यत्प्रोक्तं भरतेन कण्डिकाः विशालादयः ते प्रयोज्याः। वर्धमानानन्तरं ध्रुवां कुर्यात्) इति नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति मया न बद्धः।

अभिनवगुप्तः

नाट्यशास्त्रव्याख्यायामेकोनत्रिंशाध्याये उक्तं तत्र द्रष्टव्यम्।

बहिर्यवनिकाङ्गानि—पूर्वरङ्गाङ्गानि

प्रत्याहाराद्यासारितक्रियापर्यन्तं नवाङ्गानि पूर्वरङ्गाङ्गानां अन्तर्यवनिकाङ्गानीत्युच्यन्ते। ततो गीतविधिः, उत्थापना, परिवर्तनं, नान्दी, शुष्कावकृष्टा, रङ्गद्वारं, चारी, महाचारी, त्रिगतं, प्ररोचनाचेति दश बहिर्यवनिकाङ्गानीत्युच्यन्ते। अन्तर्यवनिकाङ्गानां दृष्टार्थ एव प्रयोगः। तान्यन्तरेण प्रयोगस्यैवासंपत्तेः। बहिर्यवनिकाङ्गान्यपि दश दृष्टफलान्येव। तथाहि गीतकवर्धमानान्युपजीव्य

ध्रुवागानं, नाट्योपजीव्यत्वादवश्यं प्रथमं बुद्धौ निवेश्यं तावत्सामान्ये । तत्र सदाचारपालनाय देवतावन्दनं ततःपरमाशीर्वादनमभिमुखीकरणार्थम् । ततोऽपि शङ्क्यमानविघ्नशान्त्युपकरणीभूतस्योत्तेजनं, ततोऽपि पुराकल्पद्वारेण प्रयोक्तव्यानुसन्धानं, ततोऽपि शृङ्गारवीरयोः सर्वत्र रञ्जकपरमपुमर्थताप्रकर्षादुपक्षेपः । तदपि नाट्यविनेयसुकुमारजने स्वच्छन्दताहारिसर्वरञ्जकहास्यप्राधान्येन काव्य विषोद्भवनाभिधेयानुसन्धानं तस्यापि प्रयोजननिरूपणम् । एवं यथाशास्त्रं कुर्वत आदिवाक्यपरिग्रहो लौकिकस्य वा कर्तव्यविषयमनुसन्धानम् । तथैव नाट्यारम्भे गीतकपिण्यादिप्ररोचनान्तं लौकिकानुसार्येव । नात्र कस्यचिदङ्गस्य सामर्थ्यलक्ष्यत्वादि चोदनीयम् । सुकुमारजनविषयत्वादस्य प्रयोगस्य । तस्मान्नालौकिकं किञ्चिदेतत् । केवलं नाट्यस्य रचनाप्राधान्याद्वैचित्र्येण योजनीयमदृष्टसंपत्तये च इति मन्तव्यमित्यलं बहुना ।

अभिनवगुप्तः

बर्हिः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
प म ग स नि ध .

कुम्भः

बलभद्रः—देशीतालः

बलभद्रः प्लुतो गश्च लोद्रुतोऽनुद्रुतो लघुः ।
ऽऽ।००।

लक्ष्मणः

बलिभित्तिः—मेलरागः (विश्वम्भरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म ध नि प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

बलहंसः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म रि म ग स .

मञ्ज

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासो मन्द्रमध्यमकम्पितः ।
निषादतारसंयुक्तो बलहंसः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

बला—मूर्छना

सुबलाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

बलिबन्धाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

यत्राञ्जलिं पृष्ठदेशे विधायाञ्चितमाचरेत् ।
बलिबन्धाञ्चितं नाम करणं तत्प्रचक्षते ।
केचित्तु गजदन्तेन कार्यमित्येतदूचिरे ॥
अत्र केचिदित्यशोकादयः ।

वेमः

बलिभित्—तानः

प—लोपः – षाडवः ।
रि स नि ध म ग .

कुम्भः

बलोदरः—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प ग म ग रि स .

मञ्ज

बसवशङ्करः—चित्रतालः

द्रुतत्रयं लदौ लश्च ताले बसवशङ्करे ।
मात्रा ४ अर्धकला विषमयतिः ॥
०००।००।

ताललक्षणे

बहिर्गता—जङ्घा

पार्श्वप्रसारिता नृत्ते या जङ्घा सा बहिर्गता ।

विप्रदासः

पङ्ग्वाद्यभिनये कार्या बहिष्क्रान्ता विचक्षणैः ।

सोमेश्वरः

बहिष्क्रान्ता—बहिर्गता ।
बहिर्गतं क्षितौ पार्श्वे निर्गतं खण्डसूचकं ।

ज्यायनः

बहिर्गतं—जङ्घाकर्म । खण्डसूचकं—स्थानम् ।

बहुत्वम्

अलङ्घनं तदभ्यासो बहुत्वं द्विविधं मतम् ।
स्वरस्य स्पर्शनं यत्तल्लङ्घनं परिकीर्तितम् ॥
साकल्येन स्वरस्पर्शस्त्वलङ्घनमिति स्मृतम् ।
यदेकस्य स्वरस्यैव नैरन्तर्येण वाऽथवा ॥
व्यवधानेन भूयोऽपि भूयोप्युच्चारणं हि तत् ।
अभ्यास इति शंसन्ति बहुत्वं द्विविधं ततः ॥

तुलजः

बहुधारी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि म ग स .

मञ्ज

बहुभङ्गिकम्—शारीरभेदः

तच्छारीरगुणा मिश्रा यत्र तद्बहुभङ्गिकम् ।

पार्श्वदेवः

बहुमतिः

गुणानुद्धाव्य कस्मिंश्चित्तत्र पूजा प्रवर्तनी ।
स्वार्थप्रत्ययाविनी चेति बुद्धिर्बहुमतिः स्मृता ॥

भावविवेकः

बहुरूपम्—देशीनृत्तम्

नानावेषधरं यत्तद्बहुरूपमितीरितम् ।

भेदः

बहुला—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूता बहुला मध्यमोज्झिता ।
सर्वयोर्गा निना युक्ता गान्धारोद्ग्राहणांशका ॥
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

बहुलीरागध्यानम्

दूर्वादलश्यामलभव्यगात्रा
शय्यातलस्थापितनव्यपात्रा ।
प्रसूनमालापरिबद्धकेशा
विलासिनीयं बहुली विभाति ॥

श्रीकण्ठः

मदनसन्निभौ माधवीलतागृहनिवासिनीं गूढचारिणीम् ।
विहितमालया वीणयाश्रितां बहुलिकां सदा भावयाम्यहम् ॥

रागसागरः

बहुली—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

ग्रहं कृत्वा मध्यषड्जं संस्पृशेत्तत्परौ स्वरौ ।
संप्राप्य पञ्चमं षड्जं अवरोहेदुभाविमौ ॥

ततश्च स्थायिपर्यन्तं तृतीयादवरुह्य च ।
स्थायिनः प्राक् द्वितीयाद्वा समारुह्य स्वरद्वयम् ॥

प्राक् तुरीयं प्रकम्प्याथ वादयेत्तत्परं स्वरम् ।
स्थायिस्वरे यदा न्यासः तदा तु बहुलीभवेत् ॥

वेमः

बहुली रामकृतिरिति नामान्तरम् ।

—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्या)

मध्यमांशग्रहन्यासा रिधहीनाऽथवा नपा ।
प्रगेया बहुली प्राज्ञैस्सन्ध्यायामिति निर्णयः ॥

श्रीकण्ठः

बहुसुवर्णकः—तानः (रि—लोपः—षाडवः)

ध प म ग स नि
बहुसौवर्ण इत्यपि इयं पठिता ।

कुम्भः

बहुसौवर्णः—तानः

बहुसुवर्णकशब्दं द्रष्टव्यम् ।

बहुसौवर्णकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प ध नि स .

नान्यः

बह्वक्षरा—चतुष्पदागीतम्

सुव्यक्तवाक्यकलिता समन्विता लघुभिरक्षरैः प्रायः ।
द्रुतलयवाद्यसमेता ज्ञेया बह्वक्षरा तदज्ञैः ॥

वेमः

व्यक्तवाक्या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ।
द्रुतवाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ॥

भरतः

बसवराजः

शिवतत्त्वरत्नाकरकर्ता । कालः १७००.
दक्षिणकर्णाटस्थमूकाम्बिकाक्षेत्रवासीति ज्ञायते ।

बाङ्गालिका—रागः

न्यासांशकस्फुरितषड्जकपञ्चमाप-
न्यासे च सम्मत...निगरि...।
दीर्घप्रदाशतरधैवतरावरम्या
बाङ्गालिकेति कथिता मिथिलेश्वरेण ॥

नान्यः

स्फुरणैर्मध्यमपञ्चमजनितैस्संपूर्णदीर्घ धैवत......।
रिमतारैर्बङ्गाली गनिजापन्यासरुचिररवा ॥

कश्यपः

बाणः—हस्तः

तर्जन्याद्यास्त्रयोऽङ्गुल्यः अङ्गुष्ठेन तु संयुताः ।
प्रसृता स्यात्कनिष्ठा तु बाणहस्तः प्रकीर्तितः ॥

पार्श्वोभयोश्च चलितो सन्धिनृत्यप्रदर्शने ।
पुरोभागस्थितौ तौ चेत् षट्संख्यानिरूपणे ॥

पुरोमुखः पुरोभागचलितो बाणदर्शने ।
नेत्रान्ते चलितो ह्येष नेत्रबिन्दुविसर्जने ।
बाणहस्तो नियुज्येत करटीकाविचक्षणैः ॥

विनायकः

बाणगणाः

बाणगणाः प्रतिष्ठायाः प्रोक्ता भेदाश्च षोडश ।
तत्र ये लघुपूर्वास्युस्तेषु प्रागधिकं लघुः ॥

मोक्षदेवः

बान्धवः—देशीतालः
बान्धवः परमाश्रयः ।
ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ
लक्ष्मणः

बार्हस्पती—मूर्छना
जीमूतग्रामे सप्तमी मूर्छना ।
मध्यग्रामे स्वरश्रान्त्यो यदा व्रजति मूर्छनाम् ।
तदा बार्हस्पती ज्ञेया मूर्छना ब्रह्मणः प्रिया ॥
वादिमत्त

बालचन्द्रः—हस्तः
विनाचाङ्गुष्ठतर्जन्योरर्धचन्द्रस्य चोन्नताः ।
अङ्गल्यो बालचन्द्राख्यस्स एव ज्ञातये बुधैः ॥
प्रवेशे बालचन्द्रे च ह्रस्वेष्वन्येषु वस्तुषु ।
जन्तुष्वपि च कथितो भावशास्त्रविचक्षणैः ॥
गौरीमतम्

बालरामभरतम्
अयं ग्रन्थः केरलाधिपतिना बालरामवर्मणा कृतः ।
क्रैस्तवशक 1724 आरभ्य 1798 पर्यन्तमासीत् ॥

बालरामवर्मा
बालरामभरतग्रन्थकर्ता ।

बाला—श्रुतिः
पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः
जगदेकः
निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।
सुधा

बालासारितम्—गीतम्
कनिष्ठासारितस्य नामान्तरम् ।

बालिकावसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म पै ध नि म ग रि स .
मञ्ज

बाहुः
स्वस्तिकोऽधोमुखस्तिर्यगपविद्धः प्रसारितः ।
ऊर्ध्वास्यो मण्डलगतिराञ्चितोद्वेष्टितावपि ॥
पृष्ठानुसारीति बुधैर्दशधा बाहुरिष्यते ।
सरलः कुञ्चितो नम्र आविद्धान्दोलितौ तथा ।
उत्सारित इति प्राज्ञाः षडन्यान्केचिदूचिरे ॥
विप्रदासः

सरलः प्रोन्नतोऽन्यश्च कुञ्चितो ललितस्तथा ।
लोलितो वलितो बाहुः परावृत्तस्तथाष्टमः ॥
सोमेश्वरः

बाहुबन्धलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्
गजदन्तेन हस्तेन क्रियते लोहडी यदा ।
तदा भवेद्बाहुबन्धलोहडी तद्विदां मता ॥
वेमः

बाह्यभ्रमरी—भ्रमरी
दक्षिणेनाङ्घ्रिणा स्थित्वा वाममङ्घ्रिं तु कुञ्चयन् ।
वामावर्तं भवेद्यत्र सा बाह्यभ्रमरी मता ॥
वेदः
सव्येतरेण पादेन स्थित्वा सव्याङ्घ्रिकुञ्चनात् ।
सव्यावर्तं भ्रमेद्यत्र सा बाह्यभ्रमरी मता ॥
कुम्भः
सव्यावर्तमिति । प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

बाह्लीकः—मेलरागः (कोसलप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मञ्ज

बिटात—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग रि म प म ध नि ध प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

बिडच्चिन्दम्—देशीनृत्तम्
खण्डद्वयात्मकं मिश्रतालमाभोजवर्जितम् ।
बिडचिन्दं ॥
वेदः

बिन्दम्
चिन्दस्य रूपान्तरम् ।

बिन्दुः—अर्थप्रकृतिः
प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
यावत्समाप्ति यद्बन्धः स बिन्दुरिति कीर्तितः ॥
भरतः

बीजमित्युक्तारंभः विष्कम्भप्रवेशकादिभिः असंबद्धस्संबद्धो वा कथाशरीराद्विच्छेदहेतुतयाऽवतिष्ठमानो बिन्दुरित्याख्यायते । बिन्दुरिव बिन्दुः । यथा-पयोबिन्दुश्च्योतन्पयोभिष्यन्दलक्षणायाः क्रियाया अविच्छेदहेतुः यथा वा घृतबिन्दुः अग्निज्वलनलक्षणाया एवं विच्छिन्नाविच्छिन्नेषु कथाशरीरेषु योऽनुसन्धाता स बिन्दुरित्युच्यते ।

यथा— हा वत्साः खरदूषणत्यादि महावीरचरिते ।

भोजः

प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
यावत्समाप्तिर्बन्धस्य स बिन्दुः परिकीर्तितः ॥

भरतः

—देशीतालः

गोद्राष्वाया गुरुर्बिन्दौ । ऽ ० ० ० ० ऽ

मदनः

—धातुः

बिन्दुरेकत्र तन्त्र्यां स्यात्प्रहारो गुरुनादकृत् ।

शार्ङ्गः

—वर्णालङ्कारः

प्लुतादूर्ध्वं ततः प्लुतं ।
इति क्रमस्त्वारोहे यत्रासौ बिन्दुरुच्यते ॥
सास सारि गागा गमा पापा पाधा नीनी इति बिन्दुः ।

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नीनीनी ध पापापा म गागागा रि सासासा

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः (आरोही)

स्थिरमेकमिन्द्रे यद्गजादिरूपे स्थित्वा तदीयतारमभिवत्स्पृष्ट्वा कलामन्त्राकां च स्थित्वा यत्र पुनरपि समा सा मन्द्रया गम्यते स बिन्दुः ।

मतङ्गः

स्वरे कर्चाचारं स्थित्वा तारं संस्पृश्य शीघ्रतः ।
पूर्वस्थानं यदा याति स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥

हरिपालः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरमाद्यं प्लुतं कृत्वा तं द्वन्द्वं नेमिवत्स्पृशेत् ।
प्रत्यागच्छेत्पुनर्मुख्यं स बिन्दुः परिकीर्तितः ॥

मोक्षदेवः

सासासारिसा, रीरीरीगरी, गागागामगा, पापापापमा, मामामापमा, पापापा धपा, धाधाधानिधा, ।

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

अनामया बहिस्तन्त्रीघाताज्जातो यदा ध्वनिः ।
तर्जन्या धार्यते बिन्दुः निश्शङ्केनोदितस्तदा ॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

बहिर्दक्षानामिकया घातात्तन्त्री भवेद्ध्वनिः ।
धार्यते वामतर्जन्या यदा बिन्दुस्तदा भवेत् ॥

कुम्भः

—व्यञ्जनधातुः

बिन्दावेकत्र तन्त्र्यां स्यात्प्रहारः पृथुनादवान् ।

कुम्भः

एकस्यामेव यत्तन्त्र्यां प्रहारो गुरुवत्पुनान् ।
विलम्बितकलाकालः स बिन्दुरिति कीर्त्यते ॥

नान्यः

—साधनसंबन्धवाक्यम्

प्रतिमुखसन्धौ तृतीयमङ्गम् । यथा मायामदालसे कुवलस्य वाक्यं कुरुत्नामरागीणि । अत्र भीताया मदालसायाः गालवदत्त-साधनदर्शनेनाश्वासनम् ।

सागरनन्दी

—हौडुक्ककहस्तपाठः

यदा वामेन हस्तेन समवष्टभ्य पुष्करम् ।
तर्जन्या ताड्यते बिन्दुः तदा सञ्जायते यथा ॥
दें दें गिटि गिरिटि गिरिटि गिरिगि ।

वेमः

बिन्दुकलिका—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग म रि ग रि स .

मत्त

बिन्दुतिलकम्—मात्रावृत्तम्

विषमे– चतुर्मात्रिकात्रयः गुरुः ।
समे द्वौ चतुर्मात्रिकौ पञ्चमात्रिक एकः लः गः ॥

विरहाङ्कः

बिन्दुमालिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग प ध नि प स .
(अव) स नि ध प ग म ग रि स .

मत्त

बिन्दुमाली—देशीतालः

मध्यगुर्वोस्तु चत्वारो बिन्दुमालिनि बिन्दवः।
ऽ ० ० ० ० ऽ

वेमः

मा गा ससा रिरि गामा ।

जगदेकः

बिन्दुहेरली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध नि ध म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्त

बिवास्—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० प ध ० ० ० स .
(अव) स ० ० ० ध प ० ० ० ग ० रि स .

मेललक्षणे

विवासु—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स ध प ग रि स.

मल्ल

बिब्बोकः—अनुभावः

ईर्ष्याणां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसंभूतः ।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः ॥

भरतः

अभीष्टप्राप्ताभिमानगर्वसंभावनादरकृतो विकारो बिब्बोकः ।

भोजः

अभिमतवस्तूपहृतावपि गुरुदर्पादनादरस्तन्व्याः ।
स्खलितप्रियस्य संयमताडनमभिधायि बिब्बोकम् ॥

पद्मश्रीः

इष्टानां भावनां प्रणयेऽपि अनास्थागर्वसंभवः पादप्रहारः प्रियस्य कृतागसश्चरणयोः काञ्च्या संयमनं पुष्पमालया ताडनं अनादरपरिग्रहो विब्बोकः ।

सागरः

बिब्बोकः

इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसंभूतः ।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम स ज्ञेयः ॥

बिम्बोक इत्यपि पठितम् ।

विशदभ्रूयुगक्षेपो निर्भुग्नोष्ठरसविभ्रमः ।
ग्रीवा रेचकसंयुक्तो बिब्बोकस्सोऽपि कीर्तितः ॥

भावविवेकः

बिब्बोकस्त्विष्टलाभेन जाताद्गर्वादनादरः ।

शार्ङ्गः

विरुदः—प्रबन्धाङ्गम्

बिरुदं वेषभाषाभिः द्विषामुद्वेगदं भवेत् ।

हरिपालः

बिरुशब्दो विरोधार्थो महाराष्ट्रप्रसिद्धितः ।
परेभ्यस्तत्प्रदानेन बिरुदं सूरिभिः स्मृतम् ॥

यद्वीररससंयुक्तं द्विषामुद्वेगदायकम् ।
रसान्तरसमायुक्तं तत्पदं बिरुदं मतम् ॥

जगन्नाथः

औदार्यशौर्यादिगुणप्रशंसा शब्दं प्रभूणां बिरुदं वदन्ति ।
आर्यप्रसिद्धैर्बिरुदाख्यशब्दो म्लेच्छप्रसिद्धैरथवा निरुक्तः ॥

एवं प्रसक्ते सति संशयेऽस्मिन् विनिश्चितं श्रीचरणैर्विविच्य ।
विरुद्धवाची बिरुदाख्यशब्दो भवेन्महाराष्ट्रजनप्रसिद्धः ॥

निर्जित्य शत्रून् बिरुदं दधानं राजानमासाद्य सपत्नभूपाः ।
रामार्जुनादेरिव शौर्यरीती राधासुतादेरिव दातृतेति ॥

एतत्प्रबन्धश्रवणे तदीयचिह्नावलोके खलु ते विशुद्धाः ।
एतादृशे वीररसप्रधाने द्विषां तथोद्वेगकरं च यत्स्यात् ।
द्विषां विरुद्धप्रतिपादनस्य बोद्धव्यमेतद्बिरुदाभिधानम् ॥

रघुनाथः

बिलहरी—मेलरागः

शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः ।
बिलहर्यां समारोहे मध्यकुञ्जरवर्जनम् ॥
(मध्यमनियोर्लोपः)

परमेश्वरः

बिलहरिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल्ल

बिलहरीरागध्यानम्

कण्ठगतपुष्पमालां मङ्गलसङ्गीतलोलुपां साध्वीम् ।
वामकरनिहितवीणां नादकलां बिलहरीं ध्याये ॥

रागसागरः

बिसखादिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

अभिनवबिसाङ्कुरोद्भेदसमये सरः समाश्रित्य कामिमिथुनानां क्रीडाविशाखादिकम् ।

भोजः

बिहाग्—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० नि स.

(अव) स नि ० ० ० प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षण

बीजम्—अर्थप्रकृतिः

अल्पमात्रमुपक्षिप्तं बहुधा यद्विसर्पति ।
फलावसानं यच्च स्यात्तद्बीजमिति संज्ञितम् ।

कथाशरीरव्यापिनि नायके कर्तरि कर्मणि वा अवतिष्ठमाने आरम्भो बीजमित्युच्यते । यथा—रामचरितं, शिशुपालवधः इति । एतेन नायिका अपि व्याख्याताः । यथा—लक्ष्मीस्वयंवरः, सुभद्राहरणमिति । बीजमिव च बीजम् । यथा बीजमुप्तमङ्कुरमूलप्रकाण्डपत्रस्कन्धशाखाप्ररोहपल्लवपुष्पादिना प्रकारेण बहुधा विसर्पदन्ते फलाय कल्पते, तथा यो महावाक्यार्थो नायकोपनायकानुनायकप्रतिनायकसुहृत्सहायादिव्यापारभेदात् बहुधा विसर्पन्नन्ते फलाय जायते, स बीजमित्युच्यते ।

भोजः

यथा—प्राचेतसो मुनिवृष इति महावीरचरिते ।

स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।
फलावसानं तच्चैव बीजं तदिह कीर्तितम् ॥

भरतः

—मातृगुप्तमते मुखसन्धेः तृतीयमङ्गम्

साध्योपगमस्य फलस्य बीजभूतमुक्तं वाक्यम्। यथा—मायामदालसे पातालकेतुवधचिन्तनं देवरातेरित्यादिश्लोकोक्तं बीजं, साध्यपातालकेतुवधस्य फलस्य, भवति।

सागरनन्दी

बीजदर्शनम्—सन्धिः

प्रशान्तजातिनाटके चतुर्थस्सन्धिः।

शारदातनयः

बीजसंपत्तिः विमर्शसन्धौ तृतीयमङ्गम्

कार्यसंपादने विघ्नहरणस्य साधनस्य संपत्तिः बीजसंपत्तिः। यथा—मायामदालसे पातालकेतुवधः।

सागरनन्दी

बीजोक्तिः—सन्धिः

प्रशान्तजातिनाटके तृतीयस्सन्धिः।

शारदातनयः

प्रशान्तशब्दे द्रष्टव्यम्।

बीभत्सः—रसः

बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मकः। स चाहृद्याप्रशस्ताप्रियाचोक्ष्यानिष्टश्रवणदर्शनोद्वेजनपरिकीर्तनादिभिरुत्पद्यते। तस्य सर्वाङ्गसंहारमुखविकूणनोल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादयो अनुभावाः। भावाश्चापस्मारोद्वेगावेगमोहव्याधिमरणादयः।

भरतः

हृद्यस्यापि किञ्चित्कस्यचिन्निसर्गतोऽप्रयतं लशुनमिव द्विजानां अप्रियं। धात्वादिदोषात् यथा, श्लेष्मोपहतस्य क्षीरं। अचोक्षं स्वरूपेणादुष्टमपि तुमलाद्युपहतं। अनिष्टं यत्रानिशं भुक्तत्वेनेच्छा निवृत्ता। संहारः [illegible]पिण्डीकरणं। मुखविकूणनं तदङ्गानां सङ्कोचनम्। उल्लेखनं [illegible]। उद्वेजनं गात्रोद्धूननम्।

अभिनवगुप्तः

उद्वेजकः क्षोभजश्च बीभत्स इति तद्द्विधा।
विष्ठादिभिस्स्यादुद्वेगी क्षोभजो रुधिरादिभिः॥

विप्रदासः

जुगुप्सात्मको बीभत्सः। तस्यात्यन्ताहृद्यकिमिकीकसपूयादयो विभावाः। स चोद्वेगः क्षोभणश्चेति द्विधा। उद्वेगी यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं इत्यादि (मालतीमाधवे)। क्षोभणो यथा—आन्त्रप्रोतबृहत्कपालेत्यादि (मालतीमाधवे)। विरक्तानां रमणीयेऽष्वपि कान्ताजघनस्तनादिषु घृणाशुद्धानां बीभत्सो जायत इति। त्रिविधो वा। यथा—

बीभत्सः क्रिमिपूतिगन्धवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभूः।
उद्वेगी, रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः॥

वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो।
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगो विशङ्कादयः॥

रसविवेकः

वधेधातोस्सनन्तस्य बीभत्सं रूपमिष्यते।
यत्पदार्थस्य बीभत्सा स बीभत्स इतीरितः॥

गर्हा निन्दा च बीभत्सा कुत्सा पर्यायवाचकाः।
गर्हणीयश्च निन्द्यश्च कुत्सनीयश्च यो भवेत्।
स भावः कथ्यते सद्भिर्बीभत्स इति संज्ञया॥

शारदातनयः

बीभत्सरसः

जुगुप्सितार्थविज्ञानजनिता चित्तविक्रिया।
बीभत्साख्यो रसो ज्ञेयो नेत्रवक्त्रविकारकृत्॥

भावविवेकः

बीभत्सा—दृष्टिः

निकुञ्चितपुटप्रान्ता घृणाविक्रान्ततारका।
संरुद्धपक्ष्मा बीभत्सा बीभत्से विनियुज्यते॥

सोमेश्वरः

क्षोभान्विता समुद्विग्ना मिथो मिलितपक्ष्मका।
आकुञ्चितापाङ्गपुटा तरलीकृततारका।
बीभत्सा दृष्टिराख्याता बीभत्सरससंश्रया॥

वेमः

बुद्बुदकम्—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरूण्यथ।
पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुदकं यथा॥

सितखगपतिसोहितो। सितखगपङ्क्तिशोभितः।

भरतः

बुधहस्तः

कर्तरीमुखहस्ते तु......अङ्गुष्ठमेव च।
मध्यमा तर्जनीमध्यश्लिष्टा चेत् श्लिष्टकर्तरी॥
बुधार्थे नवसंख्यायां कथ्यते श्लिष्टकर्तरी॥

शृङ्गारः

बृन्दः

गायवादकसङ्घातो बृन्द इत्यभिधीयते।
चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणास्समगायनाः॥

अष्टौ तु गायनीः प्रोक्ताः तालधारि चतुष्टयम्।
मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो वांशिकानां चतुष्टयम्॥

एवं चोत्तमबृन्दस्य कर्तव्यं च प्रयत्नतः।
मध्यमं स्यात्तदर्धेन तदर्धेन लघु स्मृतम्॥

दामोदरः

बृन्दम्

सभायामथ सिद्धायां साम्प्रदायकबृन्दकम् ।
रङ्गावनिं विशेत्सम्यक् स्फुरद्गतिमनोरमम् ॥
गातृवादकसङ्घातो बृन्दमित्यभिधीयते ।
आलापकास्तु मुख्यास्तु चत्वारो यत्र गायकाः ॥
द्विगुणास्तत्सहायास्तु गायिन्यस्तत्समा मताः ।
चतुष्टयं तालभृतां मार्दङ्गिकचतुष्टयम् ॥
चतुष्टयं वांशिकानां तदुक्तं बृन्दमुत्तमम् ।
तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठं स्यात्तदर्धतः ॥

देवेन्द्रः

गातृणां वादकानां च समूहो बृन्दमुच्यते ।

कुम्भः

बृन्दगुणाः

मुख्यानुवृत्तिर्मिलनंताललीलानुवर्तनम् ।
मिथः त्रुटितनिर्वाहः त्रिस्थानव्याप्तिशक्तिता ।
शब्दसाहश्यमेतीति प्रोक्ता बृन्दस्य षड्गुणाः ॥

दामोदरः

अनुवृत्त्यैव मुख्यस्य तालकालप्रवीणता ।
त्रिस्थानभृति धैर्यं च मेलस्त्रुटितमेलनं ॥
मानशब्दस्य सम्पूर्तिर्वाद्याक्षरसुपाठता ।
कौचटद्वाढवक्तृत्वं बृन्दस्यैते गुणा मताः ॥

देवेन्द्रः

बृन्दावनसारङ्गः— मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स .
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ० रि ० स .

मेललक्षणम्

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि प म रि ग म रि स .

मञ्ज

बृहतीच्छन्दोवृत्तानि

शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव तु ।

भरतः

बृहत्कथा—श्रव्यकाव्यम्

लम्भाङ्किताद्भुतार्था पिशाचभाषामयी महाविषया ।
नरवाहनदत्तादेः चरितमिव बृहत्कथा भवति ॥

भोजः

बृहत्किन्नरी

किन्नर्यदपरोच्यते ।
एतस्या अधिका दैर्घ्ये द्वादशाङ्गुलमानतः ।
परिणाहेङ्गुलेनापि तन्त्री स्नायुमयी भवेत् ॥
आलापिन्यां यथापूर्वमुक्तं तुम्बं तृतीयकम् ।
तथास्यामपि कर्तव्यमेवमेषा वितुम्बिका ॥
लघ्वीवदस्यां विज्ञेयं लक्ष्मशेषं विजानता ॥

कुम्भः

—वीणा

कथ्यते साम्प्रतं रम्या किन्नरी महती मया ।
द्विवितस्त्यधिकायामा परिणाहेऽङ्गुलाधिका ॥
स्नायुतन्त्रीसमायुक्ता तुम्बकत्रयभूषिता ।
शेषं स्यात्किन्नरीलक्ष्म सारीमेडकशङ्कुषु ॥
ककुभे पत्रिकायां च बृहती किन्नरी भवेत् ।
सारीककुभयोर्मध्ये दक्षिणेन करेण तु ॥
धारयेत्किन्नरीदण्डं मुष्ट्याऽशिथिलबन्धया ।
तर्जनी मध्यमा नाम्ना उल्लेखपरिलेखने ॥
व्याप्रियन्ते प्रयोगेषु तन्त्र्या वादनकर्मणि ।
तर्जनीमध्यमा नाम सारीणामन्तरेऽन्तरा ।
प्रसार्यन्ते स्वरव्यक्त्यै वामाः किन्नरवादने ॥

सोमेश्वरः

बृहत्किन्नरीलक्षणम्

अत्रैव ककुभे वामभागे शंकुपरिस्थले ।
पत्रिका प्राक्तनयानु तस्याः किञ्चिदेवोन्नताम् ॥
संस्थाप्य पत्रिकां तस्यां बन्धयेत्तत्रिकायुगम् ।
तस्माच्छङ्कोरधोदेशे बन्धनीयाः प्रयत्नतः ॥
सारिकास्तत्पूर्वस्यास्तंत्रिकायास्समादृढम् ।
अधस्थले तन्त्रिकायास्तिस्र स्थाप्याः परा अपि ॥
तिस्रस्तदन्तिमायास्तु स्थाप्यास्तन्त्र्यास्तु तत्र च ।
अनुमंद्राभिधास्सप्त स्वराः स्थाप्या यथायथम् ॥
पूर्वोक्तरीत्या तत्रानुमंद्रसप्तकवादनम् ।
(न) सर्वैस्साधयेद्धीमान् शिक्षाभ्यासवशानुगैः ॥
पुनर्वादनविन्यासविशेषं वक्ति तत्ववित् ।
वीणादण्डः परः कार्यः पूर्वस्मान्न्यूनितोङ्गुलैः ॥
गुणेन्दुसंख्या (रिवारं) रंतेस्य दृढा लोहशलाकिका । १
बध्यते सदृशा वक्त्रे पश्चात्ककुभवामतः ॥
पालिकायां पाणिरूपां शलाकां स्थापयेदमूम् ।
कर्णशङ्कोर्मूर्धदेशे शलाकाग्रे फणाकृति ॥

निधाय कर्णदेशस्थं शङ्कुरन्तरतो यथा ।
तथा द्रोणीन्तत्फणायां लग्नां कृत्वा तु मूर्धतः ॥

प्रसार्य तन्त्रिकामुक्तरीत्या शङ्कुयुगेन ताम् ।
नीत्वा मुहृढतां पूर्वतन्त्रिकां सदृशध्वनिम् ॥

विधाय वादयेत्प्राज्ञः कलयाभ्यासयोगतः ।
वामहस्तानामिकया अन्तरे सक्तया दृढम् ॥

आसारणादियद्वाद्यं चतुर्थोप्र क्रमकीर्तितम् ।
तदिहापि यथायोगं योजयेद्वाद्ययोगयुक् ॥

दुष्करामन्यशास्त्राणां दृष्ट्वा सर्वेह किंनरीं ।
पटुतद्वादने वाद्यं सर्वविद्यागुरुर्व्यधात् ॥

स्वकीयानुभवादेतत्साक्षात्कृत्योपदर्शितम् ।
अनन्यदृष्टमधुना पृथक्कृत्प्रत्ययो च्यते) दितम् ॥

तत्र रत्नाकरादीनां दृष्ट्वा सारीप्रकल्पनम् ।
सुखबोधाय शिष्याणां दर्शयत्यवनीपतिः ॥

सारीमस्तकमध्यानां यदिहान्तरमिष्यते ।
मेरुमूर्धन्युपक्रम्य यथावत्प्रतिपाद्यते ॥

तत्रागम(त्र)तरं पञ्चाङ्गुलं सयवमीरितम् ।
तद्द्वितीयं च चतुरङ्गुलकं तत् तृतीयकम् ॥

तुर्यं चैव यवन्न्यूनं पञ्चमं त्र्यङ्गुलं तथा ।
यवाधिकं ततः षष्ठं यवोनं त्र्यङ्गुलं पुनः ॥

सयवं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयमंतरालं तु सप्तमम् ।
वसुसंख्यं पुनर्ज्ञेयं सार्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥

नवमं तु यथार्थोनं दशमं पुनरन्तरम् ।
सार्धाङ्गुलमिति ज्ञेयं यवोनं द्व्यङ्गुलं ततः ॥

एकादशं द्वादशं तु तत्तृतीयांशवर्जितम् ।
त्रयोदशं ततो ज्ञेयं यत्तृतीयांशमङ्गुलम् ॥

अङ्गुलं मानमाख्यातमन्तरे च चतुर्दश ।
द्वितीयमन्तरालेतु न्यस्य तुम्बमधोमुखम् ॥

तस्मिन दण्डे ततोऽधस्तादन्यत् ककुभमूर्धतः ।
अधस्तात्तुम्बकं न्यस्य तुम्बके परिधिमुखे ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलो ज्ञेयः प्रथमेऽधस्तने पुनः ।
किञ्चिन्न्यूनो भवेत्तस्मान्निवेश्यास्तत्र सारिकाः ॥

ईषदप्युत्सरिकाः पूर्वमेव प्ररूपिताः ।
मुक्ततन्त्रीभवस्तत्र जायते प्रथमस्वरः ॥

चतुर्दशान्तरैरन्ये भवेयुस्ते चतुर्दश ।
समफदयमेवं स्यात् सतारस्वरमत्र तु ॥

श्रुतीरपि विचिन्वन्ती तद्ज्ञास्तद्देशभागतः ।
सप्तकत्रयपूर्त्यर्थं सार्यस्स्युरधिका यथा ॥

तथा प्रागेव गदितमन्तराण्यपि तत्त्वतः ।
तददृष्टाय विज्ञेयं नदृष्टपरिपोषकम् ॥

दृष्टद्वारा पुनरिदमदृष्टायोपपद्यते ।
तस्मादृष्टप्रधानेऽस्मिन शास्त्रे राजोपदेशतः ।
स्वराविभावमाज्ञाय स्थाप्यास्स्युस्सारिका बुधैः ॥

कुम्भः

बृहद्दाक्षिणात्या—रागः

धांशन्यासग्रहोपेता मन्द्रमध्यागतारका ।
ऋषभेणाऽथ षड्जेन गान्धारेणाथ भूयसी ॥

बृहती दाक्षिणात्येयं परिपूर्णा समस्वरा ।
गुर्वाज्ञा-रणे प्रोक्ता भिन्नषड्जसमुद्भवा ॥

जगदेकः

बृहद्देशी

मतङ्गकृता। अत्र, काश्यप, नन्दि कोहल दत्तिल दुर्गशक्ति याष्टिक वल्लभ विश्वावसु शार्दूलप्रभृतयः उदाहृताः। तस्मात्ते प्राचीनाः। कोऽसौ वल्लभ इति ज्ञातुं न शक्यते। यतः परैनाय प्रत्यभिज्ञापितः। अत्र (यन्मतङ्गेन विवृता) द्वादशस्वरमूर्छना सा अभिनवादिभिरनादृता। किन्नरीवीणा लक्षणमपि अत्र दृश्यते। भरतं गुरुमाह मतङ्गः।

बृहद्भानुः—देशीतालः

बृहद्भानू रययुतः। S I S I S S

लक्ष्मणः

बृहन्मुखः—देशीतालः

प्लुतत्रयं गुरुत्रयं लघुत्रयं गुरुत्रयं।
लघुर्गुरुर्गलौ लपौ बृहन्मुखाख्यतालके ॥

31½ मात्राः

तालप्रस्तारः

बृहस्पतिमतम्

अभिनयभूषणे नन्दिभरते च बृहस्पतिमतमनेकस्थलेपूदाहृतम्। शारदातनयोऽपि तं स्मरति।

बेगडारागध्यानम्

स्वनाथचिबुकन्यस्तसव्यहस्तां सिताम्बराम् ।
करेणान्येन गृह्णन्तीं हृदि ध्यायामि वेगडाम् ॥

रागसागरः

बोट्टः—रागः

पञ्चमीमध्यषड्जाभ्यां बोट्टरागः प्रजायते ।
पञ्चमस्याद्ग्रहे चांशे मध्यमान्तो भवेदयम् ॥

गान्धाराल्पः काकलीयुक् पञ्चमादिकमूर्छनः ।
सावरोही प्रसन्नान्तः संपूर्णोयमितीरितम् ॥

हरिः

बोट्टरागः

पञ्चमीषड्जमध्याभ्यां बोट्टरागस्य संभवः ।
पञ्चमांशग्रहो मान्तोऽल्पगान्धाररसकाकलिः ॥

मोक्षः

बोधः— चित्ताभिनयः

बोधस्याचेतनाप्राप्तिः
पुरोभागे द्वौ पताकौ संयुक्तौ चलितौ यदि ।
नेत्रस्थाने त्विमौ हस्तौ चलितौ तु विबोधने ॥

विनायकः

बोधनम्—शिल्पकाङ्गम्

कार्यप्रतिवचनेन प्रतिबोधनं बोधनम् । यथा—राघवाभ्युदये लक्ष्मणवाक्यं—अभ्यर्थ्यतामित्यादि ।

सागरः

बोम्बकः—ध्वनिभेदः

बम्बलशब्दं पश्यत ।

बोल्लावणी—पाटवाद्यम्

यत्राद्यखण्डे पाटानामादौ मध्यावसानयोः ।
दकारबहुलस्तद्वद्द्वितीये शकलेऽपि च ॥

प्रयुज्यते चेत्प्रत्येकमसौ बोल्लावर्णा स्मृता ।
वाद्यान्तरेऽन्यथा खण्डद्वयमस्यास्तु योजयेत् ॥

झेङ्कारो देङ्कृतिस्थाने हुडुक्कायां प्रयुज्यते ।
ढक्कायां थोंकृतिर्ज्ञेया टाङ्कारो मद्दले पुनः ॥

योज्यस्त्रिवल्यां टेङ्कारः करटायां तु टेङ्कृतिः ।
एवं प्रयोजयेन्मुख्यान्पाटवर्णान्विचक्षणः ॥

वेमः

दों दों दों थो थों थों दों दों दों
पाटादौ पाटमध्ये च पाटान्ते दें कृतिर्भवेत् ।
इत्येककरसंपन्ना प्रोक्ता बोल्लावणी बुधैः ॥

पार्श्वदेवः

बौली—हस्तः

बौल्यां भ्रमरहस्तोऽपि मूर्धनि ।

शृङ्गारः

ब्यागडा—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

ब्यागडायामथारोहे वर्जयेदृषभं पुनः ।
तथैव धैवतं वक्रं वदेत्षाडवपूर्णके ॥

परमेश्वरः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

ब्यार्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स ग म प नि ध नि प ध नि स .
(आ) स नि प ध नि ध प म ग रि ग म ग स .

मञ्ज

ब्रह्म

ब्रह्मपर्यायशब्दैः शुद्धस्वर उच्यते ।

ब्रह्मचारिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
ध नि स रि भ प

नान्यः

ब्रह्मतालोड्डुपम्—देशीनृत्तम्

लघुद्रुतो लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मतालं बभाषिरे ॥

अस्य रूपं यथा—

विधाय चतुरं स्थानं पताकौ संप्रसारितौ ।
हृदि विन्यस्य शिखरं भ्रमेत्सव्यापसव्यतः ॥

चतुर्दिक्षु ततो नन्द्यावर्ते स्यात्परतःकृते ।
सूचीपादेऽलपद्मश्च संहतं स्थानमाचरेत् ॥

पुरोवामोऽलपद्मश्च दक्ष ऊर्ध्वमधोमुखः ।
शिखरश्चतुरश्रे चेद्वामो हृदि तथेतरः ॥

प्रसारितः पताकश्च स्वस्तिके स्थानमाचरेत् ।
त्रिपताकेन पुरतः पर्यायेण मुहुःकृता ॥

पञ्चवारं च चरणे स्थापयेच्चरणं परम् ।
अधोमुखं शिरस्यूर्ध्वं शिखरं सम्प्रयोजयेत् ॥

सव्यभ्रमरिकां कृत्वा जङ्घालङ्घनिकां चरेत् ।
वाम ऊर्ध्वं पताकश्च प्रसार्य दक्षिणः पुनः ॥

तिरश्चीनं प्रसार्यैवं तथैवाङ्गान्तरेण च ।
ततश्च संहतं स्थानं हृदि स्याच्छिखरद्वयम् ॥

चतुरस्थानके स्थित्वा कुर्याच्चरणकुट्टनम् ।
पर्यायेण पताकस्य प्रसारात्पुरतः पुनः ॥

हृदये शिखरं न्यस्य पताकस्तु परः करः ।
तिर्यक् प्रसारितः पश्चाच्चतुरश्रं भवेत्तदा ॥

परावृत्य कृतं हस्तः पताको गारुडं चरेत् ।
दक्षपार्श्वे पताकश्च परावृत्य पुरः कृतः ॥

तमेव शिखरं कृत्वा न्यसेद्धृदि ततःपरम् ।
त्रिपताकं करं चोर्ध्वं प्रसार्य मुरुमाचरेत् ॥

चतुरश्रे वामकरः शिखरो हृदि संस्थितः ।
दक्षोत्तानः पताकश्च तिर्यक्स्यात्संप्रसारितः ॥

परावृत्तिश्शरीरस्य द्विवारं स्तनयोः पुरः ।
शिखरद्वितयं स्थाप्यं वामजानोश्च पृष्ठतः ॥

दक्षिणाङ्घ्रिः पृष्ठदेशं कृत्वा भ्रमरिकां चरेत् ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा हस्तौ तिर्यक्प्रसारितौ ॥

पताकौ स्वस्तिकस्थाने भवेतां स्वस्तिकौ करौ ।
मोटितस्थानके स्थित्वा दक्षिणः स्याल्लताकरः ॥

वामस्योर्ध्वं प्रसारश्च पताकस्य भवेत्तदा ।
हृदये शिखरद्वन्द्वं पश्चाद्वर्तनतो भवेत् ।
उडुपं ब्रह्मतालस्य भरतेन प्रवर्तितम् ॥ वेदः

ब्रह्मतालः (तालः)

लघुर्द्रुतो लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मताले बभाषिरे ॥ वेदः

नसौ द्रुतौ लघुर्दौ च प्लुतश्च ब्रह्मतालके ।

13 मात्राः तालप्रस्तारः

—देशीतालः

ब्रह्माभिधे दौलोदत्रयं लघुः ।
। ० । ० ० । ० ० ० । श्रीकण्ठः

लघुर्द्रुतौ लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मताले बभाषिरे ॥
। ० । ० । ० ० । ० ० ० । दामोदरः

ब्रह्मनन्दनः देशीतालः

ब्रह्मनन्दनताले तु द्रुतस्याद्यन्तयोर्गुरु ।
ऽ ० ऽ लक्ष्मणः

ब्रह्मज्ञः—तानः
रि – लोपः — षाडवः ।
स नि ध प म ग । कुम्भः

ब्रह्मवर्धिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स. मत

ब्रह्मवीणा—(एकतन्त्री)

इदानीं ब्रह्मवीणायाः स्वरूपमभिधीयते ।
दण्डः खदिरनिर्वृत्तः षड्वितस्तिमितो भवेत् ॥

द्वादशाङ्गुलमात्रोऽस्याः परिणाहः प्रकीर्तितः ।
सार्धाङ्गुलप्रमाणेन छिद्रमान्तरमस्य तु ॥

सार्धां वितस्तिं त्यक्त्वाग्र्यं अधस्तात् छिद्रयोर्मिथः ।
कृत्वा दण्डमहीनाङ्गं वीणादण्डानुरूपतः ॥

छिद्रं विरचयेदत्र ततस्तुम्बं सरन्ध्रकम् ।
षडङ्गुलपरिणाहं स्नायुपाशेन बन्धयेत् ॥

दैर्घ्यादष्टाङ्गुलमितो विस्ताराच्चतुरङ्गुलः ।
अधस्तात्ककुभः कार्यस्ततो द्व्यङ्गुलविस्तृताम् ॥

चतुरङ्गुलदीर्घां च कूर्मपृष्ठोपमाकृतिम् ।
पत्रिकां लोहविहितामस्योपरि निधापयेत् ॥

दृढं निवेशनीयोऽस्या रन्ध्रे ककुभशङ्कुकः ।
तन्त्रीपत्रिकयोर्मध्ये स्थाप्या स्याद्वेणुजीविका ॥

रन्ध्रे विहाय ककुभे ततस्तन्त्र्याः प्रवेशयेत् ।
अग्रमेकं ततोऽन्यत्तु तुम्बस्योपरि निश्चलम् ॥

नागबन्धं प्रमाणेन बध्नीयात्स्थानकद्वये ।
तुम्बस्याधस्तने भागे दोरीं गाढं निवेशयेत् ॥

एकतन्त्रीयुता वीणा ब्रह्मवीणेति वर्ण्यते ।
पातकं क्षपयत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥

दण्डः स्यात्खण्डपरशुस्तन्त्री शैलेन्द्रकन्यका ।
पत्रिका कमला ज्ञेया ककुभो गरुडध्वजः ॥
नाभिर्वाचामधीशा स्यात् तुम्बः कमलसंभवः ।
रज्जुर्वासुकिरुद्दिष्टो जीविका च सुधाकरः ॥

सर्वदेवमयी वीणा ततः पातकहारिणी ।
व्यक्तमेवोच्यते सम्यगेतस्या वादनक्रमः ॥
एतां तु दोरिकाधस्तात् वामस्कन्धेन धारयेत् ।
पाणिना ककुभे दद्यात् अङ्गुस्संख्येतरस्य च ॥

शलाकां वेणुनिर्वृत्तां द्वादशाङ्गुलमात्रिकाम् ।
वामहस्तकनिष्ठायां पृष्ठे विन्यस्य तत्परम् ॥
संवेष्ट्यानामिकाङ्गुल्या तर्जन्यङ्गुष्ठकस्ततः ।
सम्पीड्य गाढमनया वादयेदखिलान्स्वरान् ॥
सारणा त्रिविधा रम्या वामहस्तोद्भवा भवेत् ।
सन्निविष्टा तथोत्क्षिप्ता परस्तादुभयात्मिका ॥
तन्त्री सङ्गात्सन्निविष्टा परान् यात्युत्प्लुतेः क्रमात् ।
क्वचित्त्यक्ता क्वचित्स्पृष्टा सारणा सोभयात्मिका ॥
सव्येतरस्य हस्तस्य व्यापाराष्टकमीर्यते ।
घातः पातश्च संलेख उल्लेखश्चावलेखकः ॥
छिन्नाख्यस्संहिता पश्चाद्भ्रमराभिध इत्यपि ।
बर्ण्यते रूपमेतेषां समुद्देशानुरूपतः ॥
तन्त्रीघाताद्भवेद्घातः तर्जन्या सह मध्यया ।
पातः केवलया सिध्येत्तर्जन्या दृढघातया ॥
तर्जन्यन्तरघातेन संलेखस्य समुद्भवः ।
मध्यमान्तरघातेन स्यादुल्लेखसमुद्भवः ॥
संसिध्येदवलेखोऽत्र मध्यमा बाह्यघाततः ।
तर्जनीलग्नतन्त्रीका यदा बहिरनामिका ॥
कुर्यादाहननं शीघ्रं तदा च्छिन्नस्समीरितः ।
बहिराहननात्तन्त्र्या मध्यमानामिकाकृतम् ॥
संहतस्स्याद्यतस्सभिर्हननाद्भ्रमरोऽन्तरा ।
घातादिलक्ष्म कथितं कर्तर्याद्यभिधीयते ॥
कर्तरीनखकर्तर्यावर्धकर्तरि संज्ञकः ।
सारणा कर्तरी घोषा रेफो निष्कोणसंज्ञकः ॥
खचितश्शुकतुण्डश्च परिवर्तनमूर्छने ।
एवं दश समुद्दिष्टा एषां लक्षणमुच्यते ॥
अङ्गुलीभिश्चतसृभिः प्रत्येकं हननाद्भवेत् ।
कर्तरी नखरेणैव चतुर्भिर्नखकर्तरी ॥
सद्योन्तर्बहिराघातात् मध्यमानामिकोद्भवात् ।
स्यादर्धकर्तरी सव्यसव्येतरकराहते ॥
सारणा कर्तरीघोषा रेफस्समुपपुष्यते ।
अङ्गुल्या मध्यया घातो बाह्येनामिकयान्तरे ॥
यदा तदा भवेद्रेफ इति प्रोक्तो मनीषिभिः ।
नादं संरुध्य तर्जन्या स्यादनामिकया बहिः ॥
हननाद्बिन्दुसंभूतिस्त्यक्त्वा तदनुसारिणाम् ।
तर्जन्यङ्गुलिघातेन निष्कोटः कथ्यते बुधैः ॥
करेण दक्षिणेनैव कर्तर्यन्येन सारिणा ।
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य बहुशो यदा स्यातामिमे क्रमात् ॥
तदा खचितकोग्रेण तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्हतेः ।
वक्रतुण्डः प्रयोगेषु दोषज्ञैस्समुदीर्यते ॥
तर्जनीप्रमुखेनैव कनिष्ठा प्रथमेन च ।
हननेन विरूपेण परिवर्तनसंविधाः ॥
भ्रान्ता रिक्ता तयोः पार्श्वे संस्पर्शेन यदा द्रुतम् ।
अङ्गुलिः सारिताभ्येति स्वरस्थाने कनीयसी ॥
तदा संमूर्छनाख्यस्य हस्तस्यापसरो भवेत् ।
कर्तर्या द्वादशकरा मूर्छनान्तास्समीरिताः ॥
सकलं निष्कलं चेति तन्त्रीवाद्यं द्विधा भवेत् ।
सकोणं सकलं प्रोक्तं निष्कोणं निष्कलं भवेत् ।
सकलं जीवया युक्तं निष्कलं शून्यमेतया ॥

हरिपालः

ब्रह्मशिरोमणिः—देशीतालः

सगणो बिन्दुयुग्मश्च लगौ चाथ प्लुतद्वयम् ।
भगणश्च नजौ पश्च ताले ब्रह्मशिरोमणौ ॥

28 मात्राः तालप्रस्तारः

ब्रह्मशुकतुण्डः—हस्तः

खटकामुखे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मेलनं ब्रह्मशुकतुण्डहस्तः।

शृङ्गारशेखरः

ब्रह्मसूत्रम्—भूषणम्

एत एव सरा हीना मृणालीभिः सुसंहता ।
आनाभि लम्बिता भूषा ब्रह्मसूत्रमितीरिता ॥

एत इति वर्णसरादयः ।

सोमेश्वरः

ब्राह्मः—रसः

ब्राह्मो नाम रसस्सर्वप्रपञ्चोत्तीर्णरूपकः ।
नित्यश्च शिर एवायं पृथक्त्वेन प्रकीर्तितः ॥

हरिपालः

ब्राह्मकपालगानम्

ब्राह्मं कपालगानं तु ज्ञेयं षाडवरागतः ।
तालश्चचत्पुटस्तत्र क्रमादेककलादितः ॥

कुम्भः

गौरीमुखेत्यादि वैदिकं गानम् ।

ब्राह्मम्—देशीस्थानम्

समस्यैतस्य पादस्य जानुसन्धिसमं यदि ।
पृष्ठतः कुञ्चितोत्क्षिप्तोऽपरस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ वेमः

ब्राह्मी—वृत्तिः (कैशिक्यादिष्वन्यतमा)

केचिद्ब्राह्मीं तु वृत्तिं तु शान्ताद्भुतरसोदयाम् ।

देवणः

—वृत्तिः

इयं हरिपालमते कैशिक्यादिपञ्चवृत्तिष्वन्यतमा ।

ब्राह्मीनाम भवेद्वृत्तिः ब्रह्मशान्ताद्भुताश्रया ।

ब्राह्मी ब्रह्मोद्भवा तत्र शेषा नारायणोद्भवाः ॥

हरिपालः

एषां तु पाठ्याभिनयरसानां योगतो भवेत् ।

ब्रह्मेति हरिपालमते रसविशेषः ।

इयं वृत्तिर्देवणभट्टेनापि सङ्गीतमुक्तावल्यां लक्षिता ।

भ

भक्तिः—गीतगुणः

देवताश्रुतिसंयुक्तं तत्प्रभावप्रबोधकम् ।

आस्तिक्योत्पादनं गीतं स्तोत्रं भक्तजनप्रियम् ॥

सोमेश्वरः

भग्नतालः—देशीतालः

भग्नतालस्तथापुनः । चतुर्द्रुतीलत्रयेण सविरामेण संयुता ।

० ० ० ० । । ।

कुम्भः

भङ्गतालः

मार्गतालपञ्चके गुरुलघुप्लुतानां मात्रागणनेन तदन्यानां विनिमयः । यत्र नियमस्तु—

द्वौ द्रुतौ लघुरेकः स्यात् गुरुरेको लघुत्रयम् ।

चतुर्द्रुतो गुरुः प्रोक्त इति भङ्गस्य लक्षणम् ॥

नान्यः

भञ्जी—रागः

निर्णीयतेऽथ भञ्जी च ककुभाङ्गमियं भवेत् ।

मध्यमस्वरसंत्यक्ता पञ्चमान्दोलिता भवेत् ।

षाडवाख्या भवेदेवं निर्णीता गीतकोविदैः ॥

हरिः

भद्रः—देशीतालः

भगौ द्वौ जद्रुतौ गश्च भद्रताले प्रतिष्ठिताः ।

13½ मात्राः

तालप्रस्तारः

भद्रदन्तः—हस्तः

हंसपक्षौ स्वस्तिकौ चेद्भद्रदन्त इतीरितः ।

पुरोभागेत्वयं हस्तः उत्सङ्गेऽकारि तुण्डकं ॥

विनायकः

भद्रनायकहस्तः

मुष्टिश्च वक्षसि स्थायी भद्रनायकनर्तने ।

शृङ्गारः

भद्र इति मूलदेवः, "भद्रस्समूलदेवस्स" इति माहुकस्य हस्तमेखलातन्त्रे दृश्यते ।

भद्रपुरुषाभिनयः

मुष्टिहस्तस्य हृदयधारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

भद्रबाणः—देशीतालः

भद्रबाणस्तु कथितो लघ्वोर्मध्ये द्रुतं भवेत् ।

। ० ।

नन्दी

भद्रमण्डलः—तालः

लघुः प्लुतो लघुः प्लुतो लघुर्द्रुतः प्लुतः ।

द्रुतद्वयं द्रुतद्वयं प्लुतश्च भद्रमण्डले ॥

20 मात्राः ।

तालप्रस्तारः

भद्रवाहिनी—मेलरागः (ज्योतिस्स्वरूपिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .

(अव) स प म ग रि स .

मत

भद्रसारङ्गलीला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स .

(अव) स ध प म रि स .

मत

भद्रा—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिको वा पञ्चमात्रिको वा चतुर्मात्रः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ एकः पञ्चमात्रिकः ।

विरहाङ्कः

भम्माणपञ्चमः—रागः

षड्जांशो मध्यमन्यासो मध्यमाजातिसंभवः ।

भम्माणपञ्चमो रागो द्विश्रुतिस्वरदुर्बलः ॥

मोक्षः

षाड्जीधैवतिकोद्भूतो भवेद्भम्माणपञ्चमः ।

षड्जग्रहांशकन्यासः पूर्णः काकलिकायुतः ॥

षड्जादिमूर्छनायुक्तः आरोह्यावर्णको भवेत् ।

प्रसन्नमध्यालङ्कारो भवेद्भम्माणपञ्चमः ॥

हरिः

षड्जन्यासः पञ्चमांशो धैवतांशोऽथवा पुनः ।
गान्धारसप्तमालपश्च षड्जमध्यासमुद्भवः ॥
षड्जांशोमध्यमन्यासः शृङ्गारैकरसाश्रयः ।
मिथिलाखण्डलेनोक्तः पुनर्भम्माणपञ्चमः ॥

नान्यः

भम्माणपञ्चमः पान्थः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ।

कश्यपः

पूर्णश्च पान्तो धान्तो वा सांशो भम्माणपञ्चमः ।

मतङ्गः

भम्माणी—रागः

मालापञ्चमसंभूता भम्माणी चात्र लक्ष्यते ।
मन्द्रतारा च षड्जे स्यान्न्यासांशग्रहपञ्चमः ॥
गान्धारे पञ्चमे चापि बहुत्वं समुपेयुषी ।
ऋषभेण कचित्त्यक्ता विभाषेयमुदीरिता ॥

हरिः

न्यासांशग्रहपञ्चमषड्जगतारा च मन्द्रमध्या च ।
गान्धारधैवताल्पा रिषभविहीना तु भम्माणी ॥

नान्यः

समन्द्रा षड्जतारा च ग्रहन्यासांशपञ्चमा ।
स्वल्पधैवतगान्धारा भम्माणी रिषभाल्पका ॥

मतङ्गः

मालापञ्चमसंभूता समन्द्रा षड्जतारभाक् ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा विभाषा वृषभोज्झिता ॥
गान्धारधैवताभ्यां च भम्माणी कथितोत्सवे ।

जगदेकः

भयम्—स्थायिभावः

स्त्रीनीचप्रकृतिकं गुरुराजापराधश्वापदशून्यागाराटवीपर्वतगहनगजादिदर्शननिर्भर्त्सनकान्तारदुर्दिननिशान्धकारोलूकनक्तंचरारावश्रवणादिभिरुत्पद्यते। तस्य प्रकम्पितकरचरणहृदयकम्पनस्तम्भनमुखशोषजिह्वापरिलेहनस्वेदवेपथुत्रासपरित्राणान्वेषणधावनोत्क्रुष्टादयोऽनुभावाः ।

अत्र आर्या

करचरणहृदयकंपैः स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषैः ।
स्रस्तसुविषण्णगात्रैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥

भरतः

—सन्ध्यन्तरम्

भयं त्वाकस्मिकत्रासः ।

सिंगः

भयं भीतिः । यथा—मालत्या अघोरघण्टाद्भीतिः ।

सागरः

भयम्

भयन्नाम वदन्त्यार्याः सहसात्मविघातिनी ।
पुरः प्रतीते चित्तस्य विक्रियां रोमहर्षणीम् ॥

भावविवेकः

भयानकः—रसः

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः। स च विकृतरवसत्वदर्शनशिवोलूकत्रासोद्वेगशून्यागारारण्यमरणस्वजनवधबन्धनदर्शनश्रुतिकथादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपितकरचरणनयनचपलपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादयोऽनुभावाः । भावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्यशङ्कामोहदैन्यावेगचापलजडतात्रासापस्मारमरणादयः ।

भरतः

विकृतरवोऽट्टहासादिः । सत्वानां पिशाचानाम् । त्रासोद्वेगौ परगतौ । भयं तावत्स्त्रीनीचादिषु वक्ष्यते, नोत्तममध्यमप्रकृतिषु। तेपि तु गुरुभ्यो राज्ञश्च भयं दर्शयेयुः । अप्रभुत्वं चामात्यानाम्। यथाह—

"स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि" इति (रत्ना १,७,) ।

अभिनवगुप्तः

भयस्य कृतकत्वविचारः अभिनवगुप्तव्याख्यायां(नाट्यशा ६,७५) द्रष्टव्यः ।

अकृत्रिमं कृत्रिमं चेत्यत्र द्वेधा प्रवर्तते।
स्त्रीषु नीचप्रकृतिषु मध्यमेष्वपि वास्तवम् ।
पुरुषेषूत्तमेष्वेतद्वास्तवं नेष्यते बुधैः ॥

विप्रदासः

गुरुभ्यः स्वामिनो वापि भीतः स्याद्विनयान्वितः ।
तेनोत्तमोऽपि कुर्वीत निर्भयः कृत्रिमं भयम् ॥

इत्युक्तः कृतकोऽपि भयानकभेदो लक्ष्यः ।

रसविवेकः

ञिभीभय इतिप्रायो धातुस्याद्भयवाचकः ।
चलनं भयशब्दार्थ इति विद्वद्भिरुच्यते ।
बिभेति भाययत्यस्मात्कर्मणेति यथाक्रमम् ॥

किञ्चिचलति कस्माचिद्भयात्तेनैव हेतुना ।
चाल्यते च यतस्तस्माद्भयं तु चलनात्मकम् ।
भयेनाकायतोर्जन्तोर्जायते स भयानकः ।

शारदातनयः

स्त्रीनीचप्रकृतिर्भयानकरसः संपद्यतेऽसौ भयात्
रक्षोभूतपिशाचघोरसमराराविश्मशाने क्षणात् ।
ज्ञेयः साहस्किकस्तथैव कृतको द्वेधा पुनस्तूरिमिः
शङ्कात्रासविमोहरोमपुलकैः प्रायैर्विभावैर्युतः ॥

स्तम्भेन गात्रस्य मुखस्य शोषकरःप्रकम्पेन च रोमहर्षैः ।
संस्वेदहृन्मीलनदुर्विलापैः स्व......कृतिनाभिनेयः ॥

भूपालदेवगुरुशासनलङ्घनेन प्रौढारिचौर्यपरयोपिदतिक्रमेण ।
संपद्यते किल रसः कृतकाभिधानो भावाङ्कवेदिह भयानक एव
लोके ॥

जगद्धरः

भयानका—दृष्टिः

स्फुरदुद्वृत्ततारा च स्तब्धोद्वृत्तपुटद्वये ।
दृष्टिर्भयानका योज्या भयोत्पादनकर्मणि ॥

सोमेश्वरः

स्तब्धोभयपुटात्यर्थं चलमानकनीनिका ।
दृश्यात्पलायमानेव या दृष्टिस्सा भयानका ॥

विप्रदासः

अत्यन्तचञ्चलात्यक्ततारा स्तब्धपुटद्वया ।
भयानका दृष्टिरियं रसे ज्ञेया भयानके ॥

वेमः

भयान्विता—दृष्टिः

विस्फारितपुटद्वन्द्वा त्रासचञ्चलतारका ।
निष्क्रान्तामध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥

सोमेश्वरः

भरणीहस्तः

दीर्घौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ पूर्वोक्तशुकतुण्डके ।
स एव चलहस्तश्चेद्भरण्यां सम्प्रयुज्यते ॥

श्रीकारः

पूर्वोक्तेति । योनिवद्धृतं इत्यर्थः ।

भरण्यभिनयः

शुकतुण्डहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

भरतः

नाट्यशास्त्रकर्ता । कालः क्रै. पू. ४०० वर्षे स्यादिति अस्माकं मतम् ।

भरतकल्पलतामञ्जरी

कर्ताऽस्य न ज्ञायते । बेङ्गलूर नगरे मुद्रितः । मेलकर्तृराग-निर्णये प्रामाणिकत्वेन तद्देशीयैः स्वीक्रियते ।

भरतज्ञकुलेश्वरः—देशीतालः

यथार्थगणविन्यासो भरतज्ञकुलेश्वरः ।
ऽ ॥ ऽ । ऽ ऽ ऽ ।

लक्ष्मणः

भरतबालबोधः

अयं ग्रन्थः नाट्यशास्त्रव्याख्यारूपः। सङ्गीतशिरोमणौ स्मृतोऽयं ग्रन्थः। नोपलब्धोऽद्यापि ।

भरतभाष्यम्

नान्यदेवकृतसरस्वतीहृदयालङ्कारनाम्नो नाट्यशास्त्रव्याख्या-नस्य नामान्तरम् ।

भरतमितिः

नाट्यशास्त्रव्याख्या सिङ्गणार्यैरचिता। अल्लयवेमभूपप्रौढदेव-रायादिसभासु प्रसिद्धः सिङ्गणार्यः। सिङ्गणार्यपौत्रेण विट्ठलेन सङ्गीतरत्नाकरान्ध्रव्याख्यायामुक्तम् ।
क्रै. प. १४०० आसीत् ।

भरतरत्नाकरः

हनुमत्संहिताया नामान्तरम् ।

भरतवार्तिकम्

राहुलकृतम् । वार्तिकादस्मात् अभिनवादयः श्लोकानुदाहरन्ति।

भरतसङ्ग्रहः

विद्याचक्रवर्तिकृतः। कालः क्रै. प. १२८०

भरतसारसङ्ग्रहः

चिक्कदेवरायकृतः। कालः १७००। अत्र हरिपालीयरत्ना-करस्थविषया एवानूदिताः ।

भरतसारसङ्ग्रहः

अस्य कर्ता मुडुम्बि नरसिंहाचार्यः गोदावरीप्रान्तीयः ग्रन्थोऽयं संस्कृतान्ध्रभाषयोः मूलतत्परिवर्तनरूपेण वर्तते । मुख्यतया अङ्गाभिनयो निरूपितः। कालः क्रै. प. १७५०। अन्योऽपि एतन्नामा ग्रन्थः जगज्ज्योतिर्मल्लकृतः संस्कृतभाषायां वर्तते ।

भरतार्णवः

नन्दिकेश्वरकृतः। अभिनवगुप्तेन तण्डुमुनिशब्दौ नन्दिभर तयोः पर्यायावित्युक्तम्। तण्डुभट्टमतं ज्यायसेनापतिना करण लक्षणेषु स्मृतम्। अत्र उपलब्धभागस्तु गुहेशभरतमिति लेखके लिखितम्। ग्रन्थेस्मिन्, याज्ञवल्क्य, गौरी, कमलमन्दि

सदाशिवमताद्यः स्मारिताः। उपलब्धभागः लेखकैरशुद्धीकृत इति, विचारपरमेष्ठिविरुद्धस्य हरिपालदेवस्य श्लोकानां बहूनामन्तर्भावितत्वाद्ग्रन्थोऽयमशुद्ध इति च ज्ञायते। भरतार्णवः चतुर्लक्षग्रन्थसंमित इति केनचिदुक्तम्। नृत्तभाग एवाल्पः लभ्यते। तस्यानुवाद औमापते गीतखण्डे विद्यते।

भरतार्णवपारीणः—देशीतालः

भरतार्णवपारीणे दौ लौ पोढा ततो द्लौ।
० ०॥० ०॥० ०॥० ०॥० ०॥० ०॥०।

गोपतिप्पः

भरतार्थचन्द्रिका

पार्वत्या कृता इति नन्दिकेश्वरेण भरतार्णवे दशमाध्याये उक्तम्।

भरतोत्तरम्

अस्य कर्ता कीर्तिधर इति ज्ञायते। अयं ग्रन्थः सर्वेश्वरेण स्मृतः। नाद्यापि लब्धः। अस्य व्याख्या धनञ्जयकृता वर्तत इति वदन्ति। नोपलब्धा नाद्यापि। "शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यतीति" भरतेन उक्तत्वात्, तच्छिष्येण कोहलेन प्रणीतमपि भवेदिति चाभिप्रयन्ति।

भर्गभूपालरागध्यानम्

वृषाधीशपात्रं सुवर्णभगात्रं
गदाखड्गशार्ङ्गारिशङ्खारिहस्तम्।
चतुर्बाहु......लोलं भजेहं
त्रिमूर्त्यात्मकं भर्गभूपालदेवम्॥

रागसागरः

भर्मकेसरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स ध नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भल्लातः—रागः

भल्लातोऽथ भवेद्रागो हिन्दोलकसमुद्भवः।
षड्जेनांशग्रहन्यासंसंपन्नो वर्जितर्षभः।
षाडवो धैवते मन्द्रः कथितो रागवेदिभिः॥

हरिः

भल्लाता—उपाङ्गरागः

छेवाड्युपाङ्गं भल्लाता ग्रहांशन्यासषड्जका।
धमन्द्रारिस्वरत्यक्ता शृङ्गारादौ प्रगीयते।
भाषाङ्गत्वेऽप्युपाङ्गत्वं भल्लाताया इहोदितम्॥

मल्लमाधवः

भल्लार्ती—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि-प म रि ग म रि स.

मञ्ज

भल्लार्तीरागध्यानम्

हस्ताग्रनिहितवीणां कुसुमसमूहेन भूषिताभ्युदयाम्।
हरिमणिसमनीलाङ्गीं मम मनसि विचिन्तयामि भल्लातीम्॥

रागसागरः

भल्लारिका रागः

हिन्दोलकस्वरे छाया सह्य भल्लारिका भवेत्।
षड्जांशग्रहणन्यासा रिहीना षाडवा भवेत्।
धमन्द्रा...........शृङ्गारे विनियोगभाक्॥

जगदेकः

भवकेसरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मञ्ज

भवप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स.

मञ्ज

भवमनोहरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध प नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग म रि स.

मञ्ज

भवसिन्धुः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स.

मञ्ज

भवानी—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भव्यलीला—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

भागः—प्रबन्धावयवः

यस्योद्ग्राहपदं भिन्नं पूर्वार्धेन समन्वितम् ।
गीयते यत्र गीतज्ञैः स भागः कथ्यते बुधैः ॥

सोमेश्वरः

भाग्यरञ्जनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स प म ग रि स .

मत्त

भाणः—नृत्तरूपकम्

हरिहरभानुभवानी स्कन्धप्रमदाधिपस्तुतिनिबद्धम् ।
उद्धतकरणप्रायं स्त्रीवर्जं वर्णनायुक्तम् ॥

गुणकीर्तनप्रकाशनगाथाभिर्द्विपदिकास्तुतिनिबद्धा ।
गायनमहोक्तियुक्तोद्दात्तेन विभूषितप्रायम् ॥

त्रिचतुःपञ्चवितालैर्विश्रामैस्सप्तभिः परिच्छिन्नैः ।
अर्धोद्ग्राहनिवारणसङ्ख्यातैः कुत्रचिन्नियमम् ॥

सप्तविश्रामैर्विविधैः विभूषितं प्रक्रमे विपरिवर्तेत ।
गाथामात्रा द्विपथकपाठ्येनालङ्कृतं ललितम् ॥

वर्णोऽथ मत्तपालीसभग्नतालावनन्तरं गाथा ।
अनुभग्नतालमात्रे प्रथमे स्याद्भग्नतालश्च ॥

गाथाद्विपथवसन्ताः विश्रामे स्युर्द्वितीये तु ।
मात्राविषमच्छिन्ना सभग्नताला भवेद्रथ्या ॥

मार्गणिका लाद्धार्धा स्यात्तालविकारे तृतीये तु ।
रथ्या द्विपथवसन्तकरथ्यातालाश्चतुर्थे स्युः ॥

रथ्याऽथ भग्नतालो मार्गणिका द्विपथविषमाश्च ।
पञ्चमके षष्ठे वा रथ्या नव भग्नतालाः स्युः ॥

द्विपथकमार्गणिके च स्यातामथ सप्तमे च विश्रामे ।
रथ्याऽथ भग्नतालः शुद्धे भाणे क्रमः प्रदिष्टोऽयम् ॥

सङ्कीर्णभाणभरितः सङ्करनाम्नायमुभयसंयोगात् ।
किञ्चिदनुद्धतभावस्तालक्रमवर्जितश्च चित्रोऽयम् ॥

इति शुद्धस्सङ्कीर्णः चित्रोऽयमिति त्रिधा भवेद्भाणः ।
यदि चैष शुद्धभाणः शुद्धस्सङ्कीर्णयाऽथ संकीर्णः ॥

भवाभिर्भाषाभिः विचेष्टितैर्विचित्रः स्यात् ।
अयमुद्धतोऽथ ललितो भाणो ललितोद्धतश्च भिन्नः स्यात् ।
अर्थानामौद्धत्याल्ललितः स्यादुभयभावाच्च ॥

यद्दुष्कराभिधेयं चित्रं वाद्युद्धटं च यद्भवति ।
तद्भाणकेऽभिधेयं युतमनुतालैर्वितालैश्च ॥

तस्यान्तर्भावो यो भाणोऽसौ नन्दिमालिनामास्यात् ।
भिन्नः कैश्चित्कथितो भरतमतं सम्यगविदित्वा ।
आकाशपुरुषमुद्दिश्य यस्तु यत्पठ्यतेऽथवा क्रियते ।
विशेषोद्ध्राव्यभावात्मा प्रयोगो यत्र दृश्यते ।
भाणस्स नन्दिमालीति नाम्ना कविभिरुच्यते ॥

शारदातनयः

—रूपकम्

आत्मानुभूतशंसी परसंश्रयवर्णनाविशेषः विविधाश्रयः एकहार्यः (एकया नार्या हार्यः) "भाण इहैकाकिन्या नार्या हार्योऽङ्गहारिण्येति" यत्र परवचनमात्मवचनैः सान्तरैर्ग्रथितं वाच्यं च भवेत् । आकाशपुरुषा यत्र व्याहरन्ति धूर्तविटानां संप्रयोगो नानावस्थाभिः सुखदुःखात्मकाभिश्चोपेतः एकाङ्कश्च भाणः । यथा – पद्मलेखा ललितनागरः । अस्य लास्याङ्गान्यवश्यकानि ।

सागरनन्दी

कोहलादिभिराचार्यैरुक्तं भाणस्य लक्षणम् ।
लास्याङ्गदशकोपेतं सम्यगुत्पाद्यवस्तुकम् ॥

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
परस्वात्मानुभूतार्थधूर्तचारित्रवर्णनम् ॥

तत्तद्विटोक्तिप्रत्युक्तिविहिताकाशभाषितम् ।
मुखनिर्वहणप्रायसन्धियुग्रूपकं च यत् ॥

एकाङ्कं च वदेद्भाण इति विद्वद्भिरुच्यते ।
अपरे नृत्यभेदास्तु गुल्मशृङ्खलिकालताः ।
भेद्यकं चेति चत्वारः कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः ॥

शारदातनयः

लास्याङ्गदशकलक्षणं गुल्मादिलक्षणं तु पृथग्दत्तम् ।

उदाहरणम्— शूद्रककृतः पद्मप्राभृतकः । उभयाभिसारिका वररुचिकृता । पादताडितकं श्यामिलककृतम् ।

—अवनद्धवाद्यम्

भाणोऽङ्गुलैः स्यात्परिधौ मितो द्वादशभिस्तदा ।
नवभिस्तु पलैः क्षिप्तोऽथवा द्वादशभिर्भवेत् ॥

सार्वैर्झल्लरिकावत्स्याच्छेषं लक्षणमस्य तु ।
अनुक्ताविह धातूनां ग्रहः स्यात्ताम्रकांस्ययोः ॥

कुम्भः

भाणः

नृसिंहसूकरादीनां वर्णानां जल्पयेद्यतः ।
नर्तकी तेन भाणः स्यादुद्धताङ्गप्रवर्तितः ॥

अत्र केवलमुद्धतमेव कार्यम् ।

वेमः

भाणिका—नृत्तरूपकम्

उदात्तनायिका सूक्ष्मनेपथ्यविभूषिता एकाङ्का कैशिकीभारती-वृत्तिप्रधाना मन्दपुरुषा। यथा कामदत्ता। भाणिकाया अङ्गानि सप्त, विन्यासः उपन्यासः विरोधः अनुवृत्तिः साध्वसं समर्पणं संहार इति।

सागरनन्दी

अमृतानन्दी तु—मुखनिर्वहणोपेतेत्यधिकं वक्ति।

डोम्बीव बाणिकोदात्तनायिकैकाङ्कभूषिता।
कैशिकीभारतीप्राया वीरश्रृङ्गारमेदुरा॥

श्लक्ष्णनैपथ्यभाङ्मन्दोत्साहपूरुषनायका।
अङ्गानि तस्यास्सप्त स्युः कामदत्ता यथा कृता॥
अस्या लास्याङ्गदशकं यथायोगं प्रयुज्यते।

शारदातनयः

बालक्रीडानि युद्धानि तथा सूकरसिंहजा।
ध्वजादिना कृता क्रीडा यत्र सा भाणिका स्मृता॥

अत्रापि षिद्गडवन्नृत्तं मन्तव्यम्। नेमः

भाणी—नृत्तरूपकम्

सुकुमारतः प्रयोगाद्भाणोऽपि च भाणिका भवति।
दिव्याभिश्चारीभिर्विवर्जिता ललितकरणसंयुक्ता॥

तालान्तरालनृत्ता क्वचिदपि रथ्यादिसङ्कलिता।
अर्धोद्ग्राहनिवारणगायनसवसन्तमत्तपालीभिः॥'

विश्रामैश्च विहीना क्षीयोज्या वर्जितोत्तालैः।
वस्तूनि भाणिकायां नव दश वा नियमतो विधीयन्ते॥

नवमादिपञ्चकेषु स्थानेषु च भग्नतालः स्यात्।
स्थानान्तरेषु चास्याः लयकालविधिर्यदृच्छया क्रियते॥

विविधवचोविन्यासैः सभ्यजनोत्साहसंपत्तिः।
लास्याङ्गसन्धिनियमो भाणवदेवात्र भाणिकायाः स्यात्॥

अथ भाण्यङ्गिश्रृङ्गारा श्लक्ष्णनैपथ्यनायिका।
गर्भावमर्शहीना च मुखादिलयभूषिता॥

स्वल्पवृत्तप्रबन्धा च पीठमर्दविटान्विता।
विदूषकेन सहिता दशलास्यसमन्विता।
पाञ्चालरीतिनियता भवेद्वीणावती यथा॥

शारदातनयः

दिव्याभिः। आकाशचारीभिः। ललितकरणेति। अष्टोत्तर-शतकरणेषु ललितैः संयुक्ता। रथ्या—तालभेदः। मत्तपाली। नेपथ्यरङ्गस्थलभिन्नदेशः। विश्रामाः विरामाः। उत्तालैः उद्धततालैः। भग्नतालः भङ्गतालविशेषः। लास्याङ्गानि—दश। मुखादित्रयं। मुखं, प्रतिमुखं, निर्वहणम्।

एकाङ्का विटविदूषकपीठमर्दशोभिता श्रृङ्गाररसा स्वल्पचित्र-काव्या दशलास्याङ्गशोभिता। यथा वीणावती।

सागरनन्दी

अन्यचित्रकथैकाङ्का दशलास्याङ्गशोभिता।
भाणी श्रृङ्गारसंपन्ना पीठमर्दादिरञ्जिता॥

शुभङ्करः

भाण्डम्—अवनद्धम्

कल्याणे च मुखे चैव भाडिधातुं प्रचक्षते।
मुखकल्याणकारत्वाद्भाण्डमाहुर्मनीषिणः॥

अथवा भणधातोस्तु शब्दार्थादुपजायते।
भणतीत्येव भाण्डमित्यूहनीयं सुबुद्धिभिः॥

नान्यः

भाण्डकूटम्

श्रुतिवाद्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

भाण्डी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

भानवी—गतिः

भानोर्गतिरिवालक्ष्या स्यान्नटस्य च नृत्यतः।
सा भानवी गतिः प्रोक्ता सज्जनैकमनोरमा॥

वैनेन्द्रः

भामिनी—प्राकृते द्विपदी

विषमा — स स स -
समा — भ भ भ ग.

विरहाङ्कः

भारतः—न्यायप्रविचारः

वामहस्तेन फलकं दक्षिणेन कृपाणकम्।
गृहीत्वा सम्प्रसार्यैव समुत्क्षिप्य च तत्पदम्॥

पार्श्वयोरुभयोः कुर्यात्फलकभ्रमणं मुहुः।
ततश्च परितःशीघ्रं भ्रामयित्वा कृपाणकम्॥

ततश्शिरः कपोलान्ते करं खड्गसमन्वितम्।
उद्वेष्टयेत्ततो मूर्ध्नः पर्यन्ते फलकस्य तु॥

विधाय भ्रमणं कट्या शस्त्रपातनकृद्भवेत्।
विधिरेष प्रयोक्तव्यो भारते नाट्यवेदिभिः॥

नेमः

भारती—वृत्तिः

भोजेन भारतीवृत्तिर्धर्मश्रृङ्गाराङ्गतयोक्ता। तदुच्यते-तत्र भार-तीवृत्तिः पौरस्त्या प्रवृत्तिः। पाञ्चाली रीतिः। स्वकीया नायिका।

धीरोदात्तश्च नायकः। तत्र भारतीवृत्तिः तदनुरूपा। स्वरूपाङ्गत्वात्। तथाहि—

या वाक्प्रधानात् नृवरप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता।
स्वनामधेयैर्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

तदङ्गानि प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति। सा तु वाक्प्रधानेत्यनेन श्रुतिस्मृत्युक्तविधिवाक्यानामवश्य विधेयतां प्रतिपादयति। नृवरप्रयोज्येत्यनेनाधिकारिणो निर्दिशति। स्त्रीवर्जितेत्यनेनानधिकारिणो निरस्यति। संस्कृतपाठ्ययुक्तेत्यनेनान्तर्वेधां न म्लेच्छितव्यमित्यभिधत्ते। अङ्गेषु प्ररोचनयार्थवादं द्योतयति। वक्तव्यार्थं प्रशंसापरं हि वचः प्ररोचना। प्रस्तावनयेतिकर्तव्यताक्रमं बोधयति। प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं हि वाक्यं प्रस्तावना। वीथ्यां परिप्रश्नोत्तरप्रत्युत्तरादिभिरनुवादविधानाद्विपर्ययाज्ञानादीन संशयादीनपनयति। उद्घात्यकादीनां अङ्गानां हि प्रवृत्तिपरिपाटी वीथी। प्रहसनेन तु स्वधर्मान्नचलितव्यं नियमयति। स्वधर्मचलितानां हि तापसादीनां उपहासपरं वचःप्रहसनम्। सेयं भारती वृत्तिः चतुरङ्गा धर्मश्रृङ्गारस्याङ्गम्।

भोजः

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

भरतः

स्त्रीवर्जितेति। कैशिकीप्राधान्यावकाशं गमयति। संस्कृतेति वचसा प्राकृतपाठ्यलालित्यात्कैशिकीमवश्यमाक्षिपेदिति सूचयति। भरतैरिति। नटैः, स्वो वंशकरं नामधेयं येषां भरतसन्तानत्वात्तद्धिते भरताः।

अभिनवः

सर्वरूपकगामिन्या मुखप्ररोचनोत्थिता।
प्रायस्संस्कृतनिश्शेषरसाढ्या वाचि भारती॥

सर्वरूपकेष्वभिनेयानभिनेयेषु गमनशीलादिप्रायस्तन्मयत्वाद्वर्णनाय आमुखप्ररोचनयोरुत्थितः प्रायो बाहुल्येन संस्कृतेन सर्वरसैश्च दीप्ता वाचि- वाग्व्यापारविषये वाग्व्यापारात्मिका भारती।

रामचन्द्रः

नाममात्रसमुद्दिष्टाश्चतस्रो वृत्तयो मया।
एकीभावस्तु सर्वासां भारत्यामेव दृश्यते॥

सागरनन्दी

भारत्यङ्गानि

प्ररोचनाऽऽमुखं चैव वीथी प्रहसनं तथा।

भरतः

भार्गवप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
प ध नि ग म ?

नान्यः

भार्गवाङ्कः—देशीतालः

पताभ्यां भार्गवाङ्कः स्यात्।
ऽऽऽ।

कुम्भः

भावः—अनुभावः

अङ्गजोऽनुभावः।

वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते॥

देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः।
भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता॥

भरतः

हावाद्भाव इति कीर्तिधरादयः।

भरतवचनात्क्रमेणतेषां हेतुभावः। तथापि परम्परया तीव्रतमसत्त्वस्याङ्गस्यैव करणत्वादङ्गजा इत्युक्ताः। एवं च परस्परसमुत्थितत्वेऽप्यमीषामङ्गजत्वमेव। यथाहि—कुमारीशरीरे प्रौढतरकुमार्यन्तरगतहेलावलोकने हावोद्भवो भावश्चेदुल्लसितपूर्वः। अन्यथा अनुभावस्यैवोद्भवः। एवं भावेऽपि दृष्टे हावो हेला वा। यदा तु हावावस्थोद्भिन्नपूर्वा परत्र च हेला दृश्यते तदा हेलातोऽपि हेला। एवं हावाद्भावः, भावाद्भाव इत्यपि वाच्यम्। एवं परकीयभावादिस्मरणात्सरसकाव्यादेरपि हेलादीनां योगो भवति। एतदन्योन्यसमुत्थितत्वम्। तत्राङ्गस्याल्पो विकारोऽन्तर्गतवासनात्मतया वर्तमानं रत्याख्यं भावं भावयन् सूचयन् भावः। यथा—दृष्टिस्सा रसतामित्यादि।

अभिनवः

चित्तस्याविकृतेस्सत्त्वं विकृतेः कारणे सति।
ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत्॥

ततो मनो विकारस्य भावत्वं प्रकटीकृतम्।
(वागादिभिः) भावयन्बहिरन्तस्थानर्थान्भाव उदाहृतः॥

शारदातनयः

अत्र चित्तशब्दो मनोवाची। नचान्तःकरणपरिगणितचित्तवाची। निर्विकारस्य बीजस्यादिमो विकारः उच्छूनावस्था। चित्तस्य प्रथमः परिस्पन्दो भावः।

नरसिंहः

कान्तस्य दृष्टिपथतस्तिरोधातुमिवेच्छति।
लज्जयाऽधोमुखी मुग्धा तिर्यग्विक्षिप्तलोचना॥
प्रियं पश्यत्यतिशयजातरोमाञ्चकञ्चुका।
तत्क्षणोद्भूतमदनाचार्यशिक्षोपदेशतः।
यत्तस्यां जायते चेष्टा स भावश्शाक्यसम्मतः॥

कुम्भः

—देशीलास्याङ्गम्

गीतं नृत्यानुगं यत्र नाट्यं च विलसल्लयम्।
समासाद्य मुदं यत्र पात्रं पुष्यत्कलाङ्कुरान्।
नृत्येद्विलाससमधुरं तदासौ भाव उच्यते॥

अशोकः

यत्र नृत्यानुगं गीतं नाट्यं च लयसुन्दरम्।
पश्यन्ती हर्षमासाद्य पुष्यती च कलाङ्कुरान्।
सूच्यं हंसालसं नृत्ये स भावो भावनोदितः॥

कुम्भः

भावः

अधिष्ठितं यदर्केण मनस्सवैकसाक्षिणा।
तत्संस्कारवशादेतदमलं मनुतेऽखिलम्॥
तादृगेव मनस्सत्वं गुणैरस्पृष्टमुच्यते।
तस्मादविकृतादाद्यस्पन्दो भाव उदाहृतः॥
व्यापारो यत्र नेत्रादेः शृङ्गारादिर्विभाव्यते।
अर्थसन्दर्भचातुर्यात्स भाव इति कथ्यते॥

शारदातनयः

भावकः— गायकभेदः

रसहानौ रसं धत्ते निर्भावे भावमानयेत्।
अलङ्करोति वैदग्ध्याद्भावकस्सोऽभिधीयते॥

सोमेश्वरः

भावाः

भावानिदानीं वक्ष्यामः। किं भावयन्तीति। उच्यते। वागङ्गसत्त्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः। भू इति करणे धातुः। भावितं कृतमित्यनर्थान्तरम्, लोकोपि च सिद्धमहो...... रसेन वा सर्वमेव भावितमिति।

विभावेनोद्धृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गम्यते।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः॥
वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते॥
नानाभिनयसंबद्धान् भावयन्ति रसानिमान्।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः॥

भरतः

भावार्थः

योऽर्थो हृदयसवादी तस्य भावो रसोद्भवः।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना॥

भरतः

भावकृतिः—क्रियाङ्गरागः

क्रियाङ्गद्वितयं भावकृतिर्नागकृतिस्तथा।
लक्ष्यमार्गाप्रसिद्धत्वान्न सम्यगिह लक्षितम्॥

कुम्भः

भावजाभिनयः

एतदेव विना हस्तपादभेदक्रमं दृशा।
संसूचितं शिरोभेदैः भावजाभिनयो मतः॥

शृङ्गारः

एतदिति सूचकाभिनयः।

भावना—वाक्यार्थः

तत्रान्यपदानुकूलो भवन्तं प्रयुञ्जानः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनेत्युच्यते।

भोजः

औदासीन्यदशायां तु पुमान् येन प्रपद्यते।
स यत्नो यागहोमादौ भावनेत्यभिधीयते॥

—चित्तवृत्तयः

अन्तःकरणवृत्तीनामानन्त्येऽपि पुरातनैः।
प्रोक्ता एकोनपञ्चाशत्तत्प्रयोगाद्रसोदयः॥
तेष्वष्टौ स्थायिनः पूर्वं त्रयस्त्रिंशत्ततः परे।
सञ्चारिणः परे त्वष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः॥
लोके रत्यादयोऽवस्थाभेदा रामादिषु स्थिताः।
य एते ते च कविभिर्नटश्चाभ्यासपाटवात्॥
काव्ये नाट्ये वर्णनात्तु स्वे चेतस्यनुसंहिताः।
रसा भवन्तीति भात्रा भावयन्तीति वा स्मृताः।
स्थायिनस्तु भवन्तीति भावयन्तीति चेतरे॥

विप्रदासः

भावप्रकाशः

शारदातनयकृतः। दशपरिच्छेदात्मकोऽयं ग्रन्थः। रसभावलक्षणे नाट्यलक्षणे च परां काष्ठां लभते। अत्र कल्पतरुयोगमालामातृगुप्त शङ्ककाभिनवगुप्तभोजव्यासवासुकिमतानि बहूनि संसूचितानि वर्तन्ते। रूपकलक्षणे बौद्धानां ब्राह्मणानां च मतद्वयमपि अनूदितं वर्तते। काव्यकामधेनुरिति ग्रन्थः भावप्रकाशपरिवर्तरूपो दृश्यते।

भावनेरिः—देशीनृत्तम्

रसभावाविद्दृष्टवा यो भावनेरिरस उच्यते ।
आयते कान्तया दृष्टया स्थायिभावो रतिर्भवेत् ॥
तत्र स्निग्धा भावदृष्टिः धुतेन शिरसा युतः ।
हस्तेन त्रिपताकेन चमत्कारेण निर्मितः ॥
किञ्चिदन्तरसमाविष्टविचित्रभ्रान्ततारका ।
आकुञ्चितपुटा मन्दमध्यतीव्रतया क्रमात् ॥
तद्भावदृष्टिर्दृष्टा स्यात्सा यथा प्रतिपाद्यते ।
फुल्लगल्लाविशत्तारा किञ्चिदाकुञ्चिताचला ॥
निमेषिणी स्मिताकारा दृष्टा दृष्टिरुदाहृता ॥

इति हास्ये दृष्टिः ।

या त्वधःपतिता स्तब्धपुटसंबद्धतारका ।
सा बाष्पमन्दसञ्चारा दीना दृष्टिरसौ मता ॥

इयं करुणे रसे ।

शिरोद्वृत्तपुटां रूक्षां किञ्चित्तरलतारकाम् ।
भ्रुकुटीकुटिलां दृष्टिं क्रुद्धां ब्रूते हरप्रियः ॥

इयं रौद्रे रसे ।

भेदः

भावाः

लोके ये हेतवस्तेषां सीता चन्द्रोदयादयः ।
उपादानं निमित्तं च काव्यशब्दैस्समर्पिताः ॥
नाट्ये नटैस्तदाकारानुकृत्याध्यक्षतां गताः ।
भावान्विभावयन्तीति ते विभावास्तथा स्मृताः ॥
लोके रत्याद्यवस्थानां कार्यरूपा भवन्ति ये ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्यास्ते च शब्दसमर्पिताः ॥
काव्येषु कविभिर्नाट्ये नटैस्साक्षादिवार्पिताः ।
अनुभावा इति प्रोक्ताः भावानामनुभावनात् ॥
विभावैर्जायमानत्वमनुभावैः प्रकाशनम् ।
तुल्यतुल्ये च सर्वे [ ] भावेषु व्यभिचारिता ॥
रसचर्वणपर्यन्तं यस्य स्याद्व्यभिचारिणः ।
व्याभिरस एव भावः स्यात्स्थायी सञ्चारिणः परे ॥
अनवस्थितजन्मानो भूमौ भूयः स्वभावतः ।
स्थायिनां रसनिष्पत्तौ चरन्तो व्यभिचारिणः ॥
विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति स्थायिसागरे ।
तरङ्गा इव येनैते तेन वा व्यभिचारिणः ॥
स्थाय्यवस्थामनापन्ना भवन्ति व्यभिचारिणः ।
सञ्चारिणोऽर्पिता नाट्ये सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

विप्रदायः

तेषां । रसभावानाम् । काव्यशब्दैरिति । केवलं काव्ये नाट्ये च व्यपदेश्यैः शब्दैरित्यर्थः । अर्पिताः व्यपदिष्टाः ।

स्थायिसञ्चारिभावेभ्यो न भिन्नास्सत्त्विका यतः ।
चित्तवृत्तिविशेषास्ते इति केचिदचूचुदन् ॥
न तथात्र यतः स्थायिभावास्सञ्चारिणस्तथा ।
चित्तस्य परिणामास्ते साक्षात्स्तम्भादयः पुनः ॥
परिणामं हृदो द्वारीकृत्य ये संभवन्त्यमी ।
देहस्य परिणामास्तु सात्त्विका इति कीर्तिताः ॥
नन्वेवमनुभावास्यु रत्यादेरनुदर्शनात् ।
यथानुभावैर्गम्येत स्तम्भाद्यैरप्यसौ तथा ॥
भावात्मा व्यज्यते तस्मात्को विशेषेण योजयेत् ।
सत्यं यद्यप्यभिव्यक्तिफलाः स्युरुभयेऽप्यमी ॥
तथापि कर्तुं शक्यं न नटैर्विक्षिप्तमानसैः ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्याः सर्वे भेदादयं पुनः ॥
समाहितान्तःकरणैरेवाभिनयगोचरः ।
तस्मात्सत्त्वैकनिष्पन्नाः स्तम्भाद्यास्सात्त्विका मताः ॥
स्तम्भःस्वेदादिभिर्गम्या याः काश्चिच्चित्तवृत्तयः ।
तासु स्तम्भादयश्शब्दा वर्तन्ते लक्षणाबलात् ॥
तेन भावत्वमप्येषां मुख्यवृत्त्यैव युज्यते ।
रत्याद्याः स्थायिनो भावाः निर्वेदाद्यास्ततःपरे ॥
सञ्चारिणः परे भावाः स्तम्भाद्याः सात्त्विकाः स्मृताः ।
एकप्रयोगावगतास्ते प्रयोज्याः परस्परम् ॥
वर्तन्तेऽङ्गाङ्गिभावेन यथा भावा अमी तथा ।
रत्यादेरङ्गिनो भावा अङ्गाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥
रत्यादेरङ्गिनस्सर्वेष्वङ्गं सञ्चारिणो यदि ।
अङ्गिभिस्तुल्यकालत्वमङ्गानां न्यायतो भवेत् ॥
यतो नाङ्गाङ्गिभावः स्यादर्थयोर्भिन्नकालयोः ।
चित्तवृत्त्यात्मकाश्चोक्ता भावा रत्यादयस्तु याः ॥
अन्तःकरणवृत्तिश्च बुद्धिरित्यभिधीयते ।
यौगपद्यं च बुद्धीनां नेष्यते तार्किकैर्मतम् ॥
मनसो लिङ्गमुत्पत्तिर्ज्ञानानां क्रमशालिनी ।
शब्दबुद्धिक्रियाणां च न स्थितिस्स्थायिनी मता ॥
तत्कथं तुल्यकालत्वं स्थायिसञ्चारिणोर्भवेत् ।
उपकार्योपकर्तृत्वं कीदृशं भिन्नकालयोः ॥
अत्र ब्रूमश्चित्तवृत्तिरूपत्वेऽप्यविरुद्धता ।
क्षणविध्वंसिनो ह्येते शक्तिरूपेण संस्थिताः ॥

पोष्यपोषकतां यान्ति नित्यचेतनसंश्रिताः।
विज्ञानेच्छाप्रयत्नानां तुल्यकालत्वमिष्यते ॥

तार्किकैरपि तेनात्र ज्ञानत्वेऽपि न दुष्टता।
अथवा विषयः पूर्वज्ञानं ज्ञानस्य भाविनः ॥

यत्रोत्तरोत्तरज्ञानपूर्वस्य...संभवः।
विद्यमानार्थविषयः प्रत्यक्षस्तेन गीयते ॥

तस्मात्सञ्चारिभिर्योगः स्थायिनां न विरुद्ध्यते।
ननु निर्वेदादयः स्युर्यथाङ्गं स्थायिनां तथा ॥

अन्येऽपि यान्त्यङ्गभावं निर्वेदादेस्ततः कथम्।
सञ्चारिण इति ज्ञेया निर्वेदाद्यास्तदुच्यते ॥

नात्र सञ्चारिभावत्वमनङ्गत्वस्य सूचकम्।
किन्त्वङ्गतया सा(?)चैषां प्रधानापेक्षया भवेत् ॥

न स्वाङ्गापेक्षया तेनाङ्गित्वं स्वाङ्गैः प्रवर्तताम्।
सोमाङ्गभूतस्य पशोः पुरोडाशोऽङ्गतां व्रजेत् ॥

तेनाङ्गत्वपि पशुस्सोमस्याङ्गतां भजते तथा।
तथा स्वाङ्गैरङ्गिनोऽपि चिन्ताद्या व्यभिचारिणः।
अङ्गं रसस्याङ्गिनः स्युरिति सर्वमनाविलम् ॥

विप्रदासः

भास्वरम्—नाटकभेदः (सुबन्धुमते)

माला नायकसिध्द्यङ्गग्लानिस्तस्याः परिक्षयः।
मात्रावशिष्टसंहारः भास्वरे पञ्च सन्धयः ॥

एतस्मिन्नायके ख्याते तत्समोऽन्यः प्रतापवान्।
यदि स्यात्प्रतिपक्षश्च सा मालेति प्रकीर्तिता ॥

यथा हि चन्द्रगुप्तस्य नन्दनः प्रतिपूरुषः।
नायकं छलयित्वेष्टसिद्धिर्वा परिपन्थिनः ॥

एषा नायकसिद्धिः स्यान्मारीचेनेव रावणः।
दुर्गस्यान्यैर्विमर्दादिदर्शनं ग्लानिरिष्यते ॥

कपिभिर्वार्धिमुत्तीर्य लङ्कावेष्टनमेव तत्।
परिक्षयोऽत्र मोहादिर्नायकस्य रिपोर्बलात् ॥

सनागपाशबन्धादी रामलक्ष्मणयोरिव।
मात्रावशिष्टसंहारसन्धिरेकस्तु नाटके ॥

शुल्बबन्दीकृतस्त्रीणां तस्य शत्रोर्वधादथ।
तत्परीक्षास्थितिर्मात्रावशिष्टमिति कथ्यते ॥

यथा सीतापरिक्षेपे रावणानन्तरे कृते।
भारतीवृत्तिभूयिष्ठं वीराद्भुतरसाश्रयम्।
भास्वरं नाटकं बालरामायणमिदं यथा ॥

शारदातनयः

चन्द्रगुप्तनन्दनो। प्रतिज्ञाचाणक्यनाटके प्राप्ते। मारीचेनेव रावण इत्यत्र मारीचवंचनाख्यनाटकं विवक्षितम्।

अन्यापवादसंफेटाप्रसङ्गो विद्रवस्तथा।
सङ्ग्रहश्चेति चाङ्गानि सम्यग्योज्यानि भास्वरे ॥

शारदातनयः

भाविकद्वन्द्वः

स्वावाचिकं समासाद्य शिरोनेत्रादिभिः क्रमात्।
स स्यादभिनयो नाम्ना भाविकद्वन्द्वसंज्ञिकः ॥

भरतः

भाविनी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात्तृतीयमेव दीर्घकम्।
यस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति संज्ञकं तथा ॥
जातिफुल्लपाणमत्तयो [जातिफुल्लपानमत्तः]

भरतः

भाषणम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

सामदानादिसम्पन्नं भाषणं तदुदाहृतम्। भरतः

यद्यपि गतार्थेऽपि सङ्ग्रहाख्यमिदमङ्गमुक्तम्, तथाप्यत्र स्थाने अवश्यं प्रयोक्तव्यतां ख्यापयितुं पुनरुपादानं शब्दान्तरेण। यथा — रत्नावल्यां स्थाने देवीशब्दमित्यादि वसुभूतिवाक्यम्। अथवा सामदानं तु यथा भगवती जीमूतवाहनस्य वरं ददाति नागानन्दे।

अन्ये मन्यन्ते, आदिशब्देन भेददण्डादेरुपायान्तरस्य सङ्ग्राह्यत्वम्। तदिहानौचित्यात् न ग्राह्यम्।

अभिनवः

भाषणी—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मञ्ज

भाषा

प्रकारवाची विज्ञेयो भाषाशब्दोऽत्र पण्डितैः।
रागालप्तिप्रकारास्स्युर्भाषा भाषाविदां मते ॥

भाषाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता मतङ्गाद्यैर्महर्षिभिः।
मुख्या स्वराख्या देशाख्या उपरागसमुद्भवाः ॥
स्वरागकाकुभिर्युक्ता भाषा मुख्या इति स्मृता।

ह०

यथा—मालवकैशिके।

या सा नाम स्वरैः काकुः तास्स्वराख्याः प्रकीर्तिताः। र
पञ्चमीगान्धारी।

देशाख्यास्तायुता या स्युर्नामकदेशकाकुभिः। यथा,

हर्षपुरी उपरागाश्रया यासां काकुला उपरागजाः। यथा—श्रीकण्ठी, ललिता, भिन्नपञ्चमी।

भाषाङ्गरागः—रागजातिः

भाषाणामाश्रिता छाया यैस्तदङ्गानि तानि च।

कुम्भः

भाषाङ्गाः

भाषाछायाश्रिता येन जायन्ते सदृशाः किल।
भाषाङ्गास्तेन कथ्यन्ते गायकैस्तुतितत्परैः॥

तुलजः

भाषाङ्गी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः तारधैवतस्य प्रथमा श्रुतिर्मण्डलीमते।

पाल्कुरिकि सोमः

भाषाप्रयोगः

स चतुर्विधः।

अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च।
तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता॥

भरतः

भाषारागः

भाष्यते येन तच्छाया स भाषाराग उच्यते।
येन। ग्रामरागेण

कुम्भः

भाषास्मृतिः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.
(अव) स ध नि ध प म रि म ग रि स.

मञ्ज

भाषिणी—श्रुतिः

निषादे प्रथमा श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।

भाष्यम्

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

भासः—रागः

निषादांशग्रहो न्यासगान्धारष्षड्जवर्जितः।
नितारस्त्व...काजन्मा भासोऽल्पबहुलस्मृतः॥

कश्यपः

भास्करः—देशीतालः

भास्करे नभसाः प्रोक्ताः।

। । । ऽ । । । । ऽ

लक्ष्मणः

भिण्डः—दशतालप्रमाणमायुधम्

भित्तकः—मालावृत्तम्

ग ल ल ग ल ल भ ग ग

विरहाङ्कः

भित्रम्—देशीनृत्तम् (उड्डपात्तम्)

कुञ्चिते स्थानके स्थित्वा यदा नूपुरपादिका।
वामोऽधोमुखमंसास्यः अलपद्मः प्रकम्पितः॥

पादः प्रसारितास्यः त्रिपताकः शिरःस्थितः।
दक्षिणे प्राग्गतीर्नीतिश्रा तथा वामे च चारिवत्॥

नूपुराङ्घ्रिविपर्यासाद्भ्रमरी रचिता यदा।

क्रीडातालेन विहितं तद्भित्रमभिधीयते॥

अत्र भ्रमरीति बाह्यभ्रमरी।

वेदः

भिन्नः—रागजातिः

श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते॥

कुम्भः

भिन्नकैशिकः—रागः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यास्सञ्जातो भिन्नकैशिकः।
षन्यासः सग्रहांशश्च संपूर्णः काकलीयुतः॥

मोक्षः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यामुद्भूतो भिन्नकैशिकः।
षड्जग्रहांशको न्यासे पञ्चमस्वरपूरितः॥

काकलीयुक् च मन्द्रास्यसञ्चारो चात्र दृश्यते।
प्रसन्नादि समायुक्तष्षड्जाद्याश्रित मूर्छनः।
भिन्नकैशिक इत्येवं कथितं हरिभूभुजा॥

हरिः

भिन्नकैशिकमध्यमः—रागः

षड्जमध्यमया सृष्टो भिन्नकैशिकमध्यमः।
षड्जांशो मध्यमन्यासः प्रयोगैर्मन्द्रगामिभिः।
वीररौद्राद्भुतरसः संपूर्णः काकलीयुतः॥

मोक्षः

षड्जमध्यमया सृष्टो भिन्नकैशिकमध्यमः।
षड्जोंऽशग्रहयोर्न्यासे मध्यमो मन्द्रतारयोः॥

षड्जस्वरो भवेत्पञ्चात्षड्जान्ताश्रितमूर्छनः ।
पूर्णसञ्चारिवर्णोऽयं काकलीसङ्गकोमलः ।
सम्प्रसन्नान्त इत्युक्तो भिन्नकैशिकमध्यमः ॥

हरिः

भिन्नतानः—रागः

जातो मध्यमपञ्चम्यां भिन्नतान उदीर्यते ।
पञ्चमांशग्रहश्चास्य रिषभस्वरवर्जितः ॥

मध्यमान्तः काकलिमान् वर्णे संचारशोभितः ।
प्रसन्नान्तकृताकल्पो भवेदन्तिममूर्छनः ।
इत्येवं स्फुटमाख्यातं भिन्नतानस्य लक्षणम् ॥

हरिः

भिन्नतानो भवेत्पांशो मध्यमापञ्चमीभवः ।
निरिभ्यां दुर्बलो मान्तः करुणे काकलीयुतः ॥

निषादस्य च दौर्बल्यं भवेज्जातिसमाश्रितम् ।
दौर्बल्यं रिषभस्येह विचार्यं रागवेदिभिः ॥

मोक्षः

भिन्नपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमी जात्योर्भिन्नपञ्चमसंज्ञकः ।
धैवतांशश्च पन्यासः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ॥

पञ्चमीतो भवेन्न्यासो मध्यमा यस्तदंशकः ।
निगलोपवशादत्र स्वल्पत्वमुभयोर्मतम् ।
भयानके सबीभत्से गीयतेऽसौ विशारदैः ॥

मोक्षः

मध्यमापञ्चमीजात्योर्लक्ष्यते भिन्नपञ्चमः ।
धैवतस्याद्ग्रहश्चांशः पञ्चमान्तः परिष्कृतः ॥

पञ्चमो मूर्छितान्ते च काकलीसङ्गशोभितः ।
निषादाल्पत्वसञ्चारिवर्णसङ्गविराजितः ।
प्रसन्नान्तयुतः प्रोक्त इत्येवं भिन्नपञ्चमः ॥

हरिः

स बीभत्से हास्ये क्वचिदपि च शृङ्गारविषये
श्रुतिर्मुख्या मध्य......रिषभः ।
स संवादी षड्जस्वर इह भवेद्धैवत इह
स्वरश्चान्ते स्फुरति खलु भिन्नपञ्चमः ॥

माहात्रतिकतानोऽथ नन्दिनीहृष्यकान्वितः ।
मध्यमापञ्चमी जात्योः मन्द्रस्स्यात् भिन्नपञ्चमः ॥

नान्यः

शुद्धपञ्चमताप्रोक्तः स्वरांशे भिन्नपञ्चमः ।
केवलं धैवतांशश्च मन्द्रस्थानविभूषितः ॥

कश्यपः

—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मत

भिन्नपञ्चमी—रागः

प्राज्या रिमपधैर्भिन्नपञ्चमी ककुभोद्भवा ।
गान्धारवर्जिता ज्ञेया...प्रयोगकारकैः ॥

मोक्षः

धैवतांशग्रहामध्यरिपधोच्चा गवर्जिता ।
मापन्यासा निसोपेता कथिता भिन्नपञ्चमी ॥

नान्यः

गान्धारस्वररहिता रिमपधबहुला तु भिन्नपञ्चमिका ।
षड्जनिषादसमेता मापन्यासेन भवति लक्षणतः ॥

कश्यपः

भिन्नपौराली—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्या गतारभाक् ।
सगिगप्रचुरा पूर्णा भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
पौराली भिन्नपूर्णेयं प्रहर्षे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

भिन्नमण्ठः—तालः

द्रुतत्रयं च लघुश्चैको द्रुतो लघुर्द्रुतो लघुः ।
शरद्वयं भवेद्यत्र भिन्नमण्ठस्स कथ्यते ॥
० ० ०।०।०।॥

वेदः

—देशीतालः

द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतो लघुद्रुतो मतः ।
शरद्वयं भवेद्यत्र भिन्नमण्ठस्स कथ्यते ॥
०००।०।०॥

दामोदरः

भिन्नराग

श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः ।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते ॥

कुम्भः

भिन्नवलिता—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमा कृशरवा गान्धारके सप्तमे
षड्जेमन्द्रतमा तथर्षभरवे तारा च कम्पान्विता ।
मापन्यासवती च धैवतबहुपूर्णस्वरा सूरिभिः
भाषात्वन्तरजा च भिन्नवलितेत्याख्यायते नित्यशः ॥

नान्यः

पांशन्यासमहा न्वल्पनिगा चाकम्पितर्षभा ।
मापन्यासा मता भिन्नवलिता धैवतोत्कटा ॥

मतङ्गः

भिन्नविक्रमः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प रि स .

मञ्ज

भिन्नषड्जः—रागः

षड्जोदीच्यवतीजातेः भिन्नषड्जस्तु धांशकः ।
मावसानो रिपत्यक्तः संवादी चान्तरस्वरः ।
काकलीकालितो ज्ञेयो बीभत्से स भयानके ॥

मोक्षः

षड्जोदीच्यवतीजातः पञ्चमर्षभवर्जितः ।
धैवतांशग्रहोपेतो मध्यमान्तमनोहरः ॥

मन्द्रारिवर्णसंयुक्तः प्रसन्नान्तविभूषितः ।
काकल्यन्तरसंयुक्तो भिन्नषड्ज उदीरितः ॥

हरिः

भिन्नहेरली—मेलरागः (धवलाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म प धनि ध स .
(अव) स नि ध प म स .

मञ्ज

भिन्नाभीरी—रागः

धन्यासा धैवतांशा च पूर्णा चाभीरिकाश्रयभाक् ।
आभीरी ककुभोद्भूता मतङ्गगतितारणे ॥

जगदेकः

भिन्नार्थम्—काव्यदोषः

भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसभ्यं ग्राम्यमेव च ।

भरतः

भीतिरूपम्—नर्म

रूपेण भीतिजननं भीते रूपमुदाहृतम् ।

सर्वेश्वरः

भीमः—अङ्गहारः

हस्तौ नितम्बनामानौ पादौ प्रेङ्खणकुट्टनैः ।
आलोकितदृशा भूयात्समदृष्ट्या च भावयेत् ॥

हस्तीव नटनं कुर्याद्भीमस्य प्रथमे तदा ।
मूर्ध्नि देशे पुरोभागे पौनःपुन्यप्रचालितौ ॥

पताकाभिधहस्तौ तु तस्यां तदनुगौ परौ ।
आलोकितदृशा भूयाद्भीमस्यैव द्वितीयके ॥

नन्दीश्वरः

—देशीतालः

दोलौ दोलौ दोलौ दोलौ दौदो लोदौ दोलो दौदः ।
लोदौ दोपश्चेति न्यासे सञ्जायते भीमतालः ॥

22 मात्राः तालप्रस्तारः

भीमनादा—श्रुतिः

मन्द्रमध्यमचतुर्थी श्रुतिः ।

मण्डली

भीमसेनः—देशीतालः

भीमसेनो गदाङ्कितः ।
ऽ ०

लक्ष्मणः

भीमसेनप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
स रि ग म प नि

नान्यः

भीष्मावली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध प नि ध स .
(अव) स नि ध ग रि स .

मञ्ज

भुक्का—सुषिरवाद्यम्

चतुर्हस्तकृतायामा सैव भुक्केति कीर्त्यते ।
सैव । काहलेव ।

कुम्भः

भुग्नम्—वदनम्

तद्भुग्नं तदधोवक्त्रं पतिप्रकृतिलज्जयोः ।

अशोकः

भुजगमुखी—ध्रुवावृत्तम्

यदि गुरुद्वयमे हि सदा निधनगतमनुसप्तमं चरणगतम् ।
जभवतिगणषष्ठ इतस्त्वभिकृतिरथ चैव सा तु भुजगमुखी ॥

जलभरसमयागतयो सुसुरभिकुसुमुक्कडोमदजणणो ।
जलभरसमयागतकस्सुकुसुमोत्कटो मदजननः ॥

कार्येद्भुजगमुखी प्रियदूतीप्रवेशने ।
गेया मालवभाषायां तालदेशस्तु पूर्ववत् ॥

नान्यः

पूर्ववदिति । रतिध्रुवायामुक्तवत् ।

भुजङ्गत्रस्तरेचितम्—करणम्

भुजङ्गत्रासिता हस्तौ रेचितौ वामपार्श्वगौ ।
यत्र कुर्वीत तत्प्रोक्तं भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥

ज्यायनः

भुजङ्गत्रासितम्—करणम्

भुजङ्गत्रासितां चारीं विधायाङ्घ्रिं तु कुञ्चितम् ।
उत्क्षिप्योरुकटीजानु यदि त्र्यस्रं विवर्तयेत् ॥
व्यावृत्त्या परिवृत्त्या च यत्रैको डोलसंज्ञिकः ।
करोऽन्यः खटकाख्यस्तत् भुजङ्गत्रासितं तदा ॥

अशोकः

"अशङ्कितेक्षितोपात्तभुजङ्गत्राससूचनं" इति विनियोगमाह

वेमः

भुजङ्गग्रहणे मतम् ।　　लक्ष्मणः

भुजङ्गत्रासिता—चारी

अन्याङ्घ्रेरूरुमूलेऽन्तर्मुत्क्षिप्याकुञ्चितं पदम् ।
पार्ष्णिं नितम्बाभिमुखं कृत्वा चोत्तानितं तलम् ॥
जानुस्तत्पार्श्वगं यत्र कटीजानुविवर्तनम् ।
सा भुजङ्गत्रासिता स्याद्भुजङ्गत्राससूचने ॥

वेमः

भुजङ्गविजृम्भितम्—षड्विंशत्यक्षरवृत्तम्

ममतननननरसलगाः ।　　भरतः

भुजङ्गाञ्चितकम्—करणम्

भुजङ्गत्रासिताङ्घ्रिस्स्यात् दक्षिणो रेचितः करः ।
यत्र वामो लतासंज्ञः तद्भुजङ्गाञ्चितं भवेत् ॥

ज्यायनः

"तुरङ्गारोहणे भवेत्"　　लक्ष्मणः

भुजङ्गिनी -मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

भुजङ्गी—गतिः

पताकिकौ करौ कृत्वा पार्श्वयोरुभयोरपि ।
पूर्ववद्गमनं यत्तु सा भुजङ्गीगतिर्भवेत् ॥

नाट्यदर्पणे

भुञ्छी (भुञ्जी)—उपाङ्गरागः

धैवतांशग्रहन्यासा मध्यमस्वरवर्जिता ।
आन्दोलितसपा भुञ्छी योक्ता योगवियोगयोः ॥
मध्यमस्याविलोपित्वादत्र यत्तस्य लोपनम् ।
गदितं शार्ङ्गदेवेन तद्रतिश्छिन्त्यतां बुधैः ।
वेलावलीविभेदत्वादस्याङ्गग्रहतोचिता ॥

कुम्भः

भुञ्छी—भाषाङ्गरागः

धान्तग्रहांशा मृदुमध्यमा च मतारिका गेन विवर्जिता च ।
भूरिप्रयोगर्षभपञ्चमा च भुञ्छ्यत्र भाषाङ्गतया प्रदिष्टा ॥

कुम्भः

—प्रथमरागः

आंदोलितसपा भुञ्जी मध्यमेन विवर्जिता ।
धैवतांशग्रहन्यासा विप्रलम्भे नियुज्यते ॥

मोक्षः

भुञ्जी—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मध्यमेन च वर्जिता ।
षड्जपञ्चमकम्पा तु भुञ्जी नाम्ना प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

मत्यक्तान्दोलितसपा धन्यासांशग्रहान्विता ।
विप्रलम्भे भवेद्भुञ्जीत्याह शाकम्भरीश्वरः ॥

हम्मीरः

सञ्जाता ककुभाद्भुञ्जी मध्यमेन विवर्जिता ।
पञ्चमान्दोलिता ज्ञेया विप्रलम्भे तु षाडवा ॥

जगदेकः

भुञ्जीवेलावली—उपाङ्गरागः

ग्रहांशन्यासधैवता ।
मध्यमस्वरसंत्यक्ता भुञ्जान्दोलितषड्जपा ।
विप्रयोगे विधातव्या शृङ्गारे चेति केचन ॥

भट्टमाधवः

भुवनानन्दः

विश्वप्रदीपकारः ।
वङ्गदेशवास्तव्यः ।　　कालः १३५०

भूंछीदेशाख्या—रागः

भुंजी ज्ञेया त्रिगान्धारा पहीना चोपरागिका ।

मदनः

भूतलतन्वी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यपदे द्वे यत्र तु ह्रस्वे सा खलु भूतलतन्वी ।
मेहणिरुद्धम् । (छाया) मेघनिरुद्धम् ।

भरतः

नायिकासु प्रयोक्तव्या करुणे ककुभेन च ।
चञ्चत्पुटस्य तालेन सदा भूतलतन्विका ॥

ककुभः । रागविशेषः ।　　नान्यः

भूपकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० ० प ध ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प म ० ० ग ० रि स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत

भूपतिः—रागः
मध्यमांशग्रहन्यासो भूपतिः करुणे दिवा ।

नारायणः

भूपालः—मेलकर्ता
भूपालरागे शिखिधातुधेनु-
कृष्णाजपञ्चादि तुरङ्गमेवम् ।
सवादमाभात्युभयत्र तस्मात्
स्यादौडुवोऽयं रमणीयगानः ।।
सरिपधाः शुद्धाः । अन्तरगान्धारः । परमेश्वरः

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प ग रि स.

मत

—रागहस्तः
भूपाले त्वलपद्मस्स्यात्त्राभेरुद्वञ्चितश्चली ।

श्रृङ्गारः

भूपालपञ्चमः—मेलरागः (झलवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग प म ध स.
(अव) स प ध म ग रि स.

मत

भूपालरागध्यानम्
सिंहासनमधिवसितं चामरलसितं कुरङ्गनयनाभ्याम् ।
परिवारबलसमेतं मनसि ध्यायामि सन्ततं भूपालम् ।।

रागसागरः

भूपालिका—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजा)
भूपाली सत्रयेणाढ्या मनिहीनाऽविरोषसी ।
रिपहीना मते केषां रसे शान्ते प्रयुज्यते ।।

श्रीकण्ठः

भूपाली—मेलरागः
मनिवर्जा तु भूपाली रिधौ यत्र च कोमलौ ।
गान्धारोद्ग्रहसंयुक्ता रिन्यासा गांशशोभिता ।।
प्रातर्गेया । अहोबिलः

—भाषाङ्गरागः
षड्जग्रहांशकन्यासा त्रवणाङ्गं मनिवर्जिता ।
भूपालिकाभिधा ज्ञेया भाषाङ्गं देन्यलज्जयोः ।।

भट्टमाधवः

त्रवणाङ्गं सग्रहांशन्यासा ऋषभवर्जिता ।
भूपालपालकेनोक्ता भूपाली दैन्यलज्जयोः ।
याष्टिकः पुनराहेमां सैन्धवीसंज्ञया सुधीः ।।

कुम्भः

—रागः
षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाली कथिता बुधैः ।
मूर्छना प्रथमा यत्र संपूर्णा शान्तिके रसे ।
कैश्चित्तु रिपहीनेयं औडुवा परिकीर्तिता ।।

दामोदरः

भूपालीरागध्यानम्
कुचाग्रभारभरनम्रा
गौरी स्फुरत्कुङ्कुमलिप्तदेहा ।
संपूर्णशीतांशुमनोज्ञवक्त्रा
भूपालिका सैव पतिं स्मरन्ती ।।

श्रीकण्ठः

भूयोमणी(णिः?)—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मत

भूरञ्जनी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मत

भूषणम्—लक्षणम्
विभूषणमित्यपि वदन्ति ।
अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिर्यदलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैः तद्भूषणमिति स्मृतम् ।।

भरतः

भूषणैः—कटकादिभिः विभज्य—स्थानदेशकालदशापुरुषादि-विभागं विचार्य न्यस्तैरिव गुणालङ्कारैः यदलङ्करणं तद्भूषणं नाम लक्षणं काव्यव्यापारः । तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि यथा—लीनेव प्रतिबिम्बितेव (मालतीमाधवे) इत्यत्र स्थाने निवेशः ।

अभिनवः

अत्र श्लेषोपमाद्यलङ्कारैः श्लेषप्रसादादिभिर्गुणैः उपेतता द्रष्टव्या । सन्ध्यङ्गेषु गुणालङ्कारयोगो नापेक्ष्यते । इतरत्र यथासंभवमूहनीया ।

भोजः

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिस्समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ।।

अलङ्कारैरिति। भरतोक्तैरुपमादिभिः गुणैश्च यत्र कथाशरीररचना समुल्लासिता तद्भूषणं नाम लक्षणं, चित्रार्थैरिति विभावादिसामग्रीप्रत्यायकतया रसोद्योतकैरर्थविशेषैर्मतान्तरे वक्रोक्ति रूपैरित्यर्थः। गुणालङ्कारैरेव यत्र कथारूपा वक्रोक्तिरतिशयिता तत्र भूषणम्।

भूर्गवाद्यम्

गिरिजारत्नसंभूतं ताम्रलोहेन निर्मितम्।
धुत्तूरपुष्पसङ्काशं दशतालमहोन्नतम् ॥
अथ द्वादशतालं वा मुखमङ्गुष्ठविस्तरम्।
अष्टाङ्गुलं पुच्छभागं बध्यते कीलकैस्त्रिभिः ॥
शिवेन निर्मितं पूर्वं मुखवाद्यं महोत्तमम्।
भूर्गस्य नादो विख्यातो मङ्गलप्रद एव च ॥
ऋतोर्मध्ये विवाहे च पुत्रजन्मदिने शुभे।
राज्याभिषेकवेलायां वादो भूर्गस्य चोत्तमः॥
वामहस्ते ब्रह्महत्या दक्षिणे गोवधस्तदा।
उभाभ्यां पीड्यते भूर्गः कोटियज्ञफलं ददेत् ॥

चिह्नः

भूपावली—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

भृङ्गजातिः—श्रुतिः
गान्धारे प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारगान्धारस्यैव।

भृङ्गिजातिः—श्रुतिः
गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।

पाल्कुरिकि-सोमः

भृङ्गिविलसितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज

भेदः—सन्ध्यन्तरम्
भेदः पृथग्भावः। यथा— वेण्यां— मित्रोहमद्यप्रभृतीति भीमवाक्यम्। सागरः

भेदस्तु कपटालापैः सुहृदां भेदकल्पना। सिंग

—मुखसन्ध्यङ्गम्
सङ्घातभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः।

भरतः

पात्रसङ्घातस्य यन्निजप्रयोजनोपक्षेपेण निष्क्रमणसिद्धये भेदनं प्रकरणमिव स भेदः। सर्वत्राङ्केऽन्तर्भावी वस्तूपायात्मा भेदः। स सन्ध्यन्तरैकविंशतौ। अस्योदाहरणं अन्योन्यास्फालेति भीमवाक्यम्। अभिनवः

संघातेन मिलितस्यार्थस्य भङ्गो भेदः। यथा— दशरथः कौशिकमुक्तवान्—रामोयमित्यादि। सागरः

भेदनं पात्रनिर्गमः। रङ्गप्रविष्टपात्राणां निर्गमो येन तद्भेदनम्। यथा—अन्योन्यास्फालेति वेण्यां भीमवाक्यम्। तेन हि सङ्ग्रामविचारणे पाण्डवानां पाण्डित्यख्यापनेन सङ्ग्रामतरणाभिप्रायः सङ्घातभेदनार्थ एव उपदर्शित इति भेदः।

अन्ये तु भेदं प्रोत्साहनमाहुः। यथा— भीमवाक्यं द्रौपदीं प्रति अन्योन्यमिति। अन्ये तु बीजफलोत्पत्तिनिरोधकानां शत्रूणां संहतानां विश्लेषोपायं भेदनमाहुः।

सागरः

—पाटवाद्यम्
अङ्गोपाङ्गान्यङ्गभवैर्वाद्यं पूरणहेतुभिः।
नानावाद्यभवैः पाटैः भेदः तद्ज्ञैर्निरूपितः ॥

वेमः

येनाङ्गेनैक उत्पन्नः पाटोऽन्यस्तदुपाङ्गजः।
अन्यस्त्वस्याङ्गजो हस्तैः मिश्रैः स्यात्पाटपूर्वकैः॥
नानावादित्रजैः पाटैः त्रिधा भेदो लयक्रमात्।

मोक्षदेवः

भेधकः—नृत्तम्
भाणादौ प्रयुक्तम्।
एकैकस्य बहिस्सङ्गीत् नृत्तं यत्स तु भेधकः। द्रुते स्याद्भेदकः स्मृतः। द्रुतो लयः।

शारदातनयः

भेरी—अवनद्धम्
सार्धहस्तकृतायामा भेरी ताम्रमयी शुभा।
चतुर्विंशतिरेतस्यामङ्गुलानि मुखे मुखे॥
सच्छिद्रं चर्मणा नद्धं स्यात्तत्रवलयद्वयम्।
रज्ज्वा च बद्ध्यते सेयं मध्यसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
वामे पाणिप्रहारः स्याद्दक्षिणे कोणताडनम्।
ठकारपूर्वकश्चात्र पाटवर्णः प्रकीर्तितः ॥
गर्जत्पर्जन्यगम्भीरभीषणो गगनान्तरे।
भवेद्दिग्विजये भेर्या नादश्शत्रुभयङ्करः ॥

सोमराजः

ततोऽधिका भवेद्भेरी भूरिगम्भीरनिस्वना।
ततः। उमसटक्कावाद्याभ्याम्। सोमेश्वरः

भेरुण्डहस्तः

मणिबन्धकपित्थाभ्यां भेरुण्डकर इष्यते ।
पार्श्वभागे तु भेरुण्डपक्षिणां च निरूपणे ॥

विनायकः

भैरवम्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० ० ० ध ० नि स .
(अव) स नि ० ध ० प ० म ग ० ० रि स .

मेललक्षणे

भैरवः—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनो धैवताद्गत्वा त्रिपञ्चचतुरः स्वरान् ।
अवरोहात्पुनः स्थायिस्वरपर्यन्तमेत्य च ॥

तत्तृतीयं ततोऽधस्थं कृत्वा स्थायी यदोच्यते ।
तदा स्याद्भैरवस्थायी विरम्योद्वीक्ष्यते जनैः ॥

कुम्भः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं ग्रहमास्थाय तत्पूर्वं स्थायिनं ततः ।
तृतीयं च स्वरं कृत्वा पुनः प्राक्स्वरं व्रजेत् ॥

तृतीयं कम्पयित्वा च विलम्ब्याथ द्वितीयकम् ।
आहत्य च द्वित्रिवारं ग्रहो न्यासो यदा भवेत् ॥

स्वस्थाने प्रथमे प्रोक्तं भैरवस्य तदा बुधैः ।
भवेद्द्वितीये स्वस्थाने त्वारोहः पञ्चमावधि ॥

षष्ठान्तः सप्तमान्तो वा स्यादारोहस्तृतीयके ।
अष्टमस्वरपर्यन्तमारोहः स्याच्चतुर्थके ॥

अवरोहः स्वराणां तु पूर्वपूर्ववदिष्यते ।
अंशेऽप्यस्य द्वितीयस्तु स्वरः स्थायी निरूपितः ॥

वेमः

—रागः

अथ स्याद्भैरवो रागः षड्जांशन्यासमध्यमः ।
समस्वरो धैवतांशः पञ्चमर्षभवर्जितः ॥

हरिः

—(मालवगौलमेलजः)

यदीयांशग्रहन्यासाः षड्ज एव निगद्यते ।
रिपास्तो भैरवो रागः प्रभाते स प्रगीयते ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासः संपूर्णोऽथ समस्वरः ।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने स्वाश्रितः पञ्चमेन तु ॥

गान्धारः कम्पितो मन्द्रे रिषभे चापि कम्पितः ।
निषादषड्जबहुलो भैरवः परिकीर्तितः ॥ सोमेश्वरः

न्यासग्रहांशस्थितधैवताख्यो गान्धारषड्जावधितारयुक्तः ।
मन्द्रश्च पूर्णध्वनिधैवतीयः शेषास्समा भैरव एष उक्तः ॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासस्संपूर्णोऽथ समस्वरः ।
आगान्धारमथो षड्जं तारो मन्द्रश्च धैवतः ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासयुक्तः स्याच्छुद्धभैरवः ।
सकम्पमन्द्रगान्धारो गेयो मध्याह्नतः परम् ॥

अयमौडुव इत्यपि गण्यते। नारायणः

—रागः (औडुवः)

भिन्नषड्जसमुत्पन्नो भैरवोऽपि रिपोज्झितः ।
धग्रहांशो मध्यमान्तो गेयो मङ्गलकर्मणि ॥

इयमेव भैरवी । भैरवी कैशिकी चैव भैरवस्यैव वल्लभा ।

नारायणः

—मेलरागः

भैरवे तु रिपौ न स्तो धादिमे न्यासमध्यमे ।
तत्रोक्तौ तु गनी तीव्रौ कोमलो धैवतः स्मृतः ॥

अयं मेलाधिकारी । प्रातर्गेयः ।

अहोबिलः

—रागाङ्गरागः

धैवतांशो मध्यमान्तो विमुक्तर्षभपञ्चमः ।
शीते च भैरवो भिन्नषड्जजातः समस्वरः ।
हेमन्तप्रथमे यामे करुणे विप्रलंभजे ॥

भट्टमाधवः

—रागः

एकास्याष्ट भुजः श्वेतवर्णो वृषभवाहनः ।
कृत्तिवासाः सर्पशूलः खट्वाङ्गजपमालिका ॥

वीणापाशफलाब्जानि बिभ्राणो भैरवप्रभः ।
कैश्चिद्रागविदां वर्यैः स्मर्यते शूलरूपभृत् ॥

कुम्भः

—रागः

भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धांशभूषितः ।
स्वरास्समपरित्यक्तः प्रार्थने भैरवस्स्मृतः ॥

जगदेकः

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि ग स .

मत

—पुरागः

धैवतांशग्रहन्यासो रिपहीनो धसान्तकः ।
भैरवस्स तु विज्ञेयो धैवतादिकमूर्च्छनः ।

विकृतो धैवतो यत्र औडुवः परिकीर्तितः ॥
ध नि स ग म ध . दामोदरः

—देशीतालः
भैरवे भगणस्त्वेकः । ऽ ॥ लक्ष्मणः

—रागः
भिन्नषड्जभवो धांशः ग्रहन्याससमस्वरः ।
रिवर्जितो भैरवस्स्यात् देवताप्रार्थनादिषु ॥
सोमराजः

—तानः
मध्यमग्रामे गनिर्हीनौडुवः ।
रि स प ध म कुम्भः

—हस्तः
भैरवे त्रिपताकः स्यात्तथैव गुणमाश्रितः ।
शृङ्गारः

—रागः
भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धांशभूषितः ।
समस्वरः परित्यक्तः प्रार्थने भैरवस्स्मृतः ॥
हम्मीरः

—औडुवः रागः
धग्रहांशो रिपत्यक्तो भैरवो मांशयुक् चरः ।
मदनः

भैरवरागध्यानम्

सचन्द्रहासं फलकं दधानो निबद्धकोपो हृतबद्धचूडः ।
चारीर्वितन्वन्बहुधा पदातिप्रचण्डरूक्षः किल भैरवोऽयम् ॥
सङ्गीतसरणिः

श्रुतिस्वरमहोदधिं सकलतालमानामृतं
शिवार्चितमनोहरं भसितलेपिताङ्गं सदा।
जटामकुटभासुरं शिशुशशिप्रभामौलिकम्
कपालभरणं भजे नटनकौशलं भैरवम् ॥
रागसागरः

गान्धारकः शशिकला फलितस्त्रिणेत्रः
सर्पैः विभूषिततनुर्गजकृत्तिवासाः ।
भास्वत् त्रिशूलकर एष नृमुण्डधारी
शुभ्राम्बरो जयति भैरव आदिरागः ॥
संगीतदर्पणे दामोदरः

गङ्गाधरश्चन्द्रकलोत्तमाङ्गो
भुजङ्गमव्यूहविभूषिताङ्गः ।
शुद्धाम्बरः शूलविभूतिधारी
स भैरवाख्यो जयति प्रकामम् ॥ श्रीकण्ठः

भैरवाश्रितम्—उत्प्लुतिकरणम्
समाङ्घ्रेरूरुभागे तु निधाय चरणं परम् ।
उत्प्लुत्याश्रितमादध्याद्यत्र तद्भैरवाश्रितम् ॥
वेमः

भैरवी—रागः

संपूर्णा भैरवी ज्ञेया ग्रहांशन्याससमध्यमा ।
सौवीरी मूर्छना यत्र मध्यमग्रामचारिणी ॥
देवी ह्येषा भैरवस्य स्वरैर्गेया विचक्षणैः ।
म प ध नि स रि ग म दामोदरः

निरूप्यतेऽथ रागेषु भैरवी संज्ञितः पुनः ।
भिन्नषड्जसमुद्भूतो न्यासांशग्रहधैवतः ।
समशेषस्वरः पूर्णे गान्धारे तारमन्द्रता ॥
हरिपालः

—मेलरागः (श्रीरागमेलः)
षड्जत्रयेण संयुक्ता सदा पूर्णा प्रगीयते ।
भैरवस्वरसंमिश्रा भैरवी रिपमुद्रिता ॥
श्रीकण्ठः

—मेलकर्ता
या भैरवीह तु मयूरसुरारिधेनु-
तच्छागशुद्धतरमध्यमपञ्चमाश्च ।
हर्यश्वकैशिकनिषादमिदं समानं
संपूर्णजातिरिति गायति नारदोऽपि ॥
समपाः शुद्धाः । रिधौ चतुःश्रुतिकौ । अन्तरौ गनी ।
परमेश्वरः

—रागः
धैवतादिस्ताडितांशा नित्यपञ्चमकम्पिता ।
संपूर्णा च स्वरैस्सर्वैर्भैरवी नामतो मता ॥
सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहधैवतयुक्ता गान्धारतारमन्द्रा च ।
समशेषस्वरभासा संपूर्णा भवति भैरवीयम् ॥
नान्यः

गान्धारतारमन्द्रा च न्याशांशग्रहधैवता ।
समाखिलस्वरा पूर्णा भव्या भवति भैरवी ॥
मतङ्गः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
धैवतं स्वरमास्थाय स्थायिनं तदधस्तनम् ।
गत्वा पुनर्ग्रहं प्राप्य संस्पृशेत्तत्परं स्वरम् ॥
स्थायिनश्च ततःपूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा पुनर्ग्रहम् ।
ततः स्वरांस्तृतीयादींस्त्रीनारोहेत्तदनन्तरम् ॥

स्वरं पञ्चममारभ्य षट्स्वरानवरुह्य च ।
पुनश्च ग्रहमुल्लङ्घ्य तृतीयं कम्पयेत् स्वरम् ॥
ततस्तुर्यं पञ्चमं च तुरीयं च स्वरं स्पृशेत् ।
तृतीयं च द्वितीयं च प्रोच्य न्यासो ग्रहे यदा ।
तदा स्याद्भैरवी तस्या लक्ष्ये गान्धारको ग्रहः ॥

वेमः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)
धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्तृतीयस्थमेत्य च ।
त्रीन्स्वरानवरुह्याथादिरभ्यस्योदिदं त्रयम् ॥
स्थायिनं तत्परं चैव पुनःस्थायिनमेत्य च ।
पूर्वमुक्त्वा तमारुह्य न्यस्यते स्थायिनि स्वरे ॥
तदा तु भैरवीरागे भवेत्त्रस्थानमादिमम् ।
अस्यास्तृतीयो वंशेषु स्थायित्वेन समीक्ष्यते ।

वेमः

—उपाङ्गरागः
उपाङ्गललिता चात्र भैरवी प्रतनिष्यते ।
नीलांशुका रक्तवर्णा शुकवाहनमाश्रिता ॥

कुम्भः

—मेलरागः
सन्यांशग्रहन्यासा भैरवी स्या द्वैकोमला ।
रिणारोहे तु पन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि ।
षड्जेनाथावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी ॥

अहोबिलः

—उपाङ्गरागः
भरवी भैरवोपाङ्गं ग्रहांशन्यासधैवता ।
समैरन्यैस्वः ^(?)गैर्युक्ता गीयते तारमन्द्रगा ॥
मन्द्रगा । गान्धारस्तारमन्दः ।

अहमाधवः

—रागः
भिन्नषड्जसमुद्भूता धांशन्यासग्रहान्विता ।
समशेषस्वरा पूर्णा गान्विता मन्द्रतारयोः ।
देवादिप्रार्थनायां तु भैरवी विनियुज्यते ॥

जगदेकः

—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध म प म ग रि स .

मत

—रागः
धैवतांशग्रहन्यासा भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
गतारमन्द्रा तुल्यान्यस्वरा भवति भैरवी ॥

—प्रथमरागः
भैरवी भैरवोपाङ्गं धांशास्यात्तारमन्द्रगा ।
पूर्णा समस्वरा गेया प्रायेण करुणे रसे ॥

मोक्षः

—रागः
धांशा समग्रहा तारा मन्द्रगान्धारशोभिता ।
भैरवी भैरवोपाङ्गं समशेषस्वरा भवेत् ॥

हम्मीरः

भैरवी धद्वयान्तिल्युपाङ्गं प्रकीर्तिता ।

मदनः

भैरवीरागध्यानम्
सरोरुहस्थे स्फाटिकस्य मण्डपे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगैः प्रतिबद्धगीता
गौरीतनुर्नारद भैरवीयम् ॥

संगीतसरणिः

स्फटिकरचितपीठे रम्यकैलासशृङ्गे
विकचकमलपत्रैरर्चयन्ती महेशम् ।
करधृतघनवाद्या पीतवर्णा वराक्षी
सुकविभिरियमुक्ता भैरवी भैरवश्रीः ॥

दामोदरः

सुवर्णवर्णा घनवाद्यहस्ता
विशालनेत्रा द्विजराजवक्त्रा ।
नित्यं स्थिता स्फाटिकचारुपीठे
कैलासशृङ्गे किल भैरवीयम् ॥

श्रीकण्ठः

भोगकन्नडा—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध प नि स .
(अव) स नि ध प ध म ग रि ग स .

मत

भोगध्वजः- मेलरागः (झलार्णवमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .

मत

भोगवती—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)
आद्यचतुर्थगतं अन्त्यतमं च गुरू ।
यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥
भमगाः
णिम्मलयम्मि जले । निर्मले जले ।

भरतः

भोगवर्धनी—भाषारागः

तारमन्द्रस्थगान्धारा ग्रहांशन्यासधैवता ।
धैवतेन निषादेन गमकैरपि भूयसी ।
ककुभादुत्थिता भाषा भोगवर्धनिकाभिधा ॥

भट्टमाधवः

—रागः

धांशन्यासग्रहभृतमध्यमगान्धारपञ्चमप्राया ।
अनृषगान्धारावधिकतारमन्द्रा च पौरवीयुक्ता ॥
पौण्डरीकेण तानेन महाकालाधिदेवता ।
बीभत्सेन समाश्रित्य गातव्या भोगवर्धनी ॥

नान्यः

मपगैर्बहुशोन्यासमहांशाकृतधैवता ।
आगान्धारतारमन्द्रा रिहीना भोगवर्धनी ॥

मतङ्गः

बहुला गमपैर्भोगवर्धनी स्याद्रिवर्जिता ।
प्रयोगे सनिधोपेता कैश्चित्स्वल्पर्षभा मता ॥

मोक्षः

भोगवसन्तः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

भोगसावेरी—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स .
(अव) स ध म ग रि स .

मञ्ज

भोगलीला—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

भोगिनी

सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धता तथा ।
मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिनीति हि सा स्मृता ॥

भरतः

भोगीश्वरी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

भोजदेवः

अयं स्वबिरुदनामभाजां चतुरसप्रतिमग्रन्थानां कर्ता। तेषु शृङ्गारप्रकाशः अलङ्कारग्रन्थः । सरस्वतीकण्ठाभरणनामकः व्याकरणे, काव्यालङ्कारे, सङ्गीते, च त्रयो ग्रन्था वर्तन्ते । अन्ये प्रसिद्धाः । अयं क्रि.प. ९९८—१०६२ पर्यन्तमासीदिति चरित्रज्ञा वदन्ति ।

भौपालिकं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि प म ग म रि स .

मञ्ज

भौम्यश्चार्यः

एताः षोडश ।
धरणिस्पृष्टचरणद्वयव्यापारतो यतः ।
एताः क्रियन्ते तस्मात्तु चार्यो भौम्य इतीरिताः ॥
तदन्याः आकाशिक्यः, देशीचार्यः, इति प्रसिद्धाः ।

वेमः

भौलाङ्गी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

भौलामुखी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

भौलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मञ्ज

भ्रंशः—लक्षणम्

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशस्स इष्यते ॥

भरतः

भ्रमणम्—तारा

पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं मतम् ।

अशोकः

रसे वीरे च रौद्रे च ।

कुम्भः

भ्रमरम्—करणम्

उत्क्षिप्य हस्तपादौ च ततस्तौ स्वस्तिकं नयेत् ।
त्रिकं च वलितं कुर्यात्करौ चाप्युल्बणौ कृतौ ॥
एवमङ्गान्तरं चापि भ्रमंश्चोर्ध्वगते गते ।
भ्रमरं नाम करणं देवणार्येण भाषितम् ॥

देवणः

आक्षिप्तां यत्र कुर्वाणस्समुद्वेष्टयन करी ।
अञ्चयोत्स्वस्तिकं कृत्वा कुर्वीत भ्रमरी ततः ॥
उल्बणौ वा करावेव द्वितीयाङ्गे पुनर्विधिः ।
भ्रमरं तद्बुधैर्ज्ञेयमुद्धतस्य परिक्रमे ॥

ज्यायनः

कुर्वन्नाक्षिप्तचार्याङ्घ्रिं पाणिमुद्वेष्ट्य चेत्ततः ।
वलितं तु त्रिकं कुर्यात्स्वस्तिकं पादसम्भवम् ॥
यत्रापराङ्गमे वै स्यादुल्बणावेकदा करौ ।
तत्तदा भ्रमरं ज्ञेयमुद्धतस्य परिक्रमे ॥
करणं भ्रमरं प्रोक्तं तदुन्मत्तगते भवेत् ।

लक्ष्मणः

— हस्तः
अङ्गुष्ठमध्ययोरूर्ध्वं मिलयोरन्तरे स्थिता ।
तर्जनी यत्र तत्प्रोक्तं भ्रमरं धक्रितेतरम् ॥

उमा

—मण्डलम्
दक्षिणो जनितां कुर्याद्वामोऽङ्घ्रिः स्यन्दितां ततः ।
दक्षिणो भ्रमरीं कृत्वा त्रिकं च परिवर्तयेत ॥
वामोऽङ्घ्रिः स्यन्दितां चारीं कुर्यात्तदितरः पुनः ।
शकटास्यामथो वामः कुर्याचाषगतिं ततः ॥
भ्रमरीं स्पन्दितां चैव क्रमेण कुरुते यदा ।
तदा भ्रमरसंज्ञं तन्मण्डलं पण्डिता जगुः ॥

वेमः

भ्रमरः—हौडुक्कहस्तपाटः
समस्ताङ्गुलिघातेन जायते भ्रमरो यथा ।
खोगं खुखुणं खुखुणं झेंद्रः झेंद्रः गेहणह करझें ॥

वेमः

—(अङ्गहारः
नूपुराक्षिप्तकटिच्छिन्नसूचीनितम्बकरिहस्तोरोमण्डलकटिछिन्ना-नां अष्टानां करणानां क्रमात्प्रयोगे भ्रमराङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

—हस्तः
अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी मता ।
यत्रोर्ध्वविरले शेषे सकरो भ्रमरो भवेत ॥
ग्रहणे दीर्घनालानां पुष्पाणामयमिष्यते ।
कर्णपूरे तालपत्रे कण्टकोद्धरणादिषु ॥

शार्ङ्गः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः
चतस्रोऽङ्गुलयो यत्र प्रत्यन्तस्तन्त्रिकां यदा ।
क्रमाच्छीघ्रं तदा प्राहुर्भ्रमरं भ्रमवर्जिताः ।

कुम्भः

—त्रिवलहस्तपाटः
तलप्रहारो वलितसंमिश्रो वाद्यते यदि ।
स एव भ्रमरः प्रोक्तस्तद्वाद्यज्ञैरसौ यथा ॥
धें धां हें झेंद्रः दोंधां झेंद्रः खुखुदरि कुकुधरि धोंकिटधों किट ।

वेमः

—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)
भ्रमरोऽन्तः क्रमाच्छीघ्रं चतुरङ्गुलिताडनम् ।

शार्ङ्गः

भ्रमरकेतनः—मेलरागः (हनुमतोडीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मख

भ्रमरमाला—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)
आद्ये पुनरथान्ते पादे च गुरुणी सा ।
ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा ॥
तसगाः
हंसागमणधीरं—हंसागमनधीरं ।

भरतः

भ्रमरमालिका—सप्ताक्षरवृत्तम्
तसगाः ।

भरतः

भ्रमरयुग्मकः—देशीतालः
ततो भ्रमरयुग्मके ।
षट्त्रिंशद्विन्दवस्तत्र मध्यद्वादशके ततः ।
कृत्वा भ्रमरयुग्मानां क्रमादाद्यन्तयोर्लघुः ॥
तालान्ते च विधातव्यो लघुः संकीर्णजातिभिः ।
००००।००००००।०००००।०००००।०००००००००००।

लक्ष्मणः

भ्रमरावली—भाषाङ्गरागः
भाषाङ्गं भ्रमरावलीति गदिता तारस्थगान्धारिका ।
मध्ये मार्दवपेशला विरहिता धांशाल्पताद्येन च ॥
अंशे च ग्रहणे तथा च विरतौ मुक्तानिषादेन सा ।
षड्जाद्यञ्चितमूर्छनागमकयुक् सारोहि वर्णान्विता ॥

कुम्भः

—मात्रावृत्तम्
स स स स स .

विरहाङ्क

भ्रमरिकामञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म ध प नि स.
(अव) स नि ध म ध म ग रि स.
मज

भ्रमरी—ध्रुवावृत्तम्
लघुनी प्राग्गुरुणी द्वे प्रतिपादं भ्रमरी सा।
उदा—वणहत्थी—(छाया) वनहस्ती। भरतः

उत्तमोद्धतपात्राणां भ्रमरी टक्कभाषया।
तालश्चाचपुटश्चात्र पादाक्षरप्रमाणतः॥
नान्यः

टक्कभाषेति। टक्करागस्य भाषारागेषु गीयते।

—देशीचारी
पुनःप्रसार्य चरणमेकमन्यतलभ्रमात्।
भाम्यते चेद्द्रुतं गात्रं बहिस्सा भ्रमरी भवेत्॥
वेमः

—चारी
अतिक्रान्तावदुद्यम्य चरणं कुञ्चिताकृतिम्।
विवर्तित्र्यस्रमूरुं च द्वितीयाङ्घ्रेस्तलेन तु।
शरीरं भ्राम्यते वेगाद्यत्र सा भ्रमरी मता॥
वेमः

भ्रमरीकर्तरी—चारी
एकः पादस्समो यत्र तत्पृष्ठोर्ध्वतलोऽपरः।
भ्रमणं च द्वयोर्यत्र भ्रमरीकर्तरी मता॥

भ्रमरीमुडुका—चारी
यत्र पादाग्रपृष्ठाभ्यां भ्रमणं क्रियतेतराम्।
बाह्योन्नतमुखी पार्ष्णिः भ्रमरीमुडुका मता॥
नागमल्लः

भ्रमितः—मणिबन्धः
भ्रमणाद्भ्रमितः खड्गच्छुरिकाभ्रमणादिषु।
विप्रदासः

भ्रामणे भ्रमितः प्रोक्तः खड्गादेश्चारणे भवेत्।
सोमेश्वरः

भ्रान्तः—श्वासः
भ्रान्तस्स चान्तर्भ्रमणात्प्रथमे प्रियसङ्गमे।
कुम्भः

भ्रान्तपादाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्
दक्षिणं चरणं यत्र भ्रामयित्वा ततःपरम्।
तदीयतलभागेन वामस्य चरणस्य तु॥
जङ्घामध्यमवष्टभ्य विधायाञ्चितकं तथा।
ततस्स्कन्धद्वयेनोर्वीं अधिष्ठाय विवृत्य च।
पादावुल्लालयेद्यत्र भ्रान्तपादाञ्चितं तु तत्॥
वेमः

भ्रान्ता—दृष्टिः
चलत्पुटा चलत्तारा विवृता मध्यभागतः।
आवेशे संभ्रमे भ्रान्तौ विभ्रान्ता दृष्टिरीरिता॥
सोमेश्वरः

या नैकत्र स्थितिं याति विक्षिप्तेवावलोकने।
विस्तीर्णोत्फुल्लतारा दृक् सा विभ्रान्ताभिधा भवेत्।
विभ्रमावेगयोरेषा संभ्रमेऽपि प्रवर्तते॥
विप्रदासः

भ्रान्तिः
एवमेवेदमिति सा वस्तुभावविरोधिनी।
व्यभिचारनिमित्तोऽर्थो भ्रान्तिरस्त्यपि वस्तुनि॥
भावविवेकः

—सन्ध्यन्तरम्
भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं प्रसङ्गस्याविनिश्चयात्।
यथा—वेण्यां भानुमतीस्वप्नस्यानिश्चयाद्दुर्योधनस्य विपरीतज्ञानं भ्रान्तिः। सिंगः

भ्रान्तिर्भ्रमः। यथा—वेण्यां युधिष्ठिरस्य भीम एव दुर्योधनबुद्धिः। सागरः

भ्रामितम्—जङ्घा
भ्रामितं मण्डलभ्रान्त्या वाद्ये डमरुकाभिधे।
ज्यायनः

भ्रुकुटी—भ्रूः
भ्रुवोरत्यर्थमुत्क्षेपाद्भ्रुकुटी सा भवेत्क्रुधि।
वेमः

सूक्ष्मरन्ध्रविलोके च सूर्यबिम्बनिरीक्षणे।
अतिक्रोधे प्रयोक्तव्ये भ्रुकुटीसंज्ञिते भ्रुवौ॥
सोमेश्वरः

भ्रूः
भ्रूभेदानधुना ब्रूमस्तत्र या सहजा ततः।
उत्क्षिप्ता रेचिता चैव पतिता कुञ्चिता तथा।
भ्रुकुटी चतुरा चेति सप्तधा भ्रूरुदीरिता॥
वेमः

उत्क्षिप्ता पतिता चैव भ्रुकुट्या सहिता तथा।
चतुरा कुञ्चनोपेता स्फुरिता सहजाऽपि च॥
सोमेश्वरः

म

म—स्वरः

म—मध्यमस्वरः

मकरः—हस्तः

उपर्युपरि विन्यस्तौ यत्रान्योन्यमधोमुखौ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ पताकाख्यौ करौ स मकरः करः॥

स नक्रमकरादीनां क्रव्याद्द्वीपिनामपि।
सिंहादीनामभिनये नदीपूरस्य चेष्यते॥

शार्ङ्गः

परस्परोपरिन्यस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधस्तलौ।
पताकौ यत्र स करो मकरः परिकीर्तितः॥
क्रमात्पार्श्वद्वये तिर्यक् स्फाले स्फाले प्रसारितः।
स करो मत्स्यगमनाभिनये विनियुज्यते॥
मृगेन्द्रव्याघ्रमकरनक्रादीनां निरूपणे।
तत्तन्नृत्तानुसारेण विवृताग्रः प्रयुज्यते॥
वक्षोदेशात्पुरो गच्छन् विप्रकीर्णचलाङ्गुलिः।
सरित्प्रवाहाभिनये स करो विनियुज्यते॥

वेमः

मकरकशीर्षा—ध्रुवावृत्तम्

गुरुयुगमन्ते यदिपरमस्याः इह कथिता सा मकरकशीर्षा।
(उदा) इह सिसिरम्मि (छाया) इह शिशिरे।

भरतः

मकरन्दः—गीतालङ्कारः (अटतालभेदः)

राजतालाभिधाने तु लघुर्द्रुतौ लघुस्ततः।
अनेन तु समायुक्तो मकरन्दोऽद्रुतालकः॥

सङ्गीतसारः

—देशीतालः

मकरन्दाह्वये ताले द्रुतौ द्वौ लत्रयं गुरुः।
० ० । । । ऽ

वेमः

दौलौलो मकरन्दः।
० ० । । ।

शार्ङ्गः

मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लत्रयं च गुरुस्ततः।
० ० । । । ऽ

नन्दी

मकरन्दोडुपम्—देशीनृत्तम्

दो लौलो मकरन्दकः।
तालेनानेन विहितं मकरन्दोडुपं बुधैः॥

वेदः

मकरवर्तना

करौ मकरनामा चेत्पुरतः पार्श्वयोस्तथा।
व्यावर्तितो बहिश्चान्तस्तदा मकरवर्तना॥

अशोकः

मकरशीला—स्त्री

स्थूलशीर्षाञ्चितग्रीवा दारितास्या महास्वना।
ज्ञेया मकरसत्त्वा तु क्रूरा मत्स्यगुणैर्युता॥

भरतः

मकरहस्तः

पूर्वोक्ताञ्जलिहस्ते तु तत्राङ्गुष्ठौ कनिष्ठिके।
श्लिष्टे प्रसारिते चापि क्रमाद्झषकरो भवेत्॥
कोहलस्य मते प्रोक्तो मकारार्थे नियुज्यते।

शृङ्गारः

मकरिका—शिरोभूषणम्

मकरपत्रं नाम।

मखाभिनयः

नतलाङ्गूलहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

मखाहस्तः—(शारावाकृतिर्मखा)

काङ्गूलो हस्तविधृतस्ततो लाङ्गूलमिष्यते।
मखार्थे भार्गवेणासौ कल्पितो बहुधीमता॥

शृङ्गारः

मङ्गलम्—रञ्जनगुणः

शुभवार्युतं गीतं शुद्धपञ्चमनिर्मितम्।
विवाहाद्युत्सवे गेयं मङ्गलं महिलाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

शुद्धपञ्चममिति ग्रामरागभेद उच्यते।

मङ्गलः—प्रबन्धः

लक्ष्यते मङ्गलश्चाथ मङ्गलच्छन्दसा युतः।
विलम्बितलयैराढ्यमुत्सवेषु च गीयते॥

हरिपालः

मङ्गलं घोटरागे वा कैशिक्यां मङ्गलैः पदैः।
विलम्बितलये गेयं मङ्गलच्छन्दसाऽथवा।
भगणाः पञ्च विज्ञेया मङ्गलाख्ये पदं प्रति॥

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

कुम्भः

मङ्गलो भेन। ऽ । ।

—वर्णालङ्कारः

नागपाशो द्विद्विरुक्तो द्विस्वरश्रान्तिमे यदि ।
गाने तदा मङ्गलोऽयं मतङ्गमुनिसम्मतम् ॥

यथा— सरिगमसरिगमसरि सरिगम रिगमगरिगमपरिगरि-गमप इत्यादि । अवरोहणमप्यूह्यम् । उभावपि मङ्गल एव । तालानुगतत्वेनालङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

गुरुर्लघुद्वयं यत्र भ्रङ्गतालस्स कथ्यते ।
मङ्गलो मठ्यकस्तेन रसे चाद्भुतसंज्ञके ॥

संगीतसारः

मङ्गलकोशः—मेलरागः

धैवतोद्ग्राहधांशान्तो गौरीमेलसमुद्भवः ।
रागो मङ्गलकोशाख्यो धनी यत्र समन्वितौ ॥

सर्वदा गेयः । अहोबिलः

मङ्गलकौशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स म ग म प म ग म.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मङ्गलकौशिकारागध्यानम्

अस्या मङ्गलकैशिकी मङ्गलकौशिकीति च नामनी दृश्येते ।

कुसुमाञ्जलिना सम्यक् भसितां हरिसन्निधौ ।
नीलाङ्गीं श्वेतचेलां तां भजे मङ्गलकौशिकाम् ॥

रागसागरः

मङ्गलाचारः—प्रबन्धः

रचितो यस्तु गद्येन पद्येनापि द्वयेन वा ।
स स्वरो मङ्गलाचारो निस्सारूः कैशिकीयुतः ॥

श्रीकण्ठः

सुमङ्गल पदोपेतैः शुभैर्वाक्यैर्मनोरमैः ।
कैशिक्या बोट्टरागेण गेयं मङ्गलगीतकम् ॥

सोमेश्वरः

चतुषष्ट्या विरचितो मध्ये मध्ये स्वराश्रितः ।
झंपातालेन संयुक्तः कैशिकीरागभूषितः ॥

एवं स्यान्मङ्गलाचारः । हरिपालः

मङ्गलाभिनयः—देशीतालः

मङ्गलाभिनये गोलौ निःशब्दं च गुरुद्वयम् ।
S ॥ S S वेमः

मञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

✓**मञ्जीरकः**—तालवाद्यम्

विस्तारतः स्याच्चतुरङ्गुलोऽत्र मञ्जीरकस्तालसमानसंस्थः ।
कुरङ्गशृङ्गोचितकोणकेन वामेन हस्तेन च वाद्यतेऽसौ ॥

कुम्भः

मञ्जीरशिञ्जितम्—पादमणिः

तलेनाङ्गुलिपृष्ठेन पार्ष्णिना च क्रमान्महीम् ।
एकोऽङ्घ्रिस्ताडयेदन्यं पादौ घातद्वयान्तरे ॥
तलेन ताडयेद्भूमिं निजं पार्श्वं व्रजेद्यदि ।
राजवेश्याभुजङ्गेन प्रोक्तं मञ्जीरशिञ्जितम् ॥

वेमः

मञ्जुकल्याणी—रागः (सङ्कीर्णः)

वारस्याख्या नाटकर्णाटकेभ्यः
संभूतेयं मञ्जुकल्याणिकाख्या ॥

नारायणः

मञ्जुघोषा—मेलरागः

श्रीरागमेलसंभूता गस्वरेण विवर्जिता ।
मञ्जुघोषा धपूर्वा स्यादारोहे त्यक्तनिस्वरा ॥

सायं गेया । अहोबिलः

मञ्जुलः—देशीतालः

मञ्जुलः पूर्वलो गुरुः ।
। S लक्ष्मणः

मठः—देशीतालः

मठे लघुद्वयं गश्च निःशब्दं लचतुष्टयम् ।
। । S ॥॥ वेमः

स्याच्चतुर्लघु निःशब्दम् ।
। । S +

यद्वा भाद्धावशब्दकौ ।
S । । S + शार्ङ्गः

मट्टतालः—देशीतालः

गुरुर्लघु गुरुश्चात्र व्यवहारे तु दृश्यते ।
S । S सोमराजः

मट्ठिका—देशीतालः

मट्ठिकायां विधातव्या गुरुर्बिन्दुप्लुताः क्रमात् ।
S o o Ś
सासारी गामापा जग

मठ्यः—ध्रुवालङ्कारः

मठ्यतालनिबद्धो यः स मठ्य इति कीर्तितः।
मठ्यताले ध्रुवस्त्वादावक्षरद्वयसम्मितः ॥

ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसम्मितौ ।
आहत्य मठ्यतालोऽयं दशाक्षरमितः स्मृतः ॥

सरिगरिसरिसरिगम, रिगमगरिसरिगमप । वेङ्कटमखी

मठ्यः—ध्रुवतालः

मठ्यताले ध्रुवस्त्वादौ अक्षरद्वयसम्मितः ।
ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसम्मितौ ।
आहत्य मठ्यतालोऽयं दशाक्षरमितः स्मृतः ॥

वेङ्कटमखी

मठ्यकः

मठ्यकः, मण्ठकः, मठ्यः, मठः, मण्ठः इत्याद्विभिरूपैरयं शब्दो दृश्यते ।

मणिकुम्भकः—देशीतालः

तगणो द्वयं गश्च नद्वयं च गुरुर्लघुः ।
प्लुतश्चेति क्रमाद्यत्र स ताले मणिकुम्भकः ॥

४०½ मात्राः तालप्रस्तारः

मणिकुल्या—श्रव्यकाव्यम्

मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु ।
पश्चात्प्रकाशते सा मणिकुल्या मत्स्यहसितादि ॥

भोजः

—नृत्तरूपकम्

मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु ।
पश्चात्प्रकाश्यते या सा मणिकुल्यापि मल्लिका ज्ञेया ॥

शिष्टं मल्लिकाशब्दे द्रष्टव्यम् । शारदातनयः

मणिगणनिकरः—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु चरणविधौ, लघुवसुगणकमिदम् ।
भवति हि खलु बृहती , मणिगणनिकरकृता ॥

भरतः

अष्टौ द्रुता गुरुश्चान्ते ऽयश्रजा मणिमालिका।
नायिकासु प्रयोक्तव्या रसरागौ च पूर्ववत् ॥

बहुगणकुसुमवती। नान्यः

पूर्ववदिति । अविचालितावत् ।
शृङ्गारो रसः । मालवकैशिको रागः ॥

मणिबन्धः

आकुञ्चितो निकुञ्चश्च भ्रमितश्च समस्तथा ।
चतुर्धा मणिबन्धोऽथ नामतः कथितो मया ॥

सोमेश्वरः

निकुञ्चाकुञ्चितौ स्यातां चलश्च भ्रमितस्समः ।
एवं पञ्चविधो धीरैर्मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥

अशोकः

मणिबन्धगतागतम्—चालकः

एकस्य मणिबन्धे तु विलुठन्नपरः करः।
अन्तर्बहिर्मुसलकैः स्थायं स्थायं गतागतम् ।
(कथितं वेमभूपेन) मणिबन्धगतागतम् ॥

वेमः

मणिबन्धासिकर्षणम्—चालकः

द्विगुणालुठितावंसपर्यन्तेऽञ्चितकूर्परौ ।
करौ ततः परं कृत्वा कूर्परस्वस्तिकान्वितौ ॥

तथैव लोलयित्वांसौ करं तत्रोपरि स्थितम् ।
विधाय मुष्टिरूपेण त्वरया तन्निवेशयेत् ॥

करेऽन्यस्मिन्विलुठति ऽयत्नभावमुपेयुषि ।
भ्रमयेन्मण्डलावृत्या पार्श्वयोरपरं करम् ॥

तथैव मुष्टिहस्तस्य संक्षेपो प्रविलासितः ।
क्रियते चेत्तदाचष्ट मणिबन्धासिकर्षणम् ॥

वेमः

मणिमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म प ध प म रि ग म ग स .

मत्र

मणिमण्डनम्—कर्णभूषणम्

एवं बहिष्टमु यन्मध्ये वज्रैश्च भूषितम् ।
मध्ये माणिक्यसंयुक्तं मणिमण्डनमुच्यते॥

सोमेश्वरः

मणिरङ्गु—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मत्र

मणिवान्—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प ध म ग रि स .

मत्र

मण्ठः—प्रबन्धः

विलम्बितो द्रुतश्चेति तथैवातिविलम्बितः ।
त्रिधा भवेदयं मण्ठो मण्ठतालेन गीयते ॥
नेतृनामाङ्किताभोगो यो भवेत्सविलम्बितः ।
द्रुतो द्रुतेन तालेन गेयो मण्ठश्च नामनि ॥

हरिपालः

मण्ठकः—गीतालङ्कारः

उद्ग्राहो ध्रुवपदः स्यादाभोगस्तदनन्तरम्।
त्रियमस्त्रिविधो ज्ञेयो मण्ठकस्य विचक्षणैः ॥
जयप्रियः कलापश्च कमलस्सुन्दरस्तथा ।
वल्लभो मङ्गलश्चेति षडेते मण्ठकाः स्मृताः ॥

संगीतसारः

मण्ठिका—देशीतालः

मण्ठिका लौ द्रुतद्वन्द्वं । । । ० ० मदनः

मण्डनः—प्रबन्धः

अलङ्कारैर्निबद्धो यः प्रसन्नादिपुरस्सरैः ।
उपमाभिश्च बह्वीभिः मण्डितो मण्डनो भवेत् ॥

हरिपालः

काव्यजैर्गीतसंभूतैर्योऽलङ्कारैर्विरच्यते ।
अलङ्कारभवो यस्मात् तस्मात्प्रोक्तस्तु मण्डनः ॥
गीतालङ्कारमार्गेण गीतमप्युपलक्षितम् ।
उपमाद्यैरलङ्कारैर्गीते न्यस्य पदावलिम् ।
यत्र गायति गीतज्ञः स भवेन्मण्डनाभिधः ॥

सोमेश्वरः

मण्डलम्

त्रिभिश्चतुर्भिर्वा खण्डैर्मण्डलं पण्डितैस्स्मृतम् ।

वेमः

—स्थानकम्

एकतालान्तरौ पादौ त्र्यश्रपक्षस्थितौ भुवि ।
ऊरुनिषण्णौ गगने सार्धतालद्वयान्तरे ॥
धरण्याः कटितुल्यं च स्यातां द्वे जानुनी अपि ।
यत्रैतन्मण्डलं नाम स्थानं वासवदैवतम् ॥
चतुस्तालान्तरावत्र चरणौ केचिदूचिरे ।
प्रयोगो वज्रचापादेः तथा वारणवाहने ।
तार्क्ष्यादिवीक्षणे चास्य विनियोगं विदुर्बुधाः ॥

विप्रदासः

मण्डलगतिः—बाहुः

सर्वतो भ्रमणाद्यस्स्यात् स मण्डलगतिर्भुजः ।
भ्रमणे तु गदाखङ्गाद्यायुधानां प्रकीर्तिता ॥

अशोकः

मण्डलभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे स्थानके च प्रसृतौ च पताककौ ।
पार्श्वयोर्वामशिखरं हृदि दक्षं पुरः पुनः ॥
त्रिपताकं करं कृत्वा दक्षमूर्ध्वकटीसमम् ।
पादं प्रसारयेदग्रे दक्षिणावर्ततो भ्रमेत् ॥
मण्डलभ्रमरी सा स्यादुदिता हनुमन्मते ।

वेदः

मण्डलस्वस्तिकम्—करणम्

स्वस्तिकौ तु करौ कृत्वा प्राङ्मुखोर्ध्वतलौ समौ ।
तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तत् ॥

भरतः

चतुरस्रौ करौ कृत्वा विदधद्विच्यवां ततः ।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वमूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ॥
विधाय स्वस्तिकौ कुर्योदत्र स्थाने च मण्डलम् ।
मण्डलस्वस्तिकं तत्स्यात्प्रसिद्धार्थावलोकने ॥

शार्ङ्गदेवः

चारीं तु विच्यवां कृत्वा चतुरस्रौ करौ ततः ।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वमूर्ध्वमण्डलिहस्तकौ ॥
प्रयुज्य स्वस्तिकौ यत्र कुर्यात्स्थाने तु मण्डलम् ।
मण्डलस्वस्तिकमिदं प्रसिद्धार्थनिरीक्षणे ॥

अशोकः

विलासपरिसंख्याने प्रत्यक्षेऽर्थे भवेदिदम् ।

ज्यायनः

मण्डला—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः । अनूपः

मण्डलाग्रम्—चालकः

एकस्मिन् लुठिते हस्ते पूर्वोक्तस्थानगामिनी ।
अन्यः करो मुष्टिरूपे विलुठ ऊर्ध्वमार्जवात् ॥
ततस्तथैव पर्यायात्पार्श्वयोश्च गतागतः ।
किञ्चित्पार्श्वात्समानीतः पुरतोऽपि प्रसारितः ।
एवं पाण्योस्तु पर्यायात्क्रिया चेन्मण्डलाग्रकाम् ॥

वेमः

मण्डलाभरणम्—चालकः

पर्यायात्पार्श्वयोर्यत्राभ्यन्तराविद्धकर्मणि ।
प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां आलोलयेते भुजौ क्रमात् ।
मण्डलाभरणं प्राह तत्सञ्ज्ञामधनञ्जयः ॥

वेमः

मण्डलानि

चमत्काराय चारीणामानुपूर्व्येण या क्रिया।
तन्मण्डलमिति प्रोक्तमखण्डमतिशालिभिः॥
भौममाकाशिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं भवेत्।
प्राचुर्याद्भौमचारीणां भौममण्डलमुच्यते॥
आकाशचारीबाहुल्यादाकाशिकमिति स्मृतम्।
भौमाकाशिकभेदानामुद्देशोऽत्र विधीयते॥
भ्रमरं च नद्यावर्तमास्कन्दितमथाड्डितम्।
समोत्सरितमत्यर्थमेलकाक्रीडितं तथा॥
शकटास्यं पिष्टकुट्टं ततश्चापगताभिधम्।
भौमानि मण्डलानीति दशोद्दिष्टान्यनुक्रमात्॥
अतिक्रान्तं दण्डपादं क्रान्तं च विहृतं तथा।
सूचीविद्धं वामविद्धं तदा ललितसञ्चरम्॥
विचित्रं ललितं चैव ततश्चालातमित्यपि।
एतान्याकाशिकानि स्युः मण्डलानि दश क्रमात्॥

अशोकः

भौमाकाशिकचारीणां प्राचुर्यान्मण्डलान्यपि।
भौमान्याकाशिकानीति व्यपदेशं प्रपेदिरे॥
एतेषां विनियोगश्च विज्ञेयः शस्त्रमोक्षणे।
नभोभवानां प्राधान्यं ज्ञेयं युद्धपरिक्रमे॥
चारीवाम्लातचरणवक्षश्चारी विवक्षया।
चारीणां न्यूनताधिक्यं न दूषयति मण्डलम्॥

विप्रदासः

मिथो योजनयोग्यानां चारीणां निचयेन तु।
अन्यान्यप्येवमूह्यन्तां मण्डलान्यनया दिशा॥
यत्सजातीयचारीणां समुदायेन जायते।
तन्मण्डलं समं प्रोक्तमाचार्यैर्नृत्तवेदिभिः॥
न्यायप्रचारयुक्तानि मण्डलान्यखिलानि च।
विधिनैव प्रयुञ्जीत तानि नृत्ते यथोचितैः।
शोभान्वितैर्नृत्तहस्तैरन्वितानि प्रयोजयेत्॥

वेमः

मण्डिभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे मध्यमं चेत्पताकौ प्रसृतौ यदि।
पार्श्वदेशे शिरस्यूर्ध्वमल्पपक्षो विधीयते॥
दक्षिणः शिखरः स्वान्ते दक्षिणं गुल्फमेव तु।
वामजानुशिरस्यूर्ध्वे स्थाप्य दक्षिणतो भ्रमेत्॥
मण्डिभ्रमरिका प्रोक्ता तण्डुना कोहलेन च।

स्वान्ते। हृदये।

वेदः

मण्डिका

सव्यापसव्यतो यत्र वामं तदितरं तथा।
जानुसत्वरमापात्य भुजङ्गी स्थापयेद्यदा।
मण्डिका सा तदा प्रोक्ता शाकमल्लेन भूभुजा॥

अशोकः

सव्ये तदितरे भागे वामे वामेतरं यदि।
आपातयेद्द्रुतं जानु सवेगं चरणौ भुवि।
विदधाति तदा प्रोक्ता मण्डिका नृत्यकोविदैः॥

कुम्भः

मण्डीडका

षोडशाङ्गुलदीर्घा स्यान्मुखे चाष्टाङ्गुलान्तरा।
मध्यप्रदेशे कर्तव्या षोडशाङ्गुलवेष्टना॥
शेषं लक्ष्म हुडुक्कावत्कच्छार्गलविवर्जितम्।
पाटाक्षरं हुडुक्कावन्मण्डीडकासु कल्पितम्॥
मण्डलीमध्यरज्जुं च वामहस्तेन पीडयेत्।
सव्यजानुगतं वक्त्रं सव्यहस्तेन वादयेत्॥
शक्तिदैवतपूजायां चर्यागानविधौ तदा।
वादनीया प्रयत्नेन मण्डीडका विचक्षणैः॥

सोमेश्वरः

मण्डूकी—गतिः

कराभ्यां शिखरं धृत्वा किञ्चित्सिंहीसमा गतिः।
मण्डूकगतिरित्येषा प्रसिद्धा भरतागमे॥

नाट्यदर्पणे

मतङ्गकिन्नरी

तिस्रः किन्नरवीणास्स्युर्बृहद्देशीसमाश्रिताः।
बृहती मध्यमा लघ्वीत्यथासां लक्षणं ब्रुवे॥
अष्टाङ्गुलं निस्तुषैस्स्यात्पङ्क्तिस्तिर्यग्यवोदरैः।
पञ्चाशदङ्गुलो दैर्घ्ये परिणाहे षडङ्गुलः॥
वैणवः खादिरो वाऽथ रक्तचन्दनजोऽथवा।
कांस्यजो वा भवेद्दण्डो ऋजुः श्लक्ष्णो व्रणोज्झितः॥
दण्डमाने दधद्गर्भे सुषिरं पृथुलं समम्।
शाकजः ककुभस्तस्य दण्डो दैर्घ्ये षडङ्गुलः॥
ककुभस्य शिरस्तस्य दीर्घं स्याच्चतुरङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलविस्तारमुच्छ्राये द्व्यङ्गुलम्मतम्॥
ककुभस्य तु दण्डं तु वीणादण्डान्तरे क्रियेत्।
परिशेषश्च दण्डान्तः तावान् याति विशेषिते॥

ककुभस्य शिरोमध्यवीणा दण्डान्तमध्यतः ।
तन्त्री भागस्तुरीयांशोऽधिकस्त्र्यङ्गुलको भवेत् ॥

विदध्यात्काकुभे मूर्ध्नि श्लक्ष्णां कूर्मवदुन्नताम् ।
परितोऽर्धाङ्गुलन्यूनां पत्रिकामायसीं समाम् ॥

नादातिशयसिद्ध्यर्थं वीणावादनकोविदः ॥
सार्धाङ्गुलद्वयं त्यक्त्वा वीणादण्डस्य मूर्धतः ॥

अर्धाङ्गुलपरीणाहं विदध्यात् सुषिरं ततः ।
अधस्तात्तिर्यगपरं रन्ध्रं सोऽभयतो मुखम् ॥

अधस्तादूर्ध्वरंध्रस्य सार्धत्र्यङ्गुलके भवेत् ।
मेरुः सगलरन्ध्रेण कर्तर्या वान्वितो भवेत् ॥

मेरुरंध्रस्य वीणाया दण्डस्य च तथान्तरम् ॥
त्र्यङ्गुलं सयवं ज्ञेयं मेरुरङ्गुलमुच्छ्रितः ।
सार्धाङ्गुलान्तरे शङ्कुः स्थिरो मेरोः पुरो भवेत् ॥

अत्र तिर्यग्भवेद्रन्ध्रं चलशङ्कुवदायतम् ।
सिंधूरेणाथवा वस्त्रकज्जलेनाथवा युतम् ॥

श्लक्ष्णेष्टकायाश्चूर्णेन मर्दयन्मदनं घनम् ।
विमिश्रास्तेन कर्तव्यास्सारिकास्स्युश्चतुर्दश ॥

अष्टादशाथवा दण्डपृष्ठे न्यस्ता यथायथम् ।
ताश्चतस्रो निवेश्यास्तु तारसप्तकसिद्धये ॥

मंद्रसप्तकसिद्धार्थं सारीद्वन्द्वं परे जगुः ।
एवं त्रिस्थानसंशुद्धरागव्याप्तिर्भवेदिह ॥

आमन्द्रसप्तकान्मध्यसप्तकावधि युक्तितः ।
सार्धाङ्गुलपरीणाहास्तथा सार्धाङ्गुलायताः ॥

गृध्रवक्षोऽस्थिनलिका यद्वा तच्चरणास्थिजा ।
आयस्यः कांस्यमय्यो वा नलिकास्सारिका मताः ॥

मौलोर्ध्वतन्त्रिकापार्श्वतन्त्र्यौ द्वे षड्जगे यदि ।
ह्रस्वा पञ्चमगा चेत्स्यात् षड्जग्रामो भवेदयम् ॥

ऊर्ध्वतन्त्री यदि भवेन्मध्यमस्वरयोगिनी ।
तत्पार्श्वे तन्त्रिकाद्वन्द्वं षड्जमध्यमगं यदि ॥

मध्यमग्रामगा ज्ञेया तदेयं किंनरी बुधैः ।
येन येन स्वरेणैवं योगस्तन्त्र्याः प्रतन्यते ॥

सारणाभेदमाश्रित्य सा स्यात्तत्तत्स्वराह्वया ।
तां तां चामूर्छनामस्यामभ्यसेत्तद्विदग्रणीः ॥

स्वस्थाने प्रकृतीकृत्य षड्जस्वश्रुतिपेशलम् ।
स्वरप्रबन्धना स्थाप्या दण्डपृष्ठेऽथ सारिकाः ।
तास्विष्टरागं निपुणमालपेत्स्वच्छमानसः ॥ कुम्भः

मतङ्गः

बृहद्देशीकर्ता । क्रै. प. ६०० वर्षकाले आसीदिति केवलमूह्यं वर्तते । सर्वैरपि सङ्गीतशास्त्रकर्तृभिः प्रामाणत्वेनायमादृतः । विषयपरामर्शे अस्य कौशलं सर्वानतिरिच्यते ।

मतिः—चित्ताभिनयः

अनेकशास्त्रपठनादर्थनिर्धारणं मतिः ।
हृदये मुकुलं बध्वा तिर्यक्स्तश्चतुरः करः ॥

तस्मिन् हंसास्यचलनान्मुखस्थाने तथैव च ।
हंसास्यं श्रोत्रभागे तु सूची स्यान्मतिरूपणे ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

नानाशास्त्रविचिन्तनोहापोहादयो विभावाः । शिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदादयोऽनुभावाः ॥

भरतः

मतिस्तत्वगता बुद्धिरदुष्टा शिष्टसम्मता ।
सापि निष्पद्यते लोके शास्त्रादेस्तत्त्वसंपदा ।
तत्राभान्ति गुणोत्कर्षसदसच्चिन्तनादयः ॥
अनुभावाः । सर्वेश्वरः

मत्तकोकिलः—मेलरागः (हरिकम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि ध स .
(अव) स ध नि ध प रि स .

मज

मत्तकोकिलावीणा

मत्तकोकिलवीणाथ स्वरमण्डलसंज्ञिका ।
लोकशास्त्रानुसारेण लक्ष्यतेऽत्र समासतः ॥

सार्धहस्तमितामलं प्रथमां परिकल्पयेत् ।
एतश्चास्य तृतीयांशन्यूना दैर्घ्ये तृतीयका ॥

अथान्यापदिकास्तिस्रा आयामेष्टादशाङ्गुला ।
समाना दोषरहिता कार्या पञ्चाङ्गुलोच्छ्रया ॥

तत्राद्या सार्धहस्ता स्याद्द्वितीया हस्तमात्रिका ।
दक्षिणोत्तरमूलाग्रा विलसौ चैतयोर्द्वयोः ॥

मध्येन्यस्यानु पट्टिका .... ।
दशाङ्गुलानि संत्यज्य पूर्वापरमुखीतु सा ॥

दीर्घा तुर्या पट्टिका स्यादन्तरा च लघीयसी ।
ईशानाग्र्याग्रयोस्स्यादन्तरं यदिह द्वयोः ॥

तत्राल्पपट्टिका कार्या पूर्वपट्टिकया समा ।
उत्सेधपिण्डयोरेका परे त्वीशान कोणगाम् ॥

वदन्ति पट्टिकामस्याः पार्श्वे स्यात्पट्टिकान्तरम् ।
तदन्तरेङ्गुलद्वंद्वात्तिर्यगीशानकोणगाम् ॥

एवं यन्त्र यथा श्लक्ष्णा समं स्यात् श्लिष्टसंधिकम् ।
संयोज्यानि तथाकाष्ठान्यस्य भागं दशाङ्गुलम् ॥

चर्मणा मुद्रयेच्छेषं यन्त्रमाच्छादयेद्दृढम् ।
श्लक्ष्णकाष्ठेन यन्त्रस्य या तिर्यक्पट्टिका स्थिता ॥

दिश्युत्तरस्यां या चास्याः पट्टिकापार्श्वतो गता ।
तस्या रंध्राणि कुर्वीत विद्वान् द्वाविंशति तथा ॥

यत्र च स्यादधोरन्ध्रपंक्तिमध्यगतं तथा ।
ऊर्ध्वपंक्तिस्थरन्ध्रं स्यादेकस्यामेव वा बुधः ॥

कुर्यात् द्वाविंशति रन्ध्रान्येषु रन्ध्रेष्वनुक्रमात् ।
हेमादिधातुजान्वापि गजदन्तमयानथ ।
विचित्रान्दारवान्वापि कुर्याच्छंकून् यदृच्छया ॥

द्वयोः पट्टिकयोर्युक्ता कश्चिद्द्वे अपि पट्टिके ।
स्यातामीशानकोणान्ते सत्र दक्षिणतः स्थिता ॥

पट्टिकाद्वयमूलस्पृक् पट्टिकाया बहिः पुनः ।
अस्या भागेऽङ्गुलमितं दण्डं कुर्याद्विचक्षणः ॥

विस्तारे च तथायामे पट्टिकासंमितं सुधीः ।
तस्मिन् दण्डे प्रकुर्वीत रन्ध्रद्वाविंशतिं क्रमात् ॥

सप्त षड्वा पत्रिकास्स्युरत्र यन्त्रानुसारतः ।
रन्ध्रमानं यवार्धं स्यात्तेषां प्रथमसप्तके ॥

रन्ध्राणां कल्पयेद्धीमान् सार्धद्वियवमंतरम् ।
द्वितिये त्रियवं सार्धं त्रियवं तु तृतीयके ॥

अथवानुगुणं रागनिष्पत्तेरन्तरं मतम् ।
समा श्लक्ष्णा घना नातिस्थूलसूक्ष्मदृढा अपि ॥

पट्टसूत्रमयीस्तन्त्रीर्विद्वानेषु प्रकल्पयेत् ।
तासां प्रान्तान्तरं धीमान् बध्नीयाच्छङ्कुषु क्रमात् ॥

तत्र या उत्तरास्सप्त तन्त्र्यस्तारास्स्मृतास्तु ताः ।
मध्यस्थानगता मध्या मन्द्रास्तासामधस्थिताः ॥

द्वाविंशतितमा यातु सर्वाधस्थितया स्थिता ।
सनादरन्ध्रपूर्त्यर्थं ख्यातानुरणनात्मिका ॥

वाद्यादिवादनं चास्यामेकतन्त्रीवदीरितम् ।
निर्दोषशाकजं वाथ श्रीपर्णीदारुसंभवम् ॥

केचिदेतादृशी यन्त्रे काष्ठेनैकेन वर्ण्यते ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्ये त्वायामे सार्धहस्तकम् ॥

सुन्दरं काष्ठमापाद्यमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् ।
एतत्काष्ठं तथातक्ष्यं यथा हीयेत दैर्घ्यतः ॥

तृतीयांशं परित्यज्य रुद्रकोणान्तमेव वा ।
यां योदग्दिगवस्थास्य काष्ठस्येशान कोणतः ॥

द्वित्राङ्गुलिमितोधस्ताद्यत्र भागो नवा भवेत् ।
दशाङ्गुलानि संत्यज्य दक्षिणादर्धभागतः ॥

यथास्याः परितः पिण्डं मानमर्धाङ्गुलोन्नतम् ।
अङ्गुलं समन्विष्यन् विदधीत खनितं तथा ॥

दशाङ्गुलमितो भागो यः परो दारुणोऽस्य च ।
खनिं कृत्वोपरि दृढं चर्मणा मुद्रयेदिदम् ॥

अङ्गुलोत्सेधपार्श्वं च विधायैतदधोमुखम् ।
कल्पयेदुक्तया रीत्या रागवाद्यादिवादनम् ॥

सार्धहस्तमितान्मानान्न परं मानमिष्यते ।
अर्वाग्वार्धकरादेतत् मानं नो कल्पयेत्क्वचित् ॥

एतयोर्मानयोर्मध्ये यथेष्टं मानकल्पना ।
प्रकृतित्वादिहान्यासां वीणानामेकतन्त्रिका ॥

तदङ्गसर्ववीणानां मुख्येयं मत्तकोकिला ।
अन्याः प्रत्यङ्गमेतस्यास्त्रिस्थानेषु यत् स्फुटम् ॥

यथास्थमस्यां भासन्ते स्वरास्सप्तापि तद्विदाम् ।
षड्विधैः करणैरेतां चिन्तयन्तस्समेत्य ताम् ॥
उपरञ्जकतामस्याः प्रयान्ति सकला अपि ॥ कुम्भः

मत्तकोकिलायां हस्तव्यापाराः

मत्तकोकिलवीणायामेतद्धात्वादिवादनम् ।
एकतन्त्र्यादिवीणासु यथायोगमवस्थितम् ॥

यद्यपि स्यादेकतन्त्रीवीणानां प्रकृतिः परा ।
तथाप्यत्रोपदिष्टत्वात्तत्रेदमपदिश्यते ॥

यदेकतन्त्र्यां निर्दिष्टं तद्वेणुकुलादिषु ।
वंशेष्वप्येतदिच्छन्ति वांशिका ये सुशिक्षिताः ॥ कुम्भः

मत्तगजविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्

ऋषभमत्तगजविलसितमेवेदम् ।

मत्तचेष्टितम्—ध्रुवावृत्तम्

यदा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चमं लघु ।
तदा तु मत्तचेष्टितं वदन्ति खञ्जकं बुधाः ॥
वणं पगीद छपदं उवेदि एस कोकिला। वनं प्रगीतषट्पदं उपत्यैषा कोकिला । भरतः

—अष्टाक्षरच्छन्दः

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव वा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥

विलम्बिताकुलालकं । जरलगाः ।

भरतः

मत्तमयूरः—देशीतालः

ततो मत्तमयूराख्ये लपौ लौ द्वौ गुरू स्मृतौ ।
। ऽ । । ऽ ऽ

लक्ष्मणः

मत्तमयूरकम्—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

मतयसगाः ।

भरतः

मत्तमातङ्गगामि—नृत्तकरणम्

स्थानकं मण्डलं यत्र मयूराख्यपताककौ ।
कम्पितं कं हता दृष्टिः चारी च करिगामिनी ।
यत्रैवं क्रियते नृत्तं मत्तमातङ्गगामि तत् ॥

कं-शिरः ।

नन्दी

मत्तल्ली—चारी

जङ्घा स्वस्तिकसंयुक्ता यर्धं त्र्यस्त्रङ्कुवा तदा ।
अशेषतलसंस्पृष्टधरणी चरणौ यदा ॥

घूर्णितावपसर्पेतामथवा चोपसर्पतः ।
उद्वेष्टितापविद्धौ च विधीयेत करावुभौ ॥

तदा चारी निगदिता मत्तल्ली तरुणी मदे ।

वेमः

मत्तल्लिका—नृत्तरूपकम्

यत्रामुद्राख्यं स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहः साऽपि हि मत्तल्लिका भवति ॥

क्षुद्रकथा मत्तल्ली येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।
गोरोचने च कार्याऽनङ्गवती भावरसविद्धा ॥

मल्लिकाभोगशृङ्गारा कैशिकीवृत्तिमन्थरा ।
एकद्वयङ्कसमाश्लिष्टविदूषकविटक्रिया ॥

माधा द्विपथकोपेता रम्या रासकतालयुक् ।
अनालक्ष्यकथापूर्वं पश्चादालक्ष्यवस्तुका ॥

शारदातनयः

मत्तल्लि—करणम्

घूर्णमानस्य पादस्य यत्र स्यादपसर्पणम् ।
गुल्फस्वस्तिकपर्यन्तं तत्स्यैवानुचरः करः ॥

उद्वेष्टितो नितम्बस्स्यादेष पादोऽपसर्पणे ।
अपवेष्टितमादध्यादेवमङ्गान्तरेण च ॥
क्रियैवं बहुशः प्रोक्ता तन्मत्तल्लि बुधैर्मदे ।

ज्यायनः

मत्तलीकरणं तत्स्यान्मदे वैवश्यदर्शने ।
गुल्फस्वस्तिकबन्धेन पादयोरपसर्पणम् ॥

हस्तयोर्युगपच्चैवोद्वेष्टनं चापवेष्टनम् ।
मत्तल्लिकरणं केचिदाचार्यास्संप्रचक्षते ॥

वेमः

मत्तस्खलितः—अङ्गहारः

मत्तल्लि गण्डसूचीलीनमत्तापविद्धतलसंस्फोटितकरिहस्तकटी-छिन्नानां सप्तानां करणानां प्रयोगे मत्तस्खलिताङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

मत्ता—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

यदि तु भवन्त्यन्त्ये यदि यदि दीर्घाणि ।
त्रिगुरुरिहप्रोक्ता भवति तु मत्तेयम् ॥

नयगाः

अजुवदिसत्तोपि प्रिययुवतिसार्थः । भरतः
कुसुमवतीति नामान्तरमस्या विद्यते ।

मत्ताक्रीडः—अङ्गहारः

भ्रमरनूपुरभुजङ्गत्रासितवैशाखरेचिताक्षिप्तछिन्नभ्रमरव्यंसितो-रोमण्डलनितम्बकरिहस्तककटीछिन्नानां द्वादशकरणानां प्रयोगे मत्ताक्रीडाङ्गहारः ।

मत्ताक्रीडा—ध्रुवावृत्तम्

इयं विद्युन्मालेति देवीति च कथ्यते ।
अष्टावादौ दीर्घाणिस्युर्यदि च पुनरपि हि भवति बहुलघुगणः
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति पदिपदि पुनरपि च तथा।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च विविधकविभिरपि बहुभिरुदिता
णाणा विज्जुज्जोया लोओ घणपडलनिचयजलधर समणुगदो ।
नानाविद्युद्योतालोको घनपटलनिचयजलधरसमनुगतः ।

भरत

मत्तेभावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ग रि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

भज

मत्सरा—मूर्छना

षड्जग्रामे पञ्चमी मूर्छना।
(आ) म प ध नि स रि ग.
(अव) ग रि स नि ध प म.
मत्सरीकृतेत्यपि नामान्तरमस्या दृश्यते।

पण्डितमण्डली

मत्सरीकृता—मूर्छना

मध्यमालापसरणे सा भवेन्मत्सरीकृता।
स्वरेण मध्यमेनेयं स्मृता नागाधिपेरिता॥

नान्यः

मत्सरेव मत्सरीकृता।

मत्स्यकरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

उत्प्लुतेर्मध्यमावृत्त्या कुरुते वामपार्श्वतः।
परिवृत्तिं तदा यत्र तन्मत्स्यकरणं भवेत्॥

वेमः

यद्वा कस्यापि करणस्यान्ते तु क्षितिमण्डले।
उत्तानशयितो मध्यं नितम्बोन्नतिपूर्वकम्॥
आवर्त्य वामपार्श्वेन मत्स्यवत्परिवर्त्य च।
अन्ते समुत्प्लुतिं कृत्वा पादोल्लालनया क्षणात्।
उत्तिष्ठेच्च तदपि मत्स्याख्यं करणं भवेत्॥

वेमः

मत्स्यपुटम्—स्खलत्खाडनृत्तम्

कुञ्चितस्थानके स्थित्वा हृदये शिखरद्वयम्।
ततः पताकौ प्रसृतौ पुरस्तादुत्प्लुतिः पदे॥
अन्तराले यदा स्यातां वलने मत्स्यपुच्छकम्।
नर्तकस्तु ततः कुर्यादुत्कटस्थानके स्थितिम्॥

वेदः

मत्स्यशीला—स्त्री

दीर्घपीनोन्नतोरस्का चपला नातिनिमेषिणी।
बहुभृत्या बहुसुता मत्स्यसत्त्वा जलप्रिया॥

[illegible]

मत्स्यहस्तः

करपृष्ठोपरिन्यस्तो यत्र हस्तस्त्वधोमुखः।
किञ्चित्प्रसारिताङ्गुष्ठकनिष्ठो मत्स्यनामकः।
पुरोभागे स्वयं हस्तो मत्स्यार्थस्य निरूपणे॥

विनायकः

मधुरा—श्रुतिः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः।

सुधा

मदः—व्यभिचारिभावः

मदो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते। स च त्रिविधः। पञ्चविभावश्च। तरुणमदः, मध्यमदः, अपकृष्टमदः। इति त्रिविधः।

मद्योपयोगादैश्वर्याद्विद्यया चाभिजन्मतः।
उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गान्मदः सम्पद्यते नृणाम्॥
कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चित्।
परुषवचनाभिधायी कश्चित् कश्चित् तथा स्वपिति॥
उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः।
परुषवचनाभिधायी रोदित्यपि चाधमप्रकृतिः॥
स्मितवचनमधुररागो हृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः।
सुकुमाराविद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः॥
स्खलिताघूर्णितनयनः स्रस्तव्याकुलितबाहुविक्षेपः।
कुटिलव्याविद्धगतिर्मध्यमदो मध्यमः प्रकृतिः॥
नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छर्दितहिक्काकफैः सुबीभत्सः।
गुरुसज्जमानजिह्वो निष्ठीवति चाधमप्रकृतिः॥
रङ्गे पिबतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य।
कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात्॥
सन्त्रासाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः।
उद्यस्यापि हि कार्यो मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः॥
एभिर्भावविशेषैः मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति।
यैरभ्युदयसुखैर्वाक्यैः शोकः क्षयं याति॥

अधममदे तु—निमेषोन्मेषविकारः, तारकान्तर्दर्शनं, चक्षुरधोऽवलोकनं, एते विकाराः।

भरतः

मत् शब्दार्थौ मतिर्मानः तद्दानात्खण्डनान्मदः।

शारदातनयः

—चित्राभिनयः

मदस्त्वानन्दसम्मोहमदिरासंभ्रमादिभिः।
पुरोभागे कर्तरीति चलिता मोहनार्थके।
कपित्थाङ्गुष्ठचलनं सौभाग्यार्थनिरूपणे॥
निमीलितावयदृष्टिश्च समशीर्षं तथैव च।
अधोमुखौ पताकौ द्वौ चलौ चानन्ददर्शने।
मुखस्थानेऽर्धचन्द्रस्तु बद्धश्चेन्मद्यपानके॥

विनायकः

—शृङ्गारचेष्टा

मधुपानमदप्रायः तारुण्यातिशयोद्भवः।
विकारो यो वरः स्त्रीणां तं वदन्ति मदं बुधाः॥

[illegible]

—सन्ध्यन्तरम्

मदस्तु मद्यजः।

सिंहः

मदः सुरापानप्रभवो विकारः। यथा—तमालवीथ्यङ्के- शेखरं प्रति भद्र सुरा इति चेटवाक्यम्। सागरः

यथा—कृत्यारावणे भीता किममरा: इति रावणवाक्यम्। अथवा-पाननिमित्तः मालविकाग्निमित्रे इरावत्यां मदः। भोजः

मदः

स एव स्यात्तुकूल्येन दर्शयन्नखिलं जगत्।
यत्किंचित्फलितं चास्य कुर्वन्मद उदाहृतः॥

सः। दर्पः। भावविवेकः

मद्दललक्षणम्

शुद्धसालगसङ्कीर्णा मद्दलास्त्रिविधा मताः।
शुद्धे मद्दलविस्तारः षण्णवत्यङ्गुलो भवेत्॥

शुद्धमद्दलदीर्घं स्यादूनपञ्चाशदङ्गुलम्।
शुद्धे तु मद्दलमुखे षोडशाङ्गुलमिष्यते॥

अपामार्गोत्तदाश्चतथान्मार्जनाभस्मकल्पनात्।
गोचर्मबन्धनं कार्यं सुवर्ये वलये तथा॥

द्व्याशीत्यङ्गुलाभोगसालगे मद्दलो भवेत्।
आयामस्तु तदर्धं स्यात्सालगे मद्दली तथा॥

चतुरङ्गुलहीनः स्यात्सङ्कीर्णो मद्दलः पुनः।
सालगेऽपि च सङ्कीर्णे कर्तव्यं दृढबन्धनम्॥

तकारो जायते बालमक्षिकाहस्तताडनात्।
बाद्यवत्तालघातोत्सु धिकारस्येव लक्षणम्॥

स्वसृष्टशक्तौरुरुविग्रहायां ब्रह्मारुरुस्तामनुधावतिस्म।
तथाम्बिकायां भुवि तत्सुरेऽस्थो नादस्तु थोंकार इति प्रणीतः॥

ठेकारः खे मरुद्घाताद्यो नादस्स तु तत्समः।
चत्वारि तद्धिकृथो टे स्युर्मूलं वाद्याक्षरस्य वै॥

थोंकारः शक्तिरूपः स्यात्तद्धिक् टे स्युस्त्रिंशकाः।
शाखाक्षराणि चैतेषां चतुर्णां द्वादशैव तु॥

टवर्गश्च तवर्गश्च कवर्गश्च त्ववर्जितः।
हकारश्च लकारश्च नानाशब्दप्रसूतयः।
क्षलकारकर्तरीशब्दः त्रिंशत्काद्यमिवर्धयेत्॥

उमापतिः

मदनः—देशीतालः

मदने गप्लुतौ प्रोक्तौ।	ऽऽ	लक्ष्मणः
मदने च द्रुतौ गुरुः।	००ऽ	मदनः
ताले मदनसंज्ञे तु दाख्यश्च गुरुस्तथा। ०००ऽ		वेमः

मदनपालः

आनन्दसञ्जीवनकारः। क्रै, प. १३५० कालः। अयं मदनपालनिघण्ड इति वैद्यग्रन्थं, मदनपारिजातमिति धर्मशास्त्रग्रन्थं अन्यांश्च बहून् ग्रन्थान् चकार। अस्यास्थाने विश्वेश्वरमहाकविरास। अयं मदनपालः डिल्लीपुराधीश इति पाञ्चालाधीश्वर इति च श्रूयते।

मदनमारुतम्—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म रि म ग स.

मत

मदनरेखा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म नि स.
(अव) स नि ध प म स.

मत

मदनवती—ध्रुवावृत्तम् (त्रयोदशाक्षरम्)

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युस्त्वतिजगती
अन्त्यं दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती।
सन्धारन्तो विज्जुज्जोयं भमदि नहम्।
सन्धारयन् विद्युज्ज्योतिं भ्रमति नभसि।

नान्यः

मदना—श्रुतिः

मन्द्रर्षभप्रथमा श्रुतिः। मण्डली

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः। सुधा

मदनोत्सवः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मदनत्रयोदश्यां कामदेवादिपूजा मदनोत्सवः।

भोजः

मदन्ती—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः।

मदमन्थरम्—दर्शनम्

आमीलदन्तराद्वस्य परिच्छेदविवर्जितम्।
आपूर्यमानमरुणं मदमन्थरमीरितम्॥

वेमः

अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीरितम्।

शारदातनयः

मदमन्थरम्—देशीलास्याङ्गम्

मन्दघूर्णनतच्छायं चलनं मदमन्थरम्।

वेदः

मदविलसितः—अङ्गहारः

मदस्खलितमत्तल्लितलसंस्फोटितनिकुट्टकोरूद्वृत्तकरिहस्तकटीछिन्नानां समानां करणानां प्रयोगे मदविलसिताङ्गहारः ।

मदविह्वलः—देशीतालः

मदविह्वलताले तु द्रुतौ द्वौ लद्रुतौ ।

० ० । ऽ लक्ष्मणः

मदस्खलितम्—करणम्

यत्र दोलौ करौ स्यातां मस्तकं परिवाहितम् ।
पर्यायेण मुहुः पादौ स्वस्तिकीभूय विच्युतौ ॥

मदस्खलितमेतत्स्यात्प्रयोज्यं मध्यमे मदे ।
अत्र भ्रमरिकाविद्धे चार्यौ कीर्तिधरोऽभ्यधात् ॥ ज्यायनः

मदालसम्—स्थानकम्

आसने द्विगुणः पादो मनागन्यः प्रसारितः ।
शिरोऽञ्चिततया यत्र किञ्चित्पार्श्वमुपागतम् ॥

तत्स्याच्चिन्ताकृतं चिन्ताविप्रलम्भमदादिषु ।
अन्यैः पुनस्समाख्यातमिदं मन्दालसाख्यया ॥ ज्यायनः

—देशीस्थानम्

अधिष्ठितासनस्त्वेकः पादोऽन्यश्चरणः पुनः ।
किञ्चित्प्रसारितश्शीर्षमीषत्पार्श्वगतं भवेत् ॥

यत्र तत्स्थानकं तज्ज्ञैर्मदालसमुदीरितम् ।
विप्रलम्भनिर्वेदचिन्तौत्सुक्यमदादिषु ॥ वेमः

मदालसा—देशीचारी

चरणौ मदिरापानमत्तस्येव विसंस्थुलौ ।
न्यस्येते यत्र हस्तौ च लोलितौ सा मदालसा ॥ वेमः

मदाक्रान्ता—गतिः

मदस्खलनयोगेन मदाक्रान्ता गतिर्मता । वेदणः

मदिरा—दृष्टिः

आघूर्णितान्तरा क्षामा किञ्चिदञ्चिततारका ।
विकासिता चला दृष्टिर्मदिरा तरुणे मदे ॥

मनाक् स्रस्तपुटा दृष्टिर्या किञ्चिद्भ्रान्ततारका ।
अनवस्थितसञ्चारा मुहुः पक्ष्मामपीडिता ॥

मदिरा सा मदे धीरैर्मध्यमे परिकीर्तिता ।
अधस्तात्सञ्चरन्ती या किञ्चिल्लक्षिततारका ।
सनिमेषा च सा धीरैर्मदिराख्याऽधमे मदे ॥ अशोकः

मद्रुणः—देशीतालः

मद्रुणः स्यात्तु रगणः । ऽ । ऽ लक्ष्मणः

मद्रकम्—सप्तगीतभेदः

द्विविधं मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु त्रिवस्तुकम् ।
शीर्षकेण समायुक्तं तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ॥

मदनं मदिति प्रोक्तं यत्तद्राति तदुच्यते ।
मद्रकं हर्षजननं शम्भोर्भगवतस्सदा ॥

शीर्षकं सोपवहनं विदार्या च विभूषितम् ।
एककं त्रिकलं चैव तथाष्टांशद्वयं भवेत् ॥

गुरुच्छेदाष्टकं कृत्वा न्यसेल्लघ्वष्टकं पुनः ।
तत्रोपवहनं कृत्वा प्रथमे तु गुरुद्वये ॥

गुर्वक्षरे तृतीये च ततः स्यात्प्रत्युपोहनम् ।
गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ॥

षष्ठसप्तमयोस्तालः शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।
तन्नाधःकलिकापातं कुर्याल्लघ्वक्षरैः पुनः ॥

गुर्वक्षरे तालगतो योगस्तु कलिकाः स्मृताः ।
तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ।
कुर्यादेककलो ज्ञेयः कलायोगस्तु मद्रके ॥

उपवहनं । उपोहनम् । एककं त्रिविधं चर्विदारी भेदः ।

उदाहरणम्—

रक्षतु विषमनयनदहनतीव्रतरतापमनुभवतः ।
कृतमदनदेहभङ्गं तृतीयनयनोत्पलं शम्भोः ॥

एषायां ध्रुवा । झंटुं झंटुं ००००‿ महत्कपालधरकमलसभवपरमार्थविभवसूक्ष्मासूक्ष्मसनातनपरम् । एतत्प्रथमं वस्तु । झंटुं झंटुं इति शुष्काक्षराणि । अत्रोपवहनरूपाणि । झंटुं झंटुं सकलसुरासुरमुनिनायक किंपुरुषवृन्दनिरतिशयवदनसंस्तुतनिजमहिमानम् । इदं द्वितीयं वस्तु । दिग्ले दिग्ले वासवसद्भावविभावं वेदरहस्यपठितानुभावं त्रिभ्रप्रजं वन्देदेवं इति तृतीयं वस्तु । व्रजामि तमहं इति चाचपुटेन शीर्षकम् ।

द्विकलमद्रकम्

गुर्वक्षराणां विश्लेषात्तदेवं द्विकलमुत्पद्यते । अत्र चतुर्मात्रगणैः चतुर्विंशतिगणैः कला परिसंख्याता । वस्तुनि प्रथमे त्रिकलं स्यादुपोहनम् । उत्तरे स्यात्प्रत्युपोहनम् । यदुक्तमुपरिष्टात् कलिकं

द्विकलिके चापि नैव स्यादुपोहनमिति, द्विकले निषेधः। शङ्करमादिभवं परमेशं कारणमव्ययगतं विनाशकरम्। फणिपतिपरिचेष्टितमूर्तिं नित्यतनुं तमहं प्रणमामि। इति ध्रुवा। वस्तुत्रयानन्तरं सुब्रह्मण प्रणतोऽस्मि परं सुदीर्घनादं इति विवधेन षट्कलं शीर्षकम्। अस्य रागस्तु शुद्धषाडवः।

चतुष्कलमद्रकम्

द्विभावाद्द्विकलस्यापि विज्ञेयं च चतुष्कलम्।
लघ्वक्षरे सप्तमे तु द्विभावोऽन्त्ये विधीयते॥

चतुष्कले मद्रके तु कलाष्टकमुपोहनम्।
एका द्वे वा चतस्रो वा एवं स्यात्प्रत्युपोहनम्॥

यथाक्षरश्च कर्तव्यो मद्रकस्य तु शीर्षके।
चतुष्कलं पञ्चपाणिः द्विकले स तु कीर्तितः।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो शीर्षकं पञ्चपाणिकम्॥

उदाहरणम्—

अवनिवह्निमरुदम्बरनीलं सोमसूर्ययजमानशरीरम्।
भीमशर्वभवरुद्रमहान्तं उग्रमीशपशुपालकमन्तम्॥

इति ध्रुवा। विवधेन प्रथमं वस्तु। एककेन द्वितीयं च। इत्थं वस्तुत्रयानन्तरं पञ्चपाणिना शीर्षकम्। एवं षट्सु गीतिषु एकद्विचतुष्कलभेदेषु स्वयमेवोपहनादिकमूह्यम्। स्थाने लक्षणमेवोच्यते।
नान्यः

मद्रकम्—द्वाविंशत्यक्षरवृत्तम्

भरनरनरनगाः। भरतः

मधुकरसदृशा—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

लघुगण इव षट्के यदि भवति मुखे तु।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या॥

ननगगाः। पमदयणसुगन्धि। प्रमदजनसुगन्धी। भरतः

मधुकरिका—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

आदौ यदि गुरुणी अन्त्यं निधनगतम्।
ज्ञेया मधुकरिका उष्णिह्यभिकथिता॥

जादा कुसुमवदी। जाता कुसुमवती। भरतः

मधुकरी—सुषिरवाद्यम्

कार्या मधुकरी रम्या काहलाकारधारिणी।
शृङ्गजा दारुजा यद्वाष्टाविंशत्यङ्गुलायता॥

अत्र पूत्काररन्ध्रः स्यादाढकीवीजसम्मितम्।
मुखरन्ध्रप्रदेशात्तु मुक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम्॥

वंशवत्स्वरसंसिद्ध्यै सप्त रन्ध्राणि कल्पयेत्।
सप्तानामपि रन्ध्राणां मुखरन्ध्रस्य चान्तरे॥

अधस्तादपरं रन्ध्रं मधुरस्वरसिद्धये।
कर्तव्यं मुखरन्ध्रे तु विधातव्या च नालिका॥

ताम्रजा च यवस्थूला चतुरङ्गुलसम्मिता।
तदूर्ध्वे दन्तरचिता यद्वा शुक्तिर्विनिर्मिता॥

कर्तव्या पत्रिका चाथ मुखरन्ध्रस्य मध्यतः।
विधेया शुक्तिकाकाशमयी यद्वा नलोद्भवा॥

काञ्ची समुच्छ्रसज्जातिमुकुलाकारसारिणी।
म्रदीयसी क्षीरपाकान्मधुरध्वनिकारिणी॥

ततोऽङ्गुष्ठेन वामेन त्वधोरन्ध्रं विधाय च।
शुभां मधुकरीमेनां वंशवद्वादयेत्सुधीः॥
वेमः

अस्या महुरी, महुर इत्यपि नामान्तरे भवतः।
महुरस्य विषाणं वा दारुजं वा प्रकल्पयेत्।
अष्टाविंशतिरङ्गुल्यस्तस्य दैर्घ्यं विधीयते॥

मुखरन्ध्रे च तस्य स्यादाढकीबीजवाहि च।
अग्रतो द्व्यङ्गुलं छिद्रं कर्तव्यं काहलाकृति॥

मुखरन्ध्रससूत्रा स्यात्क्षेप्तव्या यवमात्रका।
चतुरङ्गुलदीर्घा तु सुतन्वी ताम्रनालिका॥

ऊर्ध्वे तस्याः पिधातव्या द्व्यङ्गुला शुक्तिचक्रका।
दन्तजा वा विधातव्या मध्यरन्ध्रसमन्विता।
देवनालकृतां शुक्तिं काशपुष्पसमाकृतिम्॥

क्षीरपाकान्मृदूभूतां चक्ररन्ध्रे नियोजयेत्।
शृङ्गे रन्ध्राणि कुर्वीत विहाय चतुरङ्गुलम्॥

द्वादशाङ्गुलवंशस्य प्रमाणेन विचक्षणः।
स्वाङ्गवक्त्रादधोदेशे रन्ध्रदेशादधस्तदा॥

छिद्रमन्यत्प्रकर्तव्यमेवं मधुरिका भवेत्।
अङ्गुलीवंशमार्गेण छिद्रास्येषु विधारयेत्।
अधश्छिद्रं पिधातव्यं वामाङ्गुष्ठमुखेन तु॥
सोमेश्वरः

—नवाक्षरच्छन्दः

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि च।
गुरूणि यस्यास्सा नाम्ना ज्ञेया मधुकरी यथा॥

ननमाः। (उदा) वनमतिशयगन्धाढ्यम्। भरतः

—रागः

मध्यममन्द्रा तारागान्धारा धांशकग्रहन्यासा ।
संपूर्णा समशेषा मधुररवा मधुकरी प्रोक्ता ॥

नान्यः

गतारा मन्द्रमध्या च ग्रहांशन्यासधैवता ।
समस्वरा च पूर्णा च मता मधुकरीति सा ॥

मतङ्गः

ततः ककुभसंभूता ख्याता मधुकरीति च ।
धैवतांशग्रहन्यासा गान्धारेण विवर्जिता ।
समस्वरा मन्द्रमध्या विभाषा पूर्णतां गता ॥

हरिः

—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

जगदेकः

—सुषिरवाद्यम्

स्वेच्छया तद्भिज्ञैश्च निर्मिता वेणवोऽपि ये ।
ते ते विभावनीयास्तु सुषिरातोद्यलक्षणे ॥

यथा मधुकरी वेणुः छिद्रैस्सप्तभिरङ्कितः ।
खलु वेणुस्तदा ज्ञेयो विद्वद्भिर्वेणुलक्षणम् ॥

शङ्खश्च काहला चैव शृङ्गं ग्रहणमेव च ।
विलोला तुरतुरिका वियोगा चैवमादयः ॥

वाद्यभेदेषु विज्ञेयाः सुषिरातोद्यलक्षणैः ।
चतुर्भिरक्षरैर्युक्तैः स्वर्गोहत्यनेकशः ॥

(एते श्लोका अतीवलेखकदोषदुष्टा मन्तव्याः)

वलौ, धनौ, पटौ इति शङ्खेहकारश्च टकारश्च चकारश्च काहलायां तलशरहकाराः शृङ्गे धतुरतुरिकायां नकारो विलोलयोगयोः मुख्याक्षराः ।

नान्यः

—नवाक्षरवृत्तम्

ननमाः ।

भरतः

—वाद्यम्

मधुगीति नामान्तरमादर्शेषु दृश्यते ।

अथ वाद्यं प्रवक्ष्यामि मतङ्गमुनिसम्मतम् ।
तद्वाद्यलक्षणं वक्ष्ये पूर्वोक्तविधिना मतम् ॥
निर्दोषबीजकाष्ठेन मधुरीति च सा स्मृता ।
एकविंशत्यङ्गुलीभिः मिता तत्र पृथक् पृथक् ॥
मधुरी मूलमङ्गुल्या द्व्यङ्गुलमध्यमम् ।
भवत्यग्रे द्व्यङ्गुलेन सर्वाङ्गे चैकविंशतिः ।
मूलरन्ध्रे स्थितो ब्रह्मा चाग्रे पशुपतिस्तथा ॥
मध्ये जनार्दनः पार्श्वे साक्षान्नाम महेश्वरः ।
अथान्तयोर्वसुः पत्रे ब्रह्मा नाभिस्सरस्वती ॥
कमला पत्रिकाकुम्भे जवालस्तु सुधाकरः ।
सप्तरन्ध्रैश्च सम्मिश्रं सप्तस्वरसमन्वितम् ॥
तेऽमिश्राण्येकरन्ध्रेण रन्ध्राण्यप्येकविंशतिः ।
मधुर्या मूलकं बद्धं दक्षिणाख्येतरेण च ॥
सर्पशीर्षकरेणैव मतङ्गमुनिना मतम् ।
अग्रं चतुरहस्तेन मृगशीर्षकरेण च ।
करद्वयेन सम्पीड्य मधुर्या लक्ष्म चोदिता ॥
पीडिता दक्षहस्तेन ब्रह्महत्यादिपातकम् ।
पीडिता वामहस्तेन भ्रूणहत्यां लभेत्सदा ॥
पीडिता चेत्कराभ्यां च भवेत्प्रीतस्सदाशिवः ।
षड्जमध्यमगान्धाराः स्थायिसञ्चारिणो मताः ॥

विद्या

—रागः

धांशं मधुकरी प्रोक्ता मन्द्रधैवतभूषिता ।
सरिभ्यां निषधैर्भूरि संभवः ककुभान्मतः ॥

मोक्षः

—विभाषारागः

विभाषा स्यान्मधुकरी निर्गता ककुभात्कुभा ।
शीघ्रा निषादऋषभैः ग्रहांशन्यासधैवता ।
गर्हीना मन्द्रमध्याभाक् गातव्या करुणे रसे ॥

मङ्गमाधवः

—रागः

ककुभोत्था विभाषेयं निर्दिष्टा याष्टिकेन तु ।
धैवतांशग्रहन्यासा गर्हीना मन्द्रमध्यभाक् ।
समस्वरा च संपूर्णा करुणे मधुकर्यसौ ॥

जगदेकः

मधुपंचारी

इयमशोकेन मुडुपचारीति कथ्यते ।

अङ्गुलीपृष्ठभागं हि नृत्तज्ञा मुडुपं जगुः ।
चार्यते तेन मुडुपचारीत्यन्वर्थरूपिका ॥
निरुक्तिमेवं केऽप्याहुरन्ये संज्ञां डिपित्थवत् ।
मुडुपोपपदाश्चार्यस्सन्ति यद्यप्यनेकशः ।
तथाप्यमूर्मया काश्चित् लिख्यन्ते केहलोदिताः ॥

अशोकः

मधुमती—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

सुधा

मधुमाधवी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

वसन्ततिलकमेत्र गोमानममते मधुमाधवीत्युच्यते।

मधुमाधवीरागध्यानम्

गृहीतमधुपात्रिकां परसनाथनाथालिकां
जपाकुसुमसमारुणां विमलचारुपीताम्बराम्।
द्वितीयकरधारितप्रकटशम्बराडम्बरां
स्मरामि मधुमाधवीं मनसि मे सदा मानिनीम्॥

रागसागरः

मधुरम्

अव्याहतं मनः पुंसां मृदुत्वजनकं ततः।
इत्यन्यपदार्थेभ्यो मधुरं वस्तु कीर्तितम्॥

भावविवेकः

—दर्शनम्

शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्।

शारदातनयः

—शारीरभेदः

मन्द्रे मध्ये च माधुर्याच्छारीरं मधुरं मतम्।

पार्श्वदेवः

—रञ्जनगुणः

ललितैरक्षरैर्युक्तं शृङ्गाररसरञ्जितम्।
श्राव्यं नादसमोपेतं मधुरं प्रमदाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

मधुरः—ध्वनिभेदः

कोकिलस्वनसंकाशो मधुरो ध्वनिरुच्यते।

सोमेश्वरः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

गार्गीतालेन गीयेत कारुण्ये मधुरो ध्रुवः।
अङ्घ्रिर्द्विसप्तभिर्वर्णैरानन्दफलदस्सदा।
चतुर्द्रुतो विरामान्तः तालोऽयं गार्ग्यसंज्ञकः॥

संगीतसारः

—(प्रबन्धे) नादः

मधुरः स तु विज्ञेयो यस्तारस्थानकेऽपि सन्।
श्रोतृचित्ताह्लादकरो ध्वनिर्ध्वनिविदां वरैः॥

कुम्भः

मधुरप्रियः—देशीतालः

प्लगा मधुरप्रिये। ऽ।ऽ

लक्ष्मणः

मधुरा—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारषंभस्यैव।
ऋषभे द्वितीया श्रुतिः। पाल्कुरिकि-सोमः
ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः। सुधा

मधुरिपुमोदविद्याधरलीला—सूडप्रबन्धः

पदानां दशकं यत्र ताले वर्णयती भवेत्।
ध्रुवः प्रतिपदं ज्ञेयः कविनामाङ्कितात्पदात्॥
गीतवालापं यथाशोभं प्रतिताले ततःपरम्।
पाटास्तेनाश्च शृङ्गारो रसो नायक उत्तमः॥
देवशाखाभिधे रागे प्रबन्धस्संप्रदर्शितः।
सविद्याधरलीलाख्यः श्रीपतिप्रीतिकारकः॥

कुम्भः

मधुरिपुरत्नकण्ठिका—सूडप्रबन्धः

रागो धन्नासिका यत्र तालो वर्णयतिः स्मृतः।
चम्पूबन्धः प्रयोगोऽन्ते गमकानेकधा स्वराः॥
तदन्ते स्युः स्वरास्तेनाः पाटाश्शुचिरसाश्रिताः।
प्रबन्धोऽयं मधुरिपोः पुरस्ताद्रत्नकण्ठिका॥

कुम्भः

मध्यचक्रा—भुडुपचारी

कुट्टितस्थापितो यत्र भ्रमितः कुट्टितः पुनः।
स्थाने सा मध्यचक्रेति चारी प्रोक्ता विचक्षणैः॥

अशोकः

मध्यदेहा—रागः

संज्ञा सरितगमका सधनिर्बलवत्तरा।
मापन्यासा रिपत्यक्ता मध्यदेहेति कीर्तिता॥

मध्यमदेहा......पन्यासेन युता सुमधैः।
पञ्चमरिषभविहीना सस्फुरितैर्गमकविन्यासैः॥

कश्यपः

मध्यपताकहस्तः

पताकाभिधहस्ते तु कुञ्चिता स्यात्कनीयसी।
नाम्ना मध्यपताकोऽयं विश्वकद्रौ निरूप्यते॥

विश्वकद्रुः शुनकः। ...सागरः

मध्यमः—कवितारचनामार्गः

वैचित्र्ये सौकुमार्ये च यत्र सङ्कीर्णतां गते।
भ्राजेते सहजाहार्यशोभातिशयशालिनी॥

माधुर्यादिगुणग्रामो वृत्तिमाश्रित्य मध्यमाम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति बन्धच्छायातिरिक्तताम् ।
मार्गोऽसौ मध्यमो नाम नानारुचिमनोहरः ॥

कुन्तकः

मध्यमा किन्नरी

मध्यमा या अथोलक्ष्म वक्ष्यते शास्त्रसम्मतम् ।
दण्डस्य दैर्घ्यं विज्ञेयं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥

परिधिर्मध्यमायाश्च द्वियवोनषडङ्गुलः ।
अस्य स्यात्काकुभे शीर्षमायामे चतुरङ्गुलम् ॥

सार्धत्र्यङ्गुलविस्तारं दण्डः पञ्चाङ्गुलः खलु ।
वीणादण्डस्य सुषिरे क्षिपेद्दण्डं च काकुभम् ॥

तावांश्च परिशेषः स्याद् यावतः परिशोषणे ।
वीणादण्डान्तककुभशिरोमध्यात्परस्थितः ॥

सारिका च यवो मानं त्रिशोनद्व्यङ्गुलो भवेत् ।
स्याद्यवोनाङ्गुलद्वन्द्वो दण्डान्ते सारिकोच्छ्रयः ॥

मेरोरुपान्ते सारीणामुत्सेधस्स्यात्तदर्धतः ।
सारीणामन्तरस्याथ परिमाणमिहोच्यते ॥

सार्धाङ्गुलचतुष्कन्तु तत्र प्रथममन्तरम् ।
सयवत्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीयकमिहान्तरम् ॥

तृतीयमन्तरं त्र्यंशाभ्यधिकैरङ्गुलैस्त्रिभिः ।
पूर्णद्व्यङ्गुलकं तुर्यं पञ्चमं पुनरन्तरम् ॥

सार्धत्र्यङ्गुलकं ज्ञेयं यवैकानाधिकं पुनः ।
षष्ठं यवद्वयं न्यूनमङ्गुष्ठि सप्तमं तथा ॥

यवोनमङ्गुलद्वन्द्वमन्तरं दशमं भवेत् ।
सपादाङ्गुलमानानि त्रीण्यन्यान्यन्तराणि च ॥

स्यादेकाङ्गुलमानेन चतुर्दशमिहान्तरम् ।
पारीणामर्धकं सार्धयवमानामिहस्मृतम् ॥

अथापि त्र्यङ्गुलं वीणा दण्डस्य परिशिष्यते ।
लक्ष्यशेषं विजानीयाद्बृहतीकिन्नरीगतम् ॥

कुम्भः

मध्यमः—स्वरहस्तः

... पविद्धो हि मध्यमस्वरनिर्णये ।

श्रीकारः

मध्यमः

नादः समुत्थितो नाभेरुरःकण्ठसमाहतः ।
नाभिं प्राप्तः पुनर्मध्यस्थानगो मध्यमः स्मृतः ॥

पण्डितमण्डली

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुःकरः ।
सवीणाकलशौ हस्तौ सपद्मावरदौ तथा ॥

भारती दैवतं द्वीपं कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसश्शान्तः क्रौञ्चो वाहनमस्य तु ॥

सुधाकलशः

बृहतीछन्दः, हास्यशृङ्गारौ रसौ, ऋष्यादौ विनियोगः। क्रौञ्चः कणति, देवकुलसंभवः, कुन्दवर्णः, ब्राह्मणजातिः, क्रौञ्चद्वीपजः, महोलोकवासी, काश्मीरवासी, सौम्यवासरजः, यजुर्वेदी, माध्यन्दिनी शाखा, त्रिंशद्वर्षः, कलाचतुष्टयवान्, स्वरकर्मणि प्रयुक्तः, चतुःश्रुतिः ।

पण्डितमण्डली

मध्यमो मध्यमस्थानाच्छरीरस्योपजायते ।
अभिमूलाच्च गम्भीरः त्रिश्रुत्तारस्वभावतः ॥

सङ्गीतसरणिः

मध्यमकपालगानम्

मध्यमेंऽशो ग्रहो यत्र निषादर्षभपञ्चमाः ।
गान्धारश्चाल्पका न्यासो मध्यमस्तु कला नव ॥
कपालं मध्यमाजातः तदुक्तं कुम्भभूभुजा ।
शूलिकपालेत्यादि कला नव ।

कुम्भः

मध्यमकैशिकः—रागः

धैवतीषड्जमध्याख्याजातिद्वयसमुद्भवः ।
मध्यमन्यासवानंशषड्जोऽल्पद्विश्रुतिस्वरः ॥
ऋषभो धैवतो वापि स्यादपन्याससंश्रयः ।
तदा सञ्जायते रागो नाम्ना मध्यमकैशिकः ॥

नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासो धैवतीषड्जमध्ययोः ।
मध्यमकैशिको ज्ञेयः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ॥

कश्यपः

मध्यमग्रामः

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः ।
धैवतस्य च दौर्बल्यान्मध्यमग्राम उच्यते ॥

नारदः

यत्र संवादिनौ स्यातां नित्यं पञ्चमधैवतौ ।
ऋषभस्य तथा षड्जैः मध्यमग्राम इष्यते ॥
न लोप्यो मध्यमग्रामे पञ्चमो धैवतः पुनः ।
यदान्योन्यविपर्यस्तश्रुती पञ्चमधैवतौ ॥
तदैनं मध्यमग्रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

कुम्भः

अधिकं ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—रागः

श्रृङ्गारहास्यरसयोर्यदि मुख्यभूत-
षड्जस्वरः फुरति चांशपदप्रतिष्ठः।
सम्मूर्छना यदि भवेदिह शुद्धमध्या
गोदारिको यदि तनुर्वितनोति तानम॥
संवादी च विवादी च क्रमाच्चेन्मध्यमर्षभौ।
क्रमाद्धैवतगान्धारौ दुर्बलातिबलौ यदि॥
गान्धारीमध्यमापञ्चमीजातिसमुद्भवः।
निषादाख्यस्वरश्चैव सञ्चारी जायते यदा॥
गणेन पञ्चावर्णेन वेदनेन समाश्रितः।
तदा संपद्यते रागो मध्यमग्रामनामकः॥

नान्यः

गान्धारीमध्यमाजात्योः सपञ्चम्योस्समुत्थितः।
षड्जांशो मध्यमग्रामो मध्यमो न्यास एव च॥

कश्यपः

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः।
धैवतस्यातिदौर्बल्यान्मध्यमग्राम उच्यते॥

मतङ्गः

अयं कुड्डमियामलशासने रूपकालापकाभ्यां विस्तृतः।

मध्यमदेहा—रागः

सधमैर्मध्यदेहाद्या ममन्द्रा रिपवर्जिता।
गन्योर्गमकसंयुक्ता तारगान्धारधैवता॥

मोक्षः

मध्यमषाडवः—रागः

वीररौद्राद्भुतरसे ऋषभांशपरिग्रहात्।
पञ्चमन्याससंयोगादपन्यासस्तु धैवतः।
स्वल्पपञ्चमकः प्रोक्तो रागो मध्यमषाडवः॥

नान्यः

मध्यमस्वरमन्त्रः

तत्वं हृदयाय नमः। ओखः शिरसे स्वाहा। अनुगतः शिखायै वषट्। समः कवचाय हुम्। उपरिः नेत्रत्रयाय वौषट्। उपपदाख्याय फट्। मित्रऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः। सावित्री देवता। ऐं क्लीं सैं मं नमः।

जगदेकः

मध्यमस्वराभिनयः

पताकौ स्वस्तिकौ कृत्वा शिरसा विधुतेन च।
शैवाख्यस्थानकेनापि कटिछिन्नेन वा पुनः।
दृष्टया च हास्यया धीरैरभिनेयोऽत्र मध्यमः॥

दामोदरः

मध्यमाकपालम्

अथोच्यते मध्यमिकाकपाललक्ष्माधुना मध्यम एष चारः।
न्यासोऽप्यपन्यास इह ग्रहश्च स एव तत्रेत्यवधारणीयम्।
अल्पे निषादर्षभपञ्चमाः सगान्धारकाः तत्र कला नवैव॥

रघुनाथः

अथ मध्यमस्वरोंशः स एवापन्यासः ग्रहश्चैव।
धैवतबाहुल्ययुतं प्रहीणषड्जस्वरेण संयुक्ताम्॥
युतमल्पतया गान्धारर्षभपञ्चमनिषादानां।
नवकलमेव कपालमपि विद्वद्भिः मध्यमाजातेः॥
इदं चोक्षषाडवेन देश्यां अन्धालिकया गीयते।

नान्यः

मध्यमादिः—ग्रामरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यस्थानस्थितं कृत्वा मध्यमं स्थायिनं स्वरम्।
परानारुह्य पनिसान्स्वरान्पञ्च क्रमेण च॥
अवरोहणतः स्थायिपर्यन्तान् धैवतं यदि।
हन्ति स्वस्थानमाख्यातं मध्यमादेस्तदादिमम्॥
स्वस्थानत्रितयेऽन्यस्मिन् ह्यर्धमर्धस्थितं स्वरम्।
तत्तद्द्विगुणमारुह्य पूर्वं स्वस्थानमाव्रजेत्॥
षाडवादिषु रागेषु पूर्वपूर्वस्वरस्य तु।
क्रमादसंभवे गच्छेत्सर्वत्रैव परम्परम्॥
यद्रत्नाकरकारेण मन्द्रमारभ्य वर्णितम्।
रागालापनमेतन्मे रक्तिहानेर्न सम्मतम्॥
यातस्त्रिस्थानलाभोऽस्मिन्नथ स्थानान्तरास्थितेः।
न भवेदुद्गता रक्तिः कुतस्तेन तदुच्यताम्॥
पञ्चस्वरावरोहश्च षड्जे स्थायिनि मन्द्रगे।
संभवेदपि नो तस्मात्स्वस्थानं स्थाप्यते कथम्॥
षड्जतः स्थायिपर्यन्तमवरुह्य यदीरितम्।
धैवतस्याभिहननं तदभावे कथं हि तत्॥
तस्मात्सर्वेषु रागेषु मध्यस्थं कञ्चन स्वरम्।
स्थायिनं परिकल्प्येष्टं रागालपनमारभेत्॥

वेमेन मध्यमादेः मन्द्रमन्द्रस्थायित्वमेवोक्तम्। तन्मतमनेन खण्डितम्।

कुम्भः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

आदौ स्थायिनमास्थाय मध्यमं तदनन्तरम्।
तृतीयं कम्पितं कृत्वा तृतीयं तु विलम्ब्य च॥ ४

यथा स्थायिस्वरे न्यासः स्वस्थाने प्रथमं तदा।
स्थायिनो मध्यमात्कृत्वा तृतीयं कम्पितस्वरम् ॥

चतुर्थं पञ्चमं चैव चतुर्थं च द्वितीयकम् ।
कृत्वा ग्रहे न्यस्यते चेत्स्वस्थानं स्याद्द्वितीयकम् ॥

स्थायिस्वराच्चतुर्थं च समावृत्य स्वरं ततः ।
स्थायिनं तत्परं कृत्वा तुरीयस्वरमेत्य च ॥

पञ्चमं तु विलम्ब्याथ वादयेत्षष्ठपञ्चमौ।
द्वितीयं च स्वरं कृत्वा स्थायिन्यासो यदा भवेत् ॥

तदा तृतीयं स्वस्थानं कथितं रागवेदिभिः।
स्थायिनं वादयित्वाथ द्वितीयं च तुरीयकम् ॥

पञ्चमं सप्तमं कृत्वा अष्टमं तु विलम्बयेत् ।
द्वितीयं तत्परं चोक्त्वा द्वितीयं सप्तमं पुनः ॥

पञ्चमं च चतुर्थं च द्वितीयं प्राप्य च क्रमात् ।
ग्रहे न्यासान्मध्यमादेः स्वस्थानं स्याच्चतुर्थकम् ।
वंशेषु मुद्रितस्तद्ज्ञैः मध्यमादेर्ग्रहः स्मृतः ॥

नेमः

प्रथमे स्वस्थाने तृतीये कम्पिते इत्यत्र विवादित्वाद्धैवतस्य वादने क्रियमाणे रागहानिर्भवत्येव । अतः तं विहाय तदुत्तरो निषादोऽत्र तृतीयत्वेन ग्राह्यः ।

यथाहुः—

असंभवे पूर्वपूर्वस्वरस्य तु परंपरम् ।
क्रमेण स्वरमारोहेत्सर्वरागेष्वति स्थितिः ॥

तस्मान्निषाद एव तृतीयस्वर इत्यूह्यः ।

द्वितीयस्वस्थाने तृतीयं कम्पितस्वरं । चतुर्थ इत्यत्र तृतीय-चतुर्थस्वरौ उक्तवचनान्निषाद एव। तृतीयत्वं निषादस्य लक्षणया आश्रितम । चतुर्थं तु मुख्यत्वेन। एवं सर्वत्रोह्यम् । विवादिस्वरो वर्ज्यः। वंशेष्विति । सर्ववंशेष्वित्यर्थः। यथा— यस्मिन् वंशे यो मुद्रितस्वरो भवति, यथा अष्टादशाङ्गुले वंशे सप्तसु स्वररन्ध्रेषु मुद्रितेषु षड्जो जायते। स तत्र मुद्रित उच्यते। तथैव कला-निधिवंशे मन्द्रर्षभो मुद्रितः। मनुवंशे मन्द्रगान्धारः। स एव ग्रहः।

—रागः (औडुवः)

मध्यमादिर्ग्रहान्तो मध्यमग्रामगोचरः ।
अयं सायं तु गातव्यः शृङ्गारे रिधवर्जितः ॥

नारायणः

—रागः

मध्यमादिश्च रागाङ्गो ग्रहांशन्यासमध्यमः ।
मध्यमग्रामसंभूतो मध्यमांशग्रहान्वितः ।
मध्यमादिरिति ख्यातः शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

मदनः

हम्मीरः

—रागाङ्गरागः

मध्यमग्रामरागाङ्ग मध्यमादिः प्रगीयते ।
षड्जमध्यमयोस्तारं मन्द्रवान मध्यमो ग्रहे ॥

मध्यमो वा धैवतो वा न्यासेनांशेन मध्यमः ।
ग्रीष्मस्य प्रथमे यामे शृङ्गारे स्यादसौ रसे ॥

गायकाः प्राक् प्रयुञ्जन्त्येनं संपूर्णं वैणिका अपि।
इष्टं प्रयुञ्जते रागं तेनासौ प्राङ्निवेशितः ॥

भङ्गाभमः

—मेलरागः

मध्यमादौ गधौ न स्तौ मूर्छनामध्यमादिका।
तत्र स्थंशस्वराः प्रोक्ताः रिमनयो मुनीश्वरैः ॥

अहोबिलः

प्रातर्गेयः

रिमनयः । रिषभमध्यमनिषादाः।
अयं वसन्तभैरवजः स्यात् ।

—रागः

मध्यमग्रामसंभूता मध्यमांशग्रहान्विता ।
मध्यमादिरिति ख्याता शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

एतामेव प्रयुञ्ज्यादौ वैणिका वांशिकास्तथा ।
पश्चादभिमतं गानं प्रकुर्वन्ति विचक्षणाः ॥

जगदेकः

मध्यमादिश्च रागाङ्गा ग्रहांशन्यासमध्यमा ।
सप्तस्वरैस्तु गातव्या मध्यमादिकमूर्छना ।
संपूर्णा कथिता तज्ज्ञै रिधहानात्क्वचिन्मता ।
म प ध नि स रि ग म.

दामोदरः

मध्यमांशग्रहोपेता मध्यमग्रामसम्भवा।
मध्यमादिः प्रयोक्तव्या गीतादौ वैणिकादिभिः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

स्यान्मध्यमग्रामभवाभिरामा
मांशग्रहान्ताहितमध्यमादिः ।
.... वांशिकवैणिकाद्यैः
सङ्गीयते पूर्वमभीष्टरागात् ॥

मोक्षः

—रागः

तन्मादिर्मध्यमादिस्स्यान्मध्यमग्रामसंभवा ।
मध्यमांशग्रहन्यासा गीयते प्रथमं बुधैः ॥

हरि

मध्यमादिरागध्यानम्

सत्यासहासं परिरम्यकामा
संचुम्बितास्या कमलायताक्षी।
स्वर्णच्छविः कुङ्कुमलिप्तदेहा
सा मध्यमादिः कथिता मुनीन्द्रैः ॥

दामोदरः

मध्यमाध्यानम्

मन्दारकुन्दकुमुदप्रतिरूपरूपा-
मिन्दीवरायतविशालविलोलनेत्राम्।
चन्द्रावतंसपरिचुम्बितपादपद्मां
तां मध्यमस्वरमयीमनिशं नमामि ॥

जगदेकः

मध्यमावती—मेलरागः (श्रीरागमेलजोऽयं रागः)

ततस्तु मध्यमावत्यां गान्धाराङ्कविवर्जनम्।
गधयोः लोपः। परमेश्वरः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

मध्यमुकुलहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्तस्यानामिकाङ्गुष्ठयोजनात्।
नाम्नाऽयं मध्यमुकुलो मार्जारे संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

मध्यमोदीच्यवती—जातिः

मध्यमोदीच्यवा लक्ष्म ततः परमुदीर्यते।
तत्रांशः पञ्चमो नित्यं साम्यर्थं च दृश्यते ॥
गान्धारोदीच्यवा यत्स्यात् शिष्टमस्यास्तु लक्षणम्।

हरिपालः

अंशः स्वरः पञ्चम एव तस्यां चच्चत्पुटस्तत्र चतुष्कलः स्यात्।
रिलोपतष्षाडवमस्त्ववेनं संपूर्णतायां पुनरंशमिश्राः।
अल्पे स्वरास्तत्र भवन्ति सर्वे निगौ तदा पञ्चमधैवतौ च ॥
स्वल्पा भवन्त्यत्र हि षाडवत्वे स्याद्धैवतस्यर्षभकस्य योगः।
सा मध्यमग्रामभवा तु तस्यां सौवीरिका मूर्छनिका च मादिः ॥
... प्रोक्षणिके चतुर्थे गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्।
स्यान्मध्यमो न्यास इहाथ षड्जोऽपन्यासतां याति सधैवतश्च ॥

रघुनाथः

गान्धारपञ्चमीभ्यां मध्यमया विरचिता सधैवत्याः।
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिस्सदा ज्ञेया ॥

इति भरतसूत्रम्।

अंशः पञ्चम एवापन्यासौ षड्जधैवतौ यत्र।
मध्यम एको न्यासो मन्द्रो बहुलश्च गान्धारः ॥
भेदेऽपन्यासकृते द्विधैव वा स्यात्प्रकीर्तिता सद्भिः।
पूर्णे च मध्यमोदीच्यवेति जातिर्भवतीत्थम् ॥

नान्यः

मध्यलुठिता—मुड्डुपचारी

कुट्टितः स्थापितोऽङ्घ्रिश्चेल्लुठितश्च निकुट्टितः।
समादिष्टा तदा मध्यलुठिता नृत्तवेदिभिः ॥

अशोकः

मध्यस्थापनकुट्टिता—मुड्डुपचारी

पादश्चेत्कुट्टितः पूर्वं पुरः षड्जान्निवेशितः।
मध्ये निवेशितश्चाथ पुनस्तत्रैव कुट्टितः।
मध्यस्थापनकुट्टेति तदान्वर्था प्रकीर्तिता ॥

अशोकः

मध्या—श्रुतिजातिः

इयं, छन्दोवती, रञ्जनी, मार्जनी, रक्तिका, रम्या, क्षोभिणी, इति षट्सु श्रुतिषु वर्तते।

मध्यमासारितम्—गीतम्

एतस्मिन् लयो द्विकलषट्पितापुत्रकतालाः। तेष्वादिमे उत्तरे तिस्रः कलास्त्यजेत्। अन्ते सन्निपातः। शेषमासारितसामान्यलक्षणे द्रष्टव्यम्।

✓मध्यमेलवीणा

अथ मध्यमेलवीणा लक्ष्यत इतरत्र चतसृपूर्व्वासु।
मेढगतस्तन्त्रीषु ज्ञेया त्वाद्याऽनुमन्त्रपदा ॥
मन्द्रसयुता द्वितीया तृतीयिका मन्द्रपञ्चमां दधती।
तुर्या समध्यषड्जा तिस्रश्श्रुतयस्तु पार्श्वस्थाः ॥
मन्द्रस मन्द्रपमध्यसयुक्ताः क्रमतः स्वरस्थितिस्सैव।
सारीषड्जे तेषु प्रामाण्यं पूर्ववत्किन्तु ॥

पूर्ववदिति। शुद्धमेलवीणालक्षणे।

पञ्चमतन्त्रीजसरी तदप्रयोज्यौ पुनस्सतन्त्र्योर्यत्।
तत्संख्याश्च न सार्योऽतीता रागाः परमते शिष्टाः ॥

इयमपि।

मयुतान्यमते पञ्चमतन्त्रीषु पूर्ववच्छेषम्।
त्याज्यौ मन्द्रसतन्त्र्याः शुद्धमृदुपौ मतन्त्र्यां यत् ॥
पूर्वास्तिस्रस्तन्त्रीर्विनाऽत्र तन्त्र्यां तु मध्यषड्जस्य।
त्रिस्थानस्वरसिद्ध्यै स्थाप्यन्ते सारिकाः कैश्चित् ॥

अतितारपञ्चमादौ वामे पार्श्वे श्रुतिस्तु मन्द्रसयुक्।
दक्षिणपार्श्वे मध्यसतारमयुक्तेश्रुतीवारयाम् ॥
तन्त्र्यां मन्द्रत एकोऽतितारमपि कृत्रिमोक्तितः प्राक्त्याम्।
किन्त्वतितीव्रे नादे न स्वरता रञ्जनाभावात् ॥

सोमनाथः

ततः परं संप्रतिमध्यमेलवीणायां तस्यामुपरिस्थतन्त्रीः ।
प्राग्रारभ्यैव प्रागनुमन्द्रषड्जः स्यात्पञ्चमोऽस्यामनुमन्द्रपूर्वः ॥
तन्त्री द्वितीया खलु याऽनुमन्द्रपूर्वेण युक्ता खलु पञ्चमेन ।
तस्यां निवेश्यः खलु मन्द्रषड्जः तृतीयतन्त्र्यां स्वरमीरयामः ॥
तृतीयतन्त्री किल मन्द्रषड्जयुक्ता पुरा संप्रति तत्र तन्त्र्याम् ।
मन्द्रादिमः पञ्चम एव वेश्यः चतुर्थतन्त्र्यां स्वरमामनामः ॥
तन्त्री तु मन्द्रादिममध्यमेन युक्ता तुरीया किल चाथ तस्याम् ।
मन्द्रादिषड्जो विनिवेशनीयः पार्श्वस्थतन्त्रीत्रितयं यदैव ॥
ऊर्ध्वस्थतन्त्रीत्रयतुल्यनादं तदा भवेन्मध्यममेलवीणा ।

रघुनाथः

मध्यमेलाऽधुनोच्यते.........
शुद्धमेलाख्यवीणा यामूर्ध्वतन्त्रीचतुष्टये ।
युतानुमन्द्रपेनाद्या द्वितीया मन्द्रसेन च ॥
तृतीया मन्द्रपेनापि चतुर्थी मंद्रसेन च ।
उपरिस्थिततन्त्रीभिश्चतसृभिस्समं ध्रुवम् ॥
अधोगतत्रितन्त्रीषु समानं श्रुतिता भवेत् ।
सरौ शुद्धौ पतं च्युतौ प्रयोगे संमतौ न हि ।
वीणावेदिभिरुद्दिष्टा मध्यमेलेयमीदृशी ॥

श्रीकण्ठः

अथोच्यते मध्यमेलवीणाया लक्षणं मया ।
तन्त्र्याद्या चानुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि ॥
द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया यदि तन्त्रिका ॥
तुरीया मध्यषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
तदा भवेन्मध्यमेलवीणा पार्श्वे त्रितन्त्रिका ॥
तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां वक्ष्येऽथ स्वरयोजनम् ।
आद्या दीप्याभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत् ॥
द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता ।
तृतीया मध्यषड्जेन संमिता मल्लिकाभिधा ॥
इत्येवं मध्यमेलाख्यवादित्रस्वरयोजना ।
अथास्याः पर्वसंदेशं वक्ष्ये लक्ष्यैक संमतम् ॥
मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षडस्यामपि विन्यसेत् ।
तन्त्रीचतुष्टये चैवं प्रत्येकं षट्सु पर्वसु ॥

ये स्वरास्संप्रसूयन्ते क्रमशस्तांन्प्रचक्ष्महे ।
आद्या तन्त्र्यानुमन्द्राख्यपञ्चमाश्रितया क्रमात् ॥
शुद्धश्च दैवतः शुद्धो निषादश्च ततः परम् ।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ॥
षड्जर्षभौ च जायन्ते षट्सु पर्वसु षट्क्रमात् ।
तन्त्र्या द्वितीयया मन्द्रषड्जगर्जितया पुनः ॥
शुद्धश्च रिषभश्शुद्धगांधाराख्यस्स्वरस्ततः ।
साधारणाख्य गांधारो गान्धारोन्तरसंज्ञकः ॥
शुद्धमध्यमनामा च वराली मध्यमस्ततः ।
क्रमादमी षट्स्वरास्स्युः षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥
मंद्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ तृतीयया ।
शुद्धश्च धैवतश्शुद्धो निषादश्च ततःपरम् ॥
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ।
षड्जः शुद्धर्षभश्चेति स्वराः षट्सु च पर्वसु ॥
तन्त्र्या तुरीयया मध्यषड्जगर्जितया पुनः ।
शुद्धश्च रिषभः शुद्धगान्धाराख्यस्स्वरस्ततः ॥
साधारणाख्यगान्धारो गान्धारोऽतर संज्ञकः ।
शुद्धमध्यमनामा च वरालीमध्यमस्ततः ॥
एते स्वराः प्रजायन्ते षट्सु तेष्वेव पर्वसु ।
वराली मध्यमस्याग्रे त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत् ॥
पर्वसु त्रिषु चैतेषु तन्त्र्या तावत्तुरीयया ।
क्रमेण संप्रसूयन्ते पधनीति त्रयस्स्वराः ॥
तदूर्ध्वे सप्तपर्वाणि विनिवेश्याद्वितेष्वथ ।
आद्यं तु दीर्घपर्व स्यात्प्रवाले तारषड्जकम् ॥
रिगादिषट्स्वरोत्पत्यै ह्रस्वपर्वाणि षट् पुनः ।
पीठे संवेशनीयानि तदग्रे पर्वसप्तमम् ॥
अतितारख्यषड्जस्य स्थितये विनिवेशयेत् ।
शुद्धर्षभकरं ह्रस्वं पर्वपीठे यथा भवेत् ॥
तथा प्रवाले पीठे च वैणिकैर्विनिवेश्यताम् ।
मेरोः परस्ताद्यत्पर्व सप्तमं पञ्चमाभिधम् ॥
अनेन सहजातानि पर्वाण्येकादश क्रमात् ।
एतेषु तारषड्जातितारषड्जाख्यपर्वणी ॥
द्वे पर्वणी पञ्चमयोश्चत्वारि स्युर्ध्रुवाणि हि ।
अन्यानि सप्त पर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः ॥
उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यानि सकलस्वरसिद्धये ।
अस्यां दीर्घाणि पर्वाणि दश ह्रस्वानि सप्त च ॥

एषैकरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
प्रवाले दीर्घपर्वाणि वेश्यानि द्वादश क्रमात् ॥

एकादश ह्रस्वपर्वाण्यथ पीठे निवेशयेत् ।
सर्वस्थानेषु सकलस्वराणां सिद्धये यदि ॥

तत्सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
न कैशिकीनिषादोऽस्यामस्ति पीठस्थपर्वसु ॥

वादयन्ति हि तत्स्थाने काकलीमेव वैणिकाः ।
पीठेऽपि केचित्कैशिक्याः पर्व ह्रस्वं प्रकुर्वते ॥

पीठे द्वादश पर्वाणि तेन जातानि तन्मते ।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा भेदत्रयान्विता ॥

एतस्यामपि वीणायां स्वराणामेकविंशतेः ।
शुद्धायामिव मन्द्रादिस्थानानीति विनिश्चयः ॥

प्रथमादिषु तन्त्रीषु तद्वदित्येव निश्चयः ।
तन्त्रीराद्यानुमन्द्राख्यपञ्चमेन समन्विता ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां तिस्रस्स्थानविभाजने ।
वरास्तद्व्यक्तिलाभाय तां निबध्नन्ति वैणिकाः ॥

मन्दषड्जादिकास्वेव तन्त्रिकासु तिसृष्वतः ।
स्वरान्स्थानविभागेन दर्शयाम्येकविंशतिम् ॥

तत्र तन्त्र्यां द्वितीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ।
तस्यां ग्राह्यास्सरिगमाश्चत्वारो निषधादयः ॥

मन्द्रपञ्चमनामा यस्तृतीयायां निवेशितः ।
तस्यां पधनिनामानो ग्राह्या न सरिगादयः ॥

मन्द्रस्थानस्वरास्सप्त तदेवं संप्रदर्शिताः ।
मध्यषड्जसमेतायां तुर्यतन्त्र्यामथ स्वराः ॥

सप्त ग्राह्यास्सारिगमपधनीति क्रमादमी ।
मध्यस्थानगता एते सप्तसंदर्शितास्स्वराः ॥

प्रवालस्यान्तिमस्थूलपर्वप्रभृतिषु स्वराः ।
ग्राह्याष्षड्जादयस्सप्तपीठस्थह्रस्वपर्वसु ॥
तारस्थानगता एवं स्वरा सप्त निदर्शिताः ।
एकविंशतिरित्युक्तास्स्वरास्स्थानत्रये स्फुटम् ॥
एतेषु मन्द्रषड्जस्य ये स्वरास्स्युरधस्तनाः ।
तेऽनुमन्द्राभिधस्थानस्वरा इति विनिर्णयः ॥
येऽतितारस्थषड्जस्य स्वरस्याग्रे व्यवस्थिताः ।
तेऽतितारस्वरा ज्ञेया इति सर्वं समञ्जसम् ॥
अत्रापि स्थानगणने रामो बभ्राम तद्यथा ।
तन्त्रीराद्यानुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि ॥

द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका संयुता यदि ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया तन्त्रिका यदि ॥

तुरीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
तदा भवेन्मध्यमेलवीणेत्येतदसङ्गतम् ॥

द्वितीयायां तन्त्रिकायां मन्द्रषड्जो निवेशितः ।
पुनः कथं तुरीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥

उच्चोच्चतरनादिन्यश्चतस्रः खलु तन्त्रिकाः ।
द्वितीयतुर्ययोस्तासु द्वयोस्तन्त्रिकयोरपि ॥

मन्द्रषड्जाभिधस्यैकस्वरस्य विनिवेशनम् ।
अयुक्तमिति नैतत्किं पशुपालोऽपि बुध्यते ॥

तस्मादस्माभिरुक्तेन वर्त्मनैव विचक्षणैः ।
ज्ञातव्यं मध्यमेलायां तन्त्रीषु स्वरयोजनम् ॥

स्थानत्रयस्वराश्चोक्तवर्त्मनात्वेकविंशतिः ।
एकविंशति संख्याकस्वरेष्वेतेषु वादकः ॥

गायकैश्च चतुर्दण्ड्यां ग्राह्यास्सप्तदशैव तु ।
तथा हि वादकास्सप्तमध्यस्थानगतान्स्वरान् ॥

तारस्थानगतान् सप्त षड्जमप्यतितारगम् ।
धनीचमन्द्रस्थानस्थावेवं सप्तदशस्वरान् ॥

समादाय चतुर्दण्डीवादानं कुर्वतेऽखिलाः ।
अयं च सारणीमार्गे वैणिकैः परिकल्पितः ॥

मध्यस्थानस्थयोर्धन्योर्मध्येत्वन्यतरस्स्वरः ।
गृह्यते सारणीमार्गे चतुर्दण्डी प्रसिद्धये ॥

प्रायशस्तेम सञ्जाताष्षोडशैव स्वराः खलु ।
तथापि मन्द्रस्थानस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥

क्वचित्क्वचिदुपादानात्स्वरास्सप्तदशेरिताः ।
गायकास्तु स्वरान्सप्त मन्द्रस्थानसमुद्भवान् ॥
मध्यस्थानस्वरान्सप्त तारषड्जं तथाऽपरम् ।
धनी चैवानुमन्द्रस्थावेवं सप्तदश स्वरान् ॥
समादाय चतुर्दण्डीगानं सर्वेऽपि कुर्वते ।
अत्रापि चानुमन्द्रस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥
सारणीमार्गसंबन्धी स्वरोऽन्यतर ईरितः ।
क्वचित्कतामभिप्रेत्य स्वरास्सप्तदशेरिताः ॥
एतेषाममतो ये स्युस्स्वरा ये चाप्यधस्तनाः ।
क्वाचिद्गीतप्रबन्धादौ दृश्यन्ते ते स्वराः खलु ॥
तत्पुनस्संप्रदायज्ञैस्तानप्पाचैरनादृतम् ।
यद्येवं मध्यताराख्यस्थानगैरेव तु स्वरैः ॥

निर्वाहस्याच्चतुर्दण्ड्यां मन्द्रस्थानं वृथा भवेत् ।
इत्याशङ्क्यैव मन्द्राख्यस्थानसाफल्यसिद्धये ॥

पञ्चसारणिमार्गोऽयं वैणिकैः परिगृह्यते ।
पञ्चसारणिमार्गस्तु लक्ष्यतामिति चेच्छृणु ॥

शुद्धमेलाख्यवीणायां पञ्चसारणि वर्त्मनि ।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन तान्स्वरानभिदध्महे ॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ ।
आद्यतन्त्र्या महीतन्त्र्यास्स्वरास्सरिगमाभिधाः ॥

चत्वार एव षड्जाद्याः पञ्चमादिर्न गृह्यते ।
पञ्चसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्याऽऽद्यया पुनः ॥

विकल्पेन महीतन्त्र्यः पञ्चमश्शुद्धधैवतः ।
अथ द्वितीयया मन्द्रपञ्चमस्वरयुक्तया ॥

ग्राह्याः पधनिनामानस्स्वरा न सरिगादयः ।
पञ्चसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या द्वितीयया ॥

उपादेया विकल्पेन मध्यस्थानसमुद्भवाः ।
षड्जश्शुद्धर्षभश्चैव शुद्धगान्धार इत्यपि ॥

तन्त्र्या तृतीयया चाऽथ मध्यषड्जेन युक्तया ।
मध्यस्थानस्वराणां तु गणने सरिगाभिधाः ॥

त्रय एव स्वरा ग्राह्या न पुनर्मध्यमादयः ।
पञ्चसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या तृतीयया ॥

शुद्धमध्यमसंज्ञश्च वराली मध्यमस्तथा ।
पञ्चमश्चेति संग्राह्या विकल्पेन त्रयस्स्वराः ॥

मध्यस्थानसमुद्भूता इत्यस्माभिर्विनिश्चितम् ।
शुद्धमेलाख्यवीणायां पञ्चसारणि वर्त्मनि ॥

निर्वाहकाच्चतुर्दण्ड्यास्स्वराः पञ्चदशैव तु ।
अनुमन्द्रस्थयोर्धन्योस्स्थाने स्यान्मध्यषड्जकः ॥

इत्येवं शुद्धमेलायां पञ्चसारणि वादने ।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन स्वरास्ते संप्रदर्शिताः ॥

अथातो मध्यमेलाख्यवीणायामभिदध्महे ।
वादने पञ्चसारण्या ये स्वरास्तान्विकल्पितान् ॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ ।
आद्यतन्त्रिकया ग्राह्यास्स्वराः सरिगमाभिधाः ॥

चत्वार एव न पुनः पञ्चमाद्यास्तदुद्भवाः ।
पञ्चसारणि मार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः ॥

मन्द्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ द्वितीयया ।
पधनीति स्वरा ग्राह्यास्त्रयो न सरिगादयः ॥

पञ्चसारणि मार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः ।
ततश्च मध्यमेलायां पञ्चसारणिवर्त्मनि ॥

प्राप्यन्ते पञ्चसारण्यां गाने दण्ड्यामिव स्फुटम् ।
कर्णाटान्ध्रतुरुष्कादिपदगानेषु संग्रहम् ॥

तारस्थानरिगादीनां कुर्वते खलुगायकाः ।
गाने च वादने चैव स्वराणामेकविंशतेः ॥

विनियोगप्रकारस्तु विविच्य परिदर्शितः ।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥

वेङ्कटमखी

मध्या—नायिका

प्रियं प्रार्थयते मध्या रतिव्यायामकेलिषु ।
स्वयं पुनः प्रवर्तेत सहते सुरतश्रमम् ।
सोपालम्भं वचो वक्ति सापराधे प्रिये मिथः ॥

शारदातनय।

मध्या संलक्ष्ययौवना ।
तुल्यलज्जास्मरा ज्ञेया मोहान्तसुरतक्षमा ॥

कुम्भः

प्रोर्वाद्वितीयनवयौवनवर्तमाना
तारुण्यपूर्णसकलातयवा तु मध्या ।
मन्दाक्षमन्मथविलासविमिश्ररम्या
मोहावसानमदनोत्सवभेदयोग्या ॥

नीलकण्ठः

मध्योत्तराद्विरधरः —वीणायां धातु.

तारयोर्मध्ये मन्द्रः ।
मध्योत्तरद्विरधरे तारौ मध्यस्थमन्द्रकौ ॥

शार्ङ्गः

मनः—देशीलास्याङ्गम्

शृङ्गाररससम्पन्नः कोऽप्यपूर्वो गुणो यदा ।
लक्ष्यते शिक्षिताङ्गोतिसूक्ष्मोऽतिभयभावभाक् ॥
अन्य एव तु नाट्याङ्गक्रियायोगाश्रया लयैः ।
तदा मनो मनोहारि सुमनोभिरिदं मतम् ॥

अशोकः

मनस्वी

क्लेशैरुपहतस्यापि मानसं सुखिनो यथा ।
स्वकार्येषु स्थिरं यस्य मनस्वी स पुमान् स्मृतः ॥

भावविवेक.

मनुवंशः

अङ्गुलैः स्याच्चतुश्चत्वारिंशताच सयूकया ।
लिक्षाद्वयेनाधिकया मनुर्दण्डप्रमाणतः ॥
शीर्षप्रदेशतस्त्यक्त्वा सार्धमङ्गुलकद्वयम् ।
एकाङ्गुलं वक्त्ररन्ध्रं भवेज्जातिमुखाभिधम् ॥
मुखरन्ध्रात्ताररन्ध्रमङ्गुलानि चतुर्दश ।

कुम्भः

परित्यज्य भवेत्सार्धयवत्रितयसम्मितम् ।
सप्तात्र स्वररन्ध्राश्च ताररन्ध्रमितानि च ॥
कर्तव्यानि तदन्यानि तेषामप्यन्तरं भवेत् ।
अङ्गुलत्रितयं पादन्यूनं षट् लिक्षिकाधिकम् ॥
प्रत्येकं मिलितं तच्च सप्तानामन्तरालगम् ।
लिक्षाद्वयं यवयुगं यूकिकैकाङ्गुलानि च ॥
एकोनविंशतिर्मानं तथा रन्ध्राष्टकस्यतु ।
अङ्गुलानि च चत्वारि तथा यवचतुष्टयम् ।
वंशस्य प्रान्तभागे तु सार्धमङ्गुलकद्वयम् ॥
अवशिष्टं भवेन्मानं मनुवंशे समासतः ।
अयं सर्वेषु वंशेषु परमः परिकीर्तितः ॥
त्रिस्थानस्वरसंभूतेः साधकत्वात्पुरातनाः ।
वर्णालङ्कृतिधात्वादिमूर्छनाद्यमनेकधा ।
वदन्ति वाद्यमेतस्मिन् वाद्यतत्वविशारदाः ॥

कुम्भः

मनवः—चतुर्दश । तस्मात्फूत्काररताररन्ध्रयोः चतुर्दशाङ्गुलान्तरत्वेन मनुवंश इत्युक्तम् ।

मनुष्यशीला—स्त्री

आर्जवाभिरता नित्यं दक्षा क्षान्तिगुणान्विता ।
विभक्ताङ्गी कृतज्ञा च गुरुदेवार्चने रता ॥
धर्मकामार्थनिरता वश्याऽहङ्कारवर्जिता ।
सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं सत्त्वमाश्रिता ॥

भरतः

मनोज्ञगमना—ध्रुवावृत्तम्

सजसंज्ञिता यदि गणा भवन्ति चरणेषु चाकृतिसमुत्था ।
गुरु चान्त्यमेव यदि तां मनोज्ञगमनां प्रवदन्ति खलु नाम्ना ॥
कमलायरस्सि भमरायि अम्मि सुसुवंध पदुमंमि ।
कमलाकरे भ्रमरायिते सुसुगन्धपद्मे ।

भरतः

मनोज्ञा—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

अस्या अभिप्रकाशिनीति नामान्तरमस्ति ।
यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तथैव षष्ठम् ।
भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥

कुसुमगंधवाही—(नरगाः) भरतः

मनोधर्मः—देशीलास्याङ्गम्

अपूर्वभङ्गीरुचिरमङ्गोपाङ्गैर्मनोहरैः ।
मनोऽनुकूलया वृत्या रचितं चोत्तरोत्तरम् ।
यन्नृत्तं समनोधर्म इत्युक्तं नृत्तवेदिभिः ॥

वेमः

मनोन्मथनम्—नृत्तकरणम्

सम्मतं स्वस्तिकौ हस्तौ व्याधूतं विस्मया च दृक् ।
चतुरस्रा यत्र चारी मनोन्मथननामकम् ॥

नन्दी

सम्मतं, स्थानं । चतुरस्रा, गतिः ॥

मनोरथः—लक्षणम्

हृदयस्थस्य भावस्य सुश्लिष्टार्थप्रदर्शकम् ।
अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः

भरतः

यथ—णिग्गन्ध इति गाथायां (सप्तशती—५—६४) अत्र पादपमारोहन्नेव वृद्धविदग्धया कश्चिद्दुराशय पुंश्चलीसङ्गमोत्सुकः स्वाभिप्रायद्योतनेन प्रबोध्यते । तत्प्रस्तुतमेवान्यदपदिश्यम् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसा । सापि चात्रैवान्तर्भूता ।

अभिनवः

हृदयस्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतम् ॥

भरतः

यथा—विकटनितम्बायाम्—नायिका—आह अन्यास्वित्यादि अत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति ।

मनोरमः—प्रबन्धः

पाटैर्बिरुदतेन्नैश्च प्रबन्धस्स्यान्मनोरमः ॥

जय-मेघः

मनोरमा—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकास्त्रयः जः गः

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

तारषड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः ॥

पार्श्वः

मनोवती—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रगण एकः पञ्चमात्रिक एकः गश्च ।
४+५+ग= विरहाङ्कः

—ध्रुवावृत्तम् (त्रयोदशाक्षरं छन्दः)
यदि पञ्चमं हि स तृतीयनैधनं
नवमं द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
चरणे गुरूणि यदि सातिपूर्त्रिका
जल्पती बुधैर्निगदिता सा मनोवती ॥
अवलंबिऊण रयणीमुहं ससी ।
अवलम्ब्य रजनीमुखं शशी ॥
मनोवती भयार्तानां तर्पाचिद्गजमन्त्रिणाम् ।
पद्मपाण्योजसा चैषा चिन्ता पद्मरागजा ॥
सजसजगाः ॥
नाट्यः

मनोहरम्
यस्मिन्सक्तं मनः पुंसां तान्येव ह्रियते पुनः ।
अन्येभ्यो यत्र हरति तन्मनोहरमुच्यते ॥
भावविवेकः

मनोहरः—मेलरागः
शुद्धमेलसमुद्भूतः षड्जादिः समनोहरः ।
आरोहे गरिमैस्त्यक्तः आन्दोलितपसान्वितः ॥
धैवतं प्राप्य तस्माच्च मन्निवृत्तोऽत्र कम्पितः ।
पञ्चमात् षड्जमासाद्य निवृत्तो मध्यमं प्रति ।
तत्राप्यान्दोलितो गे च री च स्वस्थानशोभितः ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः ॥ अहोबिलः
गान्धारग्रामे नारदीयतानः
निरिगमप ? नाट्यः
—मेलरागः
शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः ।
तथा मध्यमवक्रं स्यादवरोहे मनोहरे ॥
परमेश्वरः

मनोहरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध स .
(अव) स ध प म ग रि ग स .
मत्र

(आ) स ० ० ० ग म ० प ० ० ० नि स .
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० ० स .
मेललक्षणे

मनोहरीरागध्यानम्
सुधावर्णचेलां मदायत्तलीलां
मदानङ्गसान्निध्यसङ्गीतलोलाम् ।
कटिन्यस्तहस्तां कुचामान्यहस्तां
मनोहारिणीं चिन्तयेऽहं शुभाङ्गीम् ॥
रागसागरः

मन्थरम्—दर्शनम्
मन्थरं तत्समाख्यातं यावद्धृतिविकस्वरम् ।
शारदातनयः

मन्थुलिका—श्रव्यकाव्यम्
यस्यामुपहासः स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहं सापि हि मन्थुलिका भवति ॥
क्षुद्रकथाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भोजः

मन्दा—नासिका
ईषदुच्छ्वासोच्छ्वासयुक्ता नासा मन्दोदिता बुधैः ।
चिन्तानिर्वेदयोश्शोके तथौत्सुक्ये नियुज्यते ॥
अशोकः

मन्दारगौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध प नि स .
(अव) स नि ध प म रि म ग स .
मत्र

मन्दारी—मेलरागः (नाभनारायणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि प म रि ग रि स .
मत्र

मन्दारीगौलीरागध्यानम्
मन्दारमालाञ्चितकेशजालां
वृन्दावनान्तः प्रविलासलीलाम् ।
इन्दीवराक्षीयुतनृत्तशीलां
मन्दारगौलीं मनसा स्मरामि ॥
रागसागरः

मन्दालीरागध्यानम्
सेवन्तिकासुरभिदामविलोलकेशां
सीमन्तिनीकरसमर्पितचारुवीणाम् ।
कूर्मासने निवसितां सुरशाखिमूले
मन्दालिकां मनसि मे सततं स्मरामि ॥
रागसागरः

मन्देमारी—मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.
मञ्ज

मन्नाङ्करी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म नि ध नि प ध नि स.
(अव) स ध प म प ग रि स.
मञ्ज

मन्मथः—देशीतालः
द्रुतद्वयं गुरुश्चैकस्तालो मन्मथसंज्ञके
० ० ऽ सोमराजः
लौ द्रौं लो गौं च मन्मथः ॥ ० ० । ऽ ऽ मदनः

मन्मथलता—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स नि स रि ग म प ध प स.
(अव) स ध प म ग रि स नि स.
मञ्ज

मन्द्रः—
अलङ्कारविधिशब्दे द्रष्टव्यम्।

मन्द्रतारप्रसन्नः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
प्रसन्नादष्टमारंभः तस्मादेवावरोहणे।
मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमलङ्कारं तथा विदुः॥
सा स नि ध प म ग रि स. जगद्धरः

मन्द्रमध्यः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
पूर्वोदिताः कला यत्र मध्यमन्द्रतया स्थिताः।
मन्द्रमध्यमलंकारं तमाहुर्गानपारगाः॥
गंसरि संरिग पगंम धमंप निपंध।
पण्डितमण्डली

मन्द्रस्वरः
नीचैः स्वरेण यद्गानं स मन्द्रस्वर उच्यते।
तुलजः

मन्द्रा—श्रुतिः
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः। हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
(पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः)
मन्द्रषड्जाद्या श्रुतिः। मण्डली
मन्द्रधैवततृतीया श्रुतिः॥ मण्डली
षड्जे तृतीया श्रुतिः।

मन्द्रादिः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
स्वरं पूर्वं समुच्चार्य व्यत्ययात्तु स्वरद्वयम्।
त्रिस्वरैका कला मन्द्रेणाङ्किताद्ये परा पुनः॥
आद्यावन्तस्थितं कृत्वा पूर्ववत्तु स्वरान्विता।
संगरि रिंगम गंपम मंधप पंनिध.
जगद्धरः

मन्द्रान्तः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
अन्त्यमन्द्रकला यत्र मन्द्रान्तः परिकीर्तितः।
गरिसा मगरी पमगा धपमा निधपा
पण्डितमण्डली

मम्मटः
सङ्गीतरत्नमालानाम्नो ग्रन्थस्य कर्तेति सङ्गीतनारायणादवगम्यते। काव्यप्रकाशकाराद्भिन्न एव स्यात्।

मयूरहस्तः—हस्तः
सन्दंशहस्ततर्जन्या पर्वाङ्गुष्ठस्य योजयेत्।
मयूरहस्तो भ्रमति मयूरे विनियोगवान्।
कुक्कुटादिषु भेदेषु हस्तो ज्ञेयो विशारदैः
गौरीमतम्

—हस्तः
अस्मिन्ननामिकाङ्गुष्ठे श्लिष्टे चान्याः प्रसारिताः।
मयूरहस्तः कथितः करटीकाविचक्षणैः॥
(अस्मिन्निति कर्तरीमुखहस्ते)
पुरोमुखः पुरो भागेरियतश्शिखिमुखे करः।
ऊर्ध्वाधो भागचलितो लतायां संप्रदर्शयेत्॥
पार्श्वभागे स्थितौ तौ चेद्विहङ्गार्थनिरूपणे।
मुखस्थले तु चलितो वमनार्थे नियुज्यते॥
फालभागे तु चलित अलकापनये तथा।
फालमध्ये तु चलितस्तिलकार्थनिरूपणे॥
नेत्रस्थानेप्यधोभागे चलितो बाष्पपूरणे।
पुरोभागे तु चलितश्शास्त्रवादे प्रसिद्धके॥
मयूरहस्तक्षेत्राणि भरतागमकोविदैः।
विनायकः

—स्वरजातिः
स्वराणामथ सप्तत्या मयूरः परिकीर्तितः।
औमापतम्
षड्जो मयूरपर्यायशब्दैरुच्यते॥

मयूरमणिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि ध प म रि स.

मत

मयूरललितम्—नृत्तकरणम्

आयतं कं परावृत्तं साची दृष्टिरुदीरिता ।
चतुरस्रः करश्चारी ह्यर्धमण्डलसंज्ञका ।
यत्रेत्थं वर्तते नृत्ते मयूरललितं मतम् ॥

नन्दी

अत्र आयतं स्थानम् । कं शिरः । गतिः अर्धमण्डली ।

यथा—

भूम्यां स्पृष्टतलौ मन्दं बाह्यतो भ्रमितौ द्रुतात् ।
यत्राङ्घ्री गच्छतः पश्चात् सार्धमण्डलिका मता ॥

—करणम्

आचरेद्रेचितौ हस्तावुराचाकुञ्च्य वृश्चिकम् ।
अङ्घ्रिं यत्र भ्रमरिकां विदध्यान्नर्तको यदि ।
तत्तथा करणं प्रोक्तं मयूरललिताभिधम् ॥

अशोकः

"मयूरललिते नृत्ते मयूरस्य तदिष्यते" इति ज्यायनः ॥

मयूरवसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स.

(अव) स ध प म रि स.

मत

—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प ध नि ध प म रि म ग रि ग स.

मत

मयूरसारिणी—दशाक्षरच्छन्दः

शिखिसारिणीवृत्तस्य नामान्तरम् ।

मयूरसारी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म नि ध नि स.

(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मत

मयूरी—गतिः

पपदाभ्यां बहिस्स्थित्वा कपित्थं हस्तयोर्वहन् ।
एकैकजानुचलनान्मयूरगतिरिष्यते ॥

नाट्यदर्पणे

मरणम्—व्यभिचारिभावः

व्याधिजमभिघातजं च । तत्रान्त्रकृच्छ्रशूलदोषवैषम्यायगण्ड-पिटकज्वरविषूचिकाभिरुत्पद्यते। तद्व्याधिप्रभवम्। अभिघातजं तु शस्त्राहिदंशविषपानश्वापदगजतुरगरथपशुयानपातविनाशप्रभवम्। तत्र व्याधिजे— विषण्णगात्रव्यायताङ्गविचेष्टितनिमीलिताक्षिनयनहिक्काश्वासोपेतानवेक्षितपरिजनाव्यक्ताक्षरकथनादयोऽनु-भावाः । अभिघातजे – शस्त्रक्षताहिदष्टविषपीतगजादिपतितश्वापदहताः नानाप्रकारा अभिनेतव्याः । तत्र शस्त्रक्षते सहसा भूमिपतनवेपनस्फुरणादयोऽभिनेयाः । अहिदष्टविषपीतयोर्विषवेगो यथा — कार्श्यवेपथुविदाः हिक्काफेनस्कन्धभङ्गजडतामरणानि इत्यष्टौ विषवेगाः ।

भरतः

प्रसिद्धमपि वक्तव्यं मरणं भूतपञ्चता ।
विरहव्याधिदुष्कर्मविधिभ्यस्तस्य संभवः ।
जनताशोकविण्मूत्रस्तम्भनिश्चेष्टतादयः ॥

सर्वेश्वरः

रोमाञ्चो मुखशोषश्च वैवर्ण्यं चैव वेपथुः ।
हिक्का श्वासश्च सम्मोहः सप्तैता विषविक्रियाः ॥ इति मतान्तरं

—चित्राभिनयः

मरणं द्विविधं प्रोक्तं व्याधिजं चाभिघातजम् ।
रोगाधिक्येन जनितं मरणं व्याधिजं स्मृतम् ॥
वियोगोद्रेकजनितं मरणं चाभिघातजम् ।
मुखस्थाने मयूरं तु शिरसः पार्श्वभागकं ॥
पताकं दर्शयेच्चैव विपूर्ची मरणे स्मृतम् ।
कण्ठस्थाने त्वर्धचन्द्रं बध्वा तु तदनन्तरम् ।
पुरोभागे पाशहस्तस्त्वभिघाते विधीयते ॥

विनायकः

—विरहावस्था

सर्वैः कृतः प्रतीकारैः यदि नास्ति समागमः ।
कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः ॥

भरतः

मराला—देशीचारी

नन्द्यावर्ते स्थितावङ्घ्री पार्ष्णिप्रपदरेचितौ ।
पुरतः प्रसृतौ यत्र सा मरालाभिधीयते ॥

वेमः

मरुवसीमन्तः—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध प स.

(अव) स नि ध प स नि ध प म ग रि स.

मत

मरु—नृत्तम्

स्थाने कुञ्चितके वदन्ति विबुधास्त्वङ्गैरुपाङ्गैस्तथा
अत्यङ्गैः करवर्तनैश्च करणैर्युक्तं पताकेन च ।
दिक्चक्राभिमुखं च नृत्यमसकृत्सव्यापसव्यं मुहुः
आद्यन्ते भ्रमरीमरु निगदिता सङ्गीतसूर्योदये ॥

वेदः

मर्त्यद्रुमः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

मर्दितः—पादः

तिर्यक्चलेन मृद्नाति भुवं यस्सहि मर्दितः ।

अशोकः

नाट्ये नृत्ते च योज्यते ।

वेमः

मर्दितः किङ्किणीविधौ ।

ज्यायनः

तिर्यक्तलेनाददाति भ्रामयंस्तु स मर्दितः ।
मर्दने पेषणे त्रासे योज्यौसावपसर्पणे ॥

सोमेश्वरः

मर्मतालः— देशीतालः

रसौ नगौ मर्मताले मात्रा अत्र चतुर्दश ।

तालप्रस्तार

मर्माक्षरी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि स .

मञ्ज

मलकम्—स्थानकम्

मलकं तन्निगदितं मण्डले स्थानके स्थितः ।
हृदये न्यस्य शिखरौ पृष्ठं नम्रं शिरो मुहुः ।
कम्पयेत्सौष्ठवेनैव नर्तको विमुखस्थितः ॥

वेदः

मलपः—वाद्यप्रबन्धः

बद्धश्शुद्धादिभिः पाटैः कृतो वर्णसरेण वा ।
क्वापि वर्णोत्करैर्दीप्तैः कलितः क्वापि कोमलैः ॥
भूरिद्रुतलयः प्रान्ते लयः प्रोक्तो विलम्बितः ।
विस्तृते मलपः प्रोक्तः प्रायशो दीप्तनर्तने ॥

वेमः

यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा ध्रुवकोऽथ सकृद्भवेत् ।
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तद्धिथों थों दें दोंभिरक्षरैः ।
बद्धं निरन्तरयतिं प्राहुस्तं मलपं परे ॥

शार्ङ्गः

व्यापकाक्षरेति । कादयष्षोडश ।
द्विवारमेकवारं वा यत्रोद्ग्राहो विधीयते ।
ध्रुवो नानाविधो यत्र मलपं तं प्रचक्षते ॥

सोमेश्वरः

उद्ग्राहेण सकृद्द्विर्वा वाद्ये चाथ यदृच्छया ।
दें थों टेंकार तद्धीति व्यापकैरक्षरैर्युतम् ।
निरन्तरयतिप्रायो मुनयो मलपं विदुः ।

सोमराजः

यत्र शुद्धादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
विशालः स्याद्द्रुतलयः पर्यन्ते तु विलम्बितः ॥
दीप्तैर्वर्णैः कचित्क्वापि कोमलैश्चारुगुम्फितः ।
यत्रासौ मलपः प्रोक्तः प्रायिको दीप्तनर्तने ॥
यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा ध्रुवकोऽथ सकृद्भवेत् ।
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तद्धथों टों दोंभिरक्षरैः ।
बद्धं निरन्तरयतिं प्राहुस्तं मलं परे ॥

शार्ङ्गः

मलपपाटः—वाद्यप्रबन्धः

पाटैर्मलपपाटः स्याद्विषमैर्मलपोपमः

शार्ङ्गः

यः खण्डो विषमैः पाटैर्वाद्यते मलपोपमः ।
सोऽयं मलपपाटस्तु कथितो वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

मलपाङ्गम्—वाद्यप्रबन्धः

मलपं वादयित्वाऽथ तत्राङ्गं वाद्यते यदा ।
तदा तु मलपाङ्गाख्यः प्रबन्धः परिकीर्तितः ॥

वेमः

मलपं वादयित्वा तु तदङ्गं तु ततस्तथा ।
पुनर्मलपवादेन मलपाङ्गमुदीरितम् ॥

सोमेश्वरः

मलपाङ्गं तु मलपेनाङ्गेन मलपेन च ।

शार्ङ्गः

मलयमारुतं—मेलराग: (चक्रवाकमेलजन्य:)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मल्ल

मलयाङ्गी—मेलराग: (मायामालवगौलमेलजन्य:)
(आ) स रि ग प म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ग रि स.

मल्ल

मलयानिल:—देशीताल:
मलयानिलताले तु खण्डमिश्रौ लघू क्रमात्।

लक्ष्मण:

मलयानिलहस्त:
मध्यमानामिके वक्रे तर्जनी च कनिष्ठिका।
तयोरुपरि संस्थाप्यो मलयानिलहस्तक: ॥
मलयानिल: पार्श्वभागे गवाक्षे मन्दमारुते।
पार्श्वभागे पार्श्वमुख: प्रभातार्थे नियुज्यते ॥

विनायक:

मलहरी—मेलराग: (मायामालवगौलमेलजन्य:)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मल्ल

—हस्त:
योज्यो मलहरी रागे ताले लाङ्गूलहस्तक:।

शृङ्गार:

मलहरीरागध्यानम्
शरदम्बुदनिभदेहां सुरतरुमूले निवासिनीं शुभ्राम्।
शिवपूजापरतन्त्रीं शरदरविन्दां मलाहरीं ध्याये ॥

रागसागर:

मलिनं—दर्शनम्
यदश्रुलुलितालोकं मलिनं तदुदाहृतम्।

शारदातनय:

—मुखराग:
मलिनस्तु मनाक्श्यामो भवेद्भयजुगुप्सयो:।
निर्वेदादिषु भावेषु प्रयोज्योऽसौ यथोचितम् ॥

वेम:

मलिना—दृष्टि:
ईषदस्पृष्टपक्ष्माग्रा किञ्चिद्दर्शिततारका।
निर्वेदे चाथ वैवर्ण्ये मलिनेयं प्रयुज्यते।

सोमेश्वर:

किञ्चित्कुञ्चत्पुटा लक्ष्याव्यावर्तितकनीनिका।
प्रस्पन्दमानपक्ष्माग्रा मलिनान्ता च या भवेत् ॥
सा दृष्टिर्मलिना प्रोक्ता वैवर्ण्ये विकृते स्त्रिया:।
विकृतं तदसंलोपप्रियेण समयेऽपि यत् ॥

अशोक:

मल्ल:—देशीताल:
मल्लतालेऽङ्घिलघवो विरामान्तं द्रुतत्रयम्।
।।।।००० जगदेक:

(द्रुतद्वयमिति पाठ: स्यात्)
मल्लतालेऽङ्घिलघवो विरामांतद्रुतद्वयी।
।।।००० कुम्भ:

मल्लक:—मल्लताल:
ल: दचतुष्टयं ल: दचतुष्टयं लौ।
।००००।००००।। गान्य:

मल्लार:—राग:
धैवतांशश्च तन्न्यास: षड्जपञ्चमवर्जित:।
ताडितोऽयं निजस्थाने मल्लारश्चौडवस्मृत: ॥

सोमेश्वर:

—मेलराग:
षड्जादिमूर्छनोपेत: षड्जत्रयसमन्वित:।
गनिर्हीनो ऽ । मल्लारो वर्षासु सुखदायक: ॥
यतो वर्षासु गेयोऽयं मेघ इत्यपि कीर्तित:।
अकालरागगानेन जातदोषं हरत्ययम् ॥
षड्जत्रय इति। ग्रहांशन्यासा: षड्ज एव। सर्वदा गेय: ॥

अहोबिल:

—राग:
लक्षणं विनियोगं च भवेन्मल्लारिकासमम्।
मल्लारस्य गनित्याग: पञ्चमस्फुरणं भवेत् ॥

जगदेक:

धैवतांशग्रहन्यास: षड्जगान्धारवर्जित:।
मध्यन्द्र: पञ्चमाकम्पी मल्लारीति च कथ्यते ॥

सोमराग:

—(वंशे वादनक्रमः)

धैवतं तु ग्रहं कृत्वा सकृदाहत्य च ग्रहम् ।
तस्मात्परं समुच्चार्य पुनः स्थायिस्वरं व्रजेत् ॥
तस्मात्परौ द्विरुच्चार्य समाहत्य ग्रहस्वरम् ।
ग्रहात्पूर्वं द्वितीयं च क्रमेणोक्त्वा ग्रहे यदा ॥
न्यासो मल्हाररागस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
तस्य स्वरो द्वितीयस्तु वंशेषु स्थायितां गतः ॥

वेमः

मल्लाररागध्यानम्

शङ्खावदाताङ्गुलिकं दधानाः
प्रलम्बकर्णः कुमुदेन्दुवर्णः ।
कौपीनवासाः शुचिहारधारी
मल्लाररागः कथितस्तपस्वी ॥

मल्लारीति नामान्तरम् ॥ संगीतसरणिः

मल्लारकः—रागः

यस्मिन्पञ्चमषड्जनिस्वनकथा नास्त्येव मन्द्रध्वनि-
र्गान्धारस्य च सप्तमस्तु परितो यत्रास्ति तारध्वनिः ।
न्यासांशग्रहधैवतध्वनिधरं तं धैवतीसम्भवं
मल्लारं नृपमल्लमोदनसुरारातिर्वदत्युत्सुकः ॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः ।
निषादतारो गान्धारमन्द्रो मल्लारकस्स्मृतः ॥

मतङ्गः

मल्लारिका—रागः

अन्धाल्याया विभाषाया अङ्गं मल्लारिका स्मृता ।
पञ्चम्यंशग्रहन्यासा ग्रहान्ता मन्द्रमध्यमा ॥

हम्मीरः

मल्लारी—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमका च पसारा च तारहीना च ।
गनिहीनापि समन्द्रा समशेषा भवति मल्लारी ॥

नान्यः

तारहीना षड्जमन्द्रा पञ्चम्यार्षिगनिवर्जिता ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा मल्लारी सदृशस्वरा ॥

मतङ्गः

अस्याश्चापि विशेषेण यथोक्तेनोपलक्षितौ ।
पञ्चमोद्भूतसैन्धव्याविवालापकरूपकौ ॥

नान्यः

अन्धालिका समुद्भूता मल्लार्यथ निगद्यते ।
पञ्चमांशग्रहा षड्जमन्द्रा गान्धारवर्जिता ॥

हरिः

एवंविधैव मल्लारी षड्जपञ्चमदुर्बला ।
संपूर्णा कम्पितस्थाना गीयते लक्षणान्विता ॥

सोमेश्वरः

—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूता मल्लारी निस्वरोज्झिता ।
आरोहणे गहीना स्यात् षड्जादिस्वरसंभवा ॥
इयं सर्वदा गेया ॥ अहोबिलः

—रागः

अन्धालिकाङ्गं मल्हारी मध्यमांशग्रहान्विता ।
रिमन्द्रा च गशून्या च शृङ्गारे ताडितस्वरा ॥

जगदेकः

—(षाडवः)

पञ्चमांशग्रहन्यासा पहीना मन्द्रमध्यमा ।
शृङ्गारे दुर्दिने गेया मल्लारी परिकीर्तिता ॥

नारायणः

अयमेव माधवादिरुच्यत इति गोपगोविन्दटीकाकारः
मूर्तिवर्णने माधवादिरित्यपि ।
मल्लारी सपहीना स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता ।
औडुवा पौरवीत्युक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥

दामोदरः

मल्लारीरागध्यानम्

गौरीकृशा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूनचित्ता ॥

मेघरागभार्या । दामोदरः

मल्लिकामोदः—देशीतालः

लौद्वौ द्रुताश्च चत्वारो मल्लिकामोदसंज्ञिते ।
।। ० ० ० ० वेमः
पापा धनि धनि जगदेकः

मल्लिकावसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

मल्हार:—मेलकर्ता

शुद्धौ सगौ मपौ शुद्धौ पत्तादिगौ मनौ पुनः ।
त्रिश्रुतिस्थाभिषादोऽपि मल्हारस्यापि मेलनम् ॥

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः ।
मल्हारो गीयते प्रातर्गानविद्याविशारदैः ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

मल्हारोऽप्यथ गान्धारवर्जितष्षाडवः पुनः ।
निषादस्फुरितश्शेषे मल्हारीवद्धवेदित ॥

हरिः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

धैवतं ग्रहमास्थाय तत्परं तु विलम्बयेत् ।
पुनः स्थायिस्वरं स्पृष्ट्वा द्वितीयं च स्वरं स्पृशेत् ॥
स्थायिनं प्राक् तृतीयं च स्वरमीषद्विलम्बयेत् ।
आरुह्य च ग्रहादिं द्वौ तृतीयं विलम्बयेत् ।
तदधस्थं स्पर्शमात्रादवरुह्य ततः क्रमात् ॥
स्पृष्ट्वा स्वरान् ग्रहांश्च त्रीन् पुनश्च स्थायिनं स्पृशेत् ।
तुर्यं स्वरं तत्परं च स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥
तदा सञ्जायते रागो मल्हाराख्यो मनोहरः ।
रागस्यैतस्य लक्ष्ये तु लक्ष्यते पञ्चमो ग्रहः ॥

वेमः

—रागः

अन्धाल्युपाङ्गं मल्हारष्षड्जपञ्चमवर्जितः ।
धन्यासांशग्रहो मन्द्रगान्धारस्तारसप्तमः ॥

हम्मीरः

—उपाङ्गरागः

गमन्द्रः सपनिर्मुक्तो ग्रहांशन्यासधैवतः ।
अन्धाल्युपाङ्गमल्हारो नितारः प्रावृषि स्मृतः ॥

भट्टमाधवः

मल्हाररागध्यानम्

वीणातिवादः कलकण्ठनादः
सुवर्णवर्णः स्फुरदब्जकर्णः ।
काश्मीरचित्रश्शरदिन्दुवक्त्रो
मल्हारनामा नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

मल्हारी—प्रथमरागः

विभाषान्धालिका तज्जा मल्हारी मन्द्रमध्यमा ।
पांशा स्याद्धीनगान्धारा शृङ्गारे ताडितस्वरा ॥

मोक्षः

—रागः

मल्हारी सपहीना स्यात् धत्रया चोपुजामता ।
धत्रयेति ग्रहांशन्यासेषु धैवतः । उपजेति उपरागजानां सूचनम् ।

मदः

—मेलरागः (मालवगौलमेलः)

पत्रयेण युता प्रातर्मल्हारी रिविवर्जिता ।
वर्षास्वपि विशेषेण प्रगेया सुखदायिनी ॥

श्रीकण्ठः

—उपाङ्गरागः

पांशन्यासग्रहा मुक्तमध्यमा गविवर्जिता ।
शृङ्गारे सा प्रयोक्तव्या मल्हार्यन्धाल्युपाङ्गका ॥

भट्टमाधवः

मल्हारिदेशी—रागः

मल्हारादुद्गता देशी त्रिधा साधवियुक् सपा ।

मदनः

मल्हारीरागध्यानम्

मृणालतन्वी पिककण्ठनादिनी
गानच्छलेन स्मरति प्रियं स्वकम् ।
विपञ्चिकामञ्जुलपाणिरुत्तमा
मल्हारिका यौवनभारसन्नता ॥

श्रीकण्ठः

मसृणम्—दर्शनम्

मसृणं तनु विज्ञेयमनुरागकषायितम् ।

शारदातनयः

मसृणं तु परिज्ञेयमनुसारणरञ्जितम् ।

वेमः

मसृणता—देशीलास्याङ्गम्

मुग्धा स्निग्धां यदा दृष्टिं तनुते रसनिर्भराम् ।
नृत्तहस्तानुगां नृत्ते तदा मसृणता भवेत् ॥

अशोकः

महत्

लघुर्गुरुः प्लुतं वा द्रुतापेक्षया मात्रया गुरुत्वात् तालप्रस्तारे महदित्युच्यते ।

प्लुतो गुरुर्लघुश्चैव महच्छब्देन कथ्यते ।
द्रुतश्चानुद्रुतश्चास्मिन्नल्पशब्देन कथ्यते ॥

यस्मात्परोऽस्ति स महान् स नो चेदल्प एव सः ।
द्रुतस्यानुद्रुतापेक्षं महत्त्वं यद्यपि स्थितम् ॥
तथापि चतुरङ्गेऽस्मिन् प्रस्तारे सोल्प इष्यते ।
अनुद्रुतस्य प्रस्तारबाह्यत्वाच्चतुरङ्गके ॥
महदेव प्लुतं शश्वदल्पं शश्वदनुद्रुतम् ।
गुर्वादिकं तु त्रितयं महदल्पं च जायते ॥

तालप्रस्तारः

महद्दिण्डम्—लागनृत्तम्

उलथा चरणद्वन्द्वमन्तराले यदा भवेत् ।
अधश्शीर्षपदद्वन्द्वमूर्ध्वे च वलनद्वयम् ।
भूतले सन्मुखं पातं महद्दिण्डं तदुच्यते ॥

वेदः

महाकाली—श्रुतिः

तारमध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः

पार्श्वः

महाचारिः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

मण्डलादिप्रचारो यः स महाचारिरुच्यते ।

शारदातनयः

रौद्रः प्रचरणाच्चापि महाचारीति कीर्तिता ।

भरत

महत्तरा

सर्वान्तःपुररक्षायामाशीस्स्वस्त्ययनादिभिः ।
या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्तास्सुमहत्तराः ॥

भरतः

महादेवी

तत्र मूर्धाभिषिक्ता या कुलशीलविभूषिता ।
समतुल्यचरिता च मध्यस्था क्रोधवर्जिता ॥
अनीर्ष्या नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्पदा ।
शान्तिस्वस्त्ययनैर्नित्यं भर्तृमङ्गलकांक्षिणी ॥
पतिव्रता क्षमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ।
एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ॥

भरतः

महान्

अवाप्तव्यान्यवाप्तानि यस्य सर्वाणि देहिनः ।
परोपकारव्यसनी स महानभिधीयते ॥

भावविवेकः

✓ **महानन्दः**—वंशः

महानन्दाभिधे वंशे दण्डमानमुदीरितम् ।
सार्धयूकाधिकैरत्राष्टाविंशत्यङ्गुलैस्तदा ॥
मध्ये दशाङ्गुलं ज्ञेयं मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ।
सपादत्रियवीताराद्यष्टरन्ध्रमितिः पृथक् ॥
सप्तरन्ध्रान्तरालेषु सपादाङ्गुलकं पृथक् ।
सयूकात्रितयं रन्ध्राष्टके सामस्त्ययोगतः ।
सयवद्वितयं मानं शेषः स्याद्द्रुद्रवंशवत् ॥

कुम्भः

महानन्दिनी मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि ध म ग रि स

मल

महामर्मतालः

रगणस्सगणश्चैव नगणो भगणस्तथा ।
सगणश्चेति विज्ञेया महामर्माख्यतालके ॥

20 मात्राः

तालप्रस्तारः

महारम्भा—अवनद्धे जातिः

अत्रपाणिकर्णयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिः सा स्यान्महारम्भा ॥

भरतः

—पुष्करवाद्ये जातिः

अभिनवगुप्तपाठः

अवपाणिकरणयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिस्सा स्यान्महारम्भा ॥

नेपालपाठः

पटुकलकखटामिति यात्त्वक्षरैस्समायुक्ता ।
अधमस्त्रीणां प्रायः संरम्भा नाम सा जातिः ॥

भरतः

महाराष्ट्रगूर्जरी—उपरङ्गरागः

ग्रहन्यासर्षभस्वरा ।
अंशे तु रिस्वरा मन्द्रनिषादा ताडितेतरा ।
उत्सवे पञ्चमत्यक्ता सा महाराष्ट्रगूर्जरी ॥

भट्टमाधवः

—रागः

उपाङ्गा रिषभाद्या च महाराष्ट्री च गूर्जरी ।
चात् अंशन्यासयोरपि रिषभः सूचितः ।

मदनः

—रागः
अतः परं महाराष्ट्रपूर्विका गुर्जरी पुनः।
न्यासांशभूतऋषभा मन्द्रऋषभवर्जिता।
पञ्चमस्वरसंत्यक्ता समाख्याता मनीषिभिः॥ हरिः

—रागः
गूर्जरी स्यान्महाराष्ट्री रिन्यासांशा च ताडिता।
निमन्द्रा च पहीनेयं उत्सवे विनियुज्यते॥ जगदेकः

—रागः
पञ्चमेनोज्झिता मन्द्रनिषादा ताडितोत्सवे।
गीयते रिषभान्तांशा महाराष्ट्री तु गुर्जरी॥ रम्भी

—प्रथमरागः
अपञ्चमा महाराष्ट्री गूर्जरी ताडितस्वरा।
रिषभांशन्यासयुक्ता निमन्द्रा गीयते बुधैः॥ मोक्षः

महालक्षणः—तानः
गान्धारग्रामे माद्रीयतानः
म प नि स रि ग . नान्यः

महावज्रः—(वर्णालङ्कारः)
यथा—सरिगरि, सरि, सरिगम, (१) रिगमग, रिगमग, रिग, रिगमप, (२) गमपम, गम, गमपध, (३) मपधप, मप, मपधनि, (४) पधनिध, पध, पधनिस, (५) प्रतापसिंहः

महायतः—तानः
रि—लोपः। षाडवः.
म ग स नि ध प कुम्भः

महाव्रतिकः—तानः
मध्यमग्रामे नारदीयतानः.
प ध नि स रि म . नान्यः

महासन्निः—देशीतालः
महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुतद्वयं च लघुद्वयम्।
द्रुतद्वशरो द्रुतौ लश्च द्रुतो लौ यत्र सम्मतः।
केचिदेनं प्रशंसन्ति महमाबायुतो भवेत्॥
० ० । । ० । ० ० । ० ॥ दामोदरः

महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुतत्रयं लघुद्वयम्।
द्रुतद्वशरो द्रुतौ लश्च द्रुतो लत्रयसंयुतः॥ वेदः

। ० ० ० ॥ ० । ० । ० । । ।

महासन्नितालोड्डुपम्—देशीनृत्तम्
महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुतत्रयं लघुद्वयम्।
द्रुतद्वशरो द्रुतो लश्च द्रुतो लत्रयसंयुतः।
महासन्योड्डुपं प्रोक्तं तालेनानेन सूरिभिः वेदः

महितम्—दर्शनम्
यद्दर्शनान्मनो जन्तोस्सर्वस्य महितं भवेत्। शारदातनयः

महिषसत्वा—स्त्री
स्थूलपृष्ठाक्षिदशना तनुपर्वोदरा स्थिरा।
हरिरोमाञ्चिता रौद्री लोकद्विष्टा रतिप्रिया॥
किञ्चिदुन्नतवक्त्रा च जलक्रीडावनप्रिया।
बृहल्ललाटा सुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता॥ भरतः

मही—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)
यदि च खलु षष्ठकालघुगण इह आदितः।
पुनरपि च सप्तमं लघुभवति सा मही॥
(नसलगाः) बहुकुसुममोहिये— भरतः

महुरी—रागः
अथोच्यते महुरिका भिन्नषड्जसमुद्भवा।
मन्द्राभाग्यैवतन्यासा धैवतांशग्रहा तथा।
गान्धारतारा गीतज्ञैर्महुरीति निरूपिता॥ हरिः

महेन्द्रः—देशीतालः
महेन्द्रे पलगा लघुः ऽ। ऽ।

महेश्वरः—देशीतालः
तगणश्च द्रुतश्चैव लद्वयं च महेश्वरे।
8½ मात्राः तालप्रस्तारः

महोदयः—देशीतालः
द्गौ द्गौ द्गौ द्गौ द्रुतौ द्रुतौ गुरुद्रुतौ।
द्रुतौ गुरुलघुद्वयं द्रुतौ प्लुतौ महोदये॥
25 मात्राः। तालप्रस्तारः

मागधिकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्विमात्रिकास्त्रयः रः लः गः . विरहाङ्कः

मागधी—गीतिः

त्रिर्निवृत्ता च या गीतिः सा मागधिरिति स्मृता ।
चित्रे मार्गे मागधिरष्टौ कलाः ।

चित्रे चैककले ताले विज्ञेया गीतिमागधी ।

तस्यैव द्विमात्रिकप्रयोगाद्वार्तिके द्विकल एव तालः ।
द्विगुरुः द्विर्निवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधिः ।

चित्रे समा यतिः । द्रुतो लयः । उपरिपाणिः मागधी । ओघोऽवयवः अनागतग्रहः । अभिस्तुतवाद्यप्रयोगा । मार्गभेदाद्गीतिर्भिद्यते । तद्यथा—दक्षिणमार्गे प्रवृत्ता पृथुला गीतिः यथा चित्रे प्रयुज्यते सा मागधीत्युच्यते । तथैव वृत्तिमार्गे च चित्रे यदा मागधी तदा संभाविता स्यात् । वार्तिकमार्गे द्विः परिवृत्तक्रमेण चोच्यते । एवमुक्तं भवति । चित्रे च द्विमात्रा कला सैव मागधी गीतिः । संभाविता गीत्या प्रयुज्यते तदा चतुर्मात्रिकवृत्तिशब्देनोच्यते । यदा तु चित्रे मागधी गीतिः संभावितशब्दवाच्या द्विगुणिता, अष्टमात्रा पृथुलाशब्दवाच्या दक्षिणमार्गे भवति । त्रिस्त्रिर्निवृत्तिः त्रिरावृत्तिः मागधी । मगधदेशोद्भवत्वान्मागधी । अतोदाहरणपदे प्रथमकलाः विलम्बितलयेन, द्वितीया कला मध्यलयेन, तृतीया कला द्रुतलयेन गीयते ।

मतङ्गः

—चतुष्पदागीतम्

त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ।
एकविंशतितालाच मागधी संप्रकीर्तिता ॥
त्रिप्रकार इति मृदङ्गे परिभाषा ।

भरतः

त्रियतिस्त्रिलयश्च लघुप्लुतगुर्वक्षरपदैश्च संबद्धा ।
तालैकविंशतियुता विज्ञेया मागधी तज्ज्ञैः ॥

वेमः

—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः जगदेकः
माधवीति पठितं नाट्यरत्नाकरे ॥

माञ्जी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म प गा रि स .

मञ्ज

माणिक्यशेखरः—देशीतालः

नलौ गोदौ लदौ दोलौ गसौ दौ यगणः पुनः ।
तगणश्च प्लुतश्चेति ताले माणिक्यशेखरे ॥

तालप्रस्तारः

30 मात्राः

मातङ्गः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः
म प ध नि स .

नान्यः

—स्वरजातिः

अष्टसप्ततिसंख्याभिः स्वरैर्मातङ्ग उच्यते ।

ओमापतम्

मातङ्गी—श्रुतिः

मध्यमस्या तृतीया श्रुतिः । जगदेकः

मातरञ्जनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प ध ग रि स .

मञ्ज

मातुः—गीते पदानि

पदं वागभिधेयं स्यात्सो मातुरभिधीयते ।

कुम्भः

मातृका—प्रबन्धः

आदाय गीयते यस्यामेकैकं मातृकाक्षरम् ।
इष्टेनार्थेन संयोज्या मातृका सा प्रकीर्तिता ॥

मतङ्गः

अकारादिक्षकारान्तमेकैकं मातृकाक्षरम् ।
क्रमेणादौ पदानान्तु सन्निवेश्य पुनःपुनः ॥
इष्टेनार्थेन संयोज्य संस्कृते च प्रबध्यते ।
अथवा प्राकृतेनैव द्वाभ्यां मिश्रेण वा पुनः ॥
पदैश्च बिरुदैस्तालैः गीयते श्रुतिसुन्दरैः ।
मातृकैवं समाख्याता सर्वदेवप्रियंकरी ॥

हरिपालः

तालानां नियमो नात्र न रागनियमस्तथा ।
प्रबन्धो मातृकानाम स्वेच्छया परिगीयते ॥

सोमेश्वरः

माता—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः । जगदेकः

इयं तालशास्त्रे "पादभागैश्चतुर्भिस्तन्मात्रा स्यान्मन्द्रकादिषु" इति । मन्द्रकेति सप्तगीतिपरश्शब्दः । चतुःपादभूत एकताल

एककलो वा द्विकलो वा चतुष्कलो वा मात्राशब्देन गीयते। अत्र न छन्दोमात्रा। छन्दसि लघुरेको मात्रेत्युच्यते। ताले तु यथा चतुरश्रजातिः चचत्पुटतालस्य चतुष्कलस्य गुरवः षोडश मात्राः। सैका मात्रा। द्वे मात्रे एको गुरुः। पारिभाषिकताल-शास्त्रीयगुरोः स्वाभाविकगुरवो द्वात्रिंशत्तुल्या भवन्ति। पारिभा-षिकगुरुरूपः चचत्पुटः एककलः, स एककलो द्विगुणितश्चेत् पारिभाषिकमात्राश्चतस्रः। पारिभाषिकगुरू द्वौ। तयोश्चतुष्षष्टि-गुरवः छन्दश्शास्त्रप्रसिद्धास्तुल्याः। अयं चचत्पुटद्विकलः।

अच्युतरायः

—ताले
मात्राया लक्ष्म कथ्यते।

पञ्चलघ्वक्षरोच्चारपरिमाणक्रिया भवेत्।
मात्रा तथैव विज्ञेया लघुगुर्वादिकल्पना॥

वेम.

छन्दश्शास्त्रे एकस्य लघोरुच्चारणकालः मात्रेति कथ्यते।

ताले तु चतुष्पादात्मकं चतुरश्रस्यैककलस्य द्विकलचतुष्कल-योर्वा त्र्यश्रस्य एकद्विचतुष्कलानां वा रूपं मात्रोच्यते। पारिभा-षिको मात्राशब्दः तालशास्त्रादन्यत्र वर्तते।

मात्रावशिष्टसंहारः

भाणरजातिनाटके पञ्चमस्सन्धिः।

शारदातनयः

माधुरी—हस्तः

माधुर्यां मकरः करः। शृङ्गारः
माधुर्या मालवसन्त इत्यपि नामान्तरमस्ति॥

माधवभट्टः

सङ्गीतचन्द्रिकाकारः। वाराणसीयः
क्रै. प. 1400 काले आसीत्।

माधवप्रियः—अङ्गहारः

करणं वलितोरु स्याद्वलितं च ततः परम्।
पादापविद्धं च ततो डोलापादं समाश्रयेत्॥

पार्श्वक्रान्तं परिवृत्तं सिंहविक्रीडितं ततः।
एलकाक्रीडितं पश्चात्कटिच्छिन्नमतः परम्॥

नवभिः करणैरेभिर्निर्मितः कुम्भभूभुजा।
माधवप्रियसंज्ञोऽयं प्रयुक्तो माधवार्चने॥

कुम्भः

माधवप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म नि ध नि प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म नि ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

माधवमनोहरी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म ग रि स.

मञ्ज

माधवश्रीः—मेलरागः (धेनुकप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

माधवी—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः।
मागध्या नामान्तरम्।

माधवोत्सवकमलाकरः—सूडप्रबन्धः

रचितो गद्यपद्याद्यैर्वसन्तः पार्थिवोत्सवे।
वसन्तरागे झम्पाख्यताले मध्यलयाश्रिते॥

गमकालप्तिभूयिष्ठः पूर्णकल्पः प्रकीर्तितः।
पूर्वौ पुनस्तेन पाटौ स्वरराजिविराजितः।
माधवोत्सवकमलाकरनामा प्रबन्धतः॥

कुम्भः

माधु(थु?)री—रागः

गान्धारांशा धैवतैकग्रहाधन्यासस्थाने पञ्चमेनापि युक्ता।
तारास्सर्वेषां स्वरैरेव पूर्णा तामाचष्टे माथुरीं मैथिलेन्द्रः॥

नान्यः

गान्धरांशा…न्यासपञ्चमाधैवतग्रहा।
ताराशेषस्वरैः पूर्णा मा(थु?)री कथ्यते किल॥

मतङ्गः

माधुर्यम्—काव्यगुणः

बहुशो यत्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम्।

भरतः

यदिति यस्माद्धेतोर्वाक्यं श्रुतं संशयविपर्ययोरास्पदं न भव-तीति तन्माधुर्यम्। द्राघीयसि समासे तावदश्रयं भवत इति तद्विरह एव माधुर्यं शब्दगुण इत्युक्तं भवति। गाहन्तां महिषा

इत्यादि। पुनः पुनरप्युक्तमर्थजातं यस्माद्धेतोरपनीतमवगाहनेन वैरस्येन तद्वचनवैचित्र्यात्मकं माधुर्यमर्थगुणः। वचनान्तराभिधेयतया हि स एवार्थो विचित्रो भवति॥

अभिनवः

पृथक्पदत्वं माधुर्यम्। वामनः

केचिन्माधुर्यं क्रोधादावप्यतीव्रतामाहुः।

साहित्यमीमांसायाम्

अर्थौचितवचोबन्धो माधुर्यमभिधीयते।

प्रकाशवर्षः

अभ्युक्तं बहुशश्चेतः प्रीतिकृन्मधुरं परम्।

सर्वेश्वरः

—गीतगुणः

ललितैरक्षरैर्युक्तं शृङ्गाररसरञ्जितम्।
श्रव्यं नादसमोपेतं मधुरं प्रमदाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

—वंशे फूत्कारगुणः

कोकिलालापलालित्यं मधुरत्वमिति स्मृतम्।

कुम्भः

स्थानत्रयेऽप्यवैस्वर्यं माधुर्यमभिधीयते।
कोकिलालापलावण्यं मधुरत्वप्रकाशकम्। नान्यः

अभ्यासात्कारणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते।
महत्स्वपि विकारेषु माधुर्यमिति कीर्त्यते॥

सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च।
अनुल्बणत्वं चेष्टानां माधुर्यमिति संज्ञितम्॥

भावविवेकः

माध्याह्निकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मध्याह्नकरणीयं माध्याह्निकम्। भोजः

मानः

शार्ङ्गः

मानो रोषः प्रणयसंभवः।

मानधैवम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

मानवती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ० ध ० नि – स.

मञ्ज

मानवान्

ऐन्द्रेऽपि विषये लभ्ये जीविते वा परान्प्रति।
अयोदण्डवदप्रह्वः पुरुषो मानवत्तरः॥

भावविवेकः

मानवी—गतिः

मण्डलाकारवद्भ्रान्त्वा समागत्य मुहुर्मुहुः।
वामं करं न्यस्य कटौ दक्षिणे खटकामुखम्।
मानवी गतिरित्येषा प्रसिद्धा पूर्वसूरिभिः॥

नाट्यदर्पणे

—मेलरागः

आरोहणे नियोगेन सैन्धवी मानवी मता।
सर्वदा गेया। अहोबिलः

मानसुगन्धी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मानावलिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) नि ध प म ग रि स नि ध नि स.

मञ्ज

मानशृङ्गारः

कः पुनरयं मानो नाम, यस्यैष त्रिभुवनेऽपि मानो मान इति महान् महत्ववादः। उच्यते—दृष्टश्रुताद्यपराधजन्मा मिथो मिथुनमानसेषु रोषो मानः। स विषयाश्रयालम्बनभेदादनेकप्रकारः। यस्मिन्मान उत्पद्यते स विषयव्यलीकविप्रियादेरपराधस्य कर्ता धीरोद्धतधीरललितधृष्टशठादिनायकप्रकारः। यस्योत्पद्यते स आश्रयः। व्यलीकविप्रियादीनां धीराधीरोद्धतोदात्तादिनायकप्रपञ्चः। यत्र उत्पद्यते तदालम्बनम्। व्यलीकविप्रियाद्यपराधः तेनानयोर्मानि मिथो विपर्ययः। अथ मानविषयाश्रयालम्बनभेदाः मानजातयः। मानविशेषाः विषयाश्रयालम्बनप्रकीर्णानि विषयाश्रयालम्बनकर्माणि मानविकाराः मानोपलक्षणं मानस्थानानि मानोत्पत्तिकारणानि मानोद्दीपनानि मानविलासाः मानमोट्टायितानि मानसुखानुभवाः मानोत्पत्तिप्रकीर्णानि मानोपाधिभङ्गाः मानभङ्गकारणानि मानोपशान्तयः मानोपशमलक्षणानि मानभङ्गोपाधयः मानानुभवसौख्यानि च इति चतुर्विंशतिरर्थाः।

मानजातयस्तु चतुर्विंशतिः। भामः कोपः क्रोधः उत्प्रासः रोषः ईर्ष्यायितं मन्युतं असूयितं वैमनस्यं उन्मादः (थः?)

मन्युः मात्सर्यं अभिनिवेशः अवज्ञासूचनं वैलक्ष्यं अनुशयः कालुष्यं क्षोभः आवेगः अमर्षः उमतत्रं प्रणयकलहः इति।

मानापनयने सामदानभेददण्डयोगा मानभङ्गोपायाः।

मानोत्पत्तिकारणानि-विप्रियकरणं प्रियाकरणं वारितवामता कामचारः शाठ्यं प्रतारणं खण्डनं अवज्ञानं अकृतज्ञता सपत्नीनामग्रहणं गोत्रस्खलनमिति।

मानोद्दीपनानि यथा—वयस्यावाक्यं विपक्षसन्निधिः सखीवैलक्ष्यं सपत्न्युपहासः सौभाग्यदर्शनं दाक्षिण्योक्तिःअत्यन्तोपेक्षा दृष्टव्यपलापः अपराधस्मरणं विपक्षानुकम्पा आर्द्रापराधता प्रियानुनयः—इति।

मानभङ्गकारणानि—मदत्रासभयानि मृदूपगमः उपवनविहारः सुरभिवनवातः कोकिलाद्यालापः प्रभाते प्रदोषः चन्द्रोदयः प्रवासालम्बः विविक्तं इति।

मानानुभवसौख्यानि यथा—पादपतनं प्रसह्यश्लेषः हठकचग्रहः चुम्बनबलात्कारः प्रियप्रणयोक्तिः उपालम्भसूक्तिः स्नेहपरीक्षाभिभ्रमः सखीश्लाघा बन्धुबहुमानः लाभविशेषः शृङ्गारकर्तृत्तिः इति।

भोजः

मानिनी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

र ज ग ग . विरहाङ्कः

—**श्रुतिः**

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः। अनूपः

मानुषः—स्वरजातिः

अशीतिभिः स्वरैः...प्रोक्तो मानुष इत्ययम्।

औमापतम्

मान्मथम्—करणम्

स्थानकं वैष्णवं यत्र त्रिपताकौ तथा करौ।
पुरःप्रसारिता वामः करोन्योऽसनिवेशितः।
पर्यायेण नतं गात्रमुन्नतं तत्तु मान्मथम्॥

हरिपालः

मामिडिवेङ्कया

विशेषशब्दचिन्तमणिग्रन्थकर्ता। अनेन काव्यप्रकाशान्ध्रभाषानुवादादयो रचिताः॥

माया—सन्ध्यन्तरम्

माया कैतवकल्पना—(सिंगः) मयेन दानवेन सुरान् छलयितुं प्रयुक्तः कपटो माया।

सागरः

यथा—देवीचन्द्रगुप्ते—चन्द्रगुप्तस्य कृतकोन्मादः मानुषी माया। कृत्यारावणादिषु कनकमृगादिरचनात्वमानुषी माया।

भोजः

मायाप्रदीपः मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मत

मायामालवगौलम् मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म ० प ध ० ० नि स .

मत

मायारूपिणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मत

मायाद्रविडः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि ग म रि स .

मत

मायूरी—मार्जना

गान्धारो जायते वामे वाद्यमाने तु पुष्करे।
दक्षिणे पुष्करे षड्जो मध्यमस्तूर्ध्वपुष्करे।
यदा सञ्जायते ज्ञेया मायूरी मार्जना तदा॥

वेमः

—पुष्करवाद्ये मार्जना

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे।
ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः॥

भरतः

मारजयन्तः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

माररञ्जनी—मेलकर्ता

स ० रि ० ग म ० प ध नि ० ० स .

मत

मारवज्रमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मत

मारवारागध्यानम्

केलिचित्ररचनाङ्गधारिणीं
फाललोचनसमीपवासिनीम्।
आरसालतरुमूलसंस्थितां
मारवां मनसि चिन्तयामि ताम् ॥

रागसागरः

मारविः—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि प ग रि स.

मज

मारवी—मेलरागः

(आ) स ० ० ग ० म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणं

मारवीरागध्यानम्

इन्दुमुखी कनकाभा दीर्घालम्बालकातुलाचलदृक्।
अरुणाम्बरा नृपवरान् स्वरयन्ती मारवी समिते ॥

समिते—युद्धार्थम्। सोमनाथः

मारहेरली—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म रि ग रि स.

मज

मारुः—मेलरागः

शुद्धस्वरसमुद्भूतो गान्धारोद्ग्राहसंयुतः।
आरोहे त्यक्तधो ज्ञेयो गान्धारन्यासितोदितः ॥
अमन्द्रस्थानसंयुक्तः पुनःस्वस्थानसंयुतः।
आन्दोलितनिषादाद्यो मारुर्यान्दोलितो मुहुः ॥
सायं गेयः। अहोबिलः

मारुती—कला

चतुर्विलासेषु शिरो निधाय नभोगतेर्यत्र कराङ्घ्रिपद्मैः।
चक्राणि चोद्भ्रामयतो हि सैव प्रोक्ता कलेयं किल मारुतीति ॥

नागमल्लः

मारुवः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मज

मारुवधन्याशी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि म ग रि स.

मज

मारुवधन्यासिः—मेलरागः

(आ) स ० ० ० ग म ० प ध ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

मार्गाः—तालप्राणभेदाः

मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः।
दक्षिणश्चेति तत्र स्याद् ध्रुवके मात्रिका कला।
शेषेषु चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राः कला भवेत् ॥

अत्र कलेति लघुः। इदं शार्ङ्गदेवमतम्।

तालकलाविलासकारस्य यथा—

देशीयोग्याः प्रदर्श्यन्ते मार्गाश्चत्वार एव हि।
चित्रश्चित्रतरश्चैव तथा चित्रतमः पुनः।
अतिचित्रतमश्चैव तेषां रूपमुदीर्यते ॥

सङ्गीतविद्याविनोदे—

दक्षिणो वार्तिकश्चित्रः तत्र चित्रतरः स्मृतः।
तथा चित्रतमश्च स्यादतिचित्रतमो मतः।

षडेते कथिता मार्गास्तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ इत्युक्तम्।

जैनास्त्वाहुः—

दक्षिणो वार्तिकश्चैव चित्रश्चित्रतरस्तथा।
तथा चित्रतमश्चैव ह्यतिचित्रतमस्तथा ॥

चतुर्भागस्त्रुटिश्चैवानुत्रुटिर्घर्षणस्तथा।
अनुघर्षणकश्चैव स्वरश्चापि प्रकीर्तितः ॥

सर्वेषां मतमाश्रित्य मार्गा द्वादशधा स्मृताः।
एतेषां मार्गभेदानां कलाभेदान्प्रचक्ष्महे ॥

तदर्धार्धार्धभेदेन शास्त्रतत्संप्रदानतः।
तत्र दक्षिणमार्गस्य मात्राष्टकमुदाहृतम् ॥

वार्तिकं तु चतुर्मात्रा चित्रामार्गो द्विमात्रिकः।
एकमात्रश्चित्रतरो धृतश्चित्रतमो मतः ॥

अतिचित्रतमे मार्गेऽनुद्रुतः परिकीर्तितः।
चतुर्भागे तदर्धं स्यात्पलाशकलिकाकृतिः।
त्रुटी तदर्धभागोऽनुत्रुटी स्यात्तु तदर्धकम् ॥

एतदर्धं घर्षणं तु तदर्धं चानुघर्षणे ।
एतदर्धं स्वरे प्रोक्तं सूक्ष्मतत्त्वार्थवेदिभिः ॥

दक्षिणादि नवानां च तालमार्गो नियामकाः ।
इतरेषां त्रयाणां च जिह्वाया स्वैरतो मतः ।
ते द्वादशविधा मार्गा अस्माभिरुदिताश्शुभाः ॥

इति—(नियामकाः-ज्ञापका इत्यर्थः)

अनुद्रुतः द्रुतलघ्वोरनन्तरं विरामरूपेण वर्तते । न स प्रत्येकं तालाङ्गम् । चतुर्भागादयः पञ्च न तालाङ्गानि ।

अच्युतः

मार्गः—तालप्राणः

क्रियासमूहरूपायाः कलायाः स्थानमेव यत् ।
तालमार्ग इति प्रोक्तः स चापि बहुधा स्मृतः ॥

मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः ।
दक्षिणश्चेति तत्र स्यात् ध्रुवके मात्रिका कला ॥

शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राः कला भवेत् ।

कलेति लघुः । भरतमते चित्रवार्तिकदक्षिणा एव मार्गाः । तालकलाविलासे—

चित्रश्चित्रतरश्चैव तथा चित्रतमः पुनः ।
अतिचित्रतमश्चैव तेषां रूपमुदीर्यते ॥ इत्युक्तम् ।

सङ्गीतविद्याविनोदे तु दक्षिणवार्तिकाभ्यां साकं चित्रादिभिः षण्मार्गाः कथिताः । अस्माभिस्तु मार्गाः द्वादश निरूप्यन्ते । तत्र दक्षिणमार्गस्य मात्राष्टकमुदाहृतम् ।

वार्तिके तु चतुर्मात्रः चित्रमार्गो द्विमात्रिकः ।
एकमात्रश्चित्रतरो द्रुतश्चित्रतमे मतः ॥

अतिचित्रतमे मार्गेऽनुद्रुतः परिकीर्तितः ।
चतुर्भागे तदर्धं स्यात्पलाशकलिकाकृतिः ।
त्रुटी तदर्धभागोऽनुत्रुटी स्यात्तु तदर्धकम् ॥

एतदर्धं घर्षणं तु तदर्धं चानुघर्षणं ।
एतदर्धं स्वरं प्रोक्तं सूक्ष्मतत्त्वार्थवेदिभिः ॥

सङ्गीतमार्गे चित्रचित्रतरचित्रतमवार्तिकदक्षिणाः पञ्चमार्गा इत्युक्तम् ।

अच्युतरायः

—सङ्गीतभेदः

स्वरा ग्रामास्तथा जातिर्वर्धमानादिगीतकम् ।
आलापादिक्रियाबद्धं स तु मार्ग इति स्मृतः ॥

पार्श्वदेवः

मार्गितत्वाद्विरिञ्चेन प्रयुक्तत्वात्तथर्षिणा ।
महोदयनिमित्तत्वान्नियतो मार्ग उच्यते ॥

कुम्भः

(ऋषिणेति—भरतेनेत्यर्थः)

गर्भसन्ध्यङ्गम्

तत्त्वार्थवचनं मार्गः । भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तया चित्रफलके दृष्टे विदूषकेन यत्कपटवचनमुक्तं तद्विमृश्य काञ्चनमालयोक्तम् देवि कदापि गुणाक्षरमपि संभाव्यते इत्युक्तम् । वासवदत्ता अयि ऋजुके वसन्तकः खल्वसौ इति समयानुसारि परमार्थोचितमाह । तत् तत्त्वार्थवचनम् ।

अभिनवः

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ।

सागरः

परमार्थस्य वचनं सामान्येनोपमानं प्रकृतार्थेन यत्संबध्यते तन्मार्गः ।

रामचन्द्रः

वास्तवार्थकथा मार्गः । - सिंग१

मार्गस्य प्रसिद्धत्वात् परमार्थे मार्ग इति व्यपदेशः ।

अभिनवः

पुष्करवाद्येषु वाकरणाक्षरकरणसंयोजनप्रकारः ।

—तालप्राणः

क्रियासमूहरूपायाः कलायाः स्थानमेव यत् ।
तालमार्ग इति प्रोक्तः स चापि बहुधा स्मृतः ॥

अच्युतरायः

मार्गजयन्ती—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग प ध नि स .
(अव) स ध प म ग म रि ग म स .

मञ्ज

मार्गतोडी—मेलरागः

मार्गतोड्यां षड्हीनायां कोमलाख्यौ रिधौ स्मृतौ ।
स—न्यासो मध्यमांशः स्यान्मूर्छना तत्र धादिका ॥

प्रातर्गेया । अहोबिलः

मार्गदेशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मार्गमोहिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(अव) स रि ग म ग प ध नि स.
(अव) स नि प म रि म ग स.

मञ्ज

मार्गरागः

तेष्वनेकविधेष्वेषु ग्रामराजादयः पुनः।
रागा अन्तरभाषान्ता मार्गरागाः प्रकीर्तिताः।
अतो गन्धर्वलोकेषु प्रयोज्यास्ते व्यवस्थिताः॥

तुलजः

मार्गवीणा—

भरतादिभिः प्रयुक्ता वीणाजातिः।

मार्गसञ्जीविनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मार्गहिन्दोलः—मेलरागः

हिन्दोले रिपयोगेन मार्गहिन्दोलको भवेत्।

द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः। अहोबिलः

—(नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

—रागः

मार्गहिन्दोलरागाङ्गं हिन्दोलो वेतिसंज्ञिकः।
अंशे न्यासे ग्रहे षड्जः तस्य तारे तु मध्यमः॥

षड्जस्वरो भवेन्मन्द्रे ताडितो रिधवर्जितः।
सपयोः कम्पितश्चैव शृङ्गारे विनियुज्यते॥

जगदेकः

मार्गाः—तालाङ्गम्

एतासां मार्गभेदेन मितिर्ज्ञेया विचक्षणैः।
मार्गस्तु ध्रुवकाश्चित्रो वार्तिकश्चाथ दक्षिणः।
चत्वार इति विख्यातास्ते च मात्रा प्रमाणिकाः॥

अन्ये मार्गत्रयमेवाहुः। वेमः

मार्गी—मूर्छना

मृगैस्सञ्चरते यस्मान्मृग्यते च स्वरैरियम्।
मार्गी विषादे विज्ञेया मृगेन्द्रश्चाधिदैवतम्॥

नान्यः

मध्यमग्रामे पञ्चमी।

(आ) नि स रि ग म प ध.
(अव) ध प म ग रि स नि.

पण्डितमण्डली

मार्जनाः

अधुना मार्जनास्तिस्रो मृदङ्गे सम्प्रचक्ष्महे।
मायूरी चार्धमायूरी तथा कार्मारवीति च।
एतास्तु मार्जनास्तिस्रो विज्ञेयाः स्वरसंश्रयाः॥

वेमः

पुष्करवाद्ये षड्जादिस्वरोत्पत्तिक्रमः।

भरतः

मार्जनामृल्लक्षणम्

निश्शर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा।
न पिच्छिला न विषदा न क्षारा न कटुस्तथा॥

नावदाता न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना॥

नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या।
तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना॥

भरतः

मार्जनाविधिः

एवं तु मार्जनां कृत्वा जातिरागसमाश्रयाम्।
कुर्यान्निपादं सर्वेषां स्वराणामनुवादिनम्॥

मायूरी मार्जना ज्ञेया मध्यमग्रामसंश्रया।
मार्जनात्वर्धमायूरी षड्जग्रामाश्रया मता।
कार्मारवी मार्जना स्याद्ग्रामद्वयसमाश्रया॥

वेमः

शैथिल्यादायतत्वाच्च वध्रा कोटनयापि च।
स्वराणां संभवः कार्यो मार्जनायाः प्रयोक्तृभिः।
मार्जना तु मृदा कार्या वामकोर्ध्वकयोस्सदा॥

भरतः

मार्जनी—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

मार्जारः—स्वरजातिः

सप्तत्रिंशत्स्वरैर्जाता मार्जारः परिकीर्तितः।

मीमांसकम्

मार्दलिकभेदाः

वादको मुखरी चैव तथा प्रतिमुखर्यपि ।
गीतानुग इति चतुर्विधो मार्दलिको मतः ॥

वेमः

मालकंसः—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० ० ध ० ० नि स
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग० रि ० स.

मेललक्षणे

मालती—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु भवन्ति युग्मा जकारमात्रात्मिकाः कलाः पादे ।
लघुगणकृतपादान्तां वदन्ति तां मालतीनाम्ना ॥

अथवा पादाक्षराणां तु गुरोः स्थाने लघु न्यसेत् ।
लघुकृते गुरुश्चैते भेदाश्चत्पुटद्वये ॥

विप्रलम्भे प्रयोक्तव्या मध्यमाधमनायके ।
ध्रुवेयं मालती ज्ञेया रागे मालवकैशिके ॥

तान्यः

परहुतणिणाद वाचालिदाणि चप्पया सहगीयाणि ।
परभृतनिनादवाचालितानि षट्पदाशब्दगीतानि ।

भरतः

—प्राकृते मालावृत्तम्

पञ्च चतुर्मात्रिकाः पञ्चमात्रिक एकः गुरुश्च ।

विरहाङ्कः

—षडक्षरवृत्तम्

रगणौ ।

भरतः

मालतीरागध्यानम्

इयं मालसीत्यपि पठिता । इयं संपूर्णा ।

करात्तभूतांबुजयुग्मरम्या
इतस्ततश्चारु विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकचारुहारा
सा मालती सङ्कलिता विचित्रा ॥

सङ्गीतसरणिः

मालत्रः—हस्तः

मालत्रेऽपि तथा भूतः शिखराभिधहस्तकः ।

भ्रमारः

—मेलरागः

रिधौ तु कोमलौ यत्र गनी तीव्रौ च मालवे ।
षड्जावरोहणोद्ग्राहे मरी न्यासांशशोभिते ॥
तृतीयप्रहरोत्तरे गेयः ।

अहोबिलः

मालवकैशिकः—रागः

कैशिकीजातिसंभूतो भवेन्मालवकैशिकः ।
षड्जग्रहांशतारेषु धैवतान्तरसकाकलिः ॥

षड्जादिमूर्छना वर्णः तथारोहो भवेदिह ।
प्रसन्नमध्योऽलङ्कार इति मालवकैशिकः ॥

हरिः

अंशो न्यासे ग्रहे षड्जो निषादर्षभसंयुतः ।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने गान्धारे च सकम्पनः ॥

सप्तस्वरैश्च संपूर्णो मन्द्रतारोपशोभितः ।
रागोऽयं सोमभूपेन ख्यातो मालवकैशिकः ॥

सोमेश्वरः

संभोगे विप्रलम्भे च शृङ्गारे हास्यसंयुते ।
मध्यमान्ये स्वरे चैव सम्यक् संवादिनि द्रुते ॥
विवादिरिषभे शेषस्वरेष्वेवानुवादिषु ।
मूर्छायां शुद्धमध्यायां तानेऽस्मिन् राजसूयके ॥
मध्यरिश्रुतिसंयोगात् मदनैकाधिदैवतः ।
कैशिकीजातिसंभूतः षड्जन्यासांशसंयुतः ।
जायते धैवतस्वल्पो रागो मालवकैशिकः ॥

तान्यः

धैवतो दुर्बलो यत्र कैशिकीजातिसंयुतः ।
षड्जन्यासांशसंयुक्तो गेयो मालवकैशिकः ॥

कश्यपः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासः संपूर्णः कैशिको मतः ।
मूर्छना प्रथमा यत्र काकली स्वरमण्डितः ॥

दामोदरः

कैशिकः—मालवकैशिकः ।

षड्जांशन्याससंयुक्तः कैशिकीजातिसंभवः ।
दुर्बलो धैवतेन स्यात् रागो मालवकैशिकः ।
काकली कलितो ज्ञेयो वीरो रौद्रेऽद्भुते रसे ॥

मोक्षः

मालवकैशिकरागध्यानम्

आरक्तवर्णो धृतगौरयष्टिः वीरः सुवीरेषु कृतप्रचारः ।
वीरैर्वृतो वैरिकपालमालामलीमसो मालवकैशिकोऽयम् ॥

दामोदरः

मालवगौडः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

निषादं ग्रहमास्थाय प्राप्य तत्प्राक्तनं स्वरम् ।
तदुत्तरं स्वरं स्पृष्ट्वा तुरीयस्वरमेत्य च ॥

द्वितीयात्त्रीन्स्वरान्पश्चादवरुह्य ग्रहे स्वरे ।
न्यासान्मालवगौडस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
रागस्यैतस्य वंशेषु तृतीयो ग्रह इष्यते ॥

वेमः

तुरुष्कगौड इत्यस्य नामान्तरम् ।

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

अस्य रागस्य तुरुष्कगौडः, मालवीति च नामान्तरे स्तः ।

मन्द्र निषादमास्थाय स्थायिनं तत्परं स्वरम् ।
समुच्चार्य व्रजेत्तस्मात्तार्तीयं च तुरीयकम् ॥

ततः स्थायि तृतीयं च स्थायितुर्यं च संस्पृशेत् ।
तस्मात्पश्चादवरुह्याथ स्थायिनोऽधस्तुरीयकम् ॥

स्थायिनोऽधस्तनं चैव स्थायिनं तत्परं क्रमात् ।
उक्त्वा स्थायि तुरीयं च ग्रहं प्राप्य च तत्परम् ॥

ग्रहे चेन्न्यस्यते स स्याद्रागो मालवगौडकः ।
पञ्चमोऽपि ग्रहः कार्यः तस्य लक्ष्ये विचक्षणैः ॥

—मेलकर्ता

शुद्धास्सरिमपाः शुद्धो धःपत्तादिसमध्यमौ ।
मेलो मालवगौलस्य रागस्यापि तथा भवेत् ॥

रागस्स्यान्मालवो गौडः निषादत्रयमण्डितः ।
रिपर्हीनः क्वचित्सायं रजनी तस्य मूर्छना ॥

श्रीकण्ठः

षड्जादिधनुद्धरमेष सुमध्यपञ्च
नक्षाश्वरुद्रगजषड्जमथावरोहे ।
तद्व्युत्क्रमो भवति मालवगौलरागे
संपूर्णनाम बहुकल्पनया नु रागः ॥

शुद्धसगौ, साधारणो गः, शुद्धौ मपौ, शुद्धो धः काकलिनिः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः

अथ मालवगौलेऽस्मिन् गौरीस्वरसमुद्भवे ।
त्यक्तधे रिस्वरोद्भावे नह्यारोहे तु गस्वरः ।
आरोहे यदि गान्धारः पादिर्मान्तो विधीयते ॥

अहोबिलः

तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

—उपाङ्गरागः

अयं निपविनिर्मुक्तो मालवो गौळ उच्यते ।
अयमिति द्राविडगौलनिर्देशः ।

भट्टमाधवः

मालवगौलरागध्यानम्

उत्तुङ्गवक्षोरुहनम्रकान्तः
कान्तासमालिङ्गितगौरगात्रः ।
हेमस्फुरत्कुण्डलमण्डितास्यो
विराजते मालवगौलरागः ॥

श्रीकण्ठः

मालवदेशा—रागः

धगतारर्षभहीना स्यान्मालवा बहुपञ्चमा ।
टक्कैन्धवमालव्यपञ्चमेत्थप्रयोगसमा ॥

मालवाद्याहताविद्भिर्गान्धारेण समुत्कटा ।
निषादधैवतत्यक्ता जाता मालवकैशिकात् ॥

मोक्षः

मालवपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमीजातो भवेन्मालवपञ्चमः ।
पञ्चमांशग्रहन्यासो मध्यमाश्रितमूर्छनः ॥

सावरोहिप्रसन्नान्तो गान्धारोऽल्पस्सकाकलिः ।
इत्येवं कोहलः प्राह रागं मालवपञ्चमम् ॥

पञ्चमीमध्यमोद्भूत...काकलिः ।
पञ्चमांशग्रहन्यासो गेयो मालवपञ्चमः ॥

पड्जांशां पञ्चमन्यासां समगान्धारकस्वराम् ।
अपन्यासस्त्वृषभोऽल्पीकृतगान्धारसमर्माम् ।

हास्यशृङ्गारयोराह पञ्चमीमध्यमोद्भवाम् ।
लुप्तमालवभूपालकीर्तिर्मालव पञ्चमीम् ॥

पञ्चमांशस्तदन्तश्च पञ्चमीमध्यमोद्भवः ।
द्विश्रुतिस्वरकालस्यः ज्ञेयो मालवपञ्चमः ॥

मालवरागध्यानम्

अयमेव मालवकौशिक इत्यप्युच्यते ।

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशत्प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥

संगीतसरणिः

सुन्दरीयुगकुचाञ्चितहस्तं
कुण्डलोल्लसितचारुकपोलम् ।
गाढचुम्बितनितम्बिनिवक्त्रं
भावयामि हृदि मालवरागम् ॥

रागसागरः

मालववेसरा—रागः

धपन्यासा च षड्जांशा विस्फुरत्षड्जमध्यमा ;
परिहीना ससरिता ज्ञेया मालववेसरा ॥

नान्यः

षड्जनिषाद......रागेंऽशन्यासेन टक्करागभवा ।
पञ्चमरिषभविहीना...स्तदा मालवाख्यवेसरिका ॥

कश्यपः

मालववेसरी—रागः

राजसूयकतानाढ्या शुद्धमध्यममूर्छना ।
वसन्तसमये गेया शृङ्गारे स्मरदैवता ॥

ग्रहांशषड्जा च्युतधैवतध्वनिः दधत्यपन्यासपदे बहुस्वनम् ।
सा पञ्चमोऽथस्फुरितैरलङ्कृता कृतात्मनां मालववेसरी स्मृता ॥

नान्यः

स्फुरणैर्मध्यमपञ्चमजनितैर्युतमालवेसरिका ।
रिषभापन्यासयुता धैवतरहिता तु हिन्दोला ॥

कश्यपः

पञ्चममध्यस्फुरिता र्यपन्यासा धवर्जिता ।
षड्जन्यासग्रहा प्रोक्ता सदा मालववेसरी ॥

नान्यः

स्फुरितैर्मध्यमपञ्चमजनितैर्युता तु मालववेसरी ।
रिषभापन्यासयुता कैशिकजनिता च धैवतेन विना ॥

कश्यपः

मालवकैशिकोत्पन्ना मुख्या मालववेसरी ।
धैवता मपप्राढ्या सरी तारौ परी मृदू ॥

मालववेसरी ज्ञेया टक्करागसमुद्भवा ।
रिपहीना सगमन्द्रा सनिभ्यां बहुला तथा ॥

मोक्षः

मालवश्रीः—रागः

कैशिक्यां कैशिकः प्रोक्तो मालवाद्यस्तदुद्भवा ।
समस्वरा तारमन्द्रा षड्जांशन्यासषड्जभाक् ।
मालवश्रीस्सदा गेया रसे वीराद्भुते तथा ॥

हम्मीरः

मालवश्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सत्रयसंयुता ।

मदनः

—(वंशे वादनक्रमः)

षड्जं स्थायिनमाश्रित्य ममाहत्य ततो ग्रहम् ।
रिमौ क्रमात्समाहत्य पमान्दोल्य प्रकम्पयेत् ॥

द्विवारं पमगान् प्रोच्य ममान्दोल्य प्रकम्प्य च ।
लघूकृत्य ततः षड्जं कम्पयित्वा रिमौ स्वरौ ॥

षड्जगौ द्वित्रिरावर्त्य स्थायिनि न्यस्यते यदा ।
तदा भवेत्तु प्रथमं स्वस्थानं मालवश्रियः ॥

पञ्च स्वरान् प्रयुञ्ज्याद्यं स्वस्थानोक्तप्रकारतः ।
धैवतं तु विलम्ब्याथावरोही चेद्ग्रावधि क्रमात् ॥

प्राग्वत्प्रयुज्य स्वस्थानं द्वितीयं गीतवेदिभिः ।
प्राग्वद्द्वितीयं संस्थानं धैवतान्तं विधाय च ॥

निषादस्वरमान्दोल्य तमाहृत्य ततः परम् ।
स्वस्थानस्य द्वितीयस्यावरोहश्च कृतो यदि ॥

तदा तृतीयं स्वस्थानं कथितं रागकोविदैः ।
मध्यमं स्वरमाहत्य कृत्वा द्विगुणषड्जकम् ॥

ऋषभे तत्परं चोक्त्वा समेव पुनरेत्य च ।
निमाहत्य विलम्ब्याथ विधाय पुनरप्यमुम् ॥

स्वस्थानस्य तृतीयस्यावरोहः क्रियते यदा ।
तदा चतुर्थं स्वस्थानं आदिष्ट वेमभूभुजा ॥

वंशे षड्जस्वरोऽन्यो वा ग्रहः स्यान्मुद्रितो मतः ।
तस्य स्वरस्य षड्जत्वं कल्पयित्वा मनीषया ॥

इतरेषां स्वराणां तु विधाय ऋषभादिताम् ।
योजयेदखिलं लक्ष्ये इत्युक्तं वेमभूभुजा ॥

वेमः

—प्रथमराग:

अङ्गं मतं मालवकैशिकस्य
न्यासांशषड्जा च सतारमन्द्रा।
समस्वरा पूर्णतनुः प्रगेया
वीरेऽद्भुते वा किल मालवश्रीः ॥

मोक्षः

—राग:

अङ्गं तु मालवादेस्स्यात् कैशिकस्य समस्वराः।
मालवश्रीरंशे न्यासे तारे मन्द्रे च षड्जयुक् ॥
सैव हर्षपुरीत्येके शुद्धमध्यममूर्छना।
शृङ्गारविषयः कार्यः प्रयोग उभयोरपि ॥

सोमराजः

मालवश्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सत्रयभूषिता।
मूर्छनोत्तरमन्द्रस्था शृङ्गाररसमण्डिता ॥

दामोदरः

मालवादेर्भवेदङ्गं देशीकस्य समस्वरा।
सम्पूर्णा तारमन्द्रस्था षड्जस्वरविराजिता ॥
षड्जांशन्याससंपन्ना मालवश्रीरियं मता।
अयं रागः हर्षपुरीव शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

—रागाङ्गराग:

तारषड्जग्रहा मन्द्रषड्जन्यासा समस्वरा।
रसे वीरेऽद्भुते तस्माज्जाता मालवकैशिकात्।
हेमन्तपश्चिमे यामे मालवश्रीः प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

—राग:

मालवश्रीः शरद्गेया जाता मालवकैशिकात्।
एषा षड्जग्रहन्यासा पार्वतीप्रीतिकारिणी ॥

नारायणः

आर्षभधैवतीवर्जिताः शुद्धजातयः कैशिकीजातिवाच्याः।
इयं मालवश्रीः मालसीत्युच्यते।

—मेलराग:

रिहीना मालवश्रीः स्याच्छुद्धमेलस्वरोद्भवा।
मध्यमादिस्वरोद्ग्राहा धांशयुक्ताऽन्त्यपा स्मृता ॥
प्रातर्गेया।

अहोबिलः

—(श्रीरागमेल:)

पूर्णा षड्जत्रयोपेता मालवश्रीस्सदा भवेत्।
रिधाल्पा रसशृङ्गारवर्धनी चित्तरञ्जनी ॥

श्रीकण्ठः

—राग:

उदीर्यते मालवश्रीजातो मालवकैशिकात्।
समस्वरस्तु संपूर्णः षड्जे स्यात्तारमन्द्रवान्।
षड्जांशन्याससहितो रागोऽयं परिकीर्तितः ॥

हरिः

मालवश्रीरागध्यानम्

लीलारविन्दस्य दलानि बाला
विभावयन्ती तनुदेहयष्टिः।
माल्लूरवृक्षस्य तले निषण्णा
शोणा मृदुः मालवश्रीः प्रदिष्टा ॥

संगीतसरणिः

प्रफुल्लरक्तोत्पलपाणिरेषा
मन्दस्मितोद्भासितगल्लयुग्मा।
स्वैरं निषण्णा सहकारमूले
विभाति नित्यं किल मालवश्रीः ॥

श्रीकण्ठः

मालवा—राग:

धनिहीना तु गान्धारे बहुला वीर्यलोलितैः।
गमकैरंशकन्यासग्रहषड्जा तु मालवा ॥

नान्यः

धैवतनिषादरहिता गान्धारसमुत्कटा च पञ्चमस्वरिका।
मालवकैशिकजनिता मधुररवा मालवेति विख्याता ॥

कश्यपः

मालवा धैवतांशा स्यादाढ्या सरिगमैरियम्।
धमन्द्रा गमकप्राज्या भिन्नषड्जसमुद्भवा ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गराग:

टक्ककैशिकभाषा या मालवा तत्समुद्भवा।
मालवांशग्रहन्यासनिषादा सङ्गतौ रिसौ ॥
रिधवार्जान्तिमे यामे गेयाह्नः करुणे शुचौ।
केचिद्दैवतमप्यस्य ग्रहांशौ प्रतिजानते ॥

—विभाषाराग:

मध्यमांशा धैवतान्ता विभाषा मालवी मता।
पूर्णा मालवदेशोत्था चिन्ताग्रस्ते नियुज्यते ॥
तथा मतङ्गमुनिना भिन्नषड्जे समीरिता।
संपूर्णांशग्रहन्यासधैवता भूयसी पुनः ॥
सरिमैश्च प्रयोगार्हा टक्ककैशिकसंज्ञिनः।
रागस्य साम्ययोगेन विभाषा मालवाभिधा ॥

कुम्भः

—भाषारागः

टक्ककैशिकजा भाषा मालवा धम्रहान्तयुक् ।
सधयोस्सङ्गतिस्तत्र रिधयोरपि युज्यते ॥

भट्टमाधवः

मालवी—रागः

औडवी मालवी ज्ञेया निन्नया रिपवर्जिता ।
रजनी मूर्छना चात्र काकलीस्वरमण्डिता ॥

दामोदरः

—मेलरागः

संपूर्णजातौ मालव्यां पिको वक्रोऽवरोहणे ।
पिकः । पञ्चमः । वक्रः गतिविशेषः । मालवगौलमेलजोऽयं रागः ।

परमेश्वरः

मालवीगौड—रागः

रागजो मालवीगौडो नित्रयो रिपवर्जितः ।

मदनः

माला

भास्वरजातिनाटके प्रथमा सन्धिः ।
भास्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शारदातनयः

—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।

जगदेकः

—लक्षणम्

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥

भरतः

यथा—तापसवत्सराजे 'दृष्टा यूय'मित्यादि ।

—भङ्गतालः

लौ गौ लचतुष्कं गपञ्चकम् ।
।। ऽ ऽ ।। ।। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

नान्यः

—ध्रुवावृत्तम् (सप्तदशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्यं दशमपरं
चरणगतानि गुरुणि माला भवति सदा ॥
नजजयनलगाः ।

शक्राक्षते प्रयोक्तव्या साङ्गश्लोकार्धनिर्मिता ।
मध्यमे पञ्चमे चैव तालः पूर्ववदेव हि ॥
असणिरवाहदपादपकुडो धरणिधरो ।

नान्यः

मध्यमे इति मध्यमलये ।
अथवा शुद्धमध्यमरागे । पञ्चमे इति । शुद्धपञ्चमरागे । पूर्ववदिति । कुमुदवतीध्रुवायामुक्ततालवत् ।

—ध्रुवावृत्तम्

यस्याः पादे नित्याविष्टः षष्ठे गणो जकाराख्यः ।
सर्वैर्वर्णैर्दीर्घैरन्यैरुक्तो विभाषिता माला ॥

एदे लोअं संछादंता भीमा णदंति गंभीरा ।
एते लोकं संछादयन्तः भीमा नदन्ति गंभीराः ।

मममरयगाः

मध्यमोत्तमपात्राणां माला युद्धसमुद्यमे ।
ठक्करागेण गातव्या चच्चत्पुटचतुष्टये ॥

नान्यः

अत्र षष्ठो गणो जकारः । अन्ये गुरव इति लक्षणम् । गणशब्दो मात्राचतुष्टये वर्तते । जकारस्तु मध्यगुरुः । मात्राचतुष्टय एव । इयं ध्रुवा भरतामिनवादिभिः न निर्दिष्टा ।

मालागलितम्—मात्रावृत्तम्

द्विपदी—

चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः द्वौ चतुर्मात्रौ पञ्चमात्र एकः द्वौ चतुर्मात्रौ ल ग ।

विरहाङ्कः

मालाशीर्षकम्—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्षु पादेषु समानसंख्याकाः चतुर्मात्रगणाः ।
एकः पञ्चमात्रिकः । शीर्षकं तु एकं गीतम् ।
गीतं—ओजेषु चतुर्मात्रिकगणं तृतीयो गणः ।
जो वा नलौ वा

विरहाङ्कः

मालाश्रीरागध्यानम्

तन्वी रसालतलगा कलगाना सस्मिता प्रति स्वपतिम् ।
मृगदुष्करगतकमला मालाश्रीः मालयोल्लसिता ॥

सोमनाथः

मालिनी—पञ्चदशाक्षरवृत्तम्

नान्दीमुख्येव मालिनी ।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

सप्त चतुर्मात्रिकाः अथवा पञ्चमात्रिकाः मिलिता वा गः ।

विरहाङ्कः

—षडक्षरवृत्तम्

रसगणौ ।

भरतः

—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प – स.

(अव) स नि ध म ग रि – स.

मत्र

—ध्रुवावृत्तम्

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरूण्येतानि यस्य तु ।
गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥

(उदा) जोह्न समागयो (छाया) ज्योत्स्ना समागता ।

भरतः

—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

माल्यम्—अलङ्कारः

वेष्टिमं विततं चैव सङ्घात्यं ग्रन्थिमं तथा ।
प्रालम्बितं तथा चैव माल्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

भरतः

वेष्टिमं तृणवेष्टनया निर्मितम् । बहुमालावेष्टनकृतं वा । विततं । आवेष्टितान्योन्यश्लिष्टमालासमूहात्मकं वस्त्रधारणभयेन उम्भितं वा । संघात्यं आस्यच्छिद्रान्तःप्रक्षिप्तसूत्रम् । बहुपुष्पगुच्छोम्भितं वृत्तं वा । ग्रन्थिममिति । ग्रन्थिभिरुम्भितं प्रालम्बितं जालादिपर्यन्तव्यापिकं ।

अभिनवः

माषघातः — गीताङ्गम्

गीते द्वादशकलो माषघात इत्युच्यते । माषः द्वादशो भागः- तस्मात्संहननं गुणनं यस्येति स माषघातः ।

उदाहरणम् ।

नित्यसमुद्यतनानाप्रहरणबन्धकरनिवहम् ।
नित्यमनादिं सुरवरजननं परमं तेजम् ॥

इति माषघातः ।

नान्यः

माहाजनिकम्—गीताङ्गम्

इदमेवान्ताहरणं महता प्रकर्षेण तत्त्वायतः ।

इति माहाजनिकम् ।

नान्यः

माहिरी—राग

पञ्चमांशग्रहन्यासा स्थाने चान्दोलिता भवेत् ।
निषादतिरिबोपेता माहिरी कलहावहा ॥

सोमेश्वरः

माहुरी—रागः

भिन्नषड्जाभिधानस्य रागस्याङ्गं समन्द्रभाक् ।
धैवतांशग्रहन्यासा गतारा माहुरी तथा ।
गुर्वाद्याज्ञा विधाने स्यात् विनियोगो विलोक्यते ॥

जगदेकः

धैवतांशग्रहा पूर्णा स्थाने चान्दोलिता भवेत् ।
षड्जपीडनकम्पाढ्या माहुरीत्यभिधीयते ॥

सोमेश्वरः

माहुरिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग म रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म रि ग म स.

मत्र

माहेश्वरम्—करणम्

यत्रातिक्रान्तकं स्थानं मुहुः पादौ च कुट्टितौ ।
चतुरस्रौ करौ पूर्वं रेचितौ भ्रमितौ पुनः ।
वलिता च कटी शीघ्रमेतन्माहेश्वरं मतम् ॥

हरिपालः

मिथुनहस्तः

व्यत्ययाभिमुखीभूतौ सूची मिथुनभाजने ।

शृङ्गारः

मिथोऽसवीक्षावाह्यम्—चालकः

एकः करश्चेदन्यस्य स्कन्धदेशमृजुर्गतः ।
निवृत्तस्सन्निजे पार्श्वे क्रमाद्विहितमण्डलः ।
मिथोऽसवीक्षावाह्यं तत्कथ्यते चालकं तथा ॥

अशोकः

मिथ्याध्यवसायः—लक्षणम्

अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैः तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणम् ॥

भरतः

अपारमार्थिकैरेवार्थैः तत्तुल्यस्यावस्तुभूतस्यार्थान्तरस्य यस्य वक्तृव्यापारे सति निश्चयः सोयं मिथ्याध्यवसायः । यथा— यो दुर्जनादिति श्लोकः । काव्यलक्षणमित्यनेन काव्येषु लोकविपर्यासबाहुल्यमवश्यं भवतीति दर्शयति । अन्ये तु पठन्ति ।

विचारस्यान्यथा भावः तथा दृष्टापदृष्टयोः ।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र स विक्षेपो विपर्ययः ॥

भरतः

विचार्यत इति विचारोऽर्थः। अदृष्टमितार्थः। सन्देहो अत्र भ्रमः अथवा अन्यथा भावो विपर्ययः। संशयोऽपि हि वस्तुतो विषयतत्वं अन्यथाकारं दर्शयन्विपर्यय एव।

अभिनवगुप्तः

मिश्रकः—ध्वनिभेदः

एतद्ध्वनिगुणोन्मिश्रो यत्र सोऽयं तु मिश्रकः।

पार्श्वदेवः

मिश्रकध्वनिभेदाः

कथं तयोर्मिश्रणं स्याद्विरुद्धगुणयोगिनोः।
अत्रोच्यते परित्यागात्पारुष्यस्य विरोधिनः॥
अविरुद्धस्य माधुर्यमौस्यादेर्मिश्रणं मतम्।
एतेन घननिस्सारगुणनाराटबम्बयोः॥
विरुद्धगुणताक्षेपसमाधाने निवेदिते।
मिश्रस्य भेदाश्चत्वारो युक्तौ नाराटकाहुली॥
नाराटबोम्बकौ बोम्बकाहुली मिश्रितास्त्रयः।

अधिक रत्नाकरे प्रकीर्णाध्याये उक्तं द्रष्टव्यम्।

मिश्रकरणम्—प्रबन्धः

ततस्तु मिश्रकरणे धातुद्वन्द्वं प्रगीयते।
स्वैः पाटैस्सतेन्नैश्च बिरुदैः प्रान्तशोभितैः॥

हरिपालः

मिश्रचन्द्रः—हस्तः

तिर्यग्भावात्समाश्लिष्टावर्धचन्द्राह्वयौ करौ।
मिश्रचन्द्राविति ख्यातौ योज्यौ खङ्गिमृगार्थके॥

शृङ्गारशेखरः

मिश्रवर्णः—देशीतालः

मिश्रे पुनर्विरामान्तं त्रिस्याद्द्रुतचतुष्टयम्।
ततोगुरुप्लुतौ द्वौ द्वौ पलगाः स्युस्ततः क्रमात्॥
० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ऽ ऽ ० ० ऽ । ऽ

वेमः

मिश्रो द्रुतचतुष्काः स्युर्विरामान्तास्त्रयः पृथक्।

ततः पगौ द्वौ गलौ गः।

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ऽ ऽ ० ० ऽ । ऽ

पार्श्वः

प्रतितुर्यविरामान्तं मिश्राख्ये द्वादशद्रुताः।
प्लुतौ गुरू द्रुतद्वन्द्वं गद्वयं लगुरुस्ततः (?)॥
० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ऽ ऽ ऽ ० ० ऽ ऽ । ऽ

जगदेकः

(अत्र 'प्लुतौ' इति केचिद्ग्रन्थकाराः पठन्ति)

मिश्रशीर्षका—चतुष्पदागीतम्

...नयोरेव पातैस्तु र...तैकान्तरत्वतः।
मिश्रा शीर्षकयुक्ता तु विज्ञातव्या सशीर्षका॥

भरतः

अत्रानयोरिति मिश्रशीर्षके चतुष्पदे गृह्येते।

मिश्रा—वृत्तिः

यत्रारभट्यादि गुणास्समस्ताः मिश्रत्वमाश्रित्य मिथः प्रथन्ते।
मिश्रेति तां वृत्तिमुशन्ति धीराः साधारणीमर्थचतुष्टयस्य॥

भोजः

—भङ्गतालः

एको गुरुर्लद्वयं गद्वयं लः गद्वयम्।
ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ

नान्यः

—चतुष्पदागीतम्

मिश्रा तु कथ्यते तद्ज्ञैः खञ्जनर्कुटमिश्रणात्।
खञ्जनर्कुटकावत्र वृत्तभेदावुदीरितौ॥

वेमः

त्र्यश्रा वा चतुरश्रा वा तदा मिश्रेति कीर्त्यते।

भरतः

मीनहस्तः

त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ चान्योन्यमुखमिश्रितौ।
स्थापितावग्रभागे तु मीनार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

मीसरगण्डः—देशीतालः

ताले मीसरगण्डाख्ये लत्रयं गत्रयं प्लुतः
। । । ऽ ऽ ऽ ऽ

गोपतिप्पः

मुकुन्दः—देशीतालः

मुकुन्दताले सरलौ खचतुष्कं गुरुस्तथा।
। । ० ० ० ० ऽ

सुधा

मुकुन्दे लगयोर्मध्ये कथिता दचतुष्टयी।
। ० ० ० ० ऽ
लदलागोऽथवा कैश्चिदुक्तोयं तालवेदिभिः।
। ० । ऽ ऽ

कुम्भः

मुकुराङ्गी—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

...तः

मुकुलः—हस्तः

यत्राङ्गुष्ठामलग्नाश्च संहताङ्गुलयोऽखिलाः ।
ऊर्ध्वाश्च मुकुलस्स स्यात्पद्मादिमुकुलाकृतौ ॥
बलिकर्मणि देवानां पूजने भोजनादिषु ।
मुहुर्विकास्य प्रकृतिं नीतो दाने त्वरान्विते ॥
मुखचुम्बे तु कान्तानां संनिधौ विटचुम्बने ।
कुचकक्षादिदेशस्थः स्यादाच्छुरितके करः ॥
यदाङ्गुलीपञ्चकेन सशङ्कं नखलेखनम् ।
कुचादौ कामसूत्रज्ञाः तदाच्छुरितकं विदुः ॥

शार्ङ्गः

मुकुलम्—हस्तः

अन्तर्वक्रतरं पाणिद्वन्द्वं तु मुकुलाकृतिः ।
श्लिष्टाङ्गुष्ठद्वयं प्रोक्तमृजु तन्मुकुलं भवेत् ॥

उमा

मुकुला—दृष्टिः

चलदाश्लिष्टपक्ष्मान्ता मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
सुखामीलिततारा च मुकुला गन्धसम्मदे ॥

सोमेश्वरः

स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा किञ्चिन्मीलिततारका ।
विलम्बोर्ध्वपुटा दृष्टिर्मुकुलेति प्रकीर्त्यते ।
हृद्यगन्धस्पर्शयोः स्यादियमानन्दनिद्रयोः ॥

विप्रदासः

मुकुलार्थहस्तः

अङ्गुष्ठार्थास्त्रयोऽङ्गुल्यः श्लिष्टाश्चान्याः प्रसारिताः ।
मुकुलार्थकरस्सोऽयं पूर्वशास्त्रविनिश्चितः ॥
ऊर्ध्वभागे चोर्ध्वमुखस्तारकामल्लिकादिषु ।
ओष्ठस्थले तु यो हस्तः चुम्बनार्थे नियुज्यते ॥
चुम्बनस्थानदशके तत्तत्स्थानस्थितो यदि ।
दशस्थानचुम्बनाद्ये दर्शयन्ति बुधोत्तमाः ॥

विनायकः

मुकुलौ—ओष्ठौ

निष्क्रान्तौ मिलितावोष्ठौ मुकुलौ परिकीर्तितौ ।
फूत्कृते चुम्बने चूषे विनियोगस्तयोर्मतः ॥

सोमेश्वरः

मुक्तजानु—स्थानकम्

उत्कटस्थानकस्यैव जान्वेकं भूमिसंश्रितम् ।
यदि तन्मुक्तजानु स्याद्भामिनीनां प्रसादने ।
सान्त्वने सज्जनानां च देवतापूजने तथा ॥

वेम

मुक्ता—वंशेऽङ्गुलिगतिः

स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्तानाम प्रवर्तते ।

गिरिपुरिक:

—वंशगतिः

वंशस्याङ्गुलिमुक्तेषु रन्ध्रेषु सकलेष्वपि ।
मुक्ता गतिस्समाख्याता मुक्तशब्दविधायिनी ॥

वेमः

यदा रन्ध्राष्टकं नैवाङ्गुलीभिः पिहितं भवेत् ।
तदा मुक्ता मुक्तशब्दप्रदिष्टा वंशपूरणात् ॥

कुम्भः

मुक्ताङ्गी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मल्ल

मुक्ताजालिका—शिरोभूषणम्

ललाटान्ते तोरणजालिकादिरूपेण प्रसिद्धं भूषणम् ।

मुक्ताताटङ्कम्—कर्णभूषणम्

केवलैर्मौक्तिकैः [illegible] विनिवेशितैः ।
मुक्ताताटङ्कसंज्ञं तत्कर्णभूषणमुत्तमम् ॥

सोमेश्वरः

मुक्तावली—प्रबन्धः

अनुप्राससमोपेतैः पदैस्तालेन संयुता ।
देशीकारपदैर्भव्या ज्ञेया मुक्तावली तु सा ॥

सोमेश्वरः

—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प ध म प म रि ग रि स .

मल्ल

—डेङ्कीप्रबन्धः

बुधैर्मुक्तावली ज्ञेया छन्दसा वर्जितैः पदैः ।

मोक्षदेवः

मुखम्—सन्धिः

यत्र बीजसमुत्पत्तिः नानार्थरससंभवा ।
कथाशरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

भरतः

—गीताङ्गम
गीतवृत्तप्रारंभकं मुखमुच्यते । चचत्पुटादितमष्टगणं यथा—
वैदा त्रिपुराणयोगिपते सुरसिद्धयक्षप्रमुखैः प्रणतम् ।
नान्यः

मुखः—तालः
नदौ लघुर्मुखे ताले । मात्राः ।
तालप्रस्तारः

मुखगलिता—मात्रावृत्तम्
खण्डोद्गता अन्त्ययमर्कानियमः ।
इय चतुर्विधा । पञ्चगणा, सप्तगणा, नवगणा, एकादशगणा चेति ।
विरहाङ्कः

मुखगह्वरहस्तः
अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ते तर्जनी तर्जनी यदि ।
तिर्यग्बध्वा स्वयं हस्त मुखगह्वरनामकः ।
ओष्ठस्थले स्वयं हस्तः ओष्ठभावनिरूपणे ॥
विनायकः

मुखगुम्भनीकला
असि ललाटे दधती मुख
नानाविधा या ...काः ।
गृह्णाति सूत्रेण सनृत्तपाणिः
यत्राद्भुतोक्ता मुखगुम्भनीयम् ॥
नागमल्लः

मुखचपला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)
यदि खलु षष्ठं गुरुयुगलं निधनगतं चाप्यथ गुरुकम् ।
भवति हि सैवं चरणविधौ मुखचपला त्रिष्टुभिरचिता ॥
द्रुताष्टकस्य मध्ये तु लघुद्वय ह्रासतः ।
मुखचपलायामन्ते गुरुयुग्मस्य भङ्गतः ॥
शृङ्गारे संप्रयोज्यैषा मध्यमोत्तमपात्रजा ।
मालवकैशिकरागे ध्रुवा लयविशारदैः ॥
नान्यः

युग्मस्येति । चचत्पुटस्य भङ्गतालत्वाद्द्रुताष्टकादितालक्षणं गदितमिति भावः । कुसुमसुतंधीमिदुपवणो ।
पादे पञ्चममन्त्ये च दीर्घं द्वादशमेव च ।
यदातिधृत्यां सा ज्ञेया चपला मुखसंहिता ॥
प्रविचलिदे मदसुरभिमुही सुरवरजुवदी ।
प्रविचलिता मदसुरभिमुखी सुरवरयुवतिः ।
भरतः

ध्रुवा तु मुखचपला सुरतश्रमखेदजा ।
चचत्पुटद्वयं चैव भवेच्चाचपुटोऽपि च ॥
नान्यः

मुखचम्पा—देशीतालः
गुरुश्चाथ प्लुतश्चेति मुखचम्पेति कथ्यते ।
5 मात्राः
तालप्रस्तारः

मुखतालः—देशीतालः
लगौ लगौ द्रुतद्वन्द्वं लगौ च मुखतालके ।
10 मात्राः
तालप्रस्तारः

मुखरसः—देशीलास्याङ्गम्
तत्तन्नृत्तोचिताभीष्टनैपथ्यरचना भुवः ।
प्रसन्नमुखरागस्य कान्तिर्मुखरसस्स्मृतः ॥
ज्यायनः

मुखरागः
एवमेव विशेषज्ञैः यथाभावं यथारसम् ।
मुखरागो नियुक्तोऽसौ रसभावप्रकाशकः ।
कृतोऽप्यभिनयस्तावत् शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥
न भाति यावन्नालेखि मुखरागे यथारसम् ।
आङ्गिकाभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागेण संयुतः ॥
शोभां द्विगुणतां धत्ते शशाङ्केनेव शर्वरी ।
रसभावसमाकीर्णदृष्टिभ्रूवदनान्वितम् ॥
प्रतिक्षणं यथानेत्रमन्यदन्यत्प्रवर्तते ।
तथोचितं प्रकुर्वीत मुखरागं प्रयोगवित् ।
यथारसं यथाभावमिति नृत्तविदां मतम् ॥
अशोकः

रसात्मिकां मनोवृत्तिं प्रकटीकुरुते यतः ।
अतोऽसौ मुखरागस्स्यात्सोऽष्टधा परिकीर्तितः ॥
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तश्श्यामो विकस्वरः ।
अरुणो मलिनः पाण्डुरित्येषां लक्ष्म कथ्यते ॥
वेमः

येनाभिव्यज्यते चित्तवृत्तिर्धीरैः रसात्मिका ।
रसाभिव्यक्तिहेतुत्वान्मुखरागस्स उच्यते ॥
अशोकः

सूचने च मनोवृत्तेर्मुखरागस्य मुख्यता ।
शरीराभिमुखे यस्मात्कार्यंसास्मादिहाधरः ॥
ज्यायनः

सहजश्च प्रसन्नश्च रक्तश्श्यामस्तथैव च ।
मुखरागोऽत्र कथितश्चतुर्धाऽभिनयं प्रति ॥

सोमेश्वरः

मुखरी—देशीताल:

समे लौ दौ विरामान्तौ मुखरीति प्रचक्षते ।
॥ ० ०

दामोदरः

—मार्दलिक:

वाद्यप्रबन्धनिर्माता गीतवादनकोविदः ।
ऊहान्वितश्च सरसो नृत्तशिक्षाविचक्षणः ॥
अर्धाङ्गभूतो नर्तक्या रङ्गभूमिविभूषणम् ।
कुर्वन्नृत्तानुगं वाद्यं सरसैर्वादकैस्सह ।
सुसंप्रदायशिक्षावान् मुखरी परिकीर्तितः ॥

वेमः

मुखारिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्र

मुखारिरागध्यानम्

सखीद्वये हस्तयुगं च दत्त्वा प्रसर्पयन्ती मदलालसेन ।
मन्दारमालाञ्चितकण्ठभागां ध्यायेन्मुखारीं सततं मनो मे ॥

रागसागरः

मुखारी—मेलकर्ता

केकी चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेषशुद्ध-
क्रौञ्चावनप्रियचतुर्थयकैश्यदन्ति ।
आरोहणे त्वजनिषादविसर्जनं स्यात्
तस्मान्मुखारिरियमौडुवपूर्णजातिः ॥
शुद्धास्समपाः । चतुःश्रुतिकौ रिधौ । अन्तरकैशिकी गनी ॥
आरोहे गनित्यागः ।

परमेश्वरः

—मेलकर्ता

यत्र शुद्धास्स्वरास्सप्त भवेयुश्चित्तरञ्जकाः ।
स स्यान्मुखारिकामेलः सजातीया भवन्त्यतः ॥
सन्यासांशग्रहा पूर्णा मुखारी गीयते सदा ।
कतिचिद्गमकैर्युक्ता कष्टसाध्या सुबुद्धिभिः ॥

श्रीकण्ठः

मुखारी—मेलरागः

ऋषभः कोमलो यत्र गान्धारः पूर्वसंज्ञकः ।
मुखार्यां धैवतोद्ग्राहो निधौ पूर्वाख्यकोमलौ ।
आरोहे गनिहीनायां न्यासांशौ षड्जपञ्चमौ ॥
सर्वदा गेया ।

अहोबिलः

पूर्वेति—श्रुतिद्वयपरित्यागात् पूर्वशब्देन मन्यत इत्यहोबिलकृता परिभाषा ।

मुखारीरागध्यानम्

शिखण्डधम्मिल्लमिलद्द्विपञ्ची
प्रपञ्चयन्ती चलदङ्गुलीभिः ।
चतुर्भुजा चारुचकोरनेत्रा
मुखारिका चन्द्रमुखी विभाति ॥

श्रीकण्ठः

मुखावरी—रागः (सङ्कीर्णः)

सैन्धवीतोडिकायोगात् समुत्पन्ना मुखावरी ।

नारायणः

मुख्या—(भाषा)

तत्र भाषा समाख्याता मुख्याऽनन्योपजीविनी ।

कुम्भः

मुग्धम्—दर्शनम्

स्वभावालोकितं मुग्धं भावगर्भमपि छलात् ।

शारदातनयः

भावगर्भमपि व्याजात्स्वाभाविकमिव स्थितम् ।
दर्शनं यत्र तदिदं मुग्धमित्यभिधीयते ॥

वेमः

मुग्धमधुसूदनहंसक्रीडः—सूडप्रबन्धः

रागो गौण्डकृतिर्यत्र प्रतिमण्ठपुरस्कृतः ।
आभोगान्ते तथा पाटस्वरैः पद्यगणाञ्चितैः ॥
शृङ्गाररससंपूर्णः कृष्णकेलिविराजितः ।
मुग्धमधुसूदनाख्यो हंसक्रीडः प्रबन्धराट् ॥

कुम्भः

मुग्धा—नायिका

मुग्धा नववयः कामा रते वामा मृदुः क्रुधि ।
यतते रतिचेष्टासु पत्युर्व्रीडामनोहरा ।
अपराधे रुदत्येव न वदेत् प्रियाप्रिये ॥

शारदातनयः

मृदु—निष्फलमानत्वम् ।

मुग्धाल्पयौवना मूढा लज्जाविजितमन्मथा ।
मनोऽस्या मन्मथस्तोकमिति भावविदो विदुः ॥

कुम्भः

मुग्धा—नायिका

मुग्धा बाल्यविशेष...विलसद्भावान्तराढ्या निगू-
ढोद्यन्मन्मथविभ्रमा रतिविधौ मन्दाक्षमन्दोद्यमा ।
कान्ते सागसि विप्रियं प्रियमपि स्पष्टं न संभाषते ।
मुग्धा त्वेकविधैव सेयमुदिता मन्दप्रकोपालसा ॥

नीलकण्ठः

मुडुपः

मुडुपः प्रपदस्य स्यात्कम्पने द्रुतरासतः ।
अथवा, पादाङ्गुलीपार्ष्णिकाङ्गान् भुवि स्थाप्य यदा नटः ।
करोति नर्तनं ताले द्वितीयाख्ये यथोचितम् ।
तदा मुडुपमाख्यातं नटैः कर्मविचक्षणैः ॥

देवेन्द्रः

अथ द्वितीयः. तालभेदः ।

मुडुपचारी

इयं कल्लिनाथेन मधुपचारीति कथ्यते । देशीचारीष्वेव एताश्चार्योऽन्तर्भूताः ॥

मुडुम्बिनरसिंहाचार्यः

क्री-१८५० कालः भरतसारसङ्ग्रहग्रन्थकर्ता ।

मुद्गरः—हस्तः

मुष्टिहस्तस्सविवरः कृतश्चेन्मुद्गरः करः ।
मुद्गरेष्वपि भल्लाद्यायुधधारणकेषु च ।
विनियोगोऽस्य विख्यातः सर्वदा नटनप्रियः ॥

गौरीमतम्

मुद्रिकाः—पादभूषणम्

पादतर्जनिमीनेन कनत्काञ्चननिर्मिताः ।
स्थूलाश्च ध्वनिसंयुक्ता यमला मुद्रिकावराः ॥

सोमेश्वरः

मुद्रितमट्ठः—देशीतालः

गुरोर्लघुद्वयोश्चोर्ध्वं चत्वारो लघवो यदि ।
शब्दहीनं प्रयुज्यन्ते स स्यान्मुद्रितमट्ठकः ॥
S ॥॥॥

वेमः

मुद्रितमण्ठकः—देशीतालः

मचतुर्लघुनिःशब्दं भवेन्मुद्रितमण्ठके ।
S S S । । । ।

दामोदरः

मुनिवंशः

मुनयः सप्त । इह वंशे मुखताररन्ध्रयोरन्तरालस्याङ्गुलसप्तकत्वान्मुनिवंश इति प्रसिद्धिः ।

मुनेर्वंशे दण्डमानमङ्गुलान्येकविंशतिः ।
सार्धानि यकिकाश्चाष्टलिक्षाषट्कान्विताः पुनः ।
सप्ताङ्गुलो मध्यदेशो मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ॥
रन्ध्राष्टकान्तरं ज्ञेयं पृथगर्धाङ्गुलोन्मितम् ।
एकवीरावधिप्रोक्त ऊर्ध्ववंशेषु सप्तसु ॥
लिक्षाश्चतस्रस्सार्धास्स्युः यूकाषट्केन संयुताः ।
सप्तान्तरालगं मानमुक्तं यवचतुष्टयी ॥
सार्धसप्तकलिक्षा च यूकानामपि पञ्चकम् ।
पञ्चाङ्गुलानि त्रियवीमानमेतत्समासतः ॥
प्रमाणं मुखरन्ध्रस्य शिरःप्रान्तस्य च स्मृतम् ।
वसुवंशवदत्रापि मुनावपि मुनेर्मतात् ॥

कुम्भः

मुनिस्तम्भः

योगाभ्यासजपादिषु मुनीनां निश्चलाङ्गत्वं मुनिस्तम्भः ।

शृङ्गारः

✓**मुरजः**—अवनद्धम्

मुरजं त्वङ्गुलैरेकविंशत्या प्रमितायतिम् ।
कुर्यादसनकाष्ठस्य पृथुमन्तर्मनोहरम् ॥
पिण्डमर्धाङ्गुलं प्रोक्तमङ्गुलानि चतुर्दश ।
निर्दिशेदस्य वामांशे दक्षिणास्ये त्रयोदश ॥
प्रत्येकमास्ययोश्चर्म कार्यमेकाङ्गुलाधिकम् ।
चत्वारिंशच्च रन्ध्राणामङ्गुलव्यवधानतः ॥
कुर्याद्गोमूत्रिकाबन्धे रन्ध्रनिक्षिप्तकर्करैः ।
मुरजे मध्यमेतस्य त्रिभिर्वध्रैस्तु बन्धयेत् ॥
कुण्डलीद्वितयं प्रान्ते कृत्वा कच्छाश्च बन्धयेत् ।
लेपयेद्वदनद्वन्द्वं भक्तिमिश्रेण भस्मना ॥
टकारश्च धिकारश्च थोकारः प्रेंधकारकः ।
नकारश्च सदोङ्कारः पाटवर्णा मृदङ्गजाः ॥

सोमराजः

मुरजवाद्यम्

पुरा मुरासुरं भित्वा भगवान्देवकीसुतः।
तत्कलेबरमादाय मर्दलं कृतवान भुवि ॥
पिनद्धं चर्मणा तस्य सिराभिर्दृढबन्धनम्।
कण्ठध्वानश्च तस्यैव तेनासौ मुरजो भवेत् ॥
मुरजं तं समादाय दत्तवान्नन्दिने हरिः।
मुरजस्य ततो लोके देवता नन्दिकेश्वरः ॥
नन्दिकेशं समाराध्य मुरजं वादयेद्बुधः।
मुरजानां प्रभेदाः स्युरङ्कयालिङ्ग्योर्ध्वगास्त्रयः ॥
हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्ततोर्ध्वगः।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छः मध्यदक्षिणवामगः ॥
हरीतकीसमं रूपं अङ्के चैव प्रकीर्तितम्।
अङ्गुष्ठाङ्गुलमानेन त्र्ययः पञ्चाशदङ्गुलम् ॥
दीर्घं स्यान्मध्यमं स्थूलं तावदङ्गुलवर्तुलम्।
उभयोरग्रयोश्चापि द्वादशाङ्गुलवर्तुलम् ॥
चतुरङ्गुलविस्तारं कर्णिकामध्यतो भवेत्।
कर्णिकाया बहिर्भागे वलयेन समावृतः ॥
मध्यतो ग्रन्थिसंयुक्तं मृदङ्गं रचयेद्बुधः।
देवता कर्णिकाद्वन्द्वे सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥
वलयद्वितयस्यापि परिवेषोऽधिदेवता।
ग्रन्थेस्तु विश्वकर्मा स्याद्गन्धर्वा वध्रदेवताः ॥
मणिचूडमणिग्रीवौ चर्मणोरधिदेवते।
स्वस्यापि मर्दलस्यात्र या रज्जुर्मध्यमे स्थिता ॥
तस्यास्तु वासुकिर्देवो मर्दलस्सर्वदेवतः।

विप्रः

मुरजः

मुरसुषधिषसा च श्लक्ष्णसुकुमारायां मृदि प्ररोहतीति। मृदपि मुरा ततो जाता मुरजाः, मृदङ्गा इत्यर्थः ॥

अभिनवः

मुरजः

मुरशब्दो बृहद्वाची (जशब्दो) मध्यवाचकः।
यन्मध्येनोरुणा जातः तस्मान्मुरज उच्यते ॥

नान्यः

मुरजकर्तरी—चालकः

अंसावधिस्तनक्षेत्राद्भ्रान्त्वा मण्डलवृत्तितः।
ततो वक्षस्स्थलप्राप्तौ मुहुर्निक्षिप्य पार्श्वतः ॥
अधस्तस्य व्रजत्येका द्वितीयो मण्डलभ्रमः।
विलोडितो यत्र पश्चादुभौ हस्तौ कटिस्थितौ।
अन्योन्याभिमुखौ भ्रान्तौ तदा मुरजकर्तरी ॥

अशोकः

मुरजमद्दलभेदः

त्रयोदशाङ्गुलो वामे मुखे स्याद्द्वादशाङ्गुलः।
दक्षिणे तु मुखे धीरैर्मद्दलः परिकीर्तितः ॥
मुरजोऽष्टाङ्गुलो वामे दक्षे सप्ताङ्गुलो मुखे।
अङ्क्योर्ध्वकालिङ्ग्यभेदात्सदृशः परिकीर्तितः ॥

नारायणः

मुरजाडम्बरम्—चालकः

दक्षिणो यत्र विदिशि वामदक्षिणपार्श्वयोः।
मन्थराकारवलनं पर्यायेण विधाय च ॥
ततो वामोंऽसपर्यन्तं समुद्वृत्य ततो द्रुतम्।
स्वपार्श्वे प्रसृतस्तत्र विलुठच्चलदङ्गुलि ॥
अन्यःकरो नाभिदेशे तिरश्चीनो लुठेद्यदि।
मुरजाडम्बरं नाम चालको मुनिभिः स्मृतः ॥

वेमः

मुरली—सुषिरवाद्यम्

हस्तद्वन्द्वाधिकायामा वदते (?)रन्ध्रधारिणी।
चतुर्भिस्तारसुषिरैः संयुता मुरली मता ॥

कुम्भः

स्वरुली जायते हस्तद्वयाभ्यधिकसम्मितः।
फूत्काररन्ध्रेणैकेन चतुर्भिः स्वररन्ध्रकैः ॥

वेमः

मुरली, सुरुली, स्वरुली एते पर्याया दृश्यन्ते।

मुरली

आदर्शेषु केषुचित् सुरुलीत्यपि दृश्यते।

मुखताररन्ध्रान्तरालं विंशत्यङ्गुलमितं चेत् सुमुरलीवंशः।

मुरुडी—नृत्तबन्धः

मध्ये चतस्रो नर्तक्यः तिस्रस्तिस्रश्च कोणगाः।
नृत्तं कुर्वन्ति यत्रासौ मुरुडीबन्ध उच्यते ॥

वेमः

मुष्टिः—हस्तः

तलमध्यस्थितैर्लग्नैरङ्गुल्यग्रैरगोपितैः।
निपीड्य मध्यमां तिष्ठत्यङ्गुष्ठो मुष्टिरिष्यते ॥

कुन्तनिस्त्रिंशदण्डादिमर्दे विविधयोधने ।
धावने प्राङ्मुखाङ्गुष्ठो मल्लयुद्धे करद्वयम् ।
मुष्टेरूर्ध्वकृतोऽङ्गुष्ठः शिखरः सम्प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

मुष्टिकस्वस्तिकौ—नृत्तहस्तौ

करणेनापवेष्टेन स्यादेकः कुञ्चितो यदा ।
तदान्योऽप्यञ्चितो भूत्वोद्वेष्टितेन बहुक्रमात् ॥
स्वस्तिकं खटकास्यौ चेन्मुष्टिकस्वस्तिकौ मतौ ।
यत्परंपरया मुष्टेर्जातौ तौ मुनिना ततः ।
तथोक्तो मुष्टिशिखरकपित्थकटकेष्वपि ॥
स्यातामन्यतमावेतावित्याशयत्रतामुना ।
एकः स्यात्कुञ्चितो मुष्टिः खटकास्योऽञ्चितः परः ॥
इति कीर्तिधरः प्राह मुष्टिकस्वस्तिकौ करौ ।
खड्गवर्तनिकेत्यन्यन्नामधेयं च कल्पितम् ॥

ज्यायनः

मुष्टिमुकुलः—हस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते तु मध्यमाङ्गुष्ठयोजितम् ।
नाम्नायं मुष्टिमुकुलः कल्प्यर्थे च निरूपितः ॥

शृङ्गारशेखरः

मुष्टिमुद्राहस्तः

वामो मुष्टिः दक्षिणो मुद्रामणिबन्धेन मिश्रितः ।
मुद्रिकोऽधोमुखो मुष्टिमुद्राहस्तोऽयमीरितः ॥
मुष्टिमुद्राकरश्चापि चमर्यां संप्रयोजयेत् ।

शृङ्गारशेखरः

मुष्टिमृगहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते कनिष्ठाङ्गुष्ठप्रसारितः ।
नाम्ना मुष्टिमृगो हस्तः कृष्णसारे प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

मुष्टिवर्तना

व्यावृत्तिक्रियया मुष्टिं कृत्वा चेद्भ्रामयेन्मुहुः ।
सव्यापसव्यतो मुष्टिवर्तना सद्भिरीरिता ॥

अशोकः

मुष्ट्यर्धहस्तः

किञ्चिद्विस्तृतमुष्टिस्तु मुष्ट्यर्धः इति कथ्यते ।
पुरोभागे तु मुष्ट्यर्धः पादप्रष्ठनिरूपणे ॥

विनायकः

मूरुगण्डः—काडनृत्ताङ्गम्

षष्ट्याधिकशताणूनां कुर्यात्पिण्डस्य लेखनम् ।
अधश्चोर्ध्वं पिण्डके च वामदक्षिणभागतः ॥
वामेऽतीतलघोरूर्ध्वं त्रिमात्रो ध्रुवतालकः ।
त्रयोदशमिता संख्या त्रिमात्रस्य भवेद्ध्रुवम् ॥
रतितालस्सहातीतश्चत्वारिंशल्लसन्मितः ।
सूडादि सप्ततालानां दक्षिणे रूपमीदृशम् ॥
त्रिवारं ध्रुवतालः स्याद्द्विधा भवति मण्ठकः ।
द्विवारं रूपकं पश्चाज्झम्पातालो द्विधा भवेत् ॥
त्रिधा तृतीयतालः स्यादष्टताल्येकधा भवेत् ।
सप्तधात्वेकताली स्यादेषा मात्रामितिर्भवेत् ॥
पञ्चत्रिंशल्लघोरूर्ध्वमणुत्रयमुदीरितम् ।
चत्वारिंशल्लघूनां च वामस्था वा मितिः कृता ॥
न्यूनं सप्तदशाणूनां तत्र तेषां नियोजना ।
ध्रुवत्रयेण चतुष्कं तथैव मण्ठकद्वये ॥
रूपकद्वितये द्वन्द्वं तथैव झम्पकद्वये ।
तृतीये त्रितयं प्रोक्तमेकं स्यादष्टतालके ॥
सप्तैकताल्यामन्ते चाधिकमेकं भवेद्ध्रुवम् ।
एवं कृते त्वणूनां च पिण्डे भवति साम्यता ।
मूरुगण्डस्तदा काडः तालज्ञैः प्रतिपादितः ॥

वेदः

मूरु—देशीनृत्ताङ्गम्

हृदये वामशिखरं स्थाप्य सव्यपताककम् ।
दक्षपार्श्वे प्रसार्याथ दक्षिणावर्तितस्ततः ॥
भ्रमरीमाचरेत्पश्चादेकपादोपरि स्थितः ।
नम्रीभूत्वा क्षिपताकं पुरतश्च प्रसारयेत् ॥
हृदि वामं च शिखरं न्यस्य स्कन्धानतं शिरः ।
वलनद्वितयं कुर्यादन्ते स्याच्च तकारणम् ।
मूरुलक्षणमित्युक्तं सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः ॥

वेदः

मूर्छना

श्रुतेर्मार्दवमेव स्यान्मूर्छनेत्याह तुम्बुरुः ।
गायतां शृण्वतां चापि भवेद्रागामृते हृदे ।
मनसो मज्जनं यत्स्यान्मूर्छनेत्याह कोहलः ॥

हरिपाः

मूर्छनाः

त्रिग्राममूर्छना नामानि ग्रन्थान्तरे।

ललिता, मध्यमा, चित्रा, रोहिणी च मतङ्गजा।

सौवीरा वर्णिमध्या च षड्जमध्या च पञ्चमी।
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धा चैव कलावती॥

तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेचरी वरा।
नादवती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु मूर्छनाः॥

आहत्यैकविंशतिः चूडामणिसारः

उभयग्रामयोः मूर्छनाश्चतुर्दश।

आरोहो यः स्वराणां स्यादवरोहोऽप्यनुक्रमात्।
सा मूर्छनाग्रामयोः स्युरस्या भेदाश्चतुर्दश॥

षड्जे तूत्तरमन्द्रादौ रजनी चोत्तरायता।
चतुर्थी शुद्धषड्जाख्या पञ्चमी मत्सरीकृता।

अश्वक्रान्ताभिधा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्गता॥

सौवीरा हरिणाश्वा स्यात् स्यात्कलोपनताऽपि च।
शुद्धमध्या ततो मार्गी पौरवी हृष्यका तथा।
सप्तैता मूर्छनाः प्रोक्ताः मध्यमग्रामजाः क्रमात्॥

कुम्भः

नन्दी विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा।
बला या चाथ विज्ञेया देवानां सप्तमूर्छनाः॥

आप्यायनी विश्वभृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी।
मैत्री बार्हस्पती चैव पितॄणां सप्तमूर्छनाः॥

षड्जेतूत्तरमन्द्रा स्यात् ऋषभे चाभिरुद्गता।
अश्वक्रान्ता तु गान्धारे तृतीयामूर्छना स्मृता॥
मध्यमे खलु सौवीरा हृष्यका पञ्चमे स्वरे॥

धैवते चापि विज्ञेया मूर्छना तूत्तरायता।
निषादाद्रजनीं विद्यात् ऋषीणां सप्तमूर्छनाः॥
इदं भरतस्य न सम्मतम्। नारदः

मूर्छना

महोछ्रायाभिधायी यो मूर्छधातुस्ततो ल्युटि।
करणार्थे मूर्छनेति पदमत्र समुच्छ्रये॥

पण्डितमण्डली

ग्रामप्रोक्ताः स्वरा यत्र मूर्छामायान्ति हेलया।
विज्ञेया मूर्छना सा तु त्रिसप्तगुणिता बुधैः॥

वादिमत्तगजाङ्कुशः

मूर्छा— मोहसमुच्छ्राययोः—इति मूर्छनाशब्दस्य व्युत्पत्तिः।
मूर्छते येन रागो हि मूर्छनेत्यभिसंज्ञिता।
आरोहणावरोहणक्रमेण स्वरसप्तकम्।
मूर्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः॥

मतङ्गः

आरोहेणावरोहेण क्रमेण स्वरसप्तकम्।
रागादौ मूर्छनादत्र मूर्छना परिकीर्तिता॥

कुम्भः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

उद्वृष्टपरिवर्ताभ्यां करे भ्राम्यति दक्षिणे।
स्वरस्थाने हतं तन्त्र्यां कम्पिता यत्र सर्पति।
कम्प्रिका मूर्छनासञ्ज्ञा करोऽसौ कीर्तितो बुधैः॥

कुम्भः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

उद्वृष्टपरिवर्ताभ्यां तन्त्र्यां भ्राम्यति दक्षिणे।
स्वरस्थाने द्रुतं कन्नासारणं मूर्छना मता॥

शार्ङ्गः

मूर्छनाक्रमः

मत्तकोकिलवीणायां तन्त्र्यो यास्तास्वनुक्रमात्।
स्वराः षड्जादयस्सप्त सप्तभूत्वातिथास्थिता॥

मध्यषड्जकसप्तेन मूर्छनारभ्यतेऽग्रिमा।
षड्जस्थानस्थितैर्न्याद्यैः यद्वा षड्जादधःस्थितैः।
आरभ्यन्ते रजन्याद्याः षट् षड्जग्राममूर्छनाः॥

पण्डितमण्डली

मध्यस्थमध्यमेनाद्या मध्यमग्राममूर्छना।
मध्यमस्थानगैर्गाद्यैः अथवा स्यादधस्स्थितैः॥

जायन्ते मध्यमग्राम्याः हरिणाश्वादिमूर्छनाः।
आरम्भकस्वरोपान्त्यस्वरे कुर्यात्समापनम्।
षड्जमध्यमयोः स्थाने न्याद्या गाद्या यथाक्रमात्॥

तदूर्ध्वं सारयेत् षड्जमध्यमादीन् स्वरान् सुधीः।

पण्डितमण्डली

मूर्छनातानभेदः

एकद्विस्वरलोपेन षाडवौडुवितीकृताः।
तानाः स्युर्मूर्छनाशुद्धाः ग्रामद्वयमुपाश्रिताः॥

तानादीन् षडवन्तीति स्वराः षट् षाडवा यतः।
षाडवेभ्यः समुत्पन्नास्तानाद्याष्षाडवास्ततः॥

उडुवो वान्ति गच्छन्ति तस्मिन्नुडुवं नभः।
भूतसंख्याहितं निष्ठा भूतानां पञ्चमं हि तत् ॥
औडुवी पञ्चसंख्या सा येषां तेऔडुवाः स्मृताः।
तस्मात्पञ्चस्वरात्मानस्तानाख्या औडुवाः स्मृताः ॥

पण्डितमण्डली

ननु मूर्छनातानयोः को भेदः । उच्यते । मूर्छनातानयोः अणुत्वा न्तरत्वमिति विशाखिलः । एतन्नासङ्गतम् । भरतस्य सप्तहश्लोके मूर्छनातानयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । कथम् । मूर्छनारोहक्रमेण तानोवरोहक्रमेण भवतीति भेदः ।

मतङ्गः

मूर्छनाभेदाः

सप्तस्वरमूर्छना, द्वादशस्वरमूर्छना चेति द्विविधा मूर्छना । तत्र सप्तस्वरमूर्छना चतुर्विधा, पूर्णा, षाडवा, औडुविता, साधारणाचेति । तत्र सप्तभिः स्वरैः या गीयते सा पूर्णा । षड्भिः स्वरैः या गीयते सा षाडवा । पञ्चभिः स्वरैः या गीयते सा औडुविता । काकल्यैरन्तरस्वरैः या गीयते सा साधारणा ।

मतङ्गः

मूर्छनाविधिः

तत्र येनैव स्वरेणोद्ग्राह. (प्रबन्धे उद्ग्राहः) प्रवर्तते तेनैव स्वरेण यदा समाप्तिरपि भवति तदा मूर्छना जायते । यथा—षड्जग्रामे प्रथमायां मूर्छनायां सरिगमपधनिसेति स्वरसन्निवेशे सति षड्जो मूर्छति । तथा च सौवीरायां उद्ग्राहसमाप्तौ मध्यमस्वरयोगात् मपधनिसरिगमेति स्वरसन्निवेशे सति सौवीराख्या प्रथमा मूर्छना जायते ।

नान्यः

मूर्छनाश्रुतिनामानि—(मतान्तरे)

नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा संभवस्तदा।
षड्जे मतो मुनीन्द्रेण भरतेन शिवेन च ॥
चित्रा घना वलनिका निवेशा सञ्जायतेऽसौ वृषभस्तथैव ।
स्वरोऽत्र माला सरसानिवेशाद्गान्धारनामा कथितः पृथिव्याम् ॥
मातङ्गी मागधी मैत्री शिवा ज्ञातस्तु मध्यमः ।
कला कलाभवा मद्रा शार्ङ्गख्यास्तु पञ्चमः ॥
बालामृतारसानां तु संयोगाद्धैवतस्वरः ।
जपामधुकराभ्यां तु निषादः परिकीर्तितः ।
एवं स्वराः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ॥

कृष्णदासः

मूर्छनासंख्या

स्वरौ यावतिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्जमध्ययोः ।
मूर्छना तावतिथ्येव तद्ग्रामावत एव तौ ॥

दत्तिलः

मूर्तिवसन्तः—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि स .

मत्त

मूलाभिनयः

अर्धपताकहस्तयोरङ्गुल्योश्चालनेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

मूलाहस्तः

(मूलाङ्कुशवत्)
पूर्वोक्तार्धपताके तु तर्जनीमध्यमापि च ।
फणिवद्वक्रिताकारे मूलार्थेऽस्य प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारः

मृगकलासः

पादाङ्गुलीभिराक्रम्य भुवमुत्थाय जानुनी ।
मुहुर्मुहुस्सन्निपात्य गर्भखिन्नमृगीव चेत् ॥
सालस्यगमनोपेता मृगशीर्षकरान्विता ।
नर्तकी गुरुमानेन हरिणप्लुतयाप्लुतिम् ॥
विदध्याद्विविधां यत्र कलासौऽसौ मृगादिगः ।

अशोकः

सालस्यगमनेति लास्याङ्गे नृत्यन्तीत्यर्थः ।

मृगचन्द्रहस्तः

दक्षिणे मृगशीर्षाङ्कोऽप्यस्य कोणेऽपरः करः।
अर्धचन्द्राकृतिस्तिर्यक् मृगचन्द्रकरो मतः ।
चमूरौ मृगचन्द्रोऽयं प्रयोज्यस्तु गुरोर्मते ॥

शृङ्गारशेखरः

मृगचपला—अर्धवृत्तम् (दशाक्षरम्)

आद्यचतुर्थाविह निधनः पञ्चम एवं यदि च गुरुः ।
पङ्क्तिविधाने परिपठिता सा खलु नाम्ना मृगचपला ॥
चतुर्थे पञ्चमाद्यौ च लघवो गुरुरन्ततः ।
शेषाश्च षट् द्रुता ज्ञेया युग्मोजा मृगचापला ॥

भतनगा गणाः ।

श्रृङ्गाररसमाश्रित्य रागे मालवकैशिके ।
पंकयसंडे विमलजले । पङ्कजषण्डे विमलजले ॥

नान्यः

इयं भरतमते सुरदयितेति कथ्यते ।

मृगनन्दनः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स .
(अव) स नि ध म ध ग रि स.

मज

मृगप्लुता—चारी

एवं कुञ्चितमुद्धृत्योद्धृत्य भूमौ निपातयेत् ।
अन्यमञ्चितजङ्घान्तं पश्चाद्देशे विनिक्षिपेत् ॥
यत्र सा कथिता चारी नृत्तविद्भिर्मृगप्लुता ।
एनां चारीं प्रयुञ्जीत विदूषकपरिक्रमे ॥

वेमः

—देशीचारी

मुहुर्मुहुस्समुत्प्लुत्य प्रसार्य चरणौ यदा ।
महीतले निपात्येते तदा ज्ञेया मृगप्लुता ॥

वेमः

मृगराट्—देशीतालः

मृगराडिति विख्याते द्रुतात्संकीर्णलो भवेत् ।
० ।

लक्ष्मणः

मृगशीर्षः—हस्तः

सर्पशीर्षकरस्योर्ध्वे यदाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।
मृगशीर्षस्तदा हस्तः सत्वधो वदनो भवेत् ॥
अत्रेह सांप्रतार्थेषूत्तानोद्धृताक्षपातने ।
गण्डादिक्षेत्रसंस्थस्तु गण्डादिस्वेदमार्जने ॥

शार्ङ्गः

मृगशीर्षहस्तः

मृगशीर्षे तु काङ्गूलो ह्यथवा मृगशीर्षकः ।

श्रृङ्गारः

मृगशीर्षाभिनयः

काङ्गूलहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

मृगसत्वा—स्त्री

स्वल्पोदरी भग्ननासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
चलनिस्तीर्णनयना चपला शीघ्रगामिनी ॥
परित्रासपरा भीरू रोमशा गीतलोभिनी ।
निवासस्थिरचित्ता च मृगसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

मृगाङ्कः—देशीतालः

मृगाङ्को द्रुलघुर्मतः । ० ।

मदनः

मृगाङ्कमण्डनः—देशीतालः

लघुर्नसौ द्रुतो लघुर्द्रुतौ लघुर्द्रुतौ लघुः ।
नसौ द्रुतो जनो लगो मृगाङ्कमण्डनाह्वये ॥

31 मात्राः

तालप्रस्तारः

मृगाविद्धः—हस्तः

मृगशीर्षाभिधौ हस्तौ श्लिष्टावाविद्धवक्रतः ।
मृगाविद्धाविति प्रोक्तौ योज्यौ वादमृगार्थके ॥

श्रृङ्गारशेखरः

मृगी—गतिः

मृगवद्गमनं वेगात्त्रिपताककरौ वहन् ।
पुरतः पार्श्वयोश्चैव यानं मृगगतिर्भवेत् ॥

नाट्यदर्पणे

मृगीव चकिताङ्गैर्या स्वनुरागमनोरमा ।
प्रोक्ता मृगगतिस्सैव नित्यसौन्दर्यवर्धिनी ॥

देवेन्द्रः

—ध्रुवावृत्तम्

यस्या द्वितीयषष्ठौ जकारसंज्ञौ चतुर्थकं चैव ।
धृत्यां भवन्ति पादे गुरूणि चान्यानि सा मृगी नाम्ना ॥
नायिकानां मृगी कार्या पर्वतोद्यानदर्शने ।
हिन्दोलाख्येन रागेण चतुरश्रचतुष्टये ॥
एदाणि पादसंखोभिदाणि पुब्बाणि वुत्तचूदाणि ।
एतानि वा संक्षोभितानि पुष्पाणि निवृत्तचूतानि ।

नान्यः

अत्र णिपाद मिदाणि णिवुत्ताः द्वितीयचतुर्थषष्ठगणा जगणाः ।

मृदङ्गः—आनद्धम्

बीजवृक्षशरीरोऽयं कर्करैः सुदृढीकृतैः ।
चर्मणानद्धतुण्डोऽसौ ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

एकविंशाङ्गुलायामो मध्ये किञ्चित्पृथुर्भवेत् ।
मन्वङ्गुलमुखं वामे दक्षिणास्यं त्रयोदश ॥

एकाङ्गुलाधिके चक्री चर्मणी वर्तुले घने ।
मध्ये तयोश्च रन्ध्राणि चत्वारिंशात् पृथक् पृथक् ॥

प्रान्ते रन्ध्राणि कुर्वीत तेषामङ्गुलमन्तरम् ।
तेषु रन्ध्रेषु वध्रं च सीवनीक्रमतो न्यसेत् ॥

तस्मिन्वध्रे तु प्रोतव्या पट्टिका कर्करात्मिका ।
अधश्चोर्ध्वं च कर्तव्या पृष्ठोदरनिदर्शिनी ॥

मध्ये विवेष्टयेत्प्राज्ञः त्रिभिर्वध्रैर्दृढं ततः ।
तत्र गोमूत्रिकाबन्धं द्विविधं सम्मुखं न्यसेत् ॥

प्रान्ते कुण्डलिके कार्ये कक्षाबन्धनहेतवे ।
तत्र कक्षां विनिक्षिप्य सव्यतो द्विगुणं न्यसेत् ॥

प्रोतां द्विगुणितां कक्षां वधनद्धां द्विरञ्चलाम् ।
कुर्वीत यस्य तन्नाम मृदङ्ग इति कीर्तितम् ॥

भूतिमिश्रं तथा चान्नं मृदितं च सुचिक्कणम् ।
पिण्डकं तस्य वामास्ये पूरिकामानतो न्यसेत् ॥

तनुमानतया भक्तं सव्यवक्त्रे विलेपयेत् ।
ततस्तस्य भवेन्नादः श्रवणोत्सवकारकः ॥

तकारश्च धकारश्च धोङ्कारो थिङ्करस्तथा ।
नकारश्च मदङ्कारो मृदङ्गे पाटवाचकाः ॥

सर्वतूर्येष्वयं मुख्यो मृदङ्गो नादशोभनः ।
अस्य संयोगमासाद्य वाद्यं सर्वं सुशोभते ॥

होडुक्किकस्यानुगताः श्रेष्ठा मार्दलिकाः मृताः ।

सोमेश्वरः

मृदङ्गः

अङ्गं मृदो यतश्चैषां मृदङ्गास्तेन कीर्तिताः ।
मथनाच्च मृचर्म मेनिरे ह्यनयोः परे ॥

नान्यः

मृदङ्गलक्षणम्

निर्दोषबीजवृक्षोत्थः पिण्डो द्व्यङ्गुलसम्मितः ।
एकविंशत्यङ्गुलः स्याद्दैर्घ्ये वामे मुखे पुनः ॥

चतुर्दशाङ्गुलानि स्युः दक्षिणे तु त्रयोदश ।
घनं यस्य मनाङ्मध्यपृथुरेकाङ्गुलाधिकं ॥

वक्त्राभ्यां चर्मणी वृत्ते वलये...प्रतियोस्तयोः ।
चत्वारिंशत्पृथग्रन्ध्राण्यङ्गुलान्तरवर्ति च ॥

बद्धे तद्रन्ध्रविन्यस्तैः सीवनप्रक्रियावती ।
प्रोताधोधःस्थिता दृष्टोदरपृष्ठावदात्मिका ॥

क्रियते वेष्टयते मध्यः त्रिभिर्बन्धैर्दृढं ततः ।
कार्यो गोमूत्रिकाबन्धः तत्र वध्रद्वयेन च ॥

तथा यथापि नद्धास्ये भवेतां चर्मणी दृढे ।
कुण्डलयोः प्रान्तयोर्वामकुण्डलयां सन्निवेश्य च ॥

कक्षां क्षिप्त्वा दक्षिणस्यां कृत्वा द्विगुणतां नयेत् ।
साञ्चलद्वितयां पट्टमयीमष्टाङ्गुलायताम् ॥

यद्वाऽन्यवस्त्रजां शोभानुगां न्यस्य कटीतटे ।
भूतिमिश्रेण भक्तेन चिक्कणेनातिमर्दनात् ॥

पिण्डिकां पूरिकाकारां वामवक्त्रे निवेशयेत् ।
बोहणाख्येन तेनास्यं लिम्पेदल्पेन दक्षिणम् ॥

एवं जलधरध्वानगम्भीरो भवति ध्वनिः ।
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरोऽन्यैरयं मतः ॥

त्रिंशदङ्गुलदैर्घ्यश्च पिण्डेत्वङ्गुलसम्मितम् ।
एतस्य वामवदनं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ॥

दक्षिणं तु मितं सार्धैरेकादशभिरङ्गुलैः ।
मुनिभिर्मर्दलस्योक्ता देवता नन्दिकेश्वरः ॥

निगदन्ति मृदङ्गं तं मर्दलं मुरजं तथा ।
प्रोक्तं मृदङ्गशब्देन मुनिना पुष्करत्रयम् ॥

अत्यन्ताव्यवहार्यत्वात्ताभिरुपदर्शितम् ।
संज्ञामात्रं तथापीह कथ्यते संभवे तथा ॥

हम्मीरः

मृदङ्गवादनमार्गः

वादनैस्य चतुर्मार्गा ईरिताश्चन्द्रमौलिना ।
घट्टिताख्या विकृष्टा च गोरक्षालम्भिका ततः ॥

नारायणः

मृदङ्गोत्पत्तिः

मृदङ्गढक्कानिःसाननिवलीपटहादिकाः ।
मुरजस्तु मते जैने जातश्शङ्खान्महानिधेः ॥

लोके तु स्वयमंशेन स वाद्यो मुरजः कृतः ।
कथं रुद्रेण तद्वाद्यं मुरजाख्यं विनिर्मितम् ॥

कथं पाटाख्यया वर्णा न्यस्तास्तस्मिंश्च बन्धिनि ।
कैलासाद्रौ स्थितं रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ॥

ज्ञात्वा स्वघातकमिति तत्रागान्मुरजासुरः ।
प्राप्तब्रह्मवरं मां तु न हन्तुं कोऽप्यलं परः ॥

कृते हरस्तपोयुक्त्वा ततस्तं पातयाम्यतः ।
विघ्नश्चैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मधुम् ॥

तत्र कैलासशिखरे वने बहुतरश्च सः ।
ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ॥

तपोलोपि च तद्ज्ञात्वा तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा ।
तपोलोपिनि तस्मिंस्तु कुपितो निर्ययौ ततः ॥

रुद्रो रौद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ।
तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रेरे रक्षः क यास्यतः ।
व्रजन्नित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापतत् ॥

सुचिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
कण्ठपाण्यादिहीनं तद्देहं कृत्वाऽत्यजद्भुवि ॥

शिवे स्वस्थानमायाते सार्धं तद्देहपञ्जरम् ।
उत्पाद्य मांसलोभेन गृध्रैर्नीतं नभस्स्थले ॥

मांसं तत्पञ्जरस्थं तैः किञ्चिद्भुक्त्वा तु भारतः ।
पातितं स्वमुखेभ्यस्तत्रान्तवृक्षोपरि स्थितम् ॥

आन्त्रावलिभिः संलग्नं तरुशाखाविलम्बितम् ।
सूर्यातपेन संशुष्कं चर्मानद्धं मुखद्वये ॥

निर्मांसत्वात्तदन्तस्तु सुषिरं वायुयोगतः ।
शब्दायमानं श्रीकण्ठः शुश्राव......॥

तच्छब्दितं समाकर्ण्य श्रुतिसौख्यकरं परम् ।
कौतुकात्तत्र गत्वेशः तं ददर्श तथास्थितम् ॥

किमेतदिति तद्रूपं पश्यन् सस्मार तं शिवः ।
विचिन्त्य स्वहतं पूर्वं वामहस्तेन चास्पृशत् ॥

त्रिविधश्शब्द उत्पेदे तइत्यस्मिन्सनादके ।
कुतुकाद्दक्षिणेनापि करेण प्रहतात्ततः ॥

उत्पन्नो धीत्ययं शब्दस्तं जघान पुनश्शिवः ।
करेण वामेन परे जजृम्भे थो इति स्फुटम् ॥

दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
जज्ञे द्रौमित्ययं शब्दः स चाथ स्वाश्रयं ययौ ॥

कियत्यपि गते काले प्रावृडार्तैस्समेतरि ।
विज्ञप्तश्शम्भुरुमया नवोटजकृते तदा ॥

पलाशस्याग्रपत्त्राणां शाद्वलानां निवेशनात् ।
गणेभ्यः कारयामास सर्वस्तत्रोटजं वनम् ॥

एकदोटजपत्रेषु शुष्केषूपरि पातितान् ।
नवाब्देनाम्बुबिन्दूंस्तु शुश्रावोमायुतो हरः ॥

उक्तश्च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वासारयोगतः ।
सञ्जाता यादृशाश्शब्दाः तादृशान्स्थापय क्वचित् ॥

इत्युक्ते विमृशन्नीशः स्मृत्वा मुरजमोमिति ।
कृते च पूर्ववृत्तान्तं तच्छब्दांस्तत्र च न्यधात् ॥

ते शब्दाः कीदृशास्तत्र कथं व्यस्ता ।
तत्प्रसङ्गेन तत्पाणेरुत्पन्नाः कीदृशास्त्विति ॥

शुष्कपत्रोद्भवाः पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।
उक्ताश्शब्दाः पञ्चत्रिंशदथ पाटाः करोद्भवाः ॥

सुभाकलशः

'ङ्गयुक्ता रु

अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने ।
जलशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥

तस्मिन् जलाशये यावत् प्रतिष्ठः पाकशासनः ।
धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम् ॥

पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
पुष्करिण्यां पटुः शब्दः पत्राणामभवत्तदा ॥

तेषां धारोद्भवं नादं निशम्य स महामुनिः ।
आश्चर्यमिति मन्वानश्चात्रधारितवान् स्वनम् ॥

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्त्राणामवत्तार्य च ।
गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ॥

ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत्ततः ।
पणवं दर्दरं चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥

देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वा चकार मुरजांस्ततः ।
आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च ॥

चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान् दर्दरं तथा ।
तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः ॥

स्वयं चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथा ।
झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च ॥

आतोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः ।

भरतः

मृदवम्—वीथ्यङ्गम्

यत्कारणाद्गुणानां दोषीकरणं भवेद्विवादकृतम् ।
दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं नाम विज्ञेयम् ॥

भरतः

गुणानां दोषत्वं दोषाणां वा गुणत्वं यत्र क्रियते तन्मृदवम् विवादकृतमित्यनेन लक्षणाद्विशेषमाह । इदं वृत्त्यन्तरं स्वभाव-

मित्यर्थः। यथा–' वेण्यां–शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृष्टेत्यत्र दोषस्य गुणीकरणम्। यदि शस्त्रमुज्झितं इति कर्णवचनेन प्रतिज्ञातपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषीकरणं विवादकृतमेव। मृदवं मर्दनं। मृत्परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति।

अभिनवः

मृदुः—श्रुतिजातिः

इयं मन्दा, रतिका, क्ष्मा, प्रीतिः, इति चतासृषु श्रुतिषु वर्तते।

मृल्लक्षणम्

इष्टकाकीशसाङ्गारशर्कराप्रस्तरादिभिः।
दोषैर्हीना मृदो माह्या मृदङ्गानां तु सिद्धये॥
मर्दयेत्सलिलेनाथ भूयो भूयस्तथा मुहुः।
एभिश्चैते श्लक्ष्णमृद्भिः मृदङ्गान्कारयेद्बुधः॥
शुष्का तु द्विगुणैर्वेव तया श्वेतातपे तथा।
पाचयेच करीषाग्नौ सुपक्वांश्चोद्धरेत्तथा॥

नान्यः

मेखला—श्रोणीभूषणम्

अष्टयष्टियुतार्यष्टिः लता।

—हस्तः

मेखलावत्परिभ्रान्तं मेखलेति प्रकीर्तितम्।

उमा

मेघः—रागः

मेघरागो मन्द्रहीनो ग्रहांशन्यासधैवतः।

हम्मीरः

प्रसक्तो धैवत्याः स्वरपरिकरैः पूरितवपुः
परित्यक्तो मन्द्रध्वनिभिरपि शेषस्वसमः।
सदा धांशन्यासग्रहणसहितस्तारपदवी-
स्फुरत्षड्जो मेघो गुरुभिरिह रागो निगदितः॥

नान्यः

पूर्णमन्द्रेण रहितो न्यासांशग्रहधैवतः।
षड्जतारस्वरसमो मेघरागो निगद्यते॥

मतङ्गः

धीरे धांशग्रहन्यासः षड्जधैवतिकोद्भवः।
गेयो घनागमे मेघरागोऽयं मन्द्रहीनकः॥

नारायणः

मेघः पूर्णो धत्रयस्स्यादुत्तरायतमूर्छनः।
विकृतो धैवतो ज्ञेयः शृङ्गाररसपूरकः॥

दामोदरः

—ग्रामरागः

ग्रहांशन्यासषड्जः स्यात् षड्जधैवतिकोद्भवः।
षड्जतारः समशेषस्वरस्त्यान्मेघरागकः॥

भट्टमाधवः

—मेलरागः

अयं मल्लार इत्यप्युच्यते।

महोबिलः

मल्लारशब्दे द्रष्टव्यम्।

मेघतरङ्गिणी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मत

गौडी भिन्नमतङ्गस्य षड्जोत्था धैवतांशभाक्।
लवणोद्भतभाषाया विभाषा रिपवर्जिता॥
मेघनादस्स एवोक्तः प्रार्थनायां नियुज्यते।

जगदेकः

भाषाण्याख्यायामिदं श्रावणीलक्षणमित्युक्तम्। प्रार्थनायामिति नायिकानायकयोरित्यूह्यम्।

मेघनादः—मेलरागः

ऋणायुक्तः कोमलेन मेघनादस्तु षाडवः।
सस्वरादिस्वरारूढो मवर्ज्योऽपि रिगांशकः॥

प्रातर्गेयः

महोबिलः

मेघमाला—चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तम्

ननररररररराः।

भरतः

मेघरञ्जनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मत

मेघरञ्जनीरागध्यानम्

विद्युल्लताङ्गीं विबुधेन्द्रपूजासन्धानहस्तार्पितपुष्पमालाम्।
नीलांबराडम्बरसन्नितम्बिनीं भजामि नित्यं घनमेघरञ्जनीम्॥

रागसागरः

मेघरञ्जिका—रागः
अयं रागः कर्णाटवङ्गालपल्लविकानामभ्यां प्रपञ्चितमन्यत्र ।
जगदेकः

मेघरञ्जी—हस्तः
मेघरञ्ज्यां ताम्रचूडः । शृङ्गारः

मेघरञ्जी—(त्रावणी) रागः
नाटीलक्षणसंयुक्ता स्वस्थाने च प्रकम्पिता ।
मेघरञ्जीति विख्याता त्रावणी कथिता बुधैः ॥
सोमेश्वरः

मेघरञ्जीरागध्यानम्
कृताघर्मे दधाना वचकर्णिकारं
श्रीरागमेलस्तदनेस्फुरत्केसरपुष्पकाञ्चिः ।
देशाक्षिकाया अपि स्वकरस्वझारीं
केदारगौलस्य भवेत् रामेत्रि च मेघरञ्जी ॥
संगीतसरणिः
कामोदरागाभिधकः
आभीरिकारागग
स्याच्छुद्धराम मेघरागस्स्यात् धैवतैः परिपूरितः ।
सारङ्गमेलस
हिन्दोल
मदनः

इती ... रागध्यानम्
पर्यङ्के प्रियया सार्धमासीनश्चोपवीणयन् ।
पीताम्बरसुभूषाढ्यो मेघरागो घनादितः ॥
संगीतसरणिः
अयं संपूर्णः ।

नीलोत्पलाभवपुरिन्दुसमानचेलः
पीताम्बरस्तृषितचातकयाच्यमानः ।
पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्ती
वीरेषु राजति युवा किल मेघरागः ॥
दामोदरः

मेघवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म रि म ग रि ग स .
मञ्ज

मेघावरणः—देशीतालः
मेघावरणताले तु नवद्रुतगुरुप्लुतौ ।
पाठोऽस्पष्टः— लक्ष्मणः

मेचकभौली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मञ्ज

मेचकल्याणी—मेलकर्ता रागः
स रि ग ० ० म प ० ध ० नि स .
मञ्ज

मेदिनी—प्रबन्धाङ्गम्
षडङ्गयुक्ता खलु मेदिनी स्यात् । रघुनाथः
इयं श्रुतिरिति षडङ्गतयान्यैरुच्यते ।

मेधा—प्राकृते मालावृत्तम्
चतुर्मात्रिकाः पञ्च यः ।
विरहाङ्कः

मेरुकृतिः—क्रियाङ्गरागः
षड्जांशग्रहणन्यासा धैवतर्षभवर्जिता ।
शुद्धभैरवजा धीरैर्मेरुकृतिः स्मृता ॥
कुम्भः

मेरुनन्दनः—मेलरागः (नासिकाभूषणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प नि ध स .
(अव) स नि ध म रि ग म रि स .
मञ्ज

मेलः
मेलज्ञानं विना मेलजन्यं ज्ञातुं न शक्यते ।
तस्मात्तन्मेलबोधार्थं तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

षड्ज आद्यस्तदुपरि चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
ऋषभाख्यानकाश्चापि गान्धाराख्यानकाश्च ते ॥

आद्यस्तत्र न गान्धारः चतुर्थऋषभो न हि ।
ऋषभावपि गान्धारौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥

प्रथमादित्रयं यत्र भवेदृषभसंज्ञिकम् ।
द्वितीयादित्रयं चात्र भवेद्गान्धारसंज्ञितम् ॥

नन्वेवं षड्जोपरि विद्यमानेषु चतुर्षु स्वरेषु प्रथमः ऋषभ एव न गान्धारः । चतुर्थस्तु न गान्धारः । न ऋषभः । मध्यगतौ द्वावृषभौ गान्धारावपि भवतः—इति यदुक्तं—तन्न सङ्गच्छेत् । प्रथमस्यर्षभत्वसंभवेऽपि चतुर्थस्य गान्धारत्वसंभवेऽपि मध्यगतयोः द्वयोः स्वरयोः ऋषभत्वगान्धारत्वे विरुद्धधर्मौ एकैकस्य न संभवतः । विरुद्धधर्मयोः एकत्र समावेशायोगात्—इति ।

अत्रोच्यते—सत्यं, यद्यपि निरपेक्षयोः विरुद्धयोः धर्मयोरेकत्र समावेशायोगः, तथापि विरुद्धयोरपि सापेक्षयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशस्सङ्गच्छत एव । एकमातृप्रसूतानां चतुर्णां भ्रातॄणां मध्यमगतयोर्द्वयोः ज्येष्ठकनिष्ठापेक्षया ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वविरुद्धधर्माविति न दोषः । अत्र एषु चतुर्षु स्वरेषु मुखारि—श्रीरागनाटाख्यलक्ष्यानुरोधेन प्रथमद्वितीयौ वा शुद्धर्षभगान्धारौ द्वितीयतृतीयौ वा पञ्चश्रुत्यृषभसाधारणगान्धारौ तृतीयचतुर्थौ वा षट्छ्रुत्यृषभान्तरगान्धारौ ऋषभगान्धारावन्यतरौ नियमेन सङ्ग्राह्यौ । तत्रर्षभः पूर्वभावी । गान्धारस्तदनन्तरभाव्येव । एवमुक्ताः शुद्धर्षभादयः अन्तरगान्धारान्ताश्चत्वारः स्वराः । वीणायां मेरोः पुरस्तात्कृतस्वेषु सारिकासु स्पष्टमुपलभ्यन्ते । तत ऊर्ध्वं पञ्चमे पर्वणि शुद्धमध्यमः । षष्ठे पर्वणि जायमानः स्वरः च्युतपञ्चममध्यम इति स्वरमेलकलानिधिकारः । च्युतषड्जच्युतमध्यमयोः निषादत्वगान्धारत्वव्यवहारबलाच्च्युतषड्जनिषादच्युतमध्यमगान्धारसंज्ञाकरणवदस्यापि च्युतपञ्चममध्यमसंज्ञां कृतवान् । चतुर्दण्डीप्रकाशिकाकारस्तु एवं लक्ष्यलक्षणव्यवहारानुरोधेन वराळीमध्यमसंज्ञयैव व्यवहृतवान् । अस्माकं तु मध्यममार्गविभाजकपञ्चमस्योपान्तश्रुतिस्थस्यैव षड्जग्रामे शास्त्रे विकृतत्वकथनाल्लक्ष्यानुरोधेन विकृतपञ्चममध्यम इति व्यवहर्तुमुचितमिति भाति । मध्यमग्रामजन्यरागेषु मध्यमादितोडिप्रभृतिषु तादृशपञ्चमप्रयोगादर्शनात् षड्जग्राम एव मध्यमादिप्रभृतिलक्ष्येषु स्वचतुर्थश्रुतिस्थितपञ्चमस्यैव प्रयोगदर्शनाच्च विकृतपञ्चममध्यमेन सह शुद्धपञ्चमस्य क्वचिल्लक्ष्ये प्रयोगदर्शनात् विकृतपञ्चममध्यम इत्येव व्यवहर्तुमुचितः । एवं विकृतपञ्चममध्यमे सिद्धे अनयोः शुद्धमध्यमविकृतपञ्चममध्यमयोरन्यतरो नियमेन संग्राह्यः । ततः सप्तमे पर्वणि शुद्धपञ्चमो निष्पद्यते । अयमेकः सङ्ग्राह्यः ।

षड्जस्वरस्य पुरतः चत्वारः स्युः स्वरा यथा ।
पञ्चमस्यापि पुरतः चत्वारः स्युः स्वरास्तथा ॥
धैवताख्या निषादाख्याः प्रथमाद्यास्तु धैवताः ।
द्वितीयाद्या निषादाः स्युः मुखारीदिषु तु त्रिषु ॥
रागेष्वथ धनी शुद्धौ द्वितीयौ तु धनी इमौ ।
पञ्चश्रुतिर्धैवतस्य कैशिक्याख्यनिषादकः ॥
तृतीये षट्छ्रुतिस्थस्य काकल्याख्यनिषादकः ।
त्रिष्वेषु युगलेष्वन्यतरत्सङ्ग्राह्यमीरितम् ॥
स्वरेषु द्वादशस्थेषु तत्तद्रागोपयोगतः ।
सप्तस्वरसमूहात्मा मेल इत्येवमीरितः ॥

विशेषसंज्ञया सम्यक् संज्ञिता ये स्वराः पुरा ।
त एतेष्वत्र विज्ञेयाः तद्विशेषपुरस्सरम् ॥

रामामात्येन विंशतिमेलाः कल्पिताः । तत्र ऋषभस्य धैवतस्य च शुद्धपञ्चश्रुतिषट्छ्रुतीति त्रीणि स्थानानि, गान्धारस्यशुद्धसाधारणान्तरच्युतमध्यमसंज्ञानि चत्वारि स्थानानि, मध्यमस्य शुद्धच्युतपञ्चमभेदेन द्वे स्थाने, पञ्चमस्य शुद्धमित्येकमेव स्थानं निषादस्य शुद्धकैशिकीकाकलीच्युतषड्जेति स्थानचतुष्टयं, षड्जस्यैकमेवस्थानं कल्पयित्वा शुद्धविकृतस्वरान् वीणायां स्थापितवान् । विंशतिमेलजन्याः षष्ट्यधिक रागा लक्षिताः । तेषां लक्षणे प्राचीनरागलक्षणेष्विव ग्रहांशन्यासगानवेलाः स्वरलोपादिविषयाः मुख्यरागाणां दत्ताः ।

रामामात्यः राजसभाविनोदेपूपयुक्तान् रागान् श्रुतिस्वरसामान्यगुणान् विंशतिमेलेषु विभाजित तेषु मेलेष्वपि पौनरुक्त्यादि दोषास्सन्तीति ऊचुः । यथा—सारङ्गनाटकेदारगौळयोः [illegible] समपाः शुद्धाः । रिधौ पञ्चश्रुतिकौ । गान्धारश्शभाक् । मच्युतषड्जौ । सामान्योऽयं विन्यासः । ॥ वर्तेते । रघुनाथस्तु सारङ्गनाटस्थाने काम्भोजीमुक्त्वा काम्भोजीरागयोः समानलक्षम पठितवान् । उभयोः रघुनाथानुसारि लक्षणं यथा—समपाः शुद्धाः रिधौ पञ्चश्रुतिकौ गान्धारोऽन्तरः । निषादः काकलिः । द्वयोर्मेलयोः सम दोष इति वेङ्कटमख्याह ।

द्वितीयो दोषः । जन्यरागाणां भैरवीशङ्कराभरणनीलाम्बरीरागाः श्रीरागमेललक्षिता रामामात्येनेति वदता वेङ्कटमखिना ते मेलान्तरेषु विन्यस्ताः । अपरो दोषः । नादरामक्रियामेले रामामात्येन साधारणगान्धार उक्तः । तदन्तरगान्धार एवेति वेङ्कटमखी । हेज्जुज्जिमेले रामामात्येन काकलिनिषाद उक्तः । शुद्धनिषाद एव गायकैः प्रयुक्त इति वेङ्कटमखी । रामामात्येन काम्भोजीमेले काकलिनिषाद उक्तः । तत्र कैशिक एवेति वेङ्कटमखी । वीणारहस्यकारादिभिः काम्भोजीरागलक्षणे काकलिनिषाद एवोक्तः । रघुनाथवेङ्कटमखितुलजाः काम्भोजरागे कैशिकीनिषादमेवावदन् । सङ्गीतचिन्तामणौ सङ्गीतसम्प्रदायप्रदर्शिन्यां च काकलिनिषाद एवोक्तः । केदारगौळसारङ्गनाटयोः लक्षणसामान्यविषये आन्ध्रभाषायां रागतालचिन्तामणौ तयोः श्रुतिस्वरविन्यासे सादृश्यं यद्यप्यस्ति, स्वरलोपग्रहांशन्यासबहुत्वाल्पत्वविषयेषु सर्वथा तौ भिन्नावेवेत्युक्तम् । अपि च विंशतिमेलेषु पञ्चदशैव मायाः, शिष्टाः पञ्चमेलाः कारणान्तरेण सामान्यतः कल्पिता इति तत्रैवोक्तम् ।

मेलरागक्रमः—(विठ्ठलोक्तः)

विठ्ठलस्य सङ्गीतरत्नाकरनाम्नि ग्रन्थे एकदेशभागो लब्धः। तत्रापि ग्रन्थपाता बहवो दृश्यन्ते। लब्धपत्रेषु शुद्धमेलवीणा त्रिविधा लक्षिता। मध्यमेलवीणा एकभेदा च। अनन्तरं मेलसंख्या गणिता। तत्र विकृतस्वराणां संयोगान्नवतिमेलास्संभवन्ति। यथा—शुद्धानां भेदः एकः। स्वराणां द्विविकारे जाते सति रुद्रभेदाः त्रयाणां विकारे जाते पञ्चत्रिंशत्। त्रिविकारे द्वात्रिंशत्। चतुर्विकारे दशप्रभेदाः। पञ्चस्वराणां विकृतानामेको भेदः। आहत्य नवतिभेदा मेला इति कथ्यन्ते। तेष्वेकोनविंशतिमेलाः प्रधानतमाः। यथाह—

मेलेषु सर्वेष्विह वर्णितेषु प्रख्यातरागोद्भवनैकहेतून्।
मेलानिदानीं कतिचिद्ब्रुणामः पूर्वोक्तलक्ष्मान्वितवीणिकायाम्।
कृताद्यमेलस्तु मुखारिकायास्ततो भवेन्मालवगौडमेलः॥

श्रीरागमेलस्तदनन्तरं स्यात् स्याच्छुद्धनट्टाह्वयकस्य मेलः।

देशाक्षिकाया अपि मेलकः स्यात्कर्णाटगौडस्य भवेत्स मेलः।

केदारगौलस्य भवेत्तु मेलो हिज्जुज्जिमेलोऽपि हमीरमेलः।
कामोदरागाभिधकस्य मेलः ततस्तु तोड्याह्वयरागमेलः।
आभीरिकारागगतश्च मेलो मेलो भवेच्छुद्धवराटिकाख्यः।
स्याच्छुद्धरामक्र्यभिधस्य मेलो देवक्रियायाश्च भवेत्तु मेलः।
सारङ्गमेलस्तदनन्तरं स्यात्कल्याणमेलोऽपि ततःपरं तु।
हिन्दोलरागस्य भवेत्तु मेलो स्यान्नादरामक्र्यभिधस्य मेलः।
इतीरितास्ते नवचन्द्रसंख्या एवं परांस्तान्कलयन्तु तद्ज्ञाः॥

अस्मिन्ग्रन्थे काकलिनिषादस्य लघुषड्ज इति अन्तरगान्धारस्य लघुमध्यम इति च नाम विहितम्। रसकौमुद्यां विठलः श्रीकण्ठेन स्मृत इति हेतोः विठलः श्रीकण्ठात्प्राचीनः।

मेलः—(नृत्ते)

मृदङ्गपाटजं गानं करटाश्रुतितन्त्रिकम्।
घनं पात्रनटैर्युक्तं मेलमित्यभिधीयते॥

नन्दी

मेलनहस्तः

सन्दंशो नाभिदेशे तु विस्तृतो मेलनाभिधः।
नाभिस्थाने त्वसौ हस्तो नाभिस्थलनिरूपणे।
वक्षस्स्थले त्वसौ हस्तो मनश्चाञ्चल्यदर्शने॥

विनायकः

मेलापकः—वाद्यप्रबन्धः

काहला करटा टीपी कलितैर्वादनैस्सह।
धृतैकताली तालेन प्रारम्भे नर्तनस्य तु॥

कूटेनैकेन संबद्धो यद्यल्पो वाद्यखण्डकम्।
अभ्यस्यते चेद्बहुलस्तथा मेलापको भवेत्॥

अस्यावसाने कर्तव्यः छण्डणो वाद्यवेदिभिः।
एतत्तु व्यवहारे स्वे तद्ज्ञा मेळाविनीं विदुः॥

तिरिकित्यक्षरावृत्तिः टीपिरित्युच्यते बुधैः।

वेमः

करटा टीपीति। करटायाः टिरिकीति पाट उच्यते।

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।

मेलापकः

प्रोक्तो मेलापकस्तद्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात्।

जगमल्लः

मेलापको द्विधैव स्यादुद्ग्राहध्रुवमेलनात्।
आभोगध्रुवयोश्चैव मेलनादपरो भवेत्॥

हरिपालः

—वाद्यप्रबन्धः

एकावल्यां द्रुते माने नर्तनारम्भगोचरे।
समं च करटाटीपिकाहलावादने सति॥

अभ्यस्तो वाद्यखण्डोऽल्पः कूटेनैकेन निर्मितः।
तद्धीमिति छण्डणान्तः स्मृतो मेलापको बुधैः॥

विद्यावन्तः स्वसमये प्राहुर्मेलापनीमिमाम्।
वर्णानां टिरिकीत्येषामावृत्तिष्टीपिरुच्यते॥

गार्ग्यः

मेषः—हस्तः

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठाश्श्लिष्टाश्चापि प्रसारिताः।
वक्रे कनिष्ठातर्जन्यौ मेषहस्त इतीरितः॥

अधोमुखः पार्श्वभागे मेषार्थे विनियुज्यते।
अग्नेर्वाहनभावे च भावशास्त्रानुसारतः॥

विनायकः

मेषः

गान्धारो मेषपर्यायशब्दैरुच्यते।

मेषहस्तः

करौ हजामुखाभिख्यो मेषराशौ प्रयुज्यते।
काङ्गूलश्चापि विज्ञेयो मेषराशौ गुरोर्मते॥

शृङ्गारः

मैत्रा—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

जगदेकः

मैनवी—गतिः

कूपान्तर्गतमीनस्य विश्रान्तिरहिता गतिः ।
यथा तथैव नटति सा गतिर्मैनवी मता ॥

देवेन्द्रः

मोक्षदः तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः ।
म रि स ध प

कुम्भः

मोक्षदेवः

सङ्गीतसारकलिकाकारः । भीमदेवस्य पुत्रः । भीमदेवनाम्नो राज्ञो मन्त्री । स्वर्णकारकुलजः । गणितलीलावत्याः व्याख्याता । मोक्षदेवशब्दः भाषारीत्या मोखदेव इति पामरैरुक्तम् । औत्तरीय-ग्रन्थमातृकासु षकार खकारयोः विनिमयः असकृद्दृश्यते तस्मा-न्मोक्षदेवः कैश्चिन्मोषदेव इति पठितः । स्वर्णकारकुलजत्वात् मोषकार इति नाम साध्वति केनचिदुक्तम् । दूषणमेव तथा-भिधानम् । अयं श्रीमालवंशीयाचार्य इति ग्रन्थान्ते उक्तत्वाज्जैन इत्यपि मन्यते । कालः क्रि. प. 1300 ।

मोचकम्—कर्णशष्कुल्या मध्यछिद्रे कृतं कर्णभूषणम् ।

मोटकम्—एकादशाक्षरच्छन्दः

अणौ द्वौ पञ्चमं चैवाप्यष्टमं निधनं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥

(भ. म) श्रुत्वा घनगुर्जितमद्रितटे । तजजलगाः ।

भरतः

मोट्टायितम्

मोट्टायितं प्रियकथादृष्ट्यादौ तन्मयात्मता ।

शार्ङ्गः

—अनुभावः

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितो विकारो मोट्टायितम् ।

भोजः

इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शने चापि ।
तद्भावभावनकृतमुक्तं मोट्टायितं नाम ॥

भरतः

प्रियतमकथाश्रवणावर्जितकर्णया यद्भवृत्वाङ्गानि विजृम्भितं तन्मोट्टायितम् ।

सागरः

दयितस्य कथारम्भे साङ्गभङ्गविजृम्भणम् ।
कर्णकण्डूयनं स्त्रीणां मोट्टायितमुदीरितम् ॥

पद्मश्रीः

मोटितम्—देशीमण्डलम्

प्रपदाभ्यां भुवि स्थित्वा जानुयुग्मेन संस्पृशेत् ।
क्रमाद्भूतलमेकैकं त्रिपताककरद्वयम् ।
कृत्वा तन्मोटितं नाम मण्डलं कथितं बुधैः ॥

नाट्यदर्पणे

—स्थानकम्

ऊर्ध्वाञ्चलितलः पादः कुञ्चितान्यसमुत्थितः ।
ऊरोः कुञ्चितपार्श्वस्य पुरतः कर्कटः करः ।
यत्र तन्मोटितामिख्यं कामावस्थासु कीर्तितम् ॥

व्यायनः

मोटिनोत्प्लवनम्

पर्यायपार्श्वोत्प्लवनं कर्तरीवत्तु मोटितम् ।
त्रिपताकाख्यकरयोः कृत्वा शश्वत्प्रकाशनात् ॥

नाट्यदर्पणे

मोहः—चित्ताभिनयः

आपद्भीतिवियोगाद्यैः मोहश्चित्तस्य मूढता ।
विक्रियास्तत्र विज्ञेया इन्द्रियाणां तु शून्यता ॥

निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनाद्घूर्णनादयः ।
पुरोभागे कर्तरी तु चलिता तु वियोगके ॥
पुरोभागे पताकौ द्वौ मिलितौ चापदि स्मृतौ ।
मुखस्थाने पताकस्तु बद्धश्चेद्भयदर्शने ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

दैवोपघातव्यसनाभिघातव्याधिभयावेगपूर्ववैरानुस्मरणादयो विभावाः । तस्य निश्चेतन्यभ्रमणपतनाघूर्णनादर्शनादयोऽनु-भावाः ॥

भरतः

आदिशब्देन तीव्रवेदनाशक्यप्रतीकारचौरराजाहिव्याघ्राद्या-क्रमणदेशविप्लवाम्बुदकाद्युपघातवैरिदर्शनश्रवणादयो गृह्यन्ते ।

अभिनवः

मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं ।

शारदातनयः

मोहे विचित्रिता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

अशोकराजः

मोहः

मोहो नाम दैवोपघातव्यसनाभिघातभयादावेगपूर्ववैरानुस्मरणादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते। तस्य निश्चेतन्यभ्रमेण पतनाघूर्णनदर्शनादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

भवत्यपि च—

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा त्रासेनैव पृथग्विधः।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥

भरतः

मोहनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प ध स.
(अव) स ध प रि ग प ग रि स.

मञ्ज

मोहनः—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽयं रागः)

मोहने वर्जयेन्मध्यनिषादावपि केवलम्।

परमेश्वरः

मोहनकल्याणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स ० ० ध ० प म ० ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

मोहनारागध्यानम्

परिगलितशिखाग्रां पारिजातप्रसून-
स्रगविरलभुजान्तां श्यामलां श्वेतचेलाम्।
चिकुरविचिकिलाग्रव्याप्तिलीलां सुशीलां
मुकुरसहितहस्तां मोहनां चिन्तयामि ॥

रागसागरः

मोहनकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मोहनचन्द्रिका—मेलरागः (रागवर्धनीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

मौञ्जीवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि म ग स.

मञ्ज

मौढ्यम्—शिल्पकाङ्गम्

मौढ्यं स्वनियमित्यादि यदजेन विभाषितम्।
(अजेन रघुवंशे)

शारदातनयः

स्त्रीस्वभावविशेषो मोढ्यम्। यथा— चैत्रावल्लयङ्के अम्भो इत्यादि।

सागरः

रत्नावलीप्रथमाङ्कस्य चैत्रावल्लयङ्क इति नाम।

मौतधन्याशी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि प.
(अव) स नि ध प नि प म ग म ग रि स.

मञ्ज

मौर्वी—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः।

हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः। अत्र मते धैवतो द्विश्रुतिः।

मौग्ध्यम्—अङ्गविकारः (चेष्टा)

मौग्ध्यं बाल्यव्यपगमाद्यद्विसदृशं वचनम्।
लोके यस्य चारिमेति व्यवहारः ॥

सागरः

मुक्ताफलं तरोः कस्येत्यादि यत्कृत्रिमं वचः।
वल्लभानां पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं वदन्ति तद्बुधाः ॥

पद्मश्रीः

बाल्ये गते वचोभङ्गी रामाणां कान्तसन्निधौ।
आरिमोक्तिमयं यत्तु तन्मौग्ध्यं परिकीर्तितम् ॥

कुम्भः

आचार्यस्तु स्त्रीणां स्वभावमेव मौग्ध्यं मन्यते।

मौलतानधन्यासी—मेलरागः

(आ) स ० ० ग ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग ० रि स.

मेललक्षणे

मौलिरेचितकम्—चालकः

एकः करः कटीदेशे विलुठन्विनिवेशितः।
करोऽपरः पुरोनीतः तथैव चलदङ्गुलिः।
प्रापितो मौलिभागं चेन्मौलिरेचितकं भवेत् ॥

वेमः

य

यक्षक्रिया—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मख

यक्षरात्रिः—

भोजः

दीपोत्सवो यक्षरात्रिः।

यक्षशीला—स्त्री

स्वप्रस्वेदनाङ्गी च स्थिरशय्यासनप्रिया।
मेधाविनी विभक्ताङ्गी मद्यगन्धामिषप्रिया ॥

बुधस्वामी

चिरदृष्टेषु हर्षं च कृतज्ञत्वादुपैति या।
अदीर्घशायिनी चैव ज्ञेया यक्षान्वयाङ्गना ॥

भरतः

यजनी—श्रुतिः

अनूपः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः।

यज्ञसेनः—देशीतालः

यज्ञसेनो यजनगो।

ISSISIIIIS

लक्ष्मण

यतिः—तालप्राणः

लयप्रवृत्तिनियमा यतिरित्यभिधीयते।
समा स्रोतोवहा चान्या गोपुच्छा त्रिविधा च सा ॥

अच्युतरायः

स्रोतोवहा च गोपुच्छा समा च यवमध्यगा।
वेदिमध्या च विषमा षड्विधा यतिरुच्यते ॥

चतुरसभाविलासः

खड्गयतिः, नागयतिः, छत्रयतिः, परशुयतिः, इत्यादयः कल्पनामात्राः। तस्माद्यतित्रयमेव साध्विति रत्नाकरकार आह।

अच्युतरायः

लयप्रवृत्तिनियमा यतिरित्युच्यते बुधैः।
समा स्रोतोवहा चान्या गोपुच्छा त्रिविधा च सा ॥

अयमर्थः। चित्रमार्गे क्रियानन्तरविश्रान्तिः द्रुतलयः। वार्तिके क्रियाविरतिः मध्यलयः। दक्षिणे तथैव विलम्बितः। लयानां प्रवर्तयित्री यतिः। त्रैविध्यमादिमध्यावसानेषु कृशत्वपुष्टिरूपेण संभवति। आदिमध्यावसानेषु लयो यत्समानेन प्रवर्तयति चित्रादिमार्गेषु सा समायतिः। प्रारम्भेऽधिकः। क्रमेण कृशश्चेत्सा स्रोतोवहा। प्रारम्भे कृशः क्रमेण पुष्टश्चेत्सा गोपुच्छा।

चतुरसभाविलासकार आह—

स्रोतोवहा च गोपुच्छा समा च यवमध्यगा।
वेदिमध्या च विषमा षड्विधा यतिरुच्यते ॥ इति।

यवमध्याया मृदङ्गयतिरिति नामान्तरम्। वेदिमध्यायाः पिपीलिकायतिरिति। अल्पाङ्गयोर्मध्ये अधिकाङ्गस्य वर्तनं यवमध्या। अधिकाङ्गयोर्मध्येऽल्पाङ्गस्थितिर्वेदिमध्या। इत्थमनिर्धार्या विषमा। विभागोयमसमञ्जसः। अन्यैरपि खड्गयतिः, नागयतिः, शक्तिच्छत्रयतिः, परशुयतिः इत्यादयः कल्पिताः। तेषां कल्पनागौरवात् सूक्ष्मदृग्भिर्निरासः क्रियते।

अच्युतः

—देशीतालः

यतिताले द्रुतं लघुः। ०।

मदनः

—वाद्यप्रबन्धः

काभ्यांचित्कुटवर्णाभ्यां रचितोऽत्यन्तकोमलः।
एकरूपाक्षरस्तालच्छन्दोभिव्यञ्जनोज्ज्वलः ॥

यो वाद्यते वाद्यखण्डो विरामैर्बहुभिर्मुहुः।
यतिर्ज्ञेया च सा तज्ज्ञैर्वाद्या मण्ठादितालगे ॥

आदौ वाद्यप्रबन्धस्य कस्याप्यङ्गतया यदा।
तद्विदो वादयन्त्येतां वदन्त्युटवणं तदा।
पाटनां रचनां केचिदत्र नेच्छन्ति सूरयः ॥

शार्ङ्गः

तालच्छन्दप्रबन्धो यो विरामो वा निरन्तरः।
यतिर्निगद्यते सा तु प्रबन्धे वाद्यकर्तृभिः ॥

सोमेश्वरः

तालच्छन्दोऽभिरामे यो विरामः श्रुतिसौख्यदः।
वाद्यते पाटरहितः सा यतिः परिकीर्तिता ॥

सोमराजः

यो वाद्यखण्डः केनापि पाटाक्षरयुगेन च।
रचितोऽत्यन्तरुचिरस्तालछन्दस्समन्वितः ॥

एकरूपाक्षरमितैर्विरामैर्बहुभिर्मुहुः।
वाद्यते सा यतिः प्रोक्ता सैव अङ्केति कथ्यते ॥

वेमः

श्रीकण्ठेन पाटाक्षरस्थाने 'कूटवर्णैर्हेयरूपैरचितोऽथ मनोहरः' इत्युक्तम्।

प्रबन्धान्ते च टेङ्कारः प्रायेण विनियुज्यते ।
सघट्टिताक्षरस्तालछन्दोभिर्व्यक्तिकारकः ॥
रचितः कटवर्णाभ्यां काभ्यांचित्सौकुमार्यवान् ।
मुहुर्भूरिविरामैर्यो वाद्यते वाद्यखण्डकः ॥
सा यतिः प्रोच्यते प्राज्ञैः वाद्या मण्ठादिसालगे ।
आदौ वाद्यप्रबन्धः स्यात्तस्याऽथ गतयो यथा ॥
तद्विदो वादयन्त्येनां वदन्त्युद्वर्णं तदा ।

यथा—
गद्दगाथां गकथों टंग द्रगधों गकथों टं-
इच्छन्ति केचिदाचार्याः यतिं पाटविवर्जिताम् ॥

मोक्षदेवः

पाटरहितत्वं केचिदाचार्यैस्सोमराजादिभिरुक्तम् । यतिभेदेषु छलिवटी पिल्लमूरु कैमुरु कलासक इत्यादयः पाटाक्षरभेदेनान्तर्भूता इति श्रीकण्ठेनोक्तम् ।

यतिका— मूर्छना

सुभद्रग्रामे सप्तमी मूर्छना ।
ज्ञातव्या यतिका नाम मूर्छना यतिवल्लभा ।
निषादस्य प्रमूर्छत्वादन्त्यग्रामे तु सा भवेत् ॥

वादिमत्तः

अन्त्यग्रामः—सुभद्रग्रामः । रञ्जनी नामान्तरं नारदशिक्षायामियं पितृप्रिया ।

पण्डितमण्डली

यतिनृत्तम्

हरवक्त्रोद्भवैः पाटैः कूटैरत्यन्तकोमलैः ।
अष्टतालैकताल्या वा विरामैर्भूरिभिर्मुहुः ॥
यो मतो वाद्यखण्डो वा वाद्यभेदयतिः स्मृता ।
कूटाक्षरैः क्रमेण स्याद्वाद्यतः पादयोः समः ।
पार्श्वाङ्गुल्या मूलपार्ष्णिचरणाग्रेण च क्रमात् ।
अष्टतालीत्यङ्गताली विवक्षिता ।

वेदः

कूटाक्षराभ्यां कैश्चिद्धयां निर्मितोऽत्यन्तकोमलः ।
वाद्यते वाद्यखण्डो यो विरामैर्भूरिभिर्मुहुः ।
यतिरेषा तया वृत्तं चतुर्दिक्षु मनोरमम् ॥

दामोदरः

यतिप्रौढः— देशीतालः

यतिप्रौढे द्रुताश्चन्द्रद्वयं बिन्दुद्वयं पुनः ।
चन्द्रत्रयं खत्रयं च यथा चन्द्रत्रयं पुनः ॥
OOO◡◡ OO◡◡◡ OOO ◡◡◡

लक्ष्मणः

यतिमङ्गलः—वर्णालङ्कारः

स्वरमाद्यं द्विरुच्चार्य तद्द्वितीयं सकृत्तथा ।
पुनश्चतुरस्वरा यत्र कलाऽसौ यतिमङ्गलः ॥

यथा—ससरिसरिगमारिरिगरिगमप इत्यादि । ममगमगरिस । उभावपि मङ्गलौ बोद्धव्यौ ।

आरोही यतिमङ्गलः । अवरोही च । अस्य कुडुक्कतालानुगतत्वेनालङ्कारत्वम् ।

सङ्गीतसरणिः

यतिलग्नः—देशीतालः

ताले तु यतिलग्नाख्ये लघुरेको द्रुतात्परः ।
० ।

वेमः

यतिशेखरः—देशीतालः

यतिशेखरताले च द्रुतः शरद्वयं द्रुतौ ।
लघुद्रुतौ शरद्वन्द्वं वदन्ति च मनीषिणः ॥
० ॥ ० ० । ० ॥

दामोदरः

यतिशेखरतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

यतिशेखरतालस्योडुपं द्वादशकं भवेत् ।

वेदः

यतिसमम्—गानेन यतीनां समता पुष्करवाद्ये

समाः स्रोतोगता वापि गोपुच्छा वा यतिर्यथा ।
तथा भवेत्तु यद्वाद्यं तद्धि यतिसमं भवेत् ॥

भरतः

यथाक्षरः

मार्गताले परिभाषा । यथाक्षरत्वं नामाक्षरानतिक्रमात् । अक्षराणामनतिक्रमो यथाक्षरमित्यव्ययीभावः । यथाक्षरमस्तीति मत्वर्थीये अकारप्रत्यये कृते यथाक्षर इति भवति । स्वनामगतगुरुलघ्वक्षरानतिवृत्त्या स्वरूपगुरुलघुमान् इति । चच्चत्पुटशब्दे छन्दश्शास्त्रप्रसिद्धगुरुलघुनिर्णये चच्चत्पुटस्य द्वौ गुरू एको लघुः एकः प्लुतश्च भवति । (प्लुतत्वं विशेषवचनात्), चाचपुटे एको गुरुर्द्वौ लघू गुरुश्च भवन्ति ।

कल्लिनाथः

यदुकुलकाम्भोजी— मेलरागः (काम्भोजीमेलजोयं रागः)

ततो यदुकुले मेषगजावारोहणे त्यजेत् ।
गनिलोपः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

यदृच्छायोगः—लक्षणम्

यदृच्छया भवेद्योगो यत्राभीष्टेन केनचित्।
अचिन्तितस्य धीमद्भिः यदृच्छायोग उच्यते ॥

भोजः

यथा—मालतीमाधवे त्वत्पादपङ्कजेति माधववाक्यम्। (५-२७)

यमकम्—अलङ्कारः

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम्।
पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च।
समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा।
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ॥

पादादियमकं चैव तथाम्रेडितमेव च।
चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च।
एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥

भरतः

यमलः—वंशे फूत्कारदोषः

कुम्भः

यमलता—फूत्कारदोषः

यमल प्रतिफूत्कृतिः।

कुम्भः

यमलहस्तः—हौडुक्किकहस्तपाटः

स्फुटं वामेन सन्धार्य दक्षिणेन च पीडनम्।
क्रियते ताडनं यत्र स स्याद्यमलहस्तकः ॥

कुन्द कुन्द कुकुन्द झेन्द्रः झेंहें झेंहें झेंहें।

वेमः

यमुनाकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० म प ० ध ० नि स.

(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स ध प म प गा रि स.

मल

यमुनाकल्याणीरागध्यानम्

दोलानटनाञ्चत्पारां नारीकरभारवद्धहस्ताम्।
नीलायतराजश्चेलां ध्याये यमुनाकल्याणीम् ॥

रागसागरः

यमुनारागध्यानम्

शृङ्गारमातृकां मे मधुरिपुवामाङ्कवासिनीं सद्भूषां।
यमुनां रुचिजितयमुनां मनसि ध्यायामि सन्ततं मृदङ्गीम् ॥

रागसागरः

यमेशः—देशीतालः

यमेशो भयभूषितः।

ऽ ॥ । ऽ ऽ

लक्ष्मणः

यवनिका—नृत्यमण्डपे

अष्टारत्निकृतायामास्तदर्धेन तु विस्तृताः।
पुरो यवनिकाश्चित्रा सूची विज्ञानभङ्गिभिः।
तिस्रस्ततोऽधिका वा स्युर्यथावाप्तं यथारुचि ॥

जायनः

यशःशाली—देशीतालः

यशःशालिनि भामयुक्।

ऽ ॥ ऽ ऽ ऽ

लक्ष्मणः

यशोमणिः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.

(अव) स प म ग रि स.

मल

यागप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स ० ० रि ग म ० प ध नि ० ० स.

मल

याच्ना—नाट्यालङ्कारः

रामं प्रति अनुमन्यस्वेति सीतावाक्यम्।

सागरः

याच्ना—(याच्ञा) लक्षणम्

आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
यत्र प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ना परिकीर्तिता ॥

भरतः

प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम्। तेन प्रथमं यत्तदात्वे परुषमायत्यां च सत्फलं वस्तूच्यते। ततश्च प्रियम्। पुनश्शब्दात्तत्तोहितम्। पुनः प्रियमित्येवं प्रबोध्यस्य प्रबोधधिया याचनाद्याच्ना।

अभिनवः

यादवेन्द्रः—देशीतालः

यादवेन्द्रो यमौ जसा। (सौ)

।SSSSS।S।।।S

लक्ष्मणः

यामिनीशिखरस्वस्तिकहस्तः

अधोमुखः पुरोभागे यामिनी सन्निवेशितः।
तन्मुखे शिखरं बध्वा दर्शितो भावकोविदैः॥

यामिनी शिखरस्वस्तिहस्त इत्यभिधीयते।
पुरोभागे स्वयं हस्तो मूढरत्यां नियोजयेत्॥

विनायकः

यामिनीस्वस्तिकहस्तः

अधोमुखायां यामिन्यां तदूर्ध्वं यामिनी स्थिता।
यामिनीस्वस्तिको हस्तः प्रोच्यते भरतादिभिः॥

अधोमुखः पुरोभागे बध्वा तु करसंयुगी।
स्त्रीस्त्रीरतौ नियोक्तव्यो भरतागमवेदिभिः॥

विनायकः

यामिनीहस्तः

मध्यमाङ्गुष्ठसंयोगे तर्जिनी वक्रिता यदि।
शेषे प्रसारिते सोयं यामिनी नाम हस्तकः॥

अधोमुखः पुरोभागे स्थितो मदनमन्दिरे।
अङ्गारक्षेत्रभारे च यामिनीं संप्रयोजयेत्॥

विनायकः

याष्टिकसंहिता

याष्टिकप्रोक्तोऽयं ग्रन्थः नाद्यापि लभ्यते। रामभक्तोऽयमिति हनूमतः सङ्गीतशास्त्रोपदेष्टेति च सङ्गीतसुधायां रघुनाथेनोक्तम्। अस्यास्संहितायाः बहवः श्लोकाः मतङ्गेन बृहद्देश्यामुदाहृताः। तस्मादयं प्राचीनः।

यि(इ)न्दुकौशिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध नि प ध म ग रि म ग स.

मञ्ज

युक्तिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

सविच्छेदं वचो यत्र सा युक्तिरिति संज्ञिता।

भरतपाठान्तरम्

प्ररोचनास्थाने भरतेन पठ्यते।

—नाट्यालङ्कारः

असूयया भाव्यस्यार्थस्य घटनावचनम्। यथा—वेण्यां 'अत एव अस्याः' इति दुर्योधनवाक्यम्। भानुमत्यङ्के।

सागरः

—मुखसन्ध्यङ्गम्

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः।

भरतः

अस्याः प्रयोजनं प्रकाश्यप्रकाशनम्। यथा—वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के सहदेवभीमयोस्संलापः।

अभिनवः

युक्तिः कृत्यविचारणा। विचारणा गुणदोषविवेकतः कार्यपर्यालोचनम्। यथा—उदात्तराघवे किं लोभेनेति लक्ष्मणवाक्यम्। इयं च युक्तिः स्थानान्तरभाविन्यपि तापसवत्सराजे उपक्षेपपरिकरानन्तरं निबद्धा।

रामचन्द्रः

—लक्षणम्

साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिस्समवायतः।
परंपरानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता॥

भरतः

यथा—लावण्यसिन्धुरित्यत्र महद्भिरुत्कृष्टैः नेत्रवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन समवायेन एकविश्रान्त्या अर्थः संबन्ध्यमान उपपद्यमानोऽपूर्वतरङ्गिणीलक्षणः साधित इति योजनादियं युक्तिः। प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्किं ततः। शरीरं लक्षणमयमेवेत्युक्तमसकृत्।

अभिनवः

युक्तेः प्रत्येकलक्षणत्वविषये उपपत्तिशब्दे किञ्चिल्लिखितम्।

—शिल्पकाङ्गम्

योग्यतापादनं युक्तिरन्योन्यस्य पदार्थयोः।
तुल्यशीलवयोरूपामित्यादौ तद्विलोक्यते॥

शारदातनयः

युगसौरभं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

युग्महस्तः—हस्तपाटः

युग्महस्तस्तु रेफाभ्यां ऊर्ध्वघातद्वयात्पृथक्।
द्रें द्रें दां दां

वेमः

युग्मिनी—देशीप्रबन्धः
युग्मिनी वृत्तयुग्मेन निबद्धा परिगीयते ।
मोक्षदेवः

युद्धप्रवर्धिनी—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.
मज

युद्धवीरः
गर्वाभिमानचपलो भुजदर्पशाली
सङ्ग्रामसेवनपरो विजितारिवर्गः ।
नानाप्रकारबलवीर्यमदान्धचक्षुः
ज्ञातव्य एष विबुधैरिह युद्धवीरः ॥
भार्गवो रामभद्रश्च ससुग्रीववृकोदरः ।
मारुतिप्रमुखाः प्रोक्ताः युद्धवीरा मनीषिभिः ॥
रोमाञ्चस्मितपूर्वभाषणभुजद्वन्द्वावलोकक्षमा
सोत्साहारुणलोचनोपवचनप्रायः प्रतिज्ञा भवेत् ।
भ्रूभङ्गाधरखण्डनैरभिनयः स्याद्युद्धवीरस्य तु ॥
जगद्धरः

युवराजिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प म ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.
मज

यूपः—देशीतालः
गपद्रुगपलु यूपे ।
ऽ ऽ॑ ० ऽ ऽ॑ ।
मदनः

योगगान्धारी—मेलरागः (यागप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.
मज

योगचिन्तामणिः—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मज

योगप्रदः—हस्तः
पताकावयसंयुक्तौ हस्तौ योगप्रदो भवेत् ।
अन्योन्यप्रीतिकरणे मेलनेऽपि विधीयते ॥
विप्रदासः

योगभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प रि स.
मज

योगमतिः—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.
मज

योगलीला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.
मज

योन्यन्तरी—पाठ्यभाषा
अथ योन्यन्तरी भाषा ग्राम्यारण्यपशूद्भवा ।
नानाविहंगजा चैव नाट्यधर्मी प्रतिष्ठिता ॥
भरतः

र

रक्तः—ध्वनिभेदः
वेणुवीणासमो नादो रक्तोऽसौ ध्वनिरिष्यते ।
सोमेश्वरः

—मुखरागः
रक्तः कोकनदच्छायः ।
वीरे रौद्रे च करुणे मदादौ रक्त इष्यते ।
सोमेश्वरः

रक्तः स्याल्लोहिते रौद्रे करुणे मध्यमे मदे ।
वेमः

रक्तगान्धारी—जातिः
रक्तगान्धार्यां षड्जमध्यमपञ्चमगान्धारनिषादा सहा अंशाश्च पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । ऋषभहीनं षाडवम् । रिधहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां ऋषभधैवतयोरल्पत्वम् । शेषाणां बाहुल्यम् । निषादस्यांशत्वादबहुत्वे प्राप्ते वचनादबहुत्वम् । धैवतस्यानंशत्वादल्पत्वे प्राप्ते वचनाद्बाहुल्यम् । षाडवे धैवतस्याल्पत्वम् । ऋषभस्य न कदाचिदपि । औडुविते सर्वेषामंशत्वान्न कस्याप्यल्पत्वम् । उक्तभक्त्या शेषाणां बाहुल्यम् । न्यासो गान्धार एव । अपन्यासस्तु मध्यमः । षड्जगान्धारयोस्तु सञ्चारः । दशविधलक्षणमस्या भवति । ऋषभादिर्मूर्छना ।

करुणो रसः। तालः पञ्चपाणिः। एकद्विचतुष्कलेषु चित्रवार्तिकदक्षिणेषु मागधीसंभावितपृथुला गीतयः।

मतङ्गः

गान्धारीपञ्चम्योः संभवाच्च रक्तगान्धारीति सूत्रम्।
षड्जर्षभगान्धारैर्निषादमध्यमहीनैर्याः।
पञ्चममध्यमषड्जैश्चापन्यासैश्च मध्यमविकल्पात्॥

गान्धारोप्यभ्यासः षाडवमपि रिषभलोपतो यत्र।
रिधलोपादौडुवितं यस्याः स्यात्साहि रक्तगान्धारी॥

नान्यः

अस्यां बहुत्वं निधयोः प्रदिष्टं स्यात्पञ्चमेंशेन हि षाडवत्वम्।
संवादिनावत्र रिपौ यतो न संवादिनोः स्याद्दृषभस्य लोपः॥
षड्जे निषादेऽपि च पञ्चमे च स्यान्मध्यमेंशे न किलौडुवत्वम्
स्यान्मध्यमग्रामभवा कलोपनता मता मूर्छनिकर्षभादिः।
अङ्के तृतीये किल नाटकस्य गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्॥
न्यासोऽत्र गान्धारक एव वेद्योऽपन्यासको मध्यम एव नान्यः॥

रघुनाथः

रक्तहंसः—रागाङ्गरागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्गं षड्जधांशग्रहान्तकः।
रक्तहंसो गतारश्च रिषभेण विवर्जितः।
हंसयानः पीतवस्त्रो विद्रुमप्रभ इष्यते॥

कुम्भः

—रागः

ऋषभांशः पञ्चमान्तः स्यादपन्यासधैवतः।
वीररौद्राद्भुतरसो रक्तहंसास्स्मृतो बुधैः॥

हम्मीरः

न्यासग्रहांशस्थितधैवतस्तु स्याद्धैवतीजः स्फुटमन्द्रमध्यः।
गान्धारतारस्सरिगाधिकश्च हीनो निषादेन च रक्तहंसः॥

नान्यः

—मेलरागः

गहीनो रक्तहंसः स्यादारोहे निरुरोज्झितः।
अवरोहे धवर्जः स्यात् षड्जसपूर्वकमूर्छनः॥

अहोबिलः

रक्ता—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

—प्राकृते मालावृत्तम्

र, ज, ग. विरहाङ्कः

रक्तिः—वंशे फूत्कारगुणः

अनुरञ्जकता नाम रक्तिरित्यभिधीयते।

कुम्भः

रक्तिका—श्रुतिः

ऋषभे तृतीया श्रुतिः।
रतिकेति केचित्।

रक्तिध्वजः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मक्ष

रक्षकः—देशीतालः

रक्षको रजतात्मजः।
ऽ।ऽ।ऽ।

लक्ष्मणः

रक्षोघ्नः—देशीतालः

रक्षोघ्नो यमसारः स्यात्।
।ऽऽऽऽऽ।।ऽऽ।ऽ

लक्ष्मणः

रगन्ती—भाषारागः

रगन्ती ककुभोद्भूता भाषारागो मवर्जिता।
धैवतांशग्रहन्यास स्फुरितैर्धैवतैर्युता।
अपन्यासस्थितिजुषा पञ्चमेनोपशोभिता॥
विजये विनियोक्तव्या।

भट्टमाधवः

रघुनाथभूपः

रघुनाथेन पञ्चदश मेला उक्ताः। प्रथमः तत्प्रियतमो नट्टः। तत्र समपाः शुद्धाः, रिधौ षट्श्रुती। गान्धारोऽन्तरः। निषादः काकलिः। द्वितीयो मेलः गूर्जरी। अन्यैस्तु घूर्जरीस्थाने गौलरागः प्रोक्तः। गूर्जरी पूर्णरागः। आरोहणे पञ्चमत्यागेऽपि पूर्ण इत्येवोक्तः। तृतीयो मेलो वराटी। तस्मिन्मध्यमस्य षट्श्रुतित्वमुक्तम्। वेङ्कटमखी तु तत्र सप्तश्रुतिमाह। एवमेव वीणारहस्यकारोऽपि। सर्वैर्निषादः काकलिर्गृहीतः। वीणालक्षणकृता तु कैशिकीनिषाद उक्तः। रघुनाथः घण्टारवं श्रीरागमेलजातमुवाच। तस्मिन्धैवतः पञ्चश्रुतिकः। वीणारहस्यकारवेङ्कटमखिनौ तं भैरवीमेलजातमुक्त्वा धैवतं शुद्धं चोचतुः। श्रीरागः चतुर्थो मेलः रघुनाथमते। देवगान्धारी श्रीरागज इति राघुनाथः। वीणारहस्यकारमते भैरवीमेलजः। भैरवीमेले धैवतशुद्धः। रीतिगौलरागः श्रीरागजः रघुनाथमते। रामामात्यः तं स्वतन्त्र-

मेलमाह । ऋषभश्शुद्धः रामामात्यमते, रघुनाथमते पञ्चश्रुतिकः । वीणारहस्यकृद्वेङ्कटमखिनौ रीतिगौलं भैरवीजं वदतः । मालवश्रीः श्रीरागजेत्याह रघुनाथः। तदनुमते वीणारहस्यकाररामामात्ययोः । वेङ्कटमखीतु भैरवी जन्यामाह । तन्मते धैवतश्शुद्धः । धन्यासा श्रीरागजेति रघुनाथः । वीणारहस्यकृत्तु तां भैरविजां मन्यते। भैरवीमेलः पञ्चमो रघुनाथमते । तत्र मेले समपधाश्शुद्धाः । रिः पञ्चश्रुतिः । साधारणो गान्धारः । निषादः कैशिकी । श्रीकण्ठादयो धैवतं पञ्चश्रुतिकमाहुः । न तल्लक्ष्ये दृष्टमिति रघुनाथः । वीणालक्षणे धैवतं चतुःश्रुतिकमुक्तम् । जयन्तसेनः रघुनाथेन सृष्ट इति तेनैवोक्तम् । अयं च भैरवीजः । श्रीरागजं तं तुलजो वदति । भिन्नषड्जं भैरवीमेलजं मन्यते रघुनाथः । भूपालमेलजं मन्यते वेङ्कटमखी। भूपालभैरवीमेलयोः क्रमादृषभः शुद्धः पञ्चश्रुतिकश्च । रामामात्यस्तं तु सालगनाटजं वदति । तस्मिन् ऋषभः पञ्चश्रुतिकः गः च्युतमध्यमः (अन्तरः) । निषादश्च्युतषड्जः । रघुनाथमते साधारणकैशिकीस्वरावेतौ । हिन्दोलवसन्तः भैरवीजात इति रघुनाथः । वेङ्कटमखीत्वाहरीजातमाह । तत्र निषादः काकलिः । रघुनाथः कैशिकीमवदत् । हिन्दोलः भैरवीजात इति रघुनाथः । रामामात्यः हिन्दोलं स्वतन्त्रं मन्यते। भूपालरागो भैरवीजन्य इति रघुनाथमतम् । रामामात्यस्तु हिन्दोलमेले उक्तवान् । वीणारहस्ये तोडिमेलभवः भूपालराग इत्युक्तम् । शङ्कराभरणः रघुनाथमते षष्ठो मेलः । ऋषभोऽत्र पञ्चश्रुतिकस्तदन्ये शुद्धाः । रामामात्यमते शङ्कराभरणः श्रीरागमेलजः । तस्य धैवतः पञ्चश्रुतिः, गान्धारस्साधारणः निषादः कैशिकी शिष्टाश्शुद्धाः । वेङ्कटमखिमते समपाश्शुद्धाः रिधौ पञ्चश्रुती, गान्धारोऽन्तरः निषादः काकलिः । वीणालक्षणे समपाश्शुद्धाः रिधौ चतुःश्रुती । गान्धारोऽन्तरः कैशिकीनिषादः । वीणारहस्ये रिधौ पञ्चश्रुती काकलिनिषादः । सगपाश्शुद्धाः । नारायणी शङ्कराभरणजेति रघुनाथः । सालङ्गनाटजेति रामामात्यः । सगमपाश्शुद्धाः, रिधौ पञ्चश्रुती, च्युतमध्यमो गान्धारः, च्युतषड्जो निषादः । तदेव लक्षणं वीणारहस्ये शङ्कराभरणमेलस्य दत्तम् । आहरी सप्तमो मेलो रघुनाथमते । समपधाश्शुद्धाः । रिः पञ्चश्रुतिकः साधारणो गान्धारः निः काकलिः । वीणारहस्ये आहरी भैरवीमेलजेत्युक्तम् । सामन्तः नवमो मेलः रघुनाथमते। समपाश्शुद्धाः धरी षट्श्रुतिकौ । गान्धारोऽन्तरः निः काकलिः। वेङ्कटमख्यृषभं पञ्चश्रुतिकं वदति । कन्नडगौलः सामन्तमेलज इति रघुनाथः वेङ्कटमखी श्रीरागजमाह । रामामात्यमते धैवतः पञ्चश्रुतिकः निषादः कैशिकी । वेङ्कटमखी तु रिं पञ्चश्रुतिं धं षट्श्रुतिकं गं साधारणं निं कैशिकीं चाह । वीणारहस्ये कन्नडगौडः श्रीरागज इत्युक्तम् । काम्भोजी दशमो मेलो रघुनाथमते । समपाश्शुद्धाः, धरी पञ्चश्रुतिकौ, गान्धारोऽन्तरः, निः कैशिकी । अत्र रामामात्यः निषादं काकलिमुवाच । वीणारहस्यमत्र रघुनाथमतमनुसरति। मुखारी रघुनाथमते एकादशो मेलः सर्वे स्वराश्शुद्धाः। वीणारहस्येऽयं श्रीरागमेलजः। वीणालक्षणे समपाश्शुद्धाः रिधौ चतुःश्रुतिकौ गान्धारोऽन्तरः । निः कैशिकी । श्रीकण्ठः रघुनाथमनुसरति । शुद्धरामक्रिया द्वादशो मेलः रघुनाथमते । सरिपधाश्शुद्धाः निः काकलिः । गोऽन्तरः । मः षट्छ्रुतिकः । रामामात्येन मस्य षट्छ्रुतिकत्वं नोक्तम् । वेङ्कटमखी तु मध्यमं सप्तश्रुतिकं मेने । रामामात्यः पाडी, आर्द्रदेशीच शुद्धरामक्रियाजन्ये इति वदति । तयोः गौडजनक(न्यत्व)त्वमुक्तं वेङ्कटमखिना ।

केदारगौलो रघुनाथस्य त्रयोदशो मेलः । समपाश्शुद्धाः । धरी पञ्चश्रुतिकौ । गान्धारोऽन्तरः । निषादः कैशिकी । रामामात्यमते निषादः काकलिः । वेङ्कटमखिनः केदारगौलः काम्भोजीजन्यः । वीणारहस्येपि तन्मतमनुमतम् । हेज्जुजी चतुर्दशो मेलः रघुनाथमते । गान्धारोऽन्तरः । षडितरे शुद्धाः रामामात्यः काकलिं निषादमाह । मखिनस्तु निषादश्शुद्धः ।

देशाक्षी पञ्चदशो मेलः रघुनाथमते । समपाः शुद्धाः । ऋषभः षट्छ्रुतिः । धैवतः पञ्चश्रुतिः । गोऽन्तरः । निषादः काकलिः । पञ्चदशमेलजन्याः पञ्चाशद्रागाः, आक्षिप्तिका रागवर्धनी, विदारी, आरोहावरोहक्रमौ च एतादृशप्रभृत्यङ्गयुक्तं गानविस्तारक्रमं लक्षितं रघुनाथेन, तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

एवं विरोधे परिशङ्क्यमाने ततस्त्वत्रादीत्परिहारमेवम् ।
शास्त्रस्य लक्ष्यस्य मिथो विरोधो न स्यात्तथा स्यादपि रागलाभः॥
स पर्यभाषीदिति तान् विरोधान् द्रागर्वाष्टिको रामपदाब्जसेवी।
तां यार्ष्टिकोक्तामविरोधरीतिं यक्षौघगीतामपि गानशैलीम् ॥
आलोक्य बुध्या चिरमाञ्जनेयो लक्ष्याविरुद्धं प्रणिनाय शास्त्रम् ।
येषां श्रुतीनां नियमः स्वराणां न ग्रामजातिप्रमुखस्य चास्ति ॥
भजन्ति नानाविधदेशजाताः छायाश्च ये ते किल देशिरागाः ।
इति ॥

आञ्जनेयोऽपि—

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।
नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥ इत्याह ।

अधुनातनैः गायकैः हनुमन्मतमेवाश्रित्य नियमराहित्येन सुलभत्वाद्यथेच्छं विदेशीयगानशैलीछायामपि संश्रित्य बहवो रागाः सम्प्रदाये प्रवर्तिताः । तेषां मुख्यहेतुरयं भवति । नारद, भरत, मतङ्गादिवीणासु त्रिस्थायिसर्वश्रुतिवादनयोग्यां वीणां गृहीत्वा प्रतिरागं प्रत्येकं श्रुतिस्थानं च सारीभिर्निवेश्य कोणेन

वा नखैर्वा नानाविधठायानि प्रगीतान्यवर्तन्त । भरतो नवतन्त्रीकां मत्तकोकिलां स्वातिर्विपञ्चीं नारदो महतीमेकविंशतितन्त्रीकां मतङ्गस्सप्ततन्त्रीं चित्रां अवादयदिति प्राहुः। मतङ्गप्रभृतिभिः किन्नरीनामवीणावादनमेव संप्रदाये प्रावर्तत। तदनन्तरं चिरकालं किन्नर्येव मुख्यतयाऽवादि। शार्ङ्गदेवार्वाचीनैर्मध्यमेलाख्यशुद्धमेलाख्यप्रभृतिवीणाः नियतस्थानस्थितसारीकत्वेन सम्प्रदाये प्रयुक्ताः। क्रैस्तुशकषोडशशतकमध्यकाले हनुमन्तमाश्रित्य सम्प्रदायप्रवर्तितरागाणां वादनसौकर्याय तत्तच्छ्रुतिस्थानेषु अचलाः सारीः निर्मायानुमन्द्रमन्द्रमध्यतारतारोत्तरस्थानानि स्वराणां निश्चित्य नानाविधा वीणाः बुधैः(गायकैः)प्रवर्तिताः। तत्कालेऽनुभवसिद्धरागाणां श्रुतिभेदमाश्रित्य समानस्वरश्रुतिकरागाः एकैकमेले संहृत्य सर्वे प्रवर्तकरागा नियतमेलेषु विभाजिताः। तत्पूर्वमान्त्रतन्त्र्यः उपयुक्ताः। क्रैस्तुशकदशमशतकप्रभृतिलोहतन्त्र्यः उपयुक्ता इति सम्यक् ज्ञायते। आन्त्रतन्त्रीध्वननं लोहतन्त्रीशब्दात्किञ्चिन्मृदुतरमेव, मन्द्रगुणवच्च। लोहतन्त्रीप्रयोगादेकतन्त्रीहनने द्वितीयतृतीयतन्त्र्योः स्वयमेव नाद उत्पद्यते। तद्ध्वनेरनुरणनात्मनः स्वयंभूरिति नाम दत्तं रामामात्यश्रीकण्ठप्रभृतिभिः। श्रुतिविभागे रामामात्यप्रभृतिभिः निषादे काकल्यां भेदान्तरमपि सूचितम्। तदज्ञात्वा वेङ्कटमखिना रामामात्यस्य काम्भोजीलक्षणं अपहसितं स्यात्। रामामात्यादनु नातिचिरकाले सोमनार्येण षण्णवतिमेलाः कल्पिताः। रामामात्येनैकोनविंशतिमेलाः कल्पिताः। रघुनाथस्तु पञ्चदशैव मेलानुक्त्वा यो यो दोषो रामामात्यग्रन्थे प्रायश उद्घाटितो वेङ्कटमखिना तेन तेन दोषेण साकं पञ्चदशसु मेलेषु पञ्चाशद्रागलक्षणं प्रणिनाय। वेङ्कटमखी द्विसप्ततिमेलान्निर्माय अनुभवसिद्धान पञ्चदशमेलान् गृहीत्वा पञ्चपञ्चाशद्रागान् ठायालापगीतप्रबन्धोपयोगिनः प्रावर्तयत्। तस्माद्वेङ्कटमखिनः वर्षशतप्रायार्वाचीनकाले प्रकृतकालोपयोगिनी वीणा निर्मिता। द्विसप्ततिमेला गृहीताः। तज्जन्यरागाः प्रस्तारेण लक्षिता अपि केचिदेव पञ्चाशत् रागा गायकानां वादने गाने च वर्तन्ते। रागाणां विभागे श्रुतिस्वरसामान्यानां रागाणां मेलने च मेलशब्दस्य व्युत्पत्तिस्स्यात्। मेलज्ञानेन प्रतिरागस्य श्रुतिस्वरस्थाननियमः स्पष्टतरो भवति साधारणवादकानामपि। प्राचीनविभागेऽष्टादशजातिनामके भरतादिमहर्षिसम्प्रदायसिद्धे तारमन्द्रव्यवस्था षाडवौडुवभेदः स्वरस्य बहुत्वाल्पत्वे ग्रहांशन्यासविभागश्च ते सर्वे गायकस्य स्पष्टा भवन्ति। मेलज्ञाने तेऽन्वेषणीया विचार्या एव वा। जातिविभागे वीणायाः छलसारीकत्वाद्वादकानां श्रुतिस्वरज्ञाननिष्कर्षः आवश्यको भवति। अथ भरतादीनां रागविभागक्रममुक्त्वा मेलशब्दे भिन्नमतानां परिपाटी प्रदर्श्यते।

भरतः गीतचतुष्टयमेव नाटकोपयोग्याह। पूर्वरङ्गप्रसङ्गे ध्रुवागानसम्बन्धास्सप्त रागाः सूचिताः। शार्दूलः षोडशभाषागीतय इति रागविशेषानवोचत्। मतङ्गेन भाषाविभाषा इति रागाणां भेदद्वयमुक्तम्। याष्टिकेन भाषाविभाषाचान्तरभाषिकेति त्रयो विभागाः प्रोक्ताः। दुर्गया रागाः शुद्धाः भिन्नाः वेसराः गौडाः साधारिताश्चेति पञ्चधा विभक्ताः। दुर्गामतमनुसृत्य प्राचीनैश्शार्ङ्गदेवप्रभृतिभिः रागप्रस्थानं प्रकल्पितम्। नान्यदेवेन भाषाविभागे द्वादश, स्वराख्यौ द्वौ उपरागाष्षट्, उपरागजास्त्रयोदश, विभाषा दश, अन्तरभाषाः पञ्च क्रियाङ्गास्सप्त, मध्यमग्रामे पञ्चोपरागजाः, चत्वारो भाषारागाः उपरागजौ द्वौ अन्तरभाषास्त्रयः, क्रियाङ्गाः पञ्च विभाषा अष्टौ गान्धारग्रामेऽपि कतिपयरागाः सम्यग्लक्षिताः। अभिनवगुप्तश्शुद्धरागा निर्वचनानन्तरं दुर्गामतमाश्रित्य षण्णवतिरागानलक्षयत्। सोमेश्वरो ग्रामरागलक्षणमुक्त्वा सङ्गीतविनोदे भाषाविभाषा, क्रियाङ्ग, विभक्तरागान षण्णवतिरागे प्रयुक्तानपि सम्यगलक्षयत्। तत्पुत्रो जगदेकमल्लः भाषाङ्गक्रियाङ्गभेदेन लक्ष्ये दृष्टरागाणामेकशतं सम्यक् निरूपयामास। हरिपालादिभिः नन्दिकेश्वरमतमाश्रित्य शुद्धछायालगभेदेन रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गभेदेन च सप्ततिरागाः निदर्शिताः। शार्ङ्गदेवो दुर्गादिमतमाश्रित्य चतुष्षष्ट्यधिकशतद्वयरागान निरूपितवान्। तत्र शार्ङ्गदेवः अबोधकात्यल्पतरप्रयोगानुद्दिष्टरागानुदितस्वरूपान् सप्ताध्यायीं व्यरचयदिति परिहासपूर्वं रघुनाथेनोक्तम्। चतुष्षष्ट्यधिकशतद्वयरागाणां लक्षणं पूर्वग्रन्थसम्मतं विद्यारण्यपादैः सङ्गीतसारे सम्यग्विवेचितमिति रघुनाथवचनेन ज्ञायते। यद्यपि नोक्तं शार्ङ्गदेवेन। सङ्गीतसारो नोपलब्धः। तेषां रागाणां लक्षणं दुर्गा-नान्यदेव- जगदेकादिभिः सम्यक्सूचितमस्ति। भाषा विभाषादिशब्दानां निर्वचनं प्रत्येकं तत्तत्स्थाने लिख्यते।

अयं तञ्जापुराधीशः सङ्गीतसुधाकारः। अनेन रागाणां पञ्चदश मेल कर्तृविभागः कृतः। पञ्चाशत्प्रसिद्धरागाणां लक्षणं विस्तरेण निरूपितम्। कालः १६००–३०। नन्दीश्वरसंहिता, याष्टिकसंहिता, सङ्गीतचन्द्रिका, विद्यारण्यकृतसङ्गीतसार, बृहद्देशी। सङ्गीतरत्नाकरस्य सिंग, केशव, कल्लिनाथकृता व्याख्याः, सङ्गीत समयसारः, एतान् ग्रन्थान् निपुणं परामृश्य सङ्गीतसुधा रचितेति ज्ञायते। आन्ध्रभाषायां महाकविः। आन्ध्रभाषायां बहवो ग्रन्था अनेन निर्मिताः।

रघुनाथेन्द्रमेलवीणा

ततोऽनुरघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूप्यते।
तल्लक्षणं तु संगीतसुधानिधिरिति श्रुते॥

चेळ्वयाच्युतभूपालरघुनाथनृपाङ्कित ।
अस्मत्तातकृते ग्रन्थे प्रोक्तान श्लोकान लिखामि तान् ॥

पूर्वोक्तवीणाद्वय एव मध्यमेलाख्यवीणा खलु या च तस्याम्।
तन्त्रीसमेतश्रुति पञ्चमां च तथैव मन्द्रस्थितपञ्चमां च ॥

तथाऽऽद्यतन्त्रीमपि पञ्चमेनानुमन्द्रपूर्वेण विराजमानाम् ।
विधाय तिस्रोऽपि समाननादास्तन्त्रीस्सहाभ्यसनमभ्यसेन ।
आद्यं सर्वं पञ्चममेव कृत्वा वादत वीणा यदि वैणिकन ॥

एषाच्युतश्रीरघुनाथभूपमेलाख्यवीणा कथिता तृतीया ।
आद्यं सर्वं पञ्चममित्यस्यार्थः कथ्यते मया ॥

मध्यमेलाख्यवीणास्थ मध्यषड्जाभिधं स्वरम् ।
आद्यं कवलसारिण्या जातं कृत्वाऽथ पञ्चमम् ॥

वादयेत तदा मध्यमेलवीणास्थमध्यमः ।
रघुनाथेन्द्रवीणायां षड्जस्संपद्यते ततः ॥

तथापि वादनं कुर्युर्वीणायां वैणिका इति ।
यत्सर्वरागमेलैक रागमेलेति चेरितम् ॥

द्वैविध्यं मध्यमेलायामस्यामपि तदुच्यताम् ।
तदेवं रघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूपिता ॥

वेङ्कटमखी

रघुप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ० ध नि स.

मञ्ज

रघुलीला—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) स म रि प म ग म प म गि म प नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग म रि म ग रि स.

मञ्ज

रङ्गः—देशीतालः

चतुर्द्रुतास्तु गुर्वन्ता रङ्गताले प्रतिष्ठिताः ।

० ० ० ० S

श्रीकण्ठः

रङ्गताले गुरुर्ज्ञेयः परं द्रुतचतुष्टयात् ।

० ० ० ० S

वेमः

रङ्गकौस्तुभः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध प म.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

रङ्गद्वारम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

भरतः

रङ्गनाथः

सङ्गीतसारसुधाद्यधिकारः । महीसूरनगरनिकटस्थ श्रीरङ्गपट्टणवास्तव्यः । शतद्वयवर्षपूर्वः स्यात्

रङ्गन्ती—रागः

रङ्गन्ती ककुभोद्भूता सस्फुटैर्गमकैर्युता ।
धैवताद्या भवेदस्यां मध्यमस्तारमन्द्रगः ॥

मोक्षः

अनन्तरं तु रङ्गन्ती ककुभांशसमुद्भवा ।
पूर्णा धांशग्रहन्यासधैवता मन्द्रमध्यमा ।
गान्धारतारभाषा च सेयं निगदिता बुधैः ॥

हरिः

रङ्गप्रकाशः—देशीतालः

रङ्गप्रकाशताले तु मगणो लघुपावपि ।

तालप्रस्तारः

रङ्गप्रदीपः—देशीतालः

रङ्गप्रदीपताले द्वौ गुरू लघुगुरुप्लुताः ।

S S I S Ś

वेमः

रङ्गभूषा—देशीतालः

रङ्गभूषा गुरुली पुः ।

S S I I Ś

मदनः

रङ्गमण्ठः—तालः

गुरुः कुपद्वयं गश्च द्वौ शरो रङ्गमण्ठके ।

S ० ० S ० ० I

वेदः

रङ्गमण्ठकः—देशीतालः

गुरुः कुपद्वयं गश्च द्वौ शरो रङ्गमण्ठके ।

S ० ० S ० ० I

दामोदरः

रङ्गमनोहरी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्जः

रङ्गमल्लिका—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म रि म ग स.

मज

रङ्गराजस्थापकः—देशीतालः

रङ्गराजस्थापकेऽन्तदौ गौपौ द्रुदरन्तरा।

ऽ ० ० ऽ ० ० ऽ ० ० ऽ

गोपतिप्पः

रङ्गरीतिः—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्या मतारभाक्।

स्वरास्साम्ययुताः पूर्णाः भाषा ककुभसंभवा।

रङ्गरीतिस्समुद्दिष्टा नियुक्ता करुणे रसे॥

जगदेकः

रङ्गरीतिरन्यत्र रङ्गन्ती, उरगन्ती, उरङ्गन्ती, इति नामभिः दृश्यते।

रङ्गलक्ष्मीः—नृत्तबन्धः

कोणस्था नर्तकी यत्र तिस्रः तिसृषु पङ्क्तिषु।

अर्धावृत्तिक्रमेणैव षट्पदानि परिक्रमेत्॥

अन्ते च भ्रमरीं कुर्यादेवमन्याश्च कोणगाः।

चरन्ति सोऽयं बन्धः स्याद्रङ्गलक्ष्मीसमाख्यया॥

वेमः

रङ्गलक्ष्मीविलासः

अयं ग्रन्थः नाम्नैव लक्ष्मीधरविरचितगीतगोविन्दव्याख्यायां स्मृतः। प्रायश्षोडशशतके निबद्धो भवेत्। केनेति न ज्ञायते।

रङ्गलीला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ध प ध म ग रि स.

मज

रङ्गाभरणः—नृत्ते बन्धः

यत्र चत्वारि चत्वारि पात्राणि च चतुर्दश।

स्थापयित्वा ततःपात्रं प्राक्चतुष्काग्रसंश्रितम्॥

यत्र युग्मप्रचारेण क्रमात्प्रतिचतुष्टयम्।

प्रचारयेत्ततश्चान्यत्पात्रं प्राग्वत्प्रवर्तयेत्।

रङ्गाभरणबन्धोऽयं वीरनारायणोऽदितः॥

वेमः

—देशीतालः

रङ्गाभरणताले तु गद्वयं लद्वयं प्लुतः।

ऽ ऽ । । ऽ̒

वेमः

सानी सार्नी धापा मागासा।

जगदेकः

रङ्गोद्योतः—देशीतालः

रङ्गोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि।

ऽ ऽ ऽ । ऽ̒

सुधा

रङ्गोद्योते गुरूणि त्रीण्यथ स्यातां लघुप्लुतौ।

ऽ ऽ ऽ । ऽ̒

वेमः

पा नी धा पा मा गा सा री मा पा।

जगदेकः

रचिता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकः एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ।

सः सः जः गः

विरहाङ्कः

रजनी—मूर्छना (षड्जग्रामे द्वितीया मूर्छना)

(आ) नि स रि ग म प ध.

(अव) ध प म ग रि स नि.

पण्डितमण्डली

रजितावली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध म ग स रि स.

मज

रञ्जकः—गायकभेदः

श्रोतृणां हृदयं ज्ञात्वा तेषां चित्तानुसारतः।

गायन् रञ्जयते यस्तु स रञ्जक इति स्मृतः॥

सोमेश्वरः

रञ्जनगौरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) नि ध प नि स रि ग म प नि.

(अव) ध प म ग रि स नि ध प.

मज

रञ्जनी मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

—मूर्छना

सर्वान् स्वरान् रञ्जयन्ती तेनेयं रञ्जनी मता।
निषादस्वरसंभूता राक्षसश्चाधिदैवतम् ॥

अन्यः

यतिकाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—श्रुतिः

मध्यमे द्वितीया श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
मध्यमोऽत्र द्विश्रुतिः।
ऋषभे द्वितीया श्रुतिः।

रञ्जिका—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

सुधा

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः। पाल्कुरिकि सोमः

अस्य मते मध्यमः त्रिश्रुतिरेव।

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव।

रञ्जितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मन्द्रादिर्द्विः प्रतिकलं मन्द्रान्तश्चेत्स रञ्जितः।

जगदरः

आद्यं तृतीयं तत्पूर्वं द्विरुच्चार्यं प्रसन्नकम्।
एवमेकैकहानाच्च रञ्जिते स्युः पराः कलाः ॥

सगरिसगरिसा, रिमगरिमगरी, गपमगपमगा, मधपमधपमा, पनिधपनिधपा,

मोक्षदेवः

रञ्जिनी—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध म ग स रि स.

मज

रणभेरीमहोत्साहः—देशीतालः

रणभेरीमहोत्साहतालेऽस्मिन् संप्रयुज्यते।
द्रुताष्टकं समस्थानविरामेन विराजितम् ॥
ततो लघुत्रयं गश्च लपञ्चकमतः परम्।
o o o o o o o o । । । S । । । । । लक्ष्मणः

रणमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स ध नि प म ग म रि स.

मज

रणरङ्गः—प्रबन्धः

यत्र पाटैस्सबिरुदैः रङ्गतालेन कल्प्यते।
रणरङ्गप्रबन्धः स्यादयं च द्विविधो भवेत्।
समासीतानागताख्या तालग्रहविभेदतः ॥

पण्डितमण्डली

कीर्त्यते रणरङ्गोऽथ पादैश्च बिरुदैर्युतः।
रङ्गतालेन गेयोऽथ गेयस्तालैस्समादिभिः ॥
रणरङ्ग इति प्रोक्तः।

हरिपालः

रणसिंहः

सङ्गीतमहोदधिकारः। सङ्गीतमहोदधिग्रन्थः काश्मीरेषु रघुनाथालयग्रन्थभाण्डागारे वर्तते।

रतम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आलिङ्गनादिप्रयोगो रतम्।

भोजः

रता—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः।

अनूपः

रत्नावलिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

रतावसानम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

संप्रयोगे विरामो रतावसानम्।

भोजः

रतिः—स्थायिभावः

रतिर्नाम प्रमोदात्मिका ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणभोजनवरभवनानुभवनाप्रातिकूल्यादिभिः विभावैरुत्पद्यते। अनुभावास्तु स्मितवदनमधुरकथनभ्रूक्षेपकटाक्षादयः।

रत्यर्थविषयप्राप्त्या रतिस्समुपजायते।
सौम्यत्वादभिनेया सा वाङ्माधुर्याङ्गचेष्टितैः ॥

भरतः

—देशीतालः

रतिताले समुद्दिष्टो लघुरादौ ततो गुरुः।

श्रीकण्ठः

। S

रतिः

भोग्यं नरं तु पश्यन्त्याः स्त्रियस्तदितरस्य वा।
विकुर्वाणा भृशं चेष्टा रतिश्शृङ्गारसंज्ञिता ॥
भावविवेकः

—ध्रुवावृत्तम्

यदि दशमषष्ठमथ षोडशान्तगतं त्रयोदशमपि तथा।
गुरु भवति पादविहितं सततं यदि सङ्कृतौ भवति रतिः॥

ध्रुवा यथाक्षराणां तु गुरोः स्थाने लघु न्यसेत्।
लघोर्द्रुतं गुरुश्चान्ते भङ्गोऽयं चतुरश्रयोः ॥

मध्यमोत्तमपात्राणां वीरे रौद्रे रतिर्भवेत्।
टक्करागेण गातव्या ध्रुवा द्रुतलये सदा ॥

जलहरणिणादमतितिव्वारं असमत्थओ विअविहसिउं।
जलभरनिनादमतितीव्रं च समर्थक इव विहसितुं ।
नान्यः

रतिका—श्रुतिः

रक्तिकैव रतिका।

रतिगणाः

अत्युक्तायाश्च चत्वारो भेदा रतिगणा मताः।
तत्र ये लघुपूर्वास्स्युः तेषु प्रागधिकं लघुः ॥
मोक्षदेवः

रतिचन्द्रः—रागः

न्यासांशकग्रहणमध्यमनादहृद्यः
प्रान्तस्थमध्यमरवो धनिरावशून्यः।
अत्यल्पपञ्चमरवः स्फुट...स्यात्।
मातङ्गतानरुचिरो रतिचन्द्रकश्च ॥
नान्यः

अंशन्यासोपेत...मध्यमको मध्यान्तरमणीयः।
धैवतनिषादरहितो रतिचन्द्रः पञ्चमेन चात्यल्पः ॥
याष्टिकः

रतिडिण्डिमः—देशीतालः

मभौ नजौ जलौ गश्च प्लुतश्च रतिडिण्डिमे।
तालप्रस्तारः
27 मात्राः

रतिरागः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मञ्ज

रतिलीलः—देशीतालः

ताले तु रतिलीलाख्ये लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम्।
।।ऽऽ
वेमः

गा पा नीसा नीसा।
जगदेकः

रतिशेखरः—देशीतालः

गद्वयं नगणो दौ च प्लुतश्च रतिशेखरे।
11 मात्राः
तालप्रस्तारः

रतिशोभितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.
मञ्ज

रत्नगर्भः—देशीतालः

रत्नगर्भे तु गलपाः।
ऽ । ऽ̆
लक्षणः

रत्नजालकम्

प्रपदाच्छादकभूषणम्।

रत्नज्योतिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.
मञ्ज

रत्नपूर्णा—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि म ग – स.
मञ्ज

रत्नभानुः—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मञ्ज

रत्नमणिः—मेलरागः (कोकिलप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.
मञ्ज

रत्नमतिः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स ध प म प ग रि स.
मञ्ज

रत्नमाला—देशीताल:

रत्नमालाह्वये ताले द्रुतौ द्गद्पाः क्रमात् ।
०।०ऽ०ऽ
लक्ष्मणः

रत्नमाला—प्राकृते मात्रावृत्तम्

एकश्चतुर्मात्रः द्वौ पञ्चमात्रिकौ चतुर्मात्र एकः सः ।
विरहाङ्कः

रत्नाकर्षिणी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .
मत्र

रत्नाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ध ० नि ० स .
मत्र

रत्नाभरणम्—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि प ध प म रि म ग स .
मत्र

रत्नावली—मेलरागः

रत्नावल्यां रिनी नस्तः तीव्रतीव्रतमौ गमौ ।
गान्धारमूर्छना यत्र तत्रोक्तो न्यासपञ्चमः ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।
अहोबिलः

रथक्रान्तः—तानः

प—लोपः—षाडवः ।
ध म ग रि स नि .
कुम्भः

रत्यादिस्थायिनिर्वचनम्

रम्यते रमते वेति रतिं रमयतीति वा ।
हास्यते हासयति वा हासः स्याद्धसतीति वा ॥

उत्तन्द्रतामभिभवत्यत उत्साह उच्यते ।
उत्साह्यते चोत्सहते उत्साहयति वा भवेत् ॥

विविधः स्यात्स्मयो हर्ष इति विस्मयतेऽथवा ।
विस्माप्यते स्वयं कांश्चिन् विस्मापयति वा भवेत् ॥

कुत्कीर्यं तेन सर्वत्र धक्ष्यतीत्यस्य निर्वहः ।
क्रुद्धयति कोपयत्येव क्रोध इत्यभिधीयते ॥

शुक् क्लेशः शोषणात्मैव शोच्यते शोचतीति वा ।
शोचयत्यपरानेवं शोकशब्दस्य निर्वहः ॥

सर्वेन्द्रियार्थगर्हैव जुगुप्सेत्यभिधीयते ।
जुगुप्स्यते जुगोप्स्येत जुगुप्सापयतीति वा ।
बिभेति भाययत्यन्यानित्यादि भयनिर्वहः ॥
शारदातनयः

रथचक्रा—देशीचारी

स्थाने तु चतुरस्त्राख्ये स्थित्वा श्लिष्टौ परस्परम् ।
पुरतः पृष्ठतो वापि चरणौ चेत्प्रसर्पतः ।
यत्रैषा रथचक्राख्या चारी तु परिकीर्तिता ॥
वेमः

रथनेमिसमम्—चालकः

आदिमध्यावसानेषु स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
क्रमेण युगपद्वा लुठन्तौ रथचक्रवत् ।
करौ यत्र तमाचष्ट रथनेमिसमाह्वयम् ॥
वेमः

रथाङ्गः—नृत्तबन्धः

मध्ये चतस्रो नर्तक्यः परितोऽष्टौ क्रमेण च ।
चरन्ति मण्डलावृत्या चारुशिञ्जानभूषणाः ॥
कुर्वन्ति भ्रमरीमेव चतस्रः कोणगाः स्त्रियः ।
पङ्क्तिमध्यद्वयेनान्तश्चतुष्केच युगस्य च ॥
अभितः क्रियते यत्र भुवां विनिमयो मिथः ।
सोऽयं रथाङ्गबन्धः स्याद्वेमभूपालभाषितः ॥
वेमः

रथोत्तरम्—ध्रुवावृत्तम्

प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्तिके ।
गुरूणि त्रैष्टुभे यत्र नर्कुटं तद्रथोत्तरम् ॥
सारदे मदकलोपकूजिता -
भरतः

रथोद्धता—एकादशाक्षरछन्दः

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥
रनरलगाः
(उ—म) किं त्वया सुभटदूरवर्जितम् ।
भरतः

रथ्या—देशीतालः

रथ्याताले लघुः प्रोक्तो द्विरामः प्रकीर्तितः ।
। ॆ
दामोदरः

रन्तिका—रागः

गान्धारांशन्यासा तारा मन्द्रा च पूर्णतायुक्ता ।
दीर्घोल्लासितगमका ग्रहगान्धारा च पञ्चमप्राया ॥

बहुसौपर्णिकताना हरिणाश्वा मूर्छना च करुणस्था ।
सौम्याधिदेवता तु प्रोक्ता तज्ज्ञैश्च रन्तिका सततम् ॥

गांशन्यासग्रहर्दीर्घोल्लसितैर्गमकैर्युता ।
तारमन्द्रा च पूर्णा च रन्तिकेत्यभिधीयते ॥

मतङ्गः

रभसः

सर्वात्ययानवेक्षी तु त्वरावान् लङ्घितक्रमः ।
अशक्यस्सोढुमन्यैश्च व्यापारो रभसः स्मृतः ॥

भावविवेकः

रमाङ्कितः—देशीतालः

रमाङ्कितो रामतालः ।
। S । S S S

लक्ष्मणः

रमापतिः—देशीतालः

रमापतौ रमाभ्यां ससगणोऽन्तनिरूपितः ।
S । S S S S ॥ S S

लक्ष्मणः

रमाललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प स .
(अव) स नि ध म प म ग स .

मञ्ज

रमाविलसितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि म ग रि स .

मञ्ज

रम्भावली—मेलरागः हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि प म ग रि म स .

मञ्ज

रम्या—मेलरागः (रागवर्धनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—**श्रुतिः**

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।

रविकालिता—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स नि स रि ग म प नि .
(अव) ध प म ग रि स नि स .

मञ्ज

रविचन्द्रिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

रविद्युतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ग प ध प नि स .
(अव) स नि ध प म स .

मञ्ज

रविमण्ठः—देशीतालः

रगणो गलसंयुक्तो निश्शब्दं लचतुष्टयम् ।
रविमण्ठकसंज्ञो तु मात्रा द्वादशभिर्युते ॥
S । S S । ॥ ॥

दामोदरः

रविमण्डलम्—अङ्गुलिभूषणम्

वृत्ताकारनिविष्टैश्च कुलिशैः परिवेष्टितम् ।
मध्ये च मणिना युक्तं रविमण्डलमीरितम् ॥

सोमेश्वरः

रशना

षोडशलतायुतश्रोणीभूषणम् ।

रसः

विभावैर्विविधैर्जातोऽनुभावैः प्रकटीकृतः ।
सञ्चारिभिः प्राप्तपोषः स्थायी याति रसात्मताम् ॥

ननु लोकेऽङ्गनाचन्द्रमलयानिलचन्दनैः ।
उत्पद्यते रतिस्सा च कटाक्षाद्यैः प्रकाश्यते ॥

पोषं च ग्लानिर्निर्वेदचिन्तौत्सुक्यादिभिः परम् ।
तथापि न रसास्वादो मनागप्युपलभ्यते ॥

तत्कथं काव्यनाट्यादौ रसः स्यादिति चेच्छृणु ।
विभावादिमुखेनैव यत्र भावोऽवगम्यते ॥

रत्यादिस्तत्र संवेद्यो रसास्वादोदयः परः ।
इति वस्तुस्वभावोऽयं केन पुर्यनुयुज्यताम् ॥

विभावादिर्न लोकेऽस्ति किन्त्वसौ काव्यनाट्ययोः ।
इत्युक्तं प्राक्तयोर्लक्ष्मापीदृशं काव्यनाट्ययोः ॥

अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते ।
तेषां काव्यप्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम् ॥

कृत्रिमेष्वेषु भावेषु विभावाद्यैश्च कृत्रिमैः ।
प्रतीतिर्जायमानेऽयं कथं न भ्रान्तितां व्रजेत् ॥

इति चेदुच्यते नैषां सत्यासत्यत्ववर्णनम् ।
उपयुक्तं प्रत्युतैतदुपहासाय जायते ॥

सामाजिकानां चित्तेषु सुखसंवित्प्रकाशते ।
स्वसंवेद्या यदि ततः किं सत्यासत्यचिन्तया ॥

न चासत्यात्सत्यबोधो न प्रमेत्यपि युज्यते ।
भ्रान्तिरप्यर्थसंबन्धात्प्रमेति प्रत्यपीपदन् ॥

मणिप्रदीपदृष्टान्तात्तर्कमांसलबुद्धयः ।
गुडचिञ्चादिभिर्द्रव्यैः मधुरादिरसान्वितैः ॥

यथायुक्तिविशेषेण पानकाख्यो रसो भवेत् ।

विप्रदासः

ननु मानसविकारात्मको भावो विभावादिनिष्पन्नस्वायत्वशरीरो रसतयाऽनुभूयत इति भवतामाकूतम् । न वयमात्मनो बुद्ध्यादिव्यतिरेकेण आन्तरं विकारान्तरं तत्त्वं बुद्ध्यामहे । सर्वस्यात्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः परिणाममस्तीत्यवगतं तावत् । न च मनो विक्रियते अन्यानि विक्रियन्ते परिणामीन्यपीति नियमे कारणमस्ति । नापि मनोविकारोऽत्यन्तमप्रसिद्धः । भवति मम विकारः कोऽपीत्यादि, 'विकारहेतावपि विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः' इति च । स्मरणमपि कामिनीनां मनसो विकाराय इत्यादि प्रयोगाणां दर्शनात् । न च मानसविकारस्य भावशब्दो वाचक इत्यप्ययुक्तम् । विकारो मानसो भावः इति अमरशासनात् । किञ्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतेन सिद्धयोरात्ममनसोर्नास्ति रसत्वम् । साध्यस्यापि बुद्ध्यादेः स्वसिद्धौ विभावादित्रितयनिरपेक्षस्य कथमिव रसता संभाव्यताम् । तस्मादात्मादिव्यतिरिक्तो विभावादिसव्यपेक्षः स्वागते, स भावशब्दवाच्यो मानसविकारोऽभ्युपगन्तव्यः, यस्योत्कर्षो रसः स्यात् । अत एवोक्तं—

बाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत् ।
स भावः कथ्यते सद्भिः तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ॥इति ।

ननु सिद्धपक्षेऽपि काममन्तरो मानसविकारो भावशब्दवाच्यः तदुत्कर्षरूपो रसः । तथापि तस्यासुखरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात्प्रेक्षावतां तत्र वृत्तिर्न भवेत् । न खलु मनोविकारमात्रं तदुत्कर्षमात्रं वा सुखं प्रतीयन्ति सन्तः । प्रत्युत तस्यासुखरूपत्वमेव निश्चिन्वन्ति । उन्मादापस्मारादौ तस्य दुःखात्मत्वश्रुतेः । न खलु पुरुषस्य दुःखादतिरिच्यते व्याधिः । आस्तां तावत्तथाभूतस्य रसस्य स्पृहणा, यस्य वार्तापरिहरणीयत्वमेवाग्रतः प्रत्युपतिष्ठते । तथाभूते रसे रसवतः काव्यस्य तदलङ्कारजातस्य चानुपादेयता । काव्यस्यानुपादेयत्वे शक्तिनैपुण्याभ्यासरूपस्य तदुत्पत्तिहेतोर्वैयर्थ्यं स्यात् । किञ्च मायारूपत्वान्मनसः तद्विकारस्याप्यमाननीयत्वान्मानसविकारनिवृत्तिरेव परमः पुरुषार्थः । तथा मनोविकारादव्यतिरिक्तस्य भावोत्कर्षस्य रसतां प्रतिजानन् अपहास्यतामेवात्मनि सन्दध्यात् । न चैतद्वाच्यं सत्त्वरजस्तमोमयत्वान्मनसः सत्त्वरजस्तमसो विकारस्तस्यैव सुखात्मकत्वात् पुरुषार्थाभावान्न भ्रश्यतीति विचारसहिष्णुत्वात् । तथाहि मनः खल्वणुपरिमाणमिन्द्रियं तच्च सत्त्वादिसहितमेवेन्द्रियभावमनुभवति । तथा गन्धादिसहितमेव पार्थिवादिद्रव्यम् । तथाभूतं च तदिन्द्रियं कथं नाम सुखस्वभावं स्वात्मानमेव सत्त्वं गृह्णीयात् । एकस्य ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तेः । तस्मात्काव्योपादेयतामिच्छद्भिर्मनोविकारोत्कर्षव्यतिरेकेण अन्य एव रसो वाच्य इति चेत्, तत्रोच्यते—इह खलु सर्वत्र द्विविध एव रसः श्रूयते भूतप्रभवो मनःप्रभवश्चेति । भूतप्रभवो मधुरादिः । मनःप्रभवः शृङ्गारादिः । न चानयोः सुखस्वभावत्वाभावापराधेन न पुरुषार्थत्वं, न च नास्ति शृङ्गारादेः सुखसाधनत्वं, दृश्यते हि तर्कव्याकरणादिनिपुणाः प्रतिभाभियोगव्युत्पत्तिमन्तः पुरुषार्थविवेचनपराः काव्यमुत्पादयन्तो महाकविप्रबन्धाननुसन्दधानाः रसयन्तश्च शृङ्गारादिसुखास्वादेन मोक्षस्यापि व्यर्थतामापादयन्तः तृतीयपुरुषार्थं तृणं मन्यमानाः योगिनोऽपि युक्तावस्थायां साक्षात्कृतपरब्रह्मसागरप्रकटमोदपरम्पराप्रहारमूर्धानः प्रवयःकातरा अपि अर्थानां प्रसंख्यानयोग्यतां चेतसः काव्यार्थभावनास्वादेन संपादयन्तो विलोक्यन्ते । किञ्च नाटकादीनि प्रयत्नेन शृङ्गारादीन्युल्लास्य तन्मुखेनैवास्वादं नाम परमानन्दं परिपल्सु तन्वन्ति । मन्दधियस्तु व्युत्पत्तिमात्रफलानीति तानि मन्यन्ते । काव्यार्थश्चानन्दहेतुरिति सुप्रसिद्धः । न खलु रसादन्यस्य काव्यार्थस्यानन्दहेतुत्वं संभवति । यथोक्तवर्णसन्दर्भपदपदार्थप्रतिबद्धस्यापि निबन्धनस्य रसशून्यस्य निर्वृत्तिकरत्वाभावात् काव्यार्थेषु रस एवानन्दकारीति जानीमः । ततश्च कृतधियो रसानन्दयोर्हेतुहेतुमद्भावेनाभेदमेवाध्यवस्यन्तो अलौकिकसुखास्वादस्यैव रसत्वमुपदिशन्ति । उक्तं च

तत्प्रेक्ष्यं पश्यतां श्राव्यं सम्यक्भावयतां हृदि ।
अलौकिकसुखास्वादो रस इत्यभिधीयते ॥

इति काव्यार्थेषु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकेषु व्यङ्ग्यस्य रसस्य मुख्यत्वप्रसिद्धिरप्यानन्दकारित्वादेव । न हि रसादृते कश्चिदर्थ उपपद्यते ।

न चानन्द एव रसः। तस्य ब्रह्मत्वेन विभावादिभिरनिषिद्धत्वात्, आनन्दो ब्रह्मेति श्रुतेः। अनुद्विग्नो गभीरत्वादित्यादेः रसस्य दुःखात्मकत्वश्रुतेः कथं तस्य हेतुः फलं आनन्दो रसस्य।

तत्सन्निधौ हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिति शृङ्गाररसेऽपि दुःखस्याप्युपलब्धेरानन्दस्वभावत्वं रसस्य सर्वथा न वचनीयम्। अपि तु आनन्दहेतुत्वमेव न खलु मनोविकारः स्थाय्युत्कर्षोऽप्यानन्दरूपो भवति। रसश्च मानसविकारोत्कर्षात् न व्यतिरिच्यत इति कथं तस्यानन्दस्वभाववत्वम्। परमार्थतो नान्तःकरण वृत्तिरेव सुखम्। किन्तु तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव स चैतन्यमात्मा। आत्मा च सुखम्। आत्मैव सुखमित्यादि श्रुतेः। यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं तत्सुखमित्यस्य सुखलक्षणस्यात्मन्येव पर्यवसानाच्च।

आत्मनो नित्यत्वेऽपि सुखस्यानित्यत्वप्रतिभासः तद्वृत्तीनामनित्यत्वात्। सुखस्य वृत्तीनां कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् सुखेऽपि तत्प्रतिपत्तिर्न युक्ता। तस्मादाविन्द्रियसंप्रयुक्तस्रक्चन्दनवनितादिविषये प्रसन्ना वृत्तयो जायन्ते। प्रसन्नासु तासु वृत्तिषु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव स्वर्गसुखतामनुभूयते। प्रसादतारतम्यात्सुखतारतम्यं प्रसादतारतम्यं च विषयसौन्दर्यतारतम्यादिति स्थितिः।

तत्र य एव लोके स्थायिभावस्य कारणकार्यसहकारिणः पदार्थास्त एव काव्यनाटकादौ सुकविना प्रतिपाद्यमानाः लोकोत्तरतामवगाहन्ते। स खलु शब्दस्य कोऽपि महिमा येन लौकिका अपि भावाः तदभिधेयदशामाविशन्तो लोकोत्तरचमत्कारकारित्वेनालौकिकाः संपद्यन्ते। अत एव तेषां कारणादिपदार्थानां अलौकिकैः विभावादिपदैः व्यपदेश्यत्वम्। ये चात्यन्तलौकिका विभावादयो नाट्यकाव्ययोर्गोचरीक्रियमाणाः श्रोतृप्रेक्षकाणां वासनात्मिकायां स्वाभिव्यञ्जितायां भावलक्षणायां वृत्तौ प्रसादातिशयं निदधति। निरतिशयप्रसादमहितायां तस्यां स्वात्मानन्दः स्वयं प्रधत्ते। यत्र भूमा यो वै भूमा तत्सुखं—इति श्रुतेः॥ भावस्य चायमेवोत्कर्षः यदत्रानन्दसंविन्मयः स्वात्मा परिस्फुरति। भावोत्कर्ष एव रसः। तस्यैव स्वाद्यत्वात्। स्वाद्यस्यैव सर्वत्र रसत्वमिष्टं, यतः स्वादश्चानन्दोद्भवः। यदुक्तं स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः—इति।

स्वाद्यविषया संविदपि स्वादरूपैवेति भावोत्कर्षस्य स्वादगोचरत्वलक्षणं स्वाद्यत्वमयत्नसिद्धम्।

तथाहि—वृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेवानन्दः। आनन्द एव स्वादः। स्वादश्च स्वयंप्रकाशो वृत्तिमपि प्रकाशयति। इदमेव वृत्तेः स्वाद्यत्वम्। यदियं स्वादे प्रकाशमाने स्वयमपि प्रकाशते। अन्यथा तत्संभवे प्रमाणाभावात्। तदसिद्धेरेव वृत्तिः स्यात्। यथा—वृत्तेरेव वृत्त्युपहितरूपस्यानन्दस्य स्वाद्यत्वं तथा वृत्तेरपि उपाधिभूताया उपहितानन्दस्य स्वसंवेद्यमानत्वं आनन्दस्वभाववत्वं च। वृत्तिवृत्तिमतोरैकध्याध्यासात्सिद्धम्। ततश्च युक्तैवेयं वाचोयुक्तिरानन्दसंविद्रूपो रस इति। अतो रसं रसयन्तो रसिकाः शब्दब्रह्ममुखेन परब्रह्मैवानुभवन्तीति तेषां युक्तम्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। तस्माद्यथोक्तदोषाभावाद्रसः पुरुषार्थ एवेति सर्वमनवद्यम्।

रसविवेकः

विभावाद्यैस्सुप्रयुक्तैस्तथा स्याद्रससंभवः।
सोऽयं रसः किं कार्यं स्यादनुमेयोऽथवा भवेत्॥

किं वा ज्ञाप्योऽथवा न स्यादथ व्यङ्ग्योऽपि वा भवेत्।
तत्र कार्यं केचिदाहुः लोल्लटाद्या विपश्चितः॥

तथा हि प्राक्प्रतीतार्थानुसन्धानविनिर्मितः।
विभावाद्यैरपूर्वोऽर्थो नट एवोच्यते रसः॥

तत्रस्थं सहृदयाः साक्षात्कुर्वन्ति चेतसा।
कार्योऽप्यसौ न मुख्योऽस्ति नटादावनुकर्तरि॥

किं तु मुख्यतया रामाद्यनुकार्येषु वर्तते।
यो भावस्सोऽनुकारेण लिङ्गेनैवानुमीयते॥

प्रतिबिम्बाद्यथा (बिम्ब) प्रतीतिरुपजायते।
यथाऽसत्त्याद्विभावादेः सत्यज्ञानोऽदयो भवेत्॥

अनुकार्ये स्थितस्सोयं नटैस्सामाजिकैरपि।
आस्वाद्यते स्वमनसा सुखसंवित्तिलक्षणम्॥

इत्याहुरनुमेयत्वं केचिद्रसविवेचकाः।
अनुकार्यस्य रामादेरतीतत्वान्नटेष्वसौ॥

नटेऽपि नासौ तस्यानुभावादौ व्याकुलत्वतः।
ममेदमित्यहङ्काराभावात्सामाजिकेष्वपि॥

अनुकार्यानुकर्तृत्वविरहाच्च न युज्यते।
ज्ञाप्यते चापि भावाद्यैः चित्रन्यस्ततुरङ्गवत्॥

प्रतिभाति न सन्देहो न तत्त्वं न विपर्ययः।
धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि॥

विरुद्धबुद्धिसंभेदा अपि वञ्चितविप्लवः।
युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया॥

तस्मान्नटस्थ एवायमानन्दात्मानुभूयते।
इति श्रीशङ्कुकः प्राहानुमेयत्वेऽप्यलौकिकम्॥

उत्पत्त्यनुमितिज्ञप्तिरूपावस्थाकदम्बितः।
सामाजिकानुकार्यानुकर्तृषु त्रिष्वपि स्फुरन्॥

भावस्साधारणीभूतो यदाऽसौ भावनाबलात् ।
साधारणैरुपायैश्च भाव्यते स्यात्तदा रसः ॥

इत्याह भावनापक्षे भगवान्भट्टनायकः ।
अथोच्यते न कार्योऽयं विभावादिष्वसन्नपि ॥

अदर्शनानुचक्रादेरभावेनेक्ष्यते घटः ।
न च स्यादनुमेयोऽयं परोक्षत्वप्रसङ्गतः ॥

सिद्धो हि ज्ञाप्यते नासौ सिद्धः स्याद्रसलक्षणः ।
तस्मान्न ज्ञाप्यतापक्षे कक्ष्याचक्रे विपश्चितः ॥

नेष्टं च भाव्यमानत्वमसत्त्वापत्तिदोषतः ।
पारिशेष्यादभिव्यक्तिपक्षश्शुक्लस्य सम्मतः ॥

(शुक्लो) विप्रदासः

रसो वै सः रसं ह्येवायमित्यादिश्रुतिश्रुतः ।
ब्रह्मानन्दः परो योऽस्ति स एव रस उच्यते ॥

स्रक्चन्दनाङ्गनाद्यर्थैर्लौकिकोऽभिव्यक्तिमागतः ।
आनन्दोऽयं यथालोके सुखमित्युपचर्यते ॥

प्राप्ता तथात्वैरप्येभिर्विभावाद्यैस्तदात्मताम् ।
आपन्नैरिव नाट्यादौ सुप्रयुक्तैर्नटादिभिः ॥

रत्यादिस्थायिभावेषु पुष्टेषु व्यक्तिमागतः ।
सुप्रयुक्तविभावादिजीवितैककृतावधिः ॥

अनुकार्यानुकर्त्रादिप्रत्यक्षनियताश्रयः ।
अभिन्नोऽपि निजाकार इव भिन्नतया स्थितः ॥

सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नान्यत्सर्वं तिरोदधत् ।
परिस्फुरन्निव पुरः परिच्छेदाद्विवर्जितः ॥

सामाजिकैश्चर्व्यमाणः चमत्कारात्मकः परः ।
आनन्दो ब्रह्मणो रूपं रस इत्युच्यते तथा ॥

व्यञ्जकायाश्चित्तवृत्तेः स्थिताया वासनात्मना ।
उत्पत्तिज्ञप्तिपोषाणां करणाभिमतेषु तु ॥

व्यञ्जकत्वं विभावादिष्वास्थेयमुपचारतः ।
न नित्योऽयं विभावादिः प्रतीत्यवधिकत्वतः ॥

नाप्यनित्यो विभावादिः विरहेऽपि प्रसञ्जनात् ।
न निर्विकल्पग्राह्योऽयं विभावाद्यनुसंहिति ॥

नापि ग्राह्यो विकल्पेन स्वसंवेद्यतया स्थिते ।
उभयाभावरूपस्य नोभयात्मकता मता ॥

उभयाभावरूपत्वान्न च नास्तीति युज्यते ।
अपलप्येत नास्तीति स्फुरन्ननुभवः कथम् ॥

चतुःकोटिबहिर्भावः किन्न लोकोत्तरो भवेत् ।
तस्माद्ब्रह्मानुभवनान् शृङ्गारादिः स्थिरो रसः ॥

विप्रदासः

विभावैर्जनितो भावोऽनुभावैरनुबोधितः ।
व्यभिचारिभिरास्फीतो रस इत्यभिधीयते ॥
स चानुकार्ये रामादौ वर्तते मुख्यवृत्तितः ।
तद्रूपताऽनुसन्धानान्नर्तकेऽपीति लोल्लटः ॥
व्यावर्त्य सम्यङ्मिथ्याभ्यां कोटिद्वयविलम्बितः ।
ज्ञानात्तत्सदृशाकारप्रतीतेश्च निरासतः ॥
तत्तद्विलक्षणात्स्थानाच्चित्ररूपकवन्नटः ।
सेयमित्येष संवित्तिग्राह्यस्सामाजिकैरिह ॥
वासनाभावितः स्वीयकार्यप्रकटनेन च ।
विभावाद्यैर्नटैरेवोद्भासितैरनुमापितः ॥
रसनीयत्वमासाद्य वैलक्षण्यात्परस्य च ।
संभाव्यमानो रत्यादिस्थायित्वेन तदात्विह ॥
असन्नपि प्रेक्षकाणां चर्व्यमाणो रसः स्मृतः ।
इति श्रीशङ्कुकाचार्यो रसव्यक्तिं न्यवेदयत् ॥
न व्यङ्ग्यश्च न तूत्पाद्यो न प्रत्याय्योऽपि युज्यते ।
स्थाय्येव भाव्यमानोऽत्र व्यापाराद्भावकत्वतः ॥
सत्त्वोद्रिक्तप्रकाशेनानन्दप्राचुर्यसंविदः ।
विश्रान्तिस्थानमाततय भोगभोज्यो रसोऽथवा ॥
इति नायकभट्टानां मतमेतदुदीरितम् ।
अथाभिनवगुप्तार्यभट्टानामप्युदीर्यते ॥
विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वीयान्यदीयसंबन्धविशेषप्रविहाणतः ॥
साधारणैरभिव्यक्तो वासनात्मतया स्थितः ।
रत्यादिकः स्थायिभावो वेद्यान्तरविनाकृतः ॥
वाङ्मनोगोचरानर्कविद्वत्साधारणीकृतः ।
स्वीयाकार इवाभिन्नसभ्यैः स्वविषयीकृतः ॥
विभावादिविभाव्यत्वात्तद्गतावधिजीवितः ।
चर्व्यमाणः पानकवदन्यत्सर्वं विलुप्य च ॥
मनस्यैक्यमिवागच्छत्सर्वाङ्गीणं भवत्स्वयम् ।
अलौकिकचमत्कारकारी कोऽपि रसः स्मृतः ॥
स कापि परिहारेणालौकिको ज्ञाप्यकार्ययोः ।
व्यञ्जितश्च विभावाद्यैः चर्वणीयः स्मृतो बुधैः ॥
लोकोत्तरः स्वसंवेद्यः प्रत्ययोऽप्युपपद्यते ।
औपचारिककार्यत्वमीदृशं तस्य भूषणम् ॥

कुमारः

ननु कोऽयं रसो नाम पदार्थस्तद्विचार्यते ।
रस्यते वा सहृदयैः स्वयं वा रस्यते रसः ॥

सामाजिकान रसयति ते वायं रसयन्ति च ।
रसनं वा नटेनात्र चित्तवृत्तिर्नटस्य यः ॥

रसतीति रसो वा स्याद्रसयत्यथवा रसः ।
रामः स्याद्वा न वेत्यादि प्रतीतिं नटसंश्रिताम् ॥

अथवा रस्यते सभ्यैः रामोऽयमिति तत्त्वतः ।
इत्यादिपक्षस्तद्विद्भिरादृता रसरूपणे ॥

कुम्भः

उद्याने प्रेयसीभिर्मलयजपवनैः कोकिलाद्यैर्विभावैः
ग्रीवाभ्रूवल्लिनेत्राम्बुजभुजलतिकान्दोलनाद्यानुभावैः ।
व्यक्तीभूतो विवृद्धस्सुचिरमुपचितो भूरिनिर्वेदनाद्यैः
नाट्ये गीते च काव्ये त्रिपु वसति रसश्शुद्धबुद्धस्वभावः ॥

उत्पादितो यौवनरम्यरामारामादिभिस्तैर्बहुभिर्विभावैः ।
संवर्धितो भ्रूलतिकाविभङ्गैः भङ्गैरपाङ्गस्य करक्रियाभिः ॥

निर्वेदमुख्यैस्सहकारिभिस्तैः संवर्धितः पल्लवितः क्रमेण ।
रामादिरूपे पटुनर्तकेऽपि प्रतीयमानो रसशब्दवाच्यः ॥

भोगेन भुज्यत इति प्रवदन्ति केचित्
सामाजिकप्रकरसादविचर्व्यमानः ।
कार्ये न कारणकलापविभावनाशे
यस्मान्न तिष्ठति रसो रसनीयरूपी ॥

श्रीकण्ठः

प्राचीनवासनायुक्ताप्यङ्गविद्याभिराश्रिता ।
बुद्धियां हृदयं तां च कथयन्ति विचक्षणाः ॥

एवं सहृदयानां तु सुखिनो स्थिरचेतसाम् ।
नियतं वासनारूपो रसस्तिष्ठति मानसे ॥

तद्बीजबोधकान् भावानाधिगम्य जनैः कृतान् ।
आस्वाद्यमानो मधुरो रसो व्यक्तः प्रजायते ॥

अल्लराजः

रसवस्तु किमित्युक्ते कार्यकारणविस्मृतेः ।
स्वयंप्रकाशो ब्रह्मेव भावान्मानसगोचरः ॥

सर्वेन्द्रियाणामाधारो मन इत्यभिधीयते ।
मनोनिष्ठगुणो भावः भावनिष्ठगुणो रसः ॥

तद्रसो वृक्षरूपेण लक्षणं वक्ष्यते मया ।
आलम्बनगुणं शाखा तत्प्रशापल्लवादिकम् ॥

पुष्पादिकमलङ्कारं सात्त्विकं च फलादिकम् ।
यद्यत्कालकृतं कर्म निर्वेदादिकमित्यपि ॥

फलं चोपरसः प्रोक्तः रसबीजमितीरितम् ।
आजटात्फलपर्यन्तं व्यापको रस उच्यते ॥

रामानन्दः

विभावैस्सानुभावोद्यत्सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वादुत्वं नीयमानोऽसौ स्थायी भावो रसो भवेत् ॥

सर्वेश्वरः

विभावैरनुभावैश्च नटस्थैर्व्यभिचारिभिः ।
जनितान्यपरामित्रमित्राद्याश्रयतां विना ॥

अवस्था देशकालादिभेदसंभेदवर्जितम् ।
केवलं रतिहास्यादिस्थायिरूपं निगृह्णतीम् ॥

अतो निरन्तरायत्वात्परां विश्रान्तिमाश्रिता ।
प्रतिभानुभवस्मृत्याद्यन्यबोधविलक्षणा ॥

ब्रह्मसंवित्तिसदृशी नानारत्यादिसङ्क्रमा ।
सुखरूपा स्वसंवेद्या संविदास्वादनाभिधा ॥

रसः स्यादथवा स्थायी रसस्तद्गोचरीभवत् ।
दध्यादिव्यञ्जनैश्चिञ्चाहरिद्रादिभिरौषधैः ॥

मधुरादिरसोपेतैः यद्वा द्रव्यैर्गुडादिभिः ।
युक्तैः पाकविशेषेण षाडवाख्यो रसोऽपरः ।
उत्पाद्यते विभावाद्यैः प्रयोगेण तथा रसः ॥

हम्मीरः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।

भरतः

विभावस्यानुभावस्य तथा च व्यभिचारिणः ।
स्थायिसंयोगनिष्पत्तेः शृङ्गाराद्यो रसो भवेत् ॥

अत्युत्पन्नमिदं सूत्रमिति कश्चिदनूनुदत् ।
अहेतुत्वेन भावानां हेतुत्वस्यानुकीर्तनात् ॥

प्रमाद्य लोल्लटोऽत्राह घटेतेदं यदा भवेत् ।
षष्ठीसमासः किन्त्वत्र समासोऽयं तृतीयया ॥

विभावाद्यैः स्थायिनोऽत्र संयोगस्तन्मते मतः ।
अर्थाक्षिप्तस्थायिनोऽत्र भवेत्सापेक्षता ततः ।
सापेक्षमसमर्थं स्यात्सामर्थ्याभावतस्ततः ॥

समासाभावतः षष्ठीसमासस्सम्मतस्त्विह ।
इति कीर्तिधराचार्यमतस्यानुमतेन हि ॥

स्वसामर्थ्यात्पदाविवेः निर्माता पृथिवीश्वरः ।
षष्ठीसमासमाश्रित्याश्लोकयत्सूत्रमैश्वरम् ॥

भावो विभावजनिता चित्तवृत्तिरिहेरिता ।
शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकारस्य विधायिनी ॥

भावो निगद्यते तेषां देहेन्द्रियविकारिणी ।
विभावजनिता चित्तवृत्तिस्तद्वार्त्तिकं यथा ॥

विभावेनाहृतो योऽर्थः सोऽनुभावेन कथ्यते ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैस्स भाव इति संज्ञितः ॥

विभावो हि पुरोवर्तिवस्तुनो दर्शनं मतम् ।
तद् द्वारेण चित्तवृत्तेर्विकारः प्रतिपद्यते ॥

अनुभावेन तद्भावावबोधाय निरूप्यते ।
निर्विकल्पकतः पूर्वं किञ्चिदस्तीति तत्परम् ॥

स्त्रीति तामवधार्यार्थः कोऽयमित्थं विचारयन् ।
पूर्वानुभूतस्नेहस्य भावनाभावितेन च ॥

मनसा मत्प्रिया सेयमिति चित्तविकारवान् ।
तदेकीभावतो भावावस्थः स्यात्प्रेक्षकस्तदा ।
एवं विभावादुत्पत्तिः भावस्य प्रतिपादिता ॥

स एव भावः प्रसन्नमुखरागललिताङ्गलीलादिविभावप्रतिपत्तावनुभावत्वमेति ॥

एवं विभावानुभावव्यभिचारिसमागमात् ।
क्रीडन् तया सह पुमान् शृङ्गारी जायते तथा ॥

एवमेषां तु संयोगाद्भावोत्पत्तिर्निरूपिता ।
स स्थाय्येव तीव्ररूपो रसो भवति भासुरः ॥

कुम्भः

आत्मस्थितं गुणविशेषमहङ्कृतस्य
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं
युक्तस्य तेन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा
जन्मान्तरानुभवनिर्मितवासनोत्थः ।
सर्वात्मसंपदुदयातिशयैकहेतुः
जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसंपदि वल्लभस्य ।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः
शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रहास्य-
बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।
आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥

वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥

अप्रातिकूलिकतया मनसो मुदादे-
र्यः संविदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।
ज्ञेयो रसस्सरसनीयतयात्मशक्तेः
रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः ॥

रत्यादयोऽर्धशतमेकविवर्जिता हि
भावाः पृथग्विविधभावभुवो भवन्ति ।
शृङ्गारतत्त्वमिह ते परिवारयन्तः
सप्तार्चिषं द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥

(शृङ्गारतत्त्वमभितः परिवारयन्तः) इति पाठान्तरमत्र विद्यते ।

आभावनोदयमनन्यधिया जनेन
यो भाव्यते मनसि भावनया स भावः ।
यो भावनापथमतीत्य विवर्तमानः
साहङ्कृतौ हृदि परं स्वदते रसोऽसौ ॥

रत्यादयो यदि रसाः स्युरतिप्रकर्षे
हर्षादिभिः किमपराद्धमतद्विभिन्नैः ।
अस्थायिनस्त इति चेद्भयहासशोक-
क्रोधादयो वद कियच्चिरमुल्लसन्ति ॥

स्थायित्वमत्र विषयातिशयात्मकं चेत्
चिन्तादयः कुत उत प्रकृतेर्वशेन ।
तुल्येन सात्मनि भवेदथ वासनायाः
सन्दीपनात्तदुभयत्र समानमेव ॥

अतः स्थितमेतद्रत्यादयः शृङ्गारप्रभवा एव एकोनपञ्चाशद्भावाः वीरादयो मिथ्यारसप्रवादाः । शृङ्गार एवैकः चतुर्वर्गैककारणं रस इति, स चानुभवैकसमधिगम्यत्वादसर्वविषयत्वाच्च दुरवसेयः सम्यगभिनयेषु वा विदग्धशैलूषैः प्रदर्श्यमानः सामाजिकैरवधार्यते । प्रबन्धेषु वा महाकविभिर्यथावदाख्यायमानो विदुषां मनीषाविषयमवतरति । तत्र न तथा पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानाः स्वदन्ते, यथा वाग्मिनां वचोभिरावेद्यमानाः ।

रसं त्विह प्रमाणमेवामनन्ति । सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियो रणप्रियोऽमर्षप्रियः परिहासप्रिय इति प्रमण्येव पर्यव-

सानात्। तत्कथमुच्यते रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिरिति। उच्यते। न रत्यादिभूमा रसः। किं तर्हि। शृङ्गारः। शृङ्गारो नाम विशिष्टेष्टदृष्टचेष्टानामभिव्यञ्जकानामात्मगुणसंपदां उत्कर्षबीजम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्काराद्यतिशयहेतुरात्मनोऽहङ्कारगुणविशेषः सचेतसा रस्यमानो रस इत्युच्यते। यदस्तित्वे रसिकोऽन्यथात्वे नीरस इति। तदाविर्भावहेतवश्च तत्प्रभवा एव भावाः। ते चैकोनपञ्चाशत्। रतिः हर्षः श्रम इत्यादि। अत्र केचिदाचक्षते—रतिप्रभवः शृङ्गार इति। वयं तु मन्यामहे रत्यादीनामयमेव प्रभव इति। शृङ्गारिणो हि रत्यादयो जायन्ते नाशृङ्गारिणः। शृङ्गारिणो हि रमन्ते, स्मयन्ते, उत्सहन्ते, रिनह्यन्तीति ते तु भाव्यमानत्वाद् भावा एव न रसाः। यावत्संभवं हि भावनया भाव्यमानो भाव एवोच्यते भावनापथमतीतस्तु रस इति। मनोऽनुकूलेषु दुःखादिष्वपि सुखदुःखादिष्वात्मनः सुखानुभवाभिमानो रसः। स तु पारम्पर्येण सुखहेतुत्वाद्रत्यादिभूमसुपचारेण व्यवह्रियते। अतो न रत्यादीनां रसत्वम्। अपि तु भावनाविषयत्वाद्भावत्वमेव। यदप्युक्तं परप्रकर्षगामी रत्यादिभावो रस इति–तदप्यसारम्। ग्लान्यादिष्वपि तदुपपत्तेः। तेऽपि श्रमादिभिः परं प्रकर्षमारोप्यन्ते। न ते स्थायिन इति चेत्, स्थायित्वमेषां उत्पन्नतीव्रसंस्कारात्। संस्कारोत्पत्तिश्च विषयातिशयात् नायकप्रकृतेश्च। नायकप्रकृतिश्च त्रिधा। सात्त्विकी राजसी तामसी चेति। तदन्वयाच्च तथाविधानुभवभावनोत्पत्तिः ततश्चैषां स्थायित्वव्यपदेश इति। ननु अष्टौ सात्त्विकाः त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः–इति ब्रुवते। तेनैतत्साधु यतोऽमीषामन्यतमस्यैतेनैव परस्परनिर्वर्त्यमानत्वात्कश्चित्कदाचित्स्थायी कदाचित्तु व्यभिचारी। अतोऽवस्थावशात्सर्वेऽप्यमी व्यभिचारिणः सर्वेऽपि च स्थायिनः सात्त्विका अपि सर्व एव मनःप्रभवत्वात्। अनुपहतं हि मनः सत्त्वमित्युच्यते। यच्चोक्तं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्स्थायिनो रसत्वमिति। तदपि हर्षादिष्वपि विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगस्य विद्यमानत्वात्। तस्माद्रत्यादयः सर्व एवैते भावाः, शृङ्गार एवैको रस इति। तैश्च विभावानुभावैः प्रकाशमानः शृङ्गारो विशेषतः स्वदते।

तत्र केचनाहुः—नायं रसः शृङ्गाराख्यो रत्यादिभिर्व्यज्यते। अपि तु आलम्बनविभावादुत्पन्नो रत्यादिरेवोद्दीपनविभावादिभिः परं प्रकर्षमारोप्यमाणो रसीभवन् शृङ्गारादिसंज्ञां लभत इति। त एवं प्रष्टव्याः किमेते रत्यादयः स्वेभ्य आलम्बनेभ्य एवोत्पद्यमानाः सर्वस्याप्युत्पद्यन्ते। उत कस्यचिदेवेति। यदि तावत्सर्वस्य सर्वं जगद्रसिकं स्यात्। न चैतदस्ति। ततःकश्चिद्रसिकः कश्चित्तु नीरसः इति दृश्यते। न च दृष्टविपरीतशक्यमनुज्ञातुम्। अतो न सर्वस्य रत्यादयो जायन्ते। अथ कस्यचित् तस्य नियमनिमित्तमभिधानीयम्। तद्दृष्टमदृष्टं वा स्यात्। न तावद्दृष्टं। अनुपलभ्यमानत्वात्। अदृष्टं तु साधारणमसाधारणं वा। साधारणे पूर्वोक्त एव दोषः, सर्वं जगद्रसिकं स्यादिति। असाधारणं तु नान्तरेण प्रत्यमात्मकताऽनादिवासनानुबन्धिधर्मकार्यं भवितुमर्हति। तं तु आत्मनोऽहंकारेण गुणविशेषं ूमः। स शृङ्गारः। सोऽभिमानः। स रसः। तत एते रत्यादयो जायन्ते। तैश्चायं प्रकर्षप्राप्तैः सप्तार्चिरर्चिश्चयैरिव प्रकाश्यमानः शृङ्गारिणामेव स्वदते, इति तदुपाधिश्चायमुपजायमानो रसः त्रिधा विख्यायते। प्रकृष्टो भावरूप आभासश्च। उत्तमनायकस्य तथाविध एव विषये जायते स प्रकृष्टः। मध्यमस्य य उपजातो न प्रकर्षमासादयति, स भावरूपः। यश्च तिरश्चां प्रतिनायकादीनां चोपजायते स शृङ्गाराभासः।

भोजः

रसस्तु द्विविधः। स्थायिभावः, सञ्चारिभावश्चेति। स च भावः इन्द्रियादिभिरेव प्रकाशते। इन्द्रियादिष्वधिष्ठितो रसः वृत्तिज्ञानाश्रितः विषयेष्वपि भावमुखेन प्रकाशते। (अनेन भावशब्देन अभिनयो विवक्षितः) यतो मनस्ततो भाव इति सामान्यशास्त्रे भावज्ञानेनैव रसज्ञानस्य संभवो विवक्षितः। ननु भावो नामात्मधर्मः। रसो नामेंद्रियादिवेद्यः। आत्मजन्यगुण इति भेदसत्त्वाच्छिरोभावप्रकटने स्वात्मनिष्ठगुणानामप्रकारत्वा - द्गुणभेदग्रहणार्थं इन्द्रियादिभिरेवोपाङ्गं प्रत्यङ्गमिति भेदचिन्ता। कर्मेन्द्रियादिभिरर्थक्रियागुणनिरूपणं विशेषरूपेण प्रत्यङ्गाभिनये वक्ष्यामः। ज्ञानेन्द्रियादिभिः श्रोत्रत्वगादिभिः करणैरेव रसो निरूप्यते। यथा–शब्दग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम्। मधुरशब्देन शृङ्गारः। क्रूरशब्देन कोपः। दीनशब्देन करुणा। उत्तमशब्देनाद्भुतः। निकृष्टशब्देन बीभत्सः। हुंकारशब्देन भयम्। निन्दितशब्देन रौद्रः। विनोदशब्देन हास्यम्। स्वभावशब्देन शान्तिः। इत्थमन्येन्द्रियैरपि रसः प्रकाश्यते। एवं पदव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति। राजवीथीगमने शृङ्गारः। उल्लासगमनेऽद्भुतः। कण्टकमार्गगमने करुणा। वेश्यावीथीगमने हास्यम्। चारमार्गगमने भयम्। सङ्कटमार्गगमने बीभत्सः। स्वेच्छागमने शान्तिः। एवमुक्तानां नवरसानां उक्तेष्विन्द्रियेषु विषयेषु च लक्ष्यलक्षणभावचिन्तने गौरवादुपाङ्गेष्वेव लक्ष्यलक्षणचिन्ता। नेत्रभ्रूनासाकपोलचिबुकाधरा उपाङ्गाः।

बालरामः

विभावस्यानुभावस्य व्यभिचारिण एव च।
संयोगादुन्मिषेद्भावस्स्थाय्येव तु रसो भवेत्॥

अथवा रसाश्च भावाश्चैतेऽन्योन्योपकारात् सहभावेनैव प्रवर्तमानाः सिद्धिमधिरोहन्ति अन्नव्यञ्जनवत्—यथा भोक्तुरन्नं

व्यञ्जनमुपकुरुते, व्यञ्जनमत्र ततो रसः स्यात्तथैव भावान्रसा रसांश्च भावा उपकुर्युः। परस्परं सर्वदा संबद्धाः प्रेक्षकान्मनसि प्रमोदेनोपश्लिष्यन्तो रसा इति व्यपदिश्यन्ते। अन्ये तु कार्यकारणत्वमनयोस्सत्कार्यवादिदर्शनेनाङ्गीकुर्वन्ति। यत्र भावाः कार्यं, रसाः कारणं। द्वयमप्येतत्तुल्यकालावस्थित्या अन्योन्योपकारात्परस्परकृतां सिद्धिं साधयन्ति।

सागरनन्दी

अभिधा भावना च स्यात्तद्भोगीकृतिरेव च।
अभिधाधामतां याति शब्दार्थालङ्कृतिं ततः॥

भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगुणो मतः।
तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्रसः॥

भट्टनायकः

भट्टनायकमतमिदं अभिनवगुप्तेन खण्डितम्।

विभावैश्चानुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
वर्धितास्स्थायिनो भावाः नायकादिसमाश्रयाः॥

अनुकार्यतया नाट्ये क्रियमाणा नटादिभिः।
सामाजिकैस्तु रस्यन्ते यस्मात्तस्माद्रसाः स्मृताः॥

न द्रव्यं न च सामान्यं न विशेषो गुणो न च।
न कर्मसमवायो वा न पदार्थान्तरोऽपि वा॥

विकारो मानसो यस्तु बाह्यार्थालम्बनात्मकः।
विभावाद्याहितोत्कर्षो रस इत्युच्यते बुधैः॥

रसो मनोविकारोऽपि पदार्थान्यतमो भवेत्।
पदार्थाष्षट् प्रमीयन्ते रसस्त्वानुभवात्मकः॥

अतो रसः पदार्थेभ्यो मात्रया कापि भिद्यते।
द्रव्यादीनां पदार्थानां तत्तद्रूपतया रसः।
क्वापि क्वापि प्रतीयेत तेषामन्यतमो रसः॥

शारदातनयः

लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारात्मकलिङ्गदर्शने स्थाय्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यास एव पाटवादधुना तैरेवोद्यानकटाक्षधृक्षा (धृत्या) दिभिः लौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैः विभावनानुभावनासमुपरञ्जकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः प्राच्यकारणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेश्यैः भावाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपभेदैः गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्योगं संबन्धमैकाग्र्यं वा साधितवद्भिः अलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थः चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावः तात्कालिक एव न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः।

अभिनवगुप्तः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः—इति भरतसूत्रम्। अत्र भट्टलोल्लटप्रभृतयस्तावदेवं व्याचख्युः। विभावादिभिः संयोगोऽर्थात्स्थायिनः ततो रसनिष्पत्तिः। तत्र विभावः स्थाय्यात्मिकायाश्चित्तवृत्तेरुत्पत्तौ कारणम्। अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्षिताः। तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात्। तेऽनुभावा व्यभिचारिणश्च चित्तवृत्त्यात्मकत्वाद्यद्यपि न सहभाविनः स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह तस्य विवक्षिता। तेन स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुपचितो रसः। स्थायीत्वनुपचितः। स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्येऽनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतानुसन्धानबलादिति। चिरन्तनानां चायमेव पक्षः। तथाहि दण्डिना—'रतिश्शृङ्गारतां गता रूपबाहुल्ययोगेन' इति। 'अधिरुह्य परां कोटिं कोपो रौद्रात्मतां गता' इत्यादिचोक्तम्।

एतन्नेति श्रीशङ्कुकः। विभावाद्ययोगे स्थायिनो लिङ्गाभावेनावगत्यनुपपत्तेः भावानां पूर्वमभिधेयताप्रसङ्गात्, मन्दतरतममाध्यस्थ्याद्यानन्त्यापत्तेः, कामावस्थासु दशस्वसंख्यरसभावादिप्रसङ्गात्। हास्यरसे षोढात्वाभावप्राप्तेश्शोकस्य प्रथमं तीव्रत्वं कालात्तु मान्द्यदर्शने क्रोधोत्साहरतीनां अमर्षस्थैर्यसेवाविपर्यये ह्रासदर्शने इति विपर्ययस्य दृश्यमानत्वात्। तस्माद्धेतुभिः विभावाख्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिस्सहचारिरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैरनुकर्तृस्थत्वेन लिङ्गबलतः प्रतीयमानः स्थायिभावो मुख्यरामादिगतस्थाय्यनुकरणरूपः अनुकरणरूपत्वादेव नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः। विभावा हि काव्यबलानुसन्धेयाः। अनुभावाः शिक्षिताः। व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात्, स्थायी तु काव्यबलादपि नानुसन्धेयाः, रतिरनुक्रियमाणा शृङ्गार इति तदात्मकत्वं तत्प्रभवत्वं च युक्तम्। अर्थक्रियापि मिथ्याज्ञानदृष्टा। न चात्र नर्तक एव सुखीति प्रतिपत्तिः नाप्ययमेव राम इति। न चाप्ययं न सुखीति नापि रामः स्याद्वा न वायमिति। न चापि तत्सदृश इति। किं तु सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणा चित्रतुरगादिन्यायेन यः सुखी रामः असावयमिति प्रतीतिरस्तीति।

तदिदमपि अन्तस्तत्त्वशून्यं न विमर्दक्षममित्युपाध्यायाः। तथाहि—अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण उत नटाभिप्रायेण किं वा वस्तुवृत्तविवेचकव्याख्यातृबुद्धिसमवलम्बनेन वा इति। अथाद्यः पक्षोऽसङ्गतः। किञ्चिद्धि प्रमाणेनोपलब्धे तदनुकरणमिति शक्यं वक्तुम्। इह च नटगतं किं तदुपलब्धं तदनुकरणतया भातीति चिन्त्यम्। तच्छरीरं तन्निष्ठं प्रति शीर्षकादिरोमाञ्चगद्गदादि भुजाक्षेपभ्रूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेश्चित्तवृत्तिरूपतयाऽनुकारत्वेन

कस्यचित्प्रतिभाति । न च रामगतां रतिं उपलब्धपूर्विणः कश्चित् । एतेन रामानुकारी नट इत्यपि निरस्तप्रवादः । अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकारः शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमात्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् । विभावादयः काव्यशिक्षादिबलोपकल्पिताः कृत्रिमास्सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्गृह्यन्ते न वा । यदि गृह्यन्ते तदा तैः कथं रतेरवगतिः । अक्रुद्धोऽपि नटः क्रुद्ध इव भाति । नैतावता अनुकारः कश्चित् । न चापि सामाजिकानां सादृश्यमतिरस्ति । तेषां न भावशून्या नर्तके प्रतिपत्तिः । तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाय्यनुकरणं रस इत्यसत् । यत्तु स्यादुत्तमप्रकृतेर्ये शोकानुभावाः वाननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेः? यस्य कस्यचिदितिचेत् सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धावारोपयितुं शक्यः, य एवं रोदितीति चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गलितोऽनुकार्यानुकर्तृभावः ।

भट्टनायकस्त्वाह —रसो न प्रतीयते ; नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते । स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात् । न च सा प्रतीति युक्ता । सीतादेरविभावत्वात् । स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात् । देवतादौ साधारणीकरणायोग्यत्वात् समुद्रलङ्घनादेरसाधारण्यात् । न च तत्त्वतो रामस्य स्मृतेरनुपलब्धत्वात्, न च शब्दानुमानादिभ्यः तत्प्रतीतौ लोकस्य सरसता प्रयुक्ता प्रत्यक्षादिव । नायकयुगलकावभासे हि प्रत्युत लज्जाजुगुप्सास्पृहादिस्वोचितचित्तवृत्त्यन्तरोदयः । प्रतीतिरनुभवस्मृत्यादिरूपरसस्य युक्ता । उत्पत्तावपि तुल्यमेतद्दूषणं । शक्तिरूपत्वेन पूर्वस्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वगतत्वपरगतत्वादि च पूर्ववद्विकल्प्यम् । तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालङ्कारमयत्वलक्षणेन नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निबिडनिजमोहसङ्कटतानिवारणकारिणा विभावादिसाधारणीकरणात्मना अभिधातः, द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः रसोऽनुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन रजस्तमोऽनुवेधवैचित्र्यबलाद्द्रुति विस्तारविकारलक्षणेन सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्विश्रान्तिलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यते इति । तत्र पूर्वपक्षोऽयं भट्टलोल्लटपक्षानभ्युपगमादेव नाभ्युपगत इति । तद्दूषणमनुत्थानोपहतमेव । प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः । रसनेति चेत्सापि प्रतिपत्तिरेव । केवलमुपायवैलक्षण्यात् नामान्तरं प्रतिपद्यताम् । दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे नित्यो वाऽसद्वा रसस्तृतीया गतिस्स्यात् । न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति व्यवहारयोग्यम् ।

अथोच्यते । प्रतीतिरस्य भोगीकरणं । तच्च रत्यादिस्वरूपम् । तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम् । यावन्तो हि रसास्तावन्त एव रसनात्मनः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः । सत्वादिगुणानां चाङ्गाङ्गिवैचित्र्यमनन्तं कल्प्यमिति का त्रित्वेनियत्ता अभिधा भावना भोगीकरणमिति । यच्च काव्येन भाव्यन्ते रसा इत्युच्यते तत्र विभावादिजनितचर्वणात्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरतापादनमेव यदि भावनं तदभ्युपगम्यत एव । यत्तूक्तं—

> संवेदनाख्यव्यङ्ग्यस्वपरसंवित्तिगोचरः ।
> आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते ।। इति—

तत्र व्यज्यमानतया व्यङ्ग्यो लक्ष्यते । अनुभवेन च तद्विषय इति मन्तव्यम् ।

श्रीकण्ठः

> शृङ्गारो हास्यनामा च बीभत्सः करुणस्तथा ।
> वीरो भयानकाह्वानो रौद्राख्योऽद्भुतसंज्ञकः ।।
>
> शान्तो ब्रह्माभिधः पश्चाद्वात्सल्याख्यस्ततःपरम् ।
> संभोगो विप्रलम्भः स्याद्रसास्त्वेते त्रयोदश ।।
>
> भोजराजेन दशमो वात्सल्याख्य उदीरितः ।
> संभोगो विप्रलम्भश्च ब्राह्मश्चेति त्रयो रसाः ।
> अतिरिक्ता उदीर्यन्ते हरिपालमहीभुजा ।।

हरिपालः

भोजः शृङ्गार एक रसः तदन्ये सर्वे भावा एवेति मन्यते । आम्नासिषुर्दशरसानिति प्राचीनमतमनूद्य खण्डयति । तस्मिन् दशमो वात्सल्यरसः ।।

रसकलाम्बिका—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म ग ध नि प ध नि स .

(अव) स नि ध ग रि स .

मच

रसकौमुदी

श्रीकण्ठकृता । अत्र पञ्चाध्यायाः सङ्गीतविषयकाः । अन्ये पञ्च साहित्यविषयकाः । अस्य ग्रन्थस्य मातृका कविनैव लिखिता । १५८० वर्षे वर्तते । शत्रुशल्यस्य शिलाशासनानि १६०० वर्ष पर्यन्तं उपलब्धानि । तथापि ग्रन्थः १५८० वर्षे रचितः । अत्र विषयनिरूपणात् शब्दरचना प्रौढा । पञ्चदशमेलकर्तारः रागविषये प्रशंसिताः । स्वयंभुवः इति नादभेदाः रामामात्येन निर्णीतप्रकारेण अत्र दृश्यन्ते । श्रीकण्ठस्य गुरूणैवोक्तानि निदर्शनान्यपि निरूपितानि सन्ति ।

रसगतयः

अश्लेषलीनबिन्दुच्छेदसूक्ष्मव्यतिकरस्थिराः ।
शोभनश्च समश्चेति सर्वगामिनयाश्रयाः ।
अष्टधा गतिरेतेषां रसानां कथ्यते बुधैः ॥

शारदातनयः

रसगीतिका—श्रुतिः

गान्धारे द्वितीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारगान्धारस्यैव ।

रसगुम्भितम्—नृत्तकरणम्

पृष्ठोत्तानतले स्थित्वा विधुतं तु भवेच्छिरः ।
चतुरश्चापि सन्दंशो दृक् शृङ्गारगतिश्च सा ।
अङ्गद्वये प्रवृत्तं चेत्तदेतद्रसगुम्भितम् ॥

अत्र शृङ्गारिणीदृष्टिः । सैव गतिः ।

चतुरस्रा समा हृद्या सविलासातिशोभना ।
गतिश्शृङ्गारिणी सा स्यात्कटाक्षस्मितसंयुता ॥

नन्दी

रसनाः

ऋज्वी लोला लेहिनी च वक्रा सृक्कानुगोन्नता ।
षोढेति रसनाः प्राहाशोकमल्लो नृपाग्रणीः ॥

अशोकमल्लः

रसनी—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः मध्यमोऽत्र द्विश्रुतिः ।

रसप्रतापः—मेलरागः (हनुमतोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

रसभास्करा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

रसमञ्जरी—मेलरागः (रसिकप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(आ) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

रसरत्नप्रदीपः

अयं अल्लराजकृतः समीचीनो वर्तते । बहवो ग्रन्था उदाहृताः । १३०० काले आसीत् ।

रसवरालिः——मेलरागः (मानवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध – स.
(अव) स नि ध प म म रि – स.

मञ्ज

रसवर्जितम्—नृत्तकरणम्

समं शिरः पराधीनं कर्तर्यर्धपताककौ ।
बीभत्सा दृक् सैव चारीकरणे रसवर्जिते(?) ॥

अथ बीभत्सगतिलक्षणम् ।

बीभत्सा कुञ्चिताङ्घ्रिभ्यां कृताविरलचारिणी ।
कचिद्दीर्घा कचिद् ह्रस्वा बीभत्सस्थलगोचरा ॥

नन्दी

समं, स्थाने ।

रसविकल्पनम्

अष्टावेव रसा इति केचित् । कश्चिन्नवेति । दशेत्यपरे । तेन संशयलोलानां प्रीतये किञ्चिदुच्यते । यथाहि—विभावादिभिः स्वादुतां नीयमानो भावः स्थायी रस इति प्रत्यज्ञायि । स च स्वादानन्दलक्षणो वस्तुत एकोऽपि उपाधिभेदादनेकधा भिद्यते । उपाधिरपि चित्तभूमिकैव । ताश्च प्राधान्याच्चतस्रः । विकासो विस्तरः क्षोभो विक्षेप इति । तत्र विकासोपाधिकः स्वादः शृङ्गारः विस्तरोपाधिको रौद्रः । हास्याद्भुतभयानककरुणेष्वपि विकासादिरेवोपाधिरिति हास्यादीनां चतुर्णां शृङ्गारादिजन्यत्वम् । यदुक्तं—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैस्स चतुर्विधः ॥

शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ।
हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।
अतस्तज्जन्यता तेषामत एवावधारणम् ॥

अत्र विकासादिचित्तसंभेदेन हेतुहेतुमद्भाव एव रसानां विवक्षितः । न तु कार्यकारणभावः । तेषां प्रत्येकं विभावादिकरणभेदस्य दृष्टत्वात् ।

शृङ्गारानुकृतिर्यातु स हास्य इति संज्ञितः ।
वीरस्य चापि यत्कर्म सोद्भुतः परिकीर्तितः ।

भरतः

रसवृत्तिः

तेषां सविकासादिसंभेदैक्यमेव स्फुटं विभाव्यते। श्रृङ्गारहास्ययोर्विकासः वीराद्भुतयोर्विस्तरः। बीभत्सभयानकयोः क्षोभः। रौद्रकरुणयोः विक्षेप इति। तेषां द्वयोर्द्वयोस्संभेदैक्येऽपि नास्त्येव साङ्कर्यम्। प्रतिरसं नियताभावादिरेव विकासादिरूपविशेषस्यापि सिद्धेः श्रृङ्गारविभावादेः, अन्य एव हास्यविभावादिः। अतस्तज्जन्येऽपि विकासरूपेऽपि उपाधौ कोऽपि विशेषः काव्ये कल्प्यो येन भेदः सिद्ध्येत्।

तयोर्हेतु हेतुमद्भावोऽपि सिद्धः। तत्र हेतुत्वं तत्प्रयोजकत्वमेव। एतदुक्तं भवति। धाराधिरूढ इव श्रृङ्गारे। प्रत्यासीदति च हास्ये। तदुन्मेषहेतोर्विकासात्मिकायाः चित्तभूमेस्समुद्भावनप्रवीणकारणकलापव्यापारस्य स्वकार्यनिर्वहणसिद्धेः पूर्वोत्तरायाः तथाविधाया भूमिकायाः श्रृङ्गारानुगुणायाः हास्यं प्रत्यनुकूलत्वाच्च, समानाकारयोः परस्परोपात्तकार्यकारणप्ररूढप्रागल्भ्ययोः अन्योन्यसङ्कलनसातत्यप्रत्यस्तमितभेदवादयोः तुल्याधिकरणयोः समरसीभूतयोः चित्तभूमिकयोरेकात्मतायाः प्रतीतेः श्रृङ्गारबीजस्य हास्यं प्रति निमित्तत्वप्रतीतिसिद्धौ सिद्धैवेयं वाचोयुक्तिः—श्रृङ्गाराद्धि भवेद्धास्य, इति। इयमेव प्रक्रिया वीराद्भुतादिद्वयेष्वपि द्रष्टव्या। एतच्च विकासादिसंभेदचतुष्टयस्यैव रसभेदोपाधिकत्वेन सङ्ग्रहात्।

रसविवेकः

रसवृत्तिः—देशीलास्याङ्गम्

सम्भोगो विप्रलम्भो वा गीतस्यार्थोऽभिनीयते।
अङ्गैर्यथोचितैर्नृत्तैस्तद्भावाकृष्टचित्तया।
नर्तक्या यत्र भावज्ञा रसवृत्तिमिमां विदुः।

ज्यायनः

रसवृत्तिनियमः

श्रृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः।
रसे रौद्रे सबीभत्से वृत्तिस्सर्वत्र भारती॥

शारदातनयः

रससंख्या

अष्टावेव स्थायिनो भावाः—इत्यवधारणाच्चाष्टावेव रसाः युक्ता इत्येके। शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रस इत्यन्ये। इह तु शान्तरसं प्रति बहुविधाः प्रतिपत्तयः। केचिदाहुः—नास्त्येव शान्तो रसः तस्य चाचार्येण विभावाद्यप्रतिपादनात्। अलक्षणकरणाच्चेति। परे तु वस्तुतस्तस्याभावं वर्णयन्ति। अनादिकालप्रवाहायातरागद्वेषादेरत्यन्तमुच्छेत्तुमशक्यत्वादिति। अन्ये तु वीरबीभत्सयोरन्तर्भावं वर्णयन्तः शममपि नेच्छन्ति। अपरे तु यथातथास्तु नाटकादौ नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिर्निषिध्यते। तस्य शान्तस्य समस्तव्यापारप्रशमनरूपस्याभिनयायोगादिति। वयं तु तत्त्वज्ञानजनितस्य निर्वेदस्य स्थायितामभ्युपगच्छन्तो निर्वेदस्थायिभावं रसं ब्रूमः। उक्तं हि कश्मीराधिपतिना— "निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारिणोऽपि स्थायित्वस्थापनार्थं। तेन निर्वेदः स्थायिभावः। शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रसः" इति। तत्त्वज्ञानादपि निर्वेदो जायते। यथा—निर्वेदो नाम दारिद्र्यव्याधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टवियोगतत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैरुत्पद्यत इत्याह मुनिः। उक्तं चान्यत्र—तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदं स्वीयमानसे—इति। तत्त्वज्ञानवता केनापि हेतुना निर्वेदस्य स्थायित्वात्तेषामेव शान्तरसादयो न तु सर्वेषाम्।

ननु स्वाद्यो हि रस इत्युच्यते। शान्तोऽपि स्वाद्यश्चेत्तस्य विकासादिषु कः संभेदः। अत्रोच्यते-अनादिकालप्रवृत्तरागद्वेषादिदूषितस्य भावकचेतसस्तदधिवासासंभवात्तद्भावभावनालक्षणभावानुत्पत्तौ तत्तद्विभावाद्यैरपि तस्य शान्तस्यानुदय एव। तथापि तदात्मकानां तदुपायभूतानां काव्यगोचराणामेकत्र करुणामुदितोपेक्षाणां आस्वाद्यत्वमस्त्येवेति ततः स्वाद एव तत्प्रतिबद्धस्य स्वादः। तथा च सति शान्तरसस्वादं प्रति विकासादयश्चत्वारोऽपि यथासंभवं संभेदा उपपद्यन्त इति। यदुक्तं—'शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता।' इति यदुक्तं अत एवावधारणमष्टावेवेति तन्नाट्यरसत्वाभावविवक्षयेति बोद्धव्यम्। ननु शान्तस्य सर्वव्यापारोपरमरूपस्यानभिनेयतया नाट्यरसत्वाभावेऽपि काव्यरसत्वमस्त्येव। उक्तं हि काव्ये नवरसाः स्मृता इति। ननु शान्तरसस्य नाट्यरसत्वाभावकथनमप्ययुक्तमिति पश्यामः। यतो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य पित्रोर्विधातुश्शुश्रूषां इत्यादिना शान्तरसोऽनुवर्णितः। मध्येऽद्भुतरसोपि अधिकृतः। अत्रोच्यते—न वयं शान्तस्य नाटकादावनुप्रवेशो नास्तीति ब्रूमः। अपि तु तस्याभिनेयत्वायोगान्नाट्ये परिपोषो नास्तीति। एतच्च जीमूतवाहनस्य शान्तरसाश्रयत्वमङ्गीकृत्योक्तम्। न च जीमूतवाहनः शान्तरसाश्रयो धीरशान्तः। किन्तु धीरोदात्तः। औदार्यं नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः। तच्च जीमूतवाहने पुष्कलमेव। ननु निर्जिगीषुतयैव प्रतिपादिते तस्मिन् कुतः सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः। उच्यते— न खल्वेकरूपैव जिगीषुता। यस्तु वपुस्त्यागं कारुण्येन गुणान्तरेण वा अन्यानतिशेते सोऽपि विजिगीषुरेव। ततः शान्तरसाश्रये तस्मिन्नद्भुतान्तरितस्यापि श्रृङ्गारस्योपवर्णनमत्यन्तानुचितमेवेत्यसौ धीरोदात्त एवेष्टः।

अपरेत्वाहुः—पित्रोरपत्यविषयो यः प्रकर्षो (वत्सलो रसः) नासौ श्रृङ्गारः। अश्रान्तविषयत्वात्। नापि हास्यादिष्वन्यतमः। तल्लक्षणरहितत्वात्। न चायमनास्वाद्यः। 'तस्मान्नवभ्यो भिन्नो

वत्सलाख्यो दशमो रसोऽवश्यमेषितव्यः—इति। तदयुक्तम्। दशनवैकादशप्रभृतीन्यपि समर्थयितुं शक्यन्ते। यतः महेश्वरे या प्रीतिः नासौ वत्सलः। अपत्यविषयत्वाभावात्। नापि शृङ्गारादावन्यतमः। तद्विलक्षणत्वात्। तस्माद्भक्तिरूप एकादशोऽङ्गीकर्तव्यः। मित्रविषये प्रीतिप्रकर्षः सौहार्दनामा रसो द्वादशोऽपि इति प्रतिविषयमनन्ता रसाः प्रसज्येरन्। अथैतेषां प्रीत्युत्कर्षरूपतया वत्सलेऽन्तर्भावाद्दशैव रसा इति चेदेवं तर्हि प्रमोदात्मा रतिरिति वचनाद्रतिप्रीत्योरेकार्थतया वत्सलस्यापि शृङ्गारेऽन्तर्भावान्नवैव रसा इति किन्नेष्यते। अपत्यविषयायां रतौ शृङ्गारव्यवहारो नास्तीति चेन्माभूद्व्यवहारः। तथाप्यसौ न शृङ्गाराद्व्यतिरिच्यते। अन्ये तु देवद्विजमुनिनृपपुत्रादिविषयां रतिमुत्कृष्टामपि भाव इत्येव व्यवहरन्ति। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

रसविवेकः

स्थायी शान्तस्य निर्वेदो भावस्सञ्चार्यपीष्यते।
जुगुप्सां स्थायिनं केचिदुत्साहमपरे विदुः॥

भरतः स्थायिनःसर्वानुद्दिश्य व्यभिचारिषु।
अमङ्गलमपि प्रोक्ते प्रथमं तेन गम्यते।

निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्ताख्यो नवमो रसः॥
तमेवं नवमं शान्तं नाट्ये नेच्छन्ति केचन।
शमैकसाध्यः शान्तः स्याच्छान्तिः करणनिर्वृतिः॥

विभावादेर्युक्तिपरे नटे च तदसंभवात्।
तदयुक्तं विभावाद्याः सन्त्यत्रान्यरसे यथा॥

तथाहि शुकबुद्धयादिपरिव्राजकतापसाः।
नासाग्रावेक्षणं योगमुद्रा चक्षुर्निमीलनम्॥

एवमाद्या विभावाद्याः तत्किं नाट्येन जायते।
नटश्च पात्रमात्रं स्याद्रसनानां तु भावकः॥
सामाजिकास्तु दधते रसं स्वात्मैकगोचरम्।
स्थायित्वव्यभिचारित्वे निर्वेदो भजते दशाम्।
तत्त्वज्ञानोद्भवः स्थायी भावो निर्वेद इष्यते॥

विप्रदासः

रससन्दोहः—प्रबन्धः
लक्ष्यते रससन्दोहः शृङ्गारप्रमुखैरसैः।
समैरसमपैर्वा ग्रथितः परिकीर्तितः।
उद्ग्राहादिषु भागेषु द्रष्टव्या बहुधा रसाः॥

हरिपालः

शृङ्गारादिरसैर्योऽसावष्टभिः परिकल्पितः।
क्रमेण व्युत्क्रमेणाऽपि रससन्दोह उच्यते॥

सोमेश्वरः

यस्योद्ग्राहादयस्सर्वे शृङ्गाराद्यैरसैर्युताः।
समसैरसमस्तैश्च रससन्दोहलक्षणम्॥

श्रीकण्ठः

रससद्भावविचारः

ननु रस एवासिद्धः किमाश्रयो विचार इति चेन्न, रसो रसः, शृङ्गारो रसः, वीरो रसः, करुणो रसः, इति सामान्यविशेषाभ्यां व्यवहारतस्तत्सिद्धेः। तथाहि—

रसे रसत्वाशयतां गतस्य गुणे गुणे हर्षवशीकृतस्य।
विवेकसेकत्वकभावसिक्तं मनः प्रसूतेऽङ्कुरवत्कवित्वम्॥

शृङ्गाररसभृङ्गारः तस्यास्सौन्दर्यवीरुधः।
कर्णमारोप्यतां देव हितं विस्मयपल्लवम्॥

अनुद्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः।

वीरो रसः किमयमत्यन्यतदर्प एव—इति व्यवहाराः सन्ति।

भ्रान्तोऽयं व्यवहारः इतिचेन्न, तत्र सादृश्येन्द्रियदोषाद्यभावाद्बाधकाभावाच्च। भ्रान्तिर्नामातस्मिंस्तन्मतिः। सा च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पन्ने तथा स्वेनानुभूयमाने रसात्मनि कथमवकाशमासादयेत्। लौकिकानां अत्यन्तात्युत्पन्न लोकोत्तरसहृदयजनहृदयैकसाक्षिणि सद्यः परां निर्वृत्तिमावहति। विभावादिजीविते चमत्कारकरणस्वभावे ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारिणि असदृशे रसभावे न केनापि सादृश्यमस्ति, येन भ्रान्तिस्संभावनापदमधिरोहति। तद्वदेवेन्द्रियदोषोऽपि। न खलु एक एव रसस्य भावमपरो क्षयति यस्येन्द्रियदोषेण भ्रान्तिस्स्यात्। किन्त्वनेकेषां अवधाननयनानां अन्योन्यसाक्षित्वेनैकं रसं रसयतां सहृदयानामिन्द्रियदोषप्रसञ्जनं प्रसञ्जयितुरेव भ्रान्तिं प्रथयति। कः खलून्मत्तादन्यो महाजनस्य भ्रान्तिं प्रकल्पयेत्।

एवं बाधोऽपि न संभवति। सादृश्येन्द्रियदोषाभ्यां प्राप्तस्यैव बाधोपपत्तेः। भ्रान्तिरपि न निर्विषया, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनो गृहीतुरभावात्। भ्रान्त्यापि यत्र क्वचन प्रतीतस्यैवावगमः। न खल्वननुभूतरजतस्य शुक्ताविदं रजतमिति भ्राम्येत्। नापि यथोक्तलक्षणो रसोऽन्यत्र गृहीतः, येन भ्रान्तोऽयमित्युच्येत। किञ्च केषामसिद्धो रसः किं रसिकानां प्राकृतानां वा। रसिकानां रसोऽसिद्ध इति वचनव्याघातः। प्राकृतानामसिद्धत्वे अलौकिकप्रसिद्धस्य भूषणमेतन्नदूषणमित्यलमतिप्रसङ्गेन।

रसविवेकः

रससिन्धुः—मेल्लरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

रसस्याश्रयः

अथैते रसाः किमाश्रया इति निरूप्यते। तत्र नायकनटसामाजिकाश्रया इत्येके। अन्ये तु नटस्यानुकरणमात्रपरतयाऽनुभावत्वं भावकत्वे वा सामजिकान्तर्गतत्वमिति नायकसामाजिकाश्रयत्वं मन्यन्ते। न च सामाजिकेष्वेव भावकरसिकादिपदप्रयोगात्तन्मात्राश्रयत्वमाशङ्कनीयं, अनुभवविरोधात्। नायकस्य रसानाश्रयत्वे विगतरसभावनतया कुतो रसाविष्कारः। सामाजिकानां निरवलम्बनो रसः कथं प्रवर्तते। न च मालत्यादेरेवालम्बनत्वं, अनौचित्यात्। अत्र केचित्समाधानमाहुः। मालत्यादिशब्दाः योषिन्मात्रोद्बोधकाः रावणादिशब्दाः शत्रुमात्रस्येति। तेन सामान्येन स्मृत्यारूढो योषिदादिः सामाजिकानामालम्बनत्वं भजते। न च विशेषाप्रतिपत्तिदोषः, दृष्टो देवदत्तः कीदृग्गुण इति न ज्ञायत इति स्मरणदर्शनात्। न चैवं करुणादेर्दुःखात्मकतया तत्प्रधानानां प्रबन्धानां अनुपादेयत्वं, सर्वस्यापि रसस्य सामाजिकेष्वानन्दरूपतया पर्यवसानात्। नचैवं मूर्छोद्वेगादेरनुपपत्तिः। तस्योपक्रमगोचरत्वात्।

अन्ये त्वन्यथा समाधानमाहुः। वासनारूपेण सामाजिकानां चेतसि रसः प्रवर्तते। तेनालम्बनाद्यनपेक्षा। यथा—प्रसिद्धालम्बन एव रसः स्वान्यसंबन्धितया निर्विकल्पेन गृह्यते, अनुमितो वा, भावनया साक्षात्क्रियते। तेन नानौचित्यं स्थायित्वेनानवभासनादतटस्थ्यं अन्यदीयत्वेनानाकलनात्।

करुणाभयानामप्युपादेयत्वं सामाजिकानां रसस्य सुखदुःखात्मतया तदुभयलक्षणत्वेनोपपद्यते। अत एव तदुभयजनकत्वम्। एवंविधस्याप्युपादेयत्वं, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वमिति रसाः नायकाश्रिता एव। समाजिकैर्नटचेष्टया काव्यश्रवणेन च साक्षाद्भाव्यन्ते। समनुभाव्यमानाः तं तमनुभवं जनयन्ति। परगतरससम्यग्भावनया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयानन्दजनकत्वमिति तत्र प्रवृत्तिरपि घटत इति सर्वं रमणीयम्।

रसकलिकाकारः

मतमिदमसमञ्जसम्। अभिनवगुप्तव्याख्या द्रष्टव्या।

अत्र केचिदाहुः। मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये रसः। ताद्रूप्यानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयत इति। तदयुक्तम्। प्रेक्ष्यं पश्यतां श्राव्यं शृण्वतां स्वात्मगततयैव तस्य संवेदनसिद्धत्वात्। किञ्च रामादिषु रसः पूर्वमासीत्। अद्यत्वे सभ्यानां किमायातम्। अतोऽन्यथोच्येत। नटो हि रामादीननुकरोति। तथाभूते तस्मिन् रसः। सोऽनुभूयते सभ्यैरिति—तन्नशोभनम्। धनार्थमेव प्रयतमानस्य नटस्य चेतसि न भाववासनाप्राप्तिः। रसस्य तु का वार्ता।

यन्मतं रामादेः स्थायिभावस्यानुकारो रस इति, तदप्यसारम्। कटाक्षादिभिरेव भावमनुकर्तुं नट उत्सहते। अतद्रूपैस्तैः कथमिव भावोऽनुक्रियते। अथ चेष्टानुकारेण भावानुकार इतिचेत्, तन्न। भावस्याप्रतीतेः। रामचेष्टात्वेनावबुध्यमानाद्रामचेष्टानुकारिनर्तकचेष्टादेर्दर्शनाद्रामगतस्थायिभावप्रतीतिः, इति चेष्टास्थायिभावयोः सम्बन्धग्रहणात्प्रतीतिरितिचेत्—संबन्धाग्रहे तच्चेष्टानुकारात्तद्भावप्रतीतिर्दुर्लभैव।

तथाविधो भावो नटेन प्रकाशितो विभावादिभिरुपायैः साधारणैस्सामाजिकानामेव। तथाविधो भावो निर्भरानन्दसंविद्रूपतामधिगच्छन् रसावस्थामवगाहताम्। यतः तत्कालविगलितवेद्यान्तरशून्यतासंपर्कतया तन्मयतां दधते। अयमेव समरसभावः। अयं नटस्य सामाजिकानां च हृदयेषु भावोत्कर्षस्यैकघनसंवादः। अयमेव लयः। व्यञ्जकवृत्तिचित्तसंविदानन्दानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्प्रलीनतया यदानन्दस्यैवावशेषः ततश्च व्यञ्जकानां भावानां वृत्तिमात्रत्वं वृत्तेरन्तःकरणमात्रत्वमन्तःकरणस्य संविन्मात्रत्वं संविदोऽप्यानन्दमात्रत्वं लय इत्युक्तं भवति। आनन्दस्य ब्रह्मत्वेन लयवतामधिष्ठानत्वमेव। अधिष्ठानत्वमेव न तु लयः। एष प्रकारो योगशास्त्रेपूल्लङ्घनक्रम इत्युपदिश्यते। उक्तं हि—

भावा वृत्तिषु ताश्चित्ते चित्तं संविदि चापरे।
धामन्यस्तं यत्र याताः क्रम उल्लङ्घनात्मकः॥

लयो यथा—प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृश इत्यादिश्लोके भावनायाः कोऽप्येव महिमा येन व्यञ्जकादिचतुष्टयमानन्दे विलीयते। स्वयं च। अन्यथा आनन्दैकरसत्वविरोधः। भावानां विलयावसरे चाहंकारविरहादानन्दाकारः। वृत्तिप्रवाहतया च सम्प्रज्ञातसमाधाविव रसिकानामवस्था संप्रज्ञातसमाधिः।
यथोच्यते—

ब्रह्माकाररसे वृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः॥ इति

असंप्रज्ञातसमाधौ तु वृत्तिशून्यं सहजानन्दचित्तमेव स्फुरति। उक्तं हि—

प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमात्मानुदीपकम्।
असंप्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः॥

रसिकदशाया यतो वृत्तिरेव विकारो भावनानां भावात्मक एव रस इत्युक्तम्।

ननु यद्यात्मस्थ एव भावः वासनात्मको भावः सामाजिकैरनुभूयते तत्किमत्र नटेन कार्यम्। उच्यते—अहो पूर्वोत्तरानुसन्धान-

कौशलं प्रज्ञावतः। यन्नाट्यरसनिरूपणे प्रस्तुते किमत्र नटेनेति पर्यनुयोगः क्रियते। नाट्यं मामावस्थानुकृतिः। अनुकार्यो रामादिः। अनुकर्ता नटः। तेन च रसो निर्वर्तनीयः। भावश्च द्विप्रकारः। अनुकार्याश्रयो भावकाश्रयश्चेति। अनुकार्यात्मको नाम सविकारात्मकः। बाह्यार्थालम्बन इत्यादेर्भावलक्षणस्य तत्रैव मुख्यार्थत्वादनुकार्येण स्वयं भावस्य परामर्शे विकारात्मकत्वप्रतीतेश्च। तथाहि—परिच्छेदातीतः विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति इत्यादिषु विकारात्मकः। स च भावः तस्यैव रमयितुं योग्यो नान्यस्य रसिकत्वायोगात्, स्वसंवेदनविरोधाच्च। न भावशून्योऽस्ति रसः—इति स्मरणात्सामाजिकेष्वपि भावसंभवो दर्शनीयः। रामादिष्वसत्स्वेव सामाजिकेषु भावो जायते। तेन भावस्य रूपान्तरं वाच्यम्। तच्च विकारत्वेऽपि वासनात्मकत्वमेव। यदुक्तं भावस्तद्भावभावनमिति। तद्भावस्य भावकचेतसो भावानां वासनं भावनमित्यर्थः। तस्य वासनात्मकस्य सामाजिकानां भावस्य व्यक्तस्यैव रसत्वम्। तद्व्यक्तिश्च विभावादेः। विभावाद्यप्रतीतौ नोत्पद्यते इति विभावादीनां प्रत्येतव्यस्य प्रत्यायकत्वं अभिनयकाव्ययोरित्यभिनेतुमनिगदतो नटस्य सामाजिकरसनिष्पादकत्वादुपधायकमयत्नसिद्धमेवेति न तस्याकिञ्चित्करत्वं स्वप्नेऽप्याशङ्कनीयम्।

ननु रामादिष्वसत्स्वेव तद्विभावनाद्रसो यदि सामाजिकेषु स्यात्तदा निरालम्बनवादो दत्तावलम्बः स्यात्। न तेषामनपेक्षितबाह्यार्थसत्त्वानां शब्दोपहितरूपतया अभ्यासितसत्त्वानां सत्त्वाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमानानामालम्बनत्वादिसिद्धेः कार्यैकरसमधिगम्याभिवस्तुसत्ताव्यवस्था यथाविधौ सत्यङ्गीक्रियमाणे समीहितसिद्धिः तथा विधमेव सत्त्वमाश्रयणीयम्। शब्दोपादानादेवाहितसत्त्वे वस्तुनि रसोदयदर्शनात् शब्दाहितसत्त्वमेव विभावादीनामेषितव्यम्।

> शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान्।
> प्रत्यक्षानिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते॥ इति।

अत एवास्य लौकिकरसादन्यत्वमिति। यदयमनपेक्षितबाह्यसत्त्वैरेव विभावादिभिर्निष्पाद्यते। यद्यपि नाट्ये चित्राश्वन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या नटे गृह्यमाण एव रसो जायते। यत्सत्त्वस्यापरमार्थत्वात्तस्य लौकिकरसत्वं न सम्भावनीयम्। तत्रापि शब्दोपहितसत्त्वे न्याय एव नटाहितसत्त्वस्यापि रामादेरित्थमभिप्रायः। क्वचिच्छब्दसन्दर्शितैः क्वचिदभिधेयतयोपदर्शितैः विभावादिपदस्थैः रामादिभिः श्रोतृप्रेक्षकाणां रसो निर्वर्त्यत इति न तेषां श्राव्यत्वे दृश्यत्वे वा रसे किञ्चिदपि वैषम्यम्।

कथं पुनः सीतादीनां विभावत्वे ह्यविरोधः। अत्रोच्यते—न खलु कवयो योगिन इव त्रैकाल्यावच्छिन्नाभायकाश्चिष्प्रतीयेरन्। ध्यानचक्षुषा साक्षात्प्रतीत्या तेषां प्रातिस्विकं रूपं स्वावाङ्ग्यादिप्रभृतिषु प्रतिच्छन्दयन्ति। अपि तु औचित्याद्रसोपनिषदा संभाव्यमानां भगवतीं लोकयात्रां पुरस्कृत्य तदनुरोधेन सर्वसाधारणीं स्वोत्प्रेक्षापरिष्कृतां तां तामवस्थां श्राव्यदृश्यमार्गेण निर्दिश्य तां च नटेषूपस्थापयन्ति। ततश्च स्त्रीपुंलक्षणं विभावितविशेषं विभावत्वसामान्यात्मन इव रसनिष्पत्तिदशायामुपलब्धियोग्यं भवति। असदाश्रयं काव्यमग्राह्यम्। तस्मात्काव्यनाट्ययोः स्वादिविभावानामन्यथैवोपयोगः। यथादर्शने हि कार्यं प्रति कारणव्यापारः परिकल्प्यते। दृश्यते च रामादावनुकार्ये सामाजिकानां लोकोत्तरस्वसंवेदनानन्दः। सामाजिकानामेवाधिकरणत्वम्। किञ्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतस्यापि रसप्रवणतया विलक्षणं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म कार्यं कस्य रसवत्तामापादयितुं कविभिः प्रवर्त्यत इति चिन्त्यम्। न तावदनुकार्यस्य। तस्य वृत्तत्वात्। नापि नटस्य। तस्य धनार्थित्वेन भावशून्यत्वात्। ततः परिशेषात्सहृदयानामेव। यदि नटोऽपि सहृदयः स्यात्तदा तस्यापि भावकस्य गानास्वादवत्काव्यरसास्वादो युज्यत एव। यदुक्तं काव्यार्थभावनास्वादो नटस्यापि न वार्यते—इति।

रसविवेकः

रसा—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः। जगदेकः

रसावली—मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्जु

रसाश्रिता—रागः

> हिन्दोलो मालवाख्यश्च शृङ्गाररसमाश्रितौ।
> पञ्चमष्टक्करागस्तु वीरे रौद्रे यथाक्रमम्॥
> करुणे ककुभश्चैव हास्यैर्मालवकैशिकः।
> ककुभो भयानके कार्यः षड्जो बीभत्सशान्तयोः।
> एते रसाश्रिता रागाः योज्यास्सर्वत्र गीतके॥

नान्यः

रसास्वादे विघ्नाः

तत्र विघ्नापसारका विभावप्रभृतयः। तथाहि—लोको सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिः। एवं चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते। सप्तविघ्नाश्चास्यां प्रतिपत्तौ। अयोग्यता। संभावनाविरहो नाम स्वगतत्वपरगतत्वनियमेन देशकालविशेषावेशः निजसुखादिविवशीभावः प्रतीत्युपायवैकल्यं स्फुटत्वाभावः अप्रधानता संशययोगश्च। तथाहि—

संवेद्यमसंभावयमानः संवेद्ये संविदं विनिवेशयितुमेव न शक्नोति। का तत्र विश्रान्तिः—इति प्रथमो विघ्नः।

तदपसारणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः। अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेष्वखण्डितप्रसिद्धिजनितगाढारूढप्रत्ययप्रसारकादिप्रख्यातरामादिनामधेयपरिग्रहः।

स्वैकगतानां च सुखदुःखसंविदामास्वादे यथासंभवं तदपगमभीरुतया वा तत्परिरक्षाव्यग्रतया वा तत्सदृशं जिजीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रचिख्याषयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विघ्नः।

परगतत्वनियमभाजामपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःखमोहमाध्यस्थ्यादिसंविदन्तरोद्गमनसंभावनादवश्यंभावी विघ्नः। तदपसरणे कार्यः पूर्वरङ्गविधिः नटरूपताधिगमः तत्पुरस्सरः प्रतिशीर्षकादिना तद्विघ्नप्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायश्च, अलौकिकभाषादिभेदलास्याङ्गरङ्गपीठमण्डपगतकक्ष्यादि परिग्रहनाट्यधर्मीसहितः। तस्मिन् हि सति अस्यैव अत्रैव एतर्ह्येव सुखं दुःखं वेति न भवति। तस्मादेव मुनिना रसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः समाश्रितः।

निजसुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे संविदं विश्रामयेदिति विघ्नः। तत्प्रत्यूहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैस्साधारणमहिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यगानविचित्रमण्डपपदविदग्धगणिकादिभिरुपरञ्जनं समाश्रितं, येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयीक्रियते।

किञ्च प्रतीत्युपायानामभावः कथं प्रतीतिभावः। अस्फुटप्रतीतिकारिशब्दलिङ्गसंभवेऽपि न प्रतीतिर्विश्राम्यति। यथाहुः—सर्वा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरेति। तदपसरणायाभिनया नाट्यधर्मी वृत्तिप्रवृत्त्युपस्कृताः समभिषिच्यन्ते। अभिनयनं हि सशब्दलिङ्गव्यापारसदृशमेव प्रत्यक्षव्यापारकल्पमिति निश्चेष्यामः।

अप्रधाने च वस्तुनि कस्य संविद्विश्राम्यति। तस्यैव प्रत्ययस्य, प्रधानान्तरं प्रत्यनुधावतः स्वात्मनि विश्रान्तत्वात् अतः अप्रधानत्वे जडे विभावानुभाववर्गे व्यभिचारिनिचये च संविदात्मकेऽपि नियमेनान्यमुखसंप्रेक्षिणि संभवतीति तदतिरिक्तः स्थाय्येव तथा चर्वणापात्रं। तत्र पुरुषार्थनिष्ठाः काश्चित्संविद इति प्रधानम्। एवं रत्यादीनां प्राधान्यम्। स्थायित्वमेव प्रधानम्। जात एव हि जन्तुरियतीभिस्संविद्भिः परीतो भवति। तथा हि दुःखविद्वेषात्सुखास्वादनादरात्सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानीतया परमुपहसन्नभीष्टवियोगसन्तप्तः तद्धेतुषु कोपपरवशोऽशक्तौ च ततो भीरुः किञ्चिदुजिर्हीषुरप्यनुचितवस्तुविषयवैमुख्यात्मकतया आक्रान्तः किञ्चिदनभीष्टतया अभिमन्यमानः तत्तदपरकर्तव्यदर्शनसमुदितविस्मयः जिहासुरेव जायते। न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणीभवति। ये पुनरमी ग्लानिशङ्काप्रभृतयश्चित्तवृत्तिविशेषाः ते समुचितविभावाभावात् जन्ममध्येऽपि न भवन्त्येव। तस्मात् स्थायिरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी व्यभिचारिणः। तस्मिन् सूत्रे स्वसंस्कारवैचित्र्यमनिवेशयन्तोऽपि विचित्रार्थस्थायिसूत्रं विचित्रयन्तो प्रतिभासावकाशमुपधयन्तो प्रतिभासन्ते। एवमप्रधानत्वनिरासः।

संशययोग इति सप्तमो विघ्नः। तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां पृथक्स्थायिनि नियमो नास्ति। यस्माद् बाष्पादेरानन्दाक्षिरोगादिजत्वदर्शनात्, व्याघ्रादेश्च क्रोधभयादिहेतुत्वात्, श्रमचिन्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्वावलोकनात् शङ्का जायते। तद्विघ्नशमनाय विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोग उपात्तः।

अभिनवः

रसिकः—गायकभेदः

स्निग्धमात्रश्रुतिं श्रुत्वा भृशमानन्दभाग्भवेत्।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गो गाता स रसिकः स्मृतः॥

सोमेश्वरः

रसिकप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० म प ० ध ० नि सं.

मञ्ज

रसिकरसायनम्

महाभामहाचार्यकृतमलङ्कारशास्त्रम्।

अत्र ग्रन्थे भवभूति शारदातनय मम्मट विद्यानाथादयः स्मृताः। कालः १४००.

रसोत्पत्तिः

योगमालामते—

अहङ्कारस्य वृत्तिर्या सोऽभिमानः प्रकीर्तितः।
साभिमानात्मिका वृत्तिस्तत्तदिन्द्रियगोचरा॥
बाह्यार्थालम्बनवती शृङ्गारादिरसात्मताम्।
याति तत्र विभावादिभेदाद्भेदं प्रयाति च॥
विभावा ललिताः सत्त्वानुभावव्यभिचारिभिः।
यदा स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः॥
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वव्यपाश्रयि।
सुखानुबन्धी तत्त्वल्यो विकारो यः प्रवर्तते॥
स शृङ्गाररसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः।
यदा तु ललिताभासाः भावैस्तोत्कर्षहेतुभिः॥

सत्त्वादिभिश्चाभिनयैः स्थायिनं वर्धयन्ति ते ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजःस्पृष्टं तमोऽन्वयि ॥

चैतन्याश्रयि तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स हास्यरस इत्याख्यां लभते रस्यते च तैः ॥

स्थिरा विभावास्तु यदा स्वयोग्यैः सात्त्विकादिभिः ।
भावैः स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ॥

तदा मनः प्रेक्षकाणां सत्त्ववृत्ति रजोऽन्वयि ।
साभिमानश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

स वीररसनामा स्याद्रस्यते स च तैरपि ।
यदा चित्रा विभावास्तु भावैस्सत्त्वादिभिः सह ॥

नाट्याभिनयैर्युक्ता वर्तन्ते स्थायिनि स्वके ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वोज्ज्वलं भवेत् ॥

बुद्धिस्पर्शि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स चाद्भुतरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ॥

खरा विभावास्तु यदा स्वानुकूलैस्सहेतरैः ।
स्थायिनि स्वे प्रवर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ॥

तदा मनः प्रेक्षकाणां रजसा तमसान्वितम् ।
साहङ्कारं च तत्रस्थो विकारो यः प्रवर्तते ॥
स रौद्ररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ।
यदा रूक्षाविभावास्तु स्वेतरैरसानुगैस्सह ॥
स्वीये स्थायिनि वर्तन्ते नाट्याभिनयसंश्रयाः ।
तदा मनस्तमोरूढं चिन्तावस्थं जडात्मकम् ॥
सदन्वयि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
प्राप्नोति सोऽपि करुणरसाख्यां रस्यते च तैः ॥
निन्दिता ये विभावाः स्युः स्वेतरैः सहकारिभिः ।
यदा स्थायिनि वर्तन्ते तैश्चाभिनयैस्सह ॥
तदा मनःप्रेक्षकाणां [illegible]युक् ।
चिदन्वयि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥
स बीभत्सरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
ईदृशी च रसोत्पत्तिः मनोवृत्तिश्च शाश्वती ॥
कथिता योगमालायां संहितायां विवस्वते ।
यदा तु विकृता भावाः स्वोचितैस्सहकारिभिः ॥
स्थायिन्यभिनयोपेता वर्तन्ते नाट्यकर्मणि ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां चिन्तावस्थं तमोऽन्वितम् ॥
सत्त्वान्वितं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स भयानकसंज्ञां तु लभते रस्यते च तैः ॥

शारदातनयः

रसोपादानानि

कथ्यते स्थायिभावानां रसोपादानहेतुता ।
मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका ॥

इच्छा रतिः सा द्विधा स्याद्रतिप्रीतिविभागतः ।
तयोस्साधारणो भेदः सप्तधा परिकीर्तितः ॥

निसर्गसंसर्गोपमाभिधेयाध्यात्मरूपतः ।
अभिमानाच्च विषयात्सप्तधा सांप्रयोगिकी ॥

रतिरेव भवेत्प्रीतिरेवमाभ्यासिकी भवेत् ।
प्रीतिः क्रियात्मा प्रायेण रतिरिच्छात्मिकैव हि ॥

ज्ञानं द्विनिष्ठं तद्रूपं मनोऽधिष्ठाय वर्तते ।
रतिस्सत्त्वस्थिता सेऽपि विभावाद्युपबृंहिता ॥

रजसानुगृहीता तु साध्वी सर्वत्र भासते ।
प्रीतेर्विशेषश्चित्तस्य विकासो हास उच्यते ॥

षोढा विकल्पमायाति परिणामे रसात्मना ।
रजःस्थितो विभावाद्यैः बृंहितस्तमसा भवेत् ॥

उत्साहस्सर्वकृत्येषु सत्त्वतो मानसी क्रिया ।
सहजाहार्यभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥

विस्मयश्चित्तवैचित्र्यं स त्रिधा त्रिगुणात्मकः ।
तेजसो जनकः क्रोधः स त्रिधा कथ्यते बुधैः ॥

क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येवं भेदस्त्रिधा मतः ।
क्रोध्यते क्रोध इत्येव क्रुध्यतीत्यभिधीयते ॥

सर्वेन्द्रियपरिक्लेशः शोक इत्यभिधीयते ।
सत्त्वादिपरिणामेन स त्रिधा परिपठ्यते ॥

निन्दात्मा चित्तसङ्कोचो जुगुप्सेत्यभिधीयते ।
द्विधा विभज्यते सोऽपि परिणामे रसात्मना ॥

भयं चित्तस्य चलनं तच्च प्राहुरनेकधा ।
स्वरूपमिदमाचार्यैः स्थायिनां कथितं पुरा ॥

शारदातनयः

राकाप्रतापः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मत

राक्षसशीला—स्त्री

बृहद्व्यायतसर्वाङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
खररोमा दिवास्वप्ननिरतायुज्यभाषिणी ॥

नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया ।
निशाविहारशीला च राक्षसं शीलमास्थिता ॥

भरतः

रागः

प्रचिता सैव कुर्वाणा प्रवृत्तिश्चोत्तरक्षणे ।
तदसिद्धौ विरोधेन तापनी राग उच्यते ॥

भावविवेकः

स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा जनः ।
रज्यते येन कथितः स रागस्सम्मतस्सताम् ॥
अश्वकर्णादिवद्रूढो योगिको नापि मन्थवत् ।
योगरूढश्च वा रागो ज्ञेयः पङ्कजशब्दवत् ॥

तुलजः

रागोऽभिधीयते गीतं दशलक्षणलक्षितः ।
दशलक्षणेति । अंशन्यासादि जातेर्लक्षणम् ।
विचित्रवर्णालङ्कारे विशेषो यो ध्वनेरिह ।
महाविस्वरसन्दर्भो रञ्जको राग उच्यते ॥

कुम्भः

रागकदम्बकः—प्रबन्धः

गद्येन रचितं प्राहुः केचिद्रागकदम्बकम् ।
अष्टवृत्तस्वस्तिकाख्यस्तालैरष्टाभिरन्वितः ।
रागैश्च बहुभिर्गेयश्शेषं पूर्ववदुच्यते ॥

जग-मल्लः

नन्द्यावर्तश्चतुर्वृत्तः स्वस्तिकश्चाष्टवृत्तकः ।
तालस्तत्संख्यया योज्या गीतशास्त्रविशारदैः ॥
गणैस्तालविहीनैश्च वृत्तैर्वा तालसङ्गतैः ।
रागैरनेकैः क्लृप्तोऽसौ भवेद्रागकदम्बकः ॥

सोमेश्वरः

नन्द्यावर्त इति स्यात्स्वस्तिकश्चेति स द्विधा ।
प्रथमस्तु चतुस्तालः चतुर्वृत्तश्चतुस्स्वरः ॥
चतूरागस्ततोऽप्यस्मादाभोगोऽपि पदान्तरैः ।
भवेदुद्ग्राहके न्यासः तालमानद्वयेन हि ॥
असौ तु कैश्चिद्गीतज्ञैः तालेनैकेन गीयते ।
अन्यैस्तु बहुभी रागैस्तालैरष्टाभिरिष्यते ।
शेषं पूर्ववदस्यैवमुक्तो रागकदम्बकः ॥

हरिपालः

नन्द्यावर्तः स्वस्तिकश्चेत्युभौ रागकदम्बकौ ।
आद्यो वृत्तैश्चतुर्भिस्स्यात्तालैः रागैश्च भूषितः ॥
उद्ग्राहेण भवेन्न्यासः तालमानद्वयेन वा ।
नन्द्यावर्तो भवेदेवं गणेनाप्यपरे जगुः ।
स्वस्तिको द्विगुणः प्रोक्तश्शेषमन्यच्च पूर्ववत् ॥

श्रीकण्ठः

रागकाव्यम्

स्वरस्य रक्तिरूपत्वाद्गीतात्मा राग उच्यते ।
कार्यं तदा रागभूतं रागकाव्यमुदाहृतम् ॥

रागकार्यमित्यप्यस्य नामान्तरम्—

वेमः

रागचूडामणिः—उपाङ्गरागः

रागचूडामणौ रागे षड्जग्रामनिवासिनि ।
संग्रहांशे निविरतौ तिरिपान्दोलितर्षभे ॥
तारषड्जो मन्द्रमध्ये सुप्रकम्पितपञ्चमे ।
विनियुक्ते युद्धवीरेऽद्भुते दिनमुखे तथा ॥
मन्द्रादिभूते चारोहिवर्णे क्ष्माभृदुपक्रमे ।
नरेन्द्रविजये गेये कमलापतिवल्लभे ।
आलम्बितन्यते राज्ञा गीतज्ञहृदयंगमा ॥

कुम्भः

रागपक्षिसालुवः—देशीनृत्तम्

निश्शोकोऽर्धपदद्वन्द्वे वलनाहितयं यदि ।
अन्तराले रायपक्षसालुवः समुदीरितः ॥

वेदः

रागप्रदीपकं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मल

रागमञ्जरी

अस्य कर्ता न ज्ञायते। काश्मीरे जम्मूनगर्यां राजारामसिंह-पुस्तकालयेऽयं ग्रन्थो वर्तते ॥

रागमञ्जूषा

अस्य कर्ता न ज्ञायते। रागमञ्जूषेति नाम भरतकल्पलता-मञ्जर्यां स्मृतम् ।

रागमूर्तिध्यानावश्यकता

ध्यानं विना रागसमूहमेतं गायन्ति रागे निपुणा जना ये।
सङ्गीतशास्त्रोक्तफलानि रागाः तेभ्यः प्रयच्छन्ति कदापि नैव ॥

श्रीकण्ठः

रागराजपञ्चमः—रागः

आपर्भापञ्चमीजातः पञ्चमांशग्रहान्वितः।
षड्जादिमूर्छनायुक्तः षड्जन्यासस्सकाकलिः॥
सावरोही प्रसन्नान्तो धैवताल्पो भवेदयम्।
रागराजप्रथमकः पञ्चमोऽप्येवमीरितः॥

हरिः

रागवर्धनः—देशीतालः

बिन्दुत्रयं विरामान्तं सप्लुतौ रागवर्धने।
० ० ० ऽ

नगदेकः

ध ध नी पा मा गा

रागवर्धनक्रमः

आलापो रूपकं चैव करणं वर्धनी तथा।
आक्षिप्तिका चेति रूपैः रागः स्यात्पञ्चभिः स्फुटः॥
ग्रहांऽशस्तारमन्द्रौ च न्यासोऽपन्यास एव च।
व्यक्तिं गच्छन्ति यत्रैते स रागालाप ईरितः॥
रागालापवदेव स्याद्रूपकं किन्तु तत्र च।
पृथक्क्रियन्ते वाद्यादेः स्वरा ये स्युर्विवादिनः॥
चिक्रादिमार्गत्रितये ताले चच्चत्पुटादिके।
सन्दर्भिता स्वरपदैरुदिताक्षिप्तिका बुधैः॥
करणस्य भिदाः सन्ति बोध्या वर्धनिकाणि च।
प्रोक्ता करणवद्रूपं रूपकेषु तयोरतः॥
निरूपयिष्यते यस्मात्तदन्तर्गामिता तयोः।
तत्रालापश्चतुर्भिस्तु स्वस्थानैः प्रकटीभवेत्॥
यस्मिन् रागे ग्रहो यस्तं स्थायिनं परिकल्प्य च।
तृतीयान्दोलनादूर्ध्वं द्वितीयस्मिन्विलम्ब्य च॥
न्यासस्वरविरामे च स्वस्थानं प्रथमं स्मृतम्।
ग्रहात्तुर्येषु वेदाब्धिन्यासैः प्रोक्तो द्वितीयकः॥
तुर्यार्धाब्धियुगान् कृत्वा स्थित्वा पञ्चमके ततः।
विधाय रसबाणाब्धिन्यासेनान्त्ये तृतीयकम्॥
ग्रहाब्धिवेदबाणाग्निनागान्कृत्वा विलम्ब्य च।
द्वितीयमग्निपक्षौ च विधायन्यसनं स्वरे॥
न्यासात्तुर्थं स्वस्थान इत्युक्ता पृथिवीभुजा।
अत्र या गणना प्रोक्ता द्वितीयाविस्वरादितः।
असौ विज्ञेन विज्ञेया वर्जयित्वा विवादिनम्॥

कुम्भः

रागवर्धनी—मेलकर्ता (रागः)

स ० ० रि ग म ० प ध ० नि ० स.

मञ्ज

रागवाहिनी—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

(आ) स प म ग रि स नि ध स.
(अव) स प नि ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

रागविबोधः

सोमनाथकृतः। मुद्रितः। अयं सोमनाथः क्रै. प.१६०९ काले आसीत्। आन्ध्रदेशीयः। रागविबोधव्याख्यापि तेनैव कृता।

रागविभागः

भरतमहर्षिणा दशरूपकप्रयोगोपदेशे नाट्यशास्त्रे अङ्कमध्ये स्वरदीर्घत्वनिषिद्धत्वात् सप्तैव शुद्धरागाः पूर्वरङ्गे ध्रुवागाने चोपदिष्टाः।

यथा—मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत्।
गर्भे साधारितश्चैव अवमर्शे तु पञ्चमः॥
संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरङ्गे तु षाडवः।
चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः।
शुद्धानां विनियोगोऽयं ब्रह्मणा समुदाहृतः॥

अत्र मध्यमग्रामः षड्जग्रामनामानौ भरतेनोपदिष्टा रागाः ग्रामरागा इति प्रसिद्धिरस्ति। रागाणां प्राधान्येन दशविधांशत्वं निर्णीय तत्परस्परसाङ्कर्येनाधिक्येन च रागानष्टादशधा विभज्य, तेषां विभागानां प्रत्येकं जातिनाम दत्तवान्महर्षिः। "जातिसंभूतत्वाद्ग्रामरागाणा" मिति मुनिनैवोक्तत्वाद्रागाणामष्टादशविभागहेतुत्वं दशांशलक्षणा जातिरेवेत्यूह्यम्। तस्मिन् विभागे श्रुतिज्ञानं स्थायिन्यारोहणावरोहणक्रमः ग्रह (प्रारम्भस्वर) स्वरूपं न्यासस्वरूपं रागाणां षाडवौडुवावस्थायां स्वरलोपः सम्यक् प्रदर्शितं स्यात्। तस्मिन् शुद्धस्वरप्रयोग एवाङ्गीकृतः। नियतस्वरसंख्ययैव ग्रामद्वयप्रयोगे पञ्चमधैवतश्रुति संख्याभेदाद्बहवो रागाः प्रयुक्ताः। नारदेन तदनुसारिणा नान्यदेवेन च गान्धारग्रामजातरागा उपदिष्टाः। नारदेन यज्ञोपयोगिनः, नान्यदेवेन लौकिकविनोदे च ते प्रयोज्यन्ते। गान्धारग्रामस्य केवलं स्वर्गे प्रयुक्तत्वं नारदेनाभिहितम्। अभिनवगुप्तादिभिः गान्धारग्रामरागेषु अतिमन्द्रत्वं अतितारत्वं च दृश्यत इत्युक्तम्। तस्माद्बहुभिः ग्रन्थकारैः गान्धारग्रामरागा नोपदिष्टाः। ग्रामरागाः केवलं मार्गरागा इति लोके व्यवह्रियन्ते। ते लौकिकविनोदेष्वप्रशस्ता इति सोमेश्वरादिभिरुक्तम्। देशीरागा इति जात्यंशविभागसम्मताः प्रायशः ग्रामद्वयविभागावलम्बकाः प्रत्येकं बहुवो

उपन्यस्ता मतङ्गेन बृहद्देश्याम्। तस्मिन् ग्रन्थे याष्टिकदुर्गाकाश्यपमतानि संसूचितानि। तेषां वृद्धकाश्यपो देशीरागाणां लक्षणानि दत्तवानिति प्रसिद्धिः। वृद्धकाश्यपः, स्वराणां पञ्चदशत्वमुक्त्वा—

> काकल्यन्तरयोगेन चतुस्त्रिद्वयेककश्रुतीन्।
> स्वरान् सर्वान् प्रयुञ्जीत रागभाषा सुसर्वथा॥
>
> स्वराः षड्जादयः सप्त तथाचोत्कृष्टपञ्चमः।
> अथ धैवतकश्चान्यः काकल्यन्तरसंज्ञकौ॥
>
> षड्जमध्यमगान्धाराः साधारा इति सर्वदा।
> जातिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु॥

इति दर्शयन् विकृतस्वरानपि स्वरमध्ये पठित्वा रागभाषाविभागं प्रोक्तवान्। रागभाषाविभागो विकृतस्वरप्रयोगात् ग्रामरागविभागाद्भिन्न एव। तल्लक्ष्येऽसंभवमिति भरतसूचितमिति ज्ञायते। याष्टिकाञ्जनेयप्रभृतयः श्रुतिसंख्यानियमं वर्जयित्वा स्वराणां केषाञ्चित् पञ्चषट्सप्तश्रुतिकत्वं च यथेच्छं गृहीत्वा देशीरागान् नानाविधान् लौकिकविनोदयुक्तान् प्रणिन्युः।

रघुनाथस्तु—

> कदाचिदागात्कदलीवनान्तमासीदिवान् याष्टिकमाञ्जनेयः।
> संगीतविद्योपनिषद्रहस्यमध्यापयन्तं धुरि दक्षमुख्यान्॥
>
> देशीयरागेष्वपि च स्वरेषु श्रुतिष्वमूषामपि लक्षणेषु।
> नानाविरोधानिह याष्टिकं तं ते दक्षमुख्यास्त्विति पर्यपृच्छन्॥
>
> सप्तस्वरा द्वादश वैकृता ये तेषां चतुरः श्रुतयो न चान्याः।
> पञ्चश्रुतिः षट्श्रुतिकस्वरश्च सप्तश्रुतिश्चास्ति हि देशिरागे।
> अतो भवेच्छास्त्रविरोध एषां त्यागेन तासां न हि रागलाभः॥

रागसागरः

परिधित्रयात्मकोऽयं ग्रन्थः केन रचित इति न ज्ञायते। ग्रन्थमध्ये शार्ङ्गदेवनाम स्मृतमस्ति।

रागसुगन्धिः—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

रागाः—(नाटकपात्रेषु योज्याः)

> वेलाधूलिवराटितोडिपुरनीरन्धालिपौरालयः
> तानश्चान्तरयश्च कामरमथ श्रीकण्ठटक्काह्वयौ।
>
> गान्धारश्च कुरुलकुरुञ्जिविमला मुड्डामिधा कैशिका।
> हिन्दोलद्वयपञ्चमत्रयममी रागाश्च नाट्ये स्मृताः॥
>
> उषसि......ऽन्यत्यासे पुरनीर् वर्षवर्णने।
> श्रीकामरस्तु शृङ्गारे विस्मये तानमिष्यते॥
>
> उत्कृष्टायां निकृष्टस्य कामे मुड्डाभिधानकः।
> हिन्दोलश्चोत्तमे पात्रे मध्यमे पञ्चमं भवेत्॥
>
> प्रमेयस्यान्तरीं विशाबेटीनां पञ्चमं भवेत्।
> कुरुलं कुरुञ्जिं त्रानराणां वेलाधूलिं मुदान्विते॥
>
> श्रीकण्ठी रतिभक्त्यां तु भक्त्यां तोडी तु कथ्यते।
> वीरे रसे तर्कराग उन्मादे मुरलीदलम्॥
>
> हास्ये तु कैशिकी पात्रे नीचपात्रे वराटिका।
> दुःखे सुखे तु गान्धारमार्तं शृङ्गारमिश्रितम्॥

चूडामणिसारः

एते रागा द्राविडभाषायां पण्णित्युच्यन्ते। तक्केशी गौळी मेघरागः सादारी भट्टपाडः—इति अधिकं विद्यन्ते। श्रीकण्ठी—एव तक्कोशी स्यात्।

रागाः

रागोपाधिना संभोगशब्दस्यानुभवार्थे उपसर्गार्थे संक्षेपपक्षे रागोपाधिः प्रेमापि द्वादशप्रकारं भवति। तत्र हरिद्रारागं रोचनारागं काम्पिल्यरागं रीतिरागमिति सात्त्विकस्य, कुसुम्भरागं लाक्षारागं अक्षीबरागं मञ्जिष्ठारागमिति राजसस्य, कर्दमरागं कषायरागं सकलरागं नीलीरागमिति तामसस्य, ते प्रायेण पुरुषाणां विशेष उपजायन्ते। तत्र अल्पकारणापनेयो हरिद्रारागः। तदतिसत्त्वोत्तरस्य। सहि तथा न कामेन बाध्यते। यथा सत्त्वोद्रेकात्करुणादिभिः तेनासौ नातितरामतिचिरं वा रज्यते। अतो हरिद्रारागः। यथा—नागानन्दे जीमूतवाहनस्य।

अनल्पकारणापनेयो रोचनारागः। तन्महासत्त्वस्य। स हि कामेनाबाध्यमानधर्मादिप्रवृत्तेरेव स्वकारणसामर्थ्यतो जायते। तेनास्य नातिदुरपनेया नातिरक्ता च रोचनाया इव रागलेखा भवन्ति। यथा—शाकुन्तले दुर्वासःशापेनापनीतस्मृतेर्दुष्यन्तस्य।

अनल्पकारणोपनिपातेऽपि प्रयत्नापनेयं काम्पिल्यरागम्। तदतिसात्त्विकस्य। यथा—हरिश्चन्द्रचरिते विश्वामित्रमोचनाय दारविक्रयिणो हरिश्चन्द्रस्य। कारणोपनिपाते महाप्रयत्नेनापनेतुं शक्यते तद्रीतिरागं। तदतिमहासत्त्वस्य। यथा—जनापवादभीरुतया निर्वासितायामपि सीतायां रामायणे रामस्य। एतेषु च सत्त्वच्छायाधिक्यात्र तथाविधा रागच्छायानुवृत्तिरित्यापीत एव रागवर्णो भवति। एवं अल्पकारणापनेयं कुसुम्भरागं। तद्रजोबहुलस्य। स हि तथा न धर्मार्थयोरनुषज्यते। यथा—कामः तेनातितरां सज्यते। गुणेषु च यथोत्तरेच्छत्वात् स्वमिनामनुरागोऽपि शीघ्रमेव विरज्यते। यथा—हरिवंशे वासुदेवस्य।

अनल्पकारणापनेयं लाक्षारागम् । तदपि रजोबहुलस्यैव जायते । यथा— विक्रमोर्वश्यामुर्वशीविलोकनापहृतमहादेवीप्रेमसंपदः पुरूरवसः ।

कारणोपनिपाते महाप्रयत्नापनेयं अक्षीबरागम् । यथा— यौगन्धरायणादिप्रयत्नतो राज्यलाभाय तापसवत्सराजे वासवदत्तायां वत्सराजस्य ।

महाप्रयत्नेनाप्यपनेतुमशक्यं मञ्जिष्ठरागम् । यथा—मदालसोपाख्याने मदालसायामेव कुवलयाश्वस्य ।

एतेषु च रजोबहुलत्वाद्रागभूयिष्ठेषु रागान्तरोपनिपाताद्रक्तवायामेव वर्णोत्कर्षो भवति ।

भोजः

रागाङ्गम्

रागाङ्गत्वं ग्रामरागच्छायामात्रोपजीवनात् ।

कुम्भः

रागाङ्गाः

ग्रामोत्थानां तु रागाणां छायामात्रां भजन्ति हि ।
गीतज्ञैः कथितास्सर्वे रागाङ्गास्तेन हेतुना ॥

मतङ्गः

रागाणां रसभावयोर्विनियोगः

यो यदा बलवान् यस्मिन्स्वरे जातिसमाश्रयात् ।
तत्प्रवृत्ते रसे गानं, (इति)
अत्र गानमिति रूपकेषु ध्रुवागानं विवक्षितम् ।
लौकिकप्रबन्धगानोपयुक्तं कश्यपाद्युद्दिष्टं रसभावेषु रागाणां
विनियोगजातं श्लोकरूपेणाभिनवगुप्तैरुक्तम् ।
केचन श्लोकाः काश्यपदुर्गयोरेवोद्धृतम् ।

यथा—

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे स्मृतः ।
गान्धारो गर्भसन्धेः स्यादवमर्शे तु पञ्चमः ॥
कैशिकः स्यान्निर्वहणे प्रशस्त्यन्ते तु मध्यमः ।
षाडवः पूर्वरङ्गे स्याद्विष्णोर्ग्रामद्वयं विदुः ॥

मध्यमग्राम षड्ज गान्धार पञ्चम कैशिक कैशिकमध्यम षाडवाः एते सप्त शुद्धरागाः ।

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्यात्साधारं स्कन्दसूर्ययोः ।
मध्यमं कैशिकं विद्यात्साधारं तु भयानके ॥
ललितज्योतिरियं शुद्धा गीतिः स्यान्नाट्यनृत्ययोः ।

अत्र शुद्धसाधारशब्दौ दुर्गामते शुद्धगौडभिन्नसाधारणविभागान् वदतः ।

दैन्यावमानभूयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते ।

षड्जः शुद्धरागः ।

कामिनीजनितेर्ष्यायां भाषास्तद्व्यभिचारिषु ।

भाषाः भाषारागा याष्टिकोक्ताः ।

शुद्धावहित्थे गोप्यत्वे दक्षिणात्या च धैवती ।

शुद्धरागः शुद्धः ।

चिन्तायां कणिकौत्सुक्ये पौराली धूर्तजालिके ।
बाङ्गाली खेदप्रणये सैन्धव्यपि च साम्बरी ॥
कालिन्दी सम्मदे द्रुतसे पुलिन्दी च निवासिनि ।
त्रावणी शोकभूयिष्ठे षड्जाख्याटोपसम्मदे ॥
मालवी गूर्जरी चाथ चिन्ताप्रशमयोः क्रमात् ।
मतिधृत्यवहित्थेषु गीयते चोक्षषाडवः ॥
कोसली कौशले कुर्यात् गान्धारी खड्गपञ्जरिके ।
मृदौ सौवीरललितौ ललिते ललितासमे ॥
तुम्बुरावश्यकैशिक्ये गान्धारललिता भवेत् ।
कर्णाटी बन्धनिर्विण्णे चित्रकर्मणि वा भवेत् ॥
कालिक्यमर्षवेगे तु लिङ्गिनां कपटात्मनाम् ।
मध्यमा स्मृतिशङ्कासु निर्विण्णे पार्वती भवेत् ॥
निषादिनी विमोहादौ भिन्नषड्जे गणस्तवम् ।
स्थापकीये सदोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते ॥
संभ्रमे नर्तरागस्य मले कैश्चिदथाद्भुते ।
श्रमाद्यसूयामर्षेषु शुद्धभिन्नाभियुज्यते ॥
वराटी हर्षसंवेगविस्मयेषु विधीयते ।
धृतिस्मृत्यवहित्थेषु भवेद्धैवतभूषिता ॥
आलस्यदैन्यमोहेषु विशाला त्रोलितेऽपि च ।
मर्वौत्सुक्यवितर्केषु प्रथमा परिगीयते ॥
त्रासशङ्कासंभ्रमेषु कौसल्या विनियुज्यते ।
बाङ्गाल्यमर्षावेगेषु धृतिस्मृतिषु च स्मृता ॥
उत्तमे करुणे भावे सूदिये व्यभिचारिणि ।
कार्यान्तरावष्टम्भूते भाषा कामोदिका मता ॥
छन्नेऽभिलाषे शृङ्गारे वीरे धर्मालम्बे तथा ।
कृतकर्तव्यतायां च कर्तव्यो भिन्नकैशिकः ॥

हृद्यौचित्याकुलोत्साहे भिन्नकैशिकमध्यमः ।
अनयोर्भिन्नयोर्बालकैशिक्ये व्यभिचारिणी ॥

सूक्ष्मवक्रस्वरैर्जात्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
अतत्स्वभावो यो रौद्र उत्साहो धर्मवर्जितः ॥

गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके काश्यपादयः ।
चिन्तादैन्यधृतिश्रद्धामर्षादौ द्राविडी स्मृता ॥

दुःखे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
गौडकौशिकमेकस्य भाषां तन्नामिकामपि ॥

भयानके मध्यमः स्याद्भिन्ना चोत्साहयोगिनी ।
नन्दयन्तीव तद्भाषा भवेत्तु व्यभिचारिषु ॥

गौडगीतिरियं प्रायो वेगस्वरविचित्रता ।
टक्करागस्तु कर्तव्यो रसयोर्वीररौद्रयोः ॥

दीप्ते च हृदयस्यार्थे स्याद्गाढविषयेऽपि सः ।
हर्षे वाप्यथ चिन्तायां त्रवणा त्रवणोद्भवा ।
वैरञ्जिका हितावन्ध्याच्छेवाडी रणकल्पने ॥

मालवेसरिका कार्या समराङ्गणरूपणे ।
गूर्जर्यमर्षवेगेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥

सैन्धवी परितोषे स्याद्वैरस्ये वेसरी मता ।
पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥

अम्बाभेरी मदोन्मादे ललिता हर्षविप्लवे ।

अम्बाभेरी अन्धाभेरीत्यप्युच्यते । टक्करागस्य भाषा ।

कोलाहला कलकले मध्यमग्रामिका धृतौ ।
शङ्कासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ॥

धृतावेषा मतिस्मृत्योः स्याद्दिवाकरवर्धनी ।
पौराली दीप्तभावेषु स्याद्रतौ ताम्रतूलिका ॥

चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूली शोकसंश्रया ।
जये हर्षे वितर्के च मालवी परिगीयते ॥

स्वाध्यायादिषु सक्तेषु तद्भावस्थे च गीयते ।
सौवीरो मतिधृत्योस्तु सौवीरी वेगमध्यमा ॥

साधारिता च हर्षे स्याद्गान्धारी शोकचिन्तयोः ।
अभिलाषितशृङ्गारे मध्यस्थे हृदयेऽथवा ॥

संसारतया वाथ गेयो मालवपञ्चमः ।
निर्वेदग्लानिशङ्कासु भ्रमे चाभीरिका भवेत् ॥

आवेगशङ्कासामर्षगर्वौग्र्ये भावनी मता ।
वाङ्गाली च मदोन्मादे सैन्धव्यौत्सुक्यनिद्रयोः ॥

गूर्जरी धृतिहर्षादौ अन्धाली मदवृद्धिषु ।
कामावस्थां दाक्षिणात्या सर्वामुद्दीपयेत्किल ॥

श्रान्तावहित्थमतिषु टक्कभेदोद्भवा मता ।

टक्कभेदोद्भवेति तानोद्भवरागो विवक्षितः स्यात् ।

त्रावणी मदनावस्था शोकोत्कण्ठासु कथ्यते ।
नीचानां मदशङ्कौग्र्यगर्वालस्येषु कैशिकी ॥

करुणे दैन्यभूयिष्ठे आहुर्वेदमतीं बुधाः ।
पौराल्यध्वश्रमे हर्षगर्वेत्वन्ध्रीं प्रचक्षते ॥

औग्र्ये क्रोधे च गान्धारीं सङ्गमे च विभावनीम् ।
भिन्नकैशिकमध्यस्य स्थाने वेसरषाडवः ॥

पुष्पमोक्षे चावहित्थवृत्यादौ बाह्यषाडवः ।
बाह्यन्धा हास्ययोगे च माङ्गल्या बोट्टरागतः ॥

मङ्गलाख्योत्सवे हर्षे रागशोभाविधायिनी ।
रतेः कामदशानां वा छन्नत्वे टक्ककैशिकः ॥

भिन्नषड्जस्य वा स्थाने चिन्ताव्रीडासु मालवी ।
अन्ये तु कथयन्त्येनां चेटिकाशबरादिषु ॥

रोषे स्यात्कैशिकीबन्धे भये स्याद् द्रामिली शुचिः ।
विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवकैशिकः ॥

शुद्धा स्यात् षड्ज... पौराली शोकगोचरे ।
हर्षे हर्षपुरी चैव चिन्तायामर्धवेसरी ॥

जुगुप्सायां तु वाङ्गाली सैन्धवी मोहगोचरे ।
नर्मस्कुञ्जेऽपि चाभीरी खण्डिनी गीयते शुचिः ॥

अमर्षे गुर्जरी रौद्रकौशिकी मसुरार्चने ।
धृतौ मतौ श्रमे पोता स्यात्सिन्धुवलिता भये ॥

पोता पञ्चमषाडवरागस्य भाषा ।

शार्दूली यज्ञकर्मादौ धृतिस्मृतिमतिष्वपि ।
प्रोक्ता संभोगशृङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ॥

आवेगे वेसरी दैन्यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ।
औत्सुक्ये विश्रमे खेदे छेवाडीं सम्प्रयोजयेत् ॥

षड्जमध्यमिका हर्षधृत्योर्मधुरिका तथा ।
शोके च रविचन्द्राख्या मदोन्मादेषु पिञ्जरी ॥

व्रीडायां भिन्नवलिता चापले च विधीयते ।
कर्तव्या भिन्नपौराली हासासूयावितर्कगा ॥

द्रामिडी स्यात्पथि भ्रष्टे पार्वत्युत्साहहर्षयोः ।
अष्टधा रागगीतिः स्यादोपालायित्यजीविता (?)॥

शोकेऽवेक्षेत ककुभो धृतौ काम्भोजिका मता ।
मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्तालस्येषु माथुरी ॥

सालवाहनिका चिन्ताश्रमक्षीबेषु गीयते ।
भोगवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयोः ॥

निद्रोन्मादजडत्वेषु सा भाषा ललिता मता ।
भिन्नपञ्चमिकां कुर्यात्स्मृतौ धृत्यवहित्थयोः ॥

भोगवर्धनिकास्थाने मदेवाभीरिका भवेत् ।
विषादचिन्तानिर्वेददैन्यखेदप्रजागरे ॥

रगन्ती चैव पौराल्या धीवराघवहित्थगा ।
प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिका ॥

उत्कलद्दुलिकस्थाने योज्यते किरणावली ।
रेचयन्ती बन्धुवधे विच्छेदे प्रियबान्धवे ॥

ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालवेसरी ।
नर्तरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकैशिकः ॥

ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नर्तकी ।
वीराभासे तु हास्येन निर्वाहे शक इष्यते ॥

शङ्कावहित्थनिर्वेदश्रमे तद्वलिता स्मृता ।
नारीलास्यदिदृक्षायामाहुः पञ्चमपाडवम् ॥

अस्य भाषे रेवगुप्ता शकास्याथ स्वतन्त्रका ।
रागो हर्षमदोत्साहधृतिस्मृत्यादिगोचरः ॥

मार्गेभ्रष्टेऽथ बीभत्से नीचे भम्माणपञ्चमः ।
श्रमशङ्काविर्तकेषु कार्यो मध्यमभूषिता ॥

रूपसाधारकपृक्करागस्थाने स्वरूपकः ।
गान्धारपञ्चमस्सोऽपि नीचलाद्भुतहास्ययोः ॥

बीभत्से हास्यवीरागे कर्तव्यष्षड्जकैशिकः ।
चिन्तावितर्कयोः सा स्यात्स्त्रीणां मालवपञ्चमः ॥

औत्सुक्ये प्रोषिते पत्यौ शङ्कासूयासु भावनी ।
इति साधारगीतिः स्यात्सर्वगीतिविमिश्रणात् ॥

भूयात्स्वालपत्वतो भावव्यभिचारिगताद्भवेत् ।
नानारसेषु यत्रोक्ता विपर्यस्यैकता स्थितिः ॥

ध्रुवादौ मध्यमग्रामः षड्जौ षाडवपञ्चमौ ।
गान्धारमध्यदेशाख्यवाचो गान्धारपञ्चमः ॥

सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्याः कैशिकः पञ्चमोऽपि च ।
सर्व एव सुरारातौ भवेन्मालवकैशिकः ॥

सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोषकारकाः ।
गीती साधारगौडीये नाट्यं तु प्रहरद्वये ॥

भिन्ना तु चरमे सैव पूर्वस्मिन्नपि जातुचित् ।
नाट्यादभावता न स्यादमङ्गलतमो ह्यसौ ॥

चरमे रागगीतिः स्यान्नाट्येन नियमः स्वयम् ।
प्रेङ्खोलितो वसन्ते स्यात्तथा मालवपञ्चमी ॥

टक्करागोऽथ ककुभो भिन्नषड्जोऽथ कैशिकः ।
भिन्नपञ्चमकश्चेति ग्रीष्माद्यृतुषु सम्मतः ।
इत्येष कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपितः ॥ अभिनवगुप्तः

रागाणां स्त्रीपुंनियमः

रागं चेदालपेत्पूर्वं तत्पत्नीं तदनन्तरम् ।
अन्यपत्नी न गातव्या नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥ नारायणः

राघवः—देशीतालः

दीर्घयुग्मद्रुतावृत्तित्रयं पश्चाद् द्रुतद्वयम् ।
विरामान्तं लघु प्रान्ते राघवे च प्रकीर्तितः ॥
०◡◡०, ०◡◡०, ०◡◡० ०० ।̇ श्रीकण्ठ

राजनारायणः—देशीतालः

राजनारायणे बिन्दुद्वितयं जगणो गुरुः ।
० ० । ऽ । ऽ जगदेकः

रीरी गामा पमगरीसा

राजकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स. गज

राजपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमीजात्योः सञ्जातो राजपञ्चमः ।
मध्यमांशो भवेत्पान्तः संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः ॥ मोक्षः

राजचूडामणिः—देशीतालः

राजचूडामणौ दौद्वौ लाद्वयो द्वयं लगौ । वेमः
० ० । । । ० ० । ऽ

राजः—देशीतालः

राजताले क्रमात्प्रोक्ता गपौ दौ गलपास्तथा । वेमः
ऽ ऽ ० ० ऽ । ऽ
सा री री मा गा पा धा पा धा नी सा

राजधानी—मेलरागः

कल्याणमेलसंभूता राजधानी सुखप्रदा।
आरोहणे धहीना स्याद्बहुकम्पमनोहरा।
आम्रेडितस्वरैर्युक्ताऽवरोहेऽपि गवर्जिता॥
सर्वदा गेया। अहोबिलः

राजपक्षिसालुवः—देशीतालः

ततस्ताले राजपक्षिसालुवे दोन्तरे पयोः।
ऽ०ऽ गोपतिप्पः

राजभूपः—हस्तः

श्मश्रुस्थाने पुंमुखे च हंसास्याख्यकरो यदि।
पुनःपुनश्च चलितो राजभूप इतीरितः।
श्मश्रुस्थाने तु यो हस्तः राज्ञां श्मश्रुनिदर्शने॥
विनायकः

राजभ्रमिः—चारी

पाश्चात्यभाग (गतिः) तिर्यग्वामदक्षिणयोः पदोः।
क्रमेण सोत्प्लुतिर्यत्र भ्रमो राजभ्रमिर्मता॥
नागमल्लः

राजमञ्जरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म नि ध म ग रि ग म ग स.
मञ्ज

राजमनोहरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स.
मञ्ज

राजमार्ताण्डः—देशीतालः

गुरुर्लघुर्द्रुतस्ताले राजमार्ताण्डसंज्ञके।
ऽ।० हम्मीरः

राजमृगाङ्कः—देशीतालः

ताले राजमृगाङ्के तु द्रुतो लघुरथो गुरुः।
०।ऽ हम्मीरः

राजराजविलासः—देशीतालः

द्विः कृत्वो दलगपै राजराजविलासकः।
०।ऽऽ०।ऽऽ कुम्भः

राजवश्यनी(?)—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग स.
मञ्ज

राजवङ्कालः—देशीतालः

जायते राजवङ्काले लघुद्वन्द्वं गुरुद्वंतौ।
।।ऽ०० सुधा

राजवंकोलः—देशीतालः

राजवंकालमेव कुम्भ एवं पठति।

राजविद्याधरः—देशीतालः

लघुर्गुरुद्वयं दौ च राजविद्याधरे मताः।
।ऽऽ०० वेमः

लघुश्चगोद्रुतौ तालेराजविद्याधराभिधे।
।ऽ०० जगदेकः

सा री गा मा ध नि स पा स म.

राजवीरः—देशीतालः

राजवीरे गगौ द्लौ।
ऽऽ०। लक्ष्मणः

राजलयः—तानः

(षाडवः—षड्जलोपः)
नि ध प म ग रि कुम्भः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
स ग म प ध नि नान्यः

राज्ञामभ्यन्तरस्त्रीजनः

महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्थायिनी तथा।
भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीयाऽथनर्तकी॥
अनुचारी तथायुक्ता तथा च परिचारिका।
तथा सञ्चारिणी चैव तथा प्रेषणकारिका॥
महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा तथा।
आयुक्तिकेति भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः॥
भरतः

रातिः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
रि स ध प म कुम्भः

रात्रिपरावृत्तिः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

अपररात्रे रात्रिपरावृत्तिः ।

भोजः

राद्धम्—अवनद्धे संयोगः

सिद्धं हि राद्धमित्याहुरितरस्थानपेक्षणात् ।
द्रुतादेव समाप्तत्वादयं राद्धोऽभिधीयते ॥

नान्यः

राद्धः—पुष्करवाद्ये संयोगः

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेष विधिर्भवेत् ॥

भरतः

रामकरी—मेलरागः

रिकोमला गतीव्रा या मतीव्रतरसंयुता ।
धकोमला नितीव्रा च ख्याता रामकरीति सा ॥

प्रातर्गेया । महोबिलः

रामकरी, रामकिरी, रामकी, रामक्रिया, एते पर्यायाः ।

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा रामकरी मता ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रगीयते ॥

रिधत्यक्ताऽथवा प्रोक्ता कैश्चित्पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा समुद्दिष्टा संपूर्णा षाडवौडुवा ॥

दामोदरः

रामकली—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० ० ० ग ० रि स.

मेललक्षणे

रामकृतिः—रागः

षड्जांशन्याससंयुक्ता पञ्चमेन विवर्जिता ।
मन्द्रतारर्षभोत्कृष्टा रम्या रामकृतिर्मता ॥

सोमेश्वरः

रामक्री—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा तदर्धं वादयेत्ततः ।
द्वितीयस्वरमुच्चार्य तृतीयं तु विलम्बयेत् ॥

द्वितीयं द्रुततां नीत्वा महार्धं स्थिरतां नयेत् ।
स्थायिनं कम्पयित्वाथ द्रुतौ कुर्यात्परौ स्वरौ ॥

तत्परं च वलीकृत्य ग्रहे न्यासो यदा भवेत् ।
तदा रामकृतेः प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं बुधैः ॥
स्वरो द्वितीयः स्थायी स्यादेतस्या वंशगोचरे ।

वलीकृत्य—लघूकृत्येत्यर्थः । वेमः

रामकृतिः—रागः

कोलाहलेति या भाषा टक्करागसमुद्भवा ।
अङ्गं तस्या रामकृतिष्षड्जन्यासांशमध्यमा ।
पञ्चमस्वरहीनेति प्रोक्ता रामकृतिर्भवेत् ॥

हरिः

पञ्चमकाकवधिकपधा तारामन्द्रा च रचितषड्जांशा ।
षड्जर्षभस्वरोधा रामकृतिस्सग्रहन्यासा ॥

नान्यः

षड्जर्षभोत्कटा षड्जग्रहांशन्याससंयुता ।
आपञ्चमात्तारमन्द्रपधा रामकृतिर्मता ॥

मतङ्गः

टक्करागोद्भवा भाषा योक्ता कोलाहलाख्यया ।
तदपाङ्गं रामकृतिः षड्जन्यासोपशोभिता ।
मध्यमांशा पहीनाच रसे वीरे नियुज्यते ॥

जगदेकः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म स.

मल्ल

—रागः

षड्जन्यासा मध्यमांशा पञ्चमेन च वर्जिता ।
अङ्गं कोलाहलायाश्च प्रोक्ता रामकृतिर्बुधैः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

सांशग्रहा रामकृतिस्तदन्ता
प्राज्यौ सरी पञ्चमतारमन्द्रा ।
शृङ्गारसंज्ञे परिगीयतेऽसौ
सविप्रलम्भे करुणे रसे च ॥

मोक्षः

मध्यमांशा न्यासषड्जा गेया कोलाहलोद्भवा ।
आपञ्चमा रामकृतिः वीरे धीरे प्रयुज्यते ॥

मोक्षः

—रागः

आपञ्चमं तारमन्द्रा षड्जन्यासांशकग्रहा।
रिषड्जा पादिका धीरैरेषा रामकृतिर्मता ॥

हम्मीरः

कोलाहलाङ्गं रामकृतिर्मांशा सान्ता पवर्जिता।
भाषाङ्गत्वेप्युपाङ्गत्वं अतिसामीप्यतोऽत्र च।
गेया वीररसे चैवमन्यत्राप्यूह्यतां बुधैः ॥

हम्मीरः

रामक्रियारागध्यानम्

वीरासने वसन्तीं तां शरकोदण्डधारिणीम्।
जम्बूफलनिभां देवीं ध्याये रामक्रियां सदा ॥

रागसागरः

रामक्री—रागः

क्रियाङ्गा स्याद्रामकृतिः त्रिधाषड्जेन भूषिता।

मदनः

रामक्रीरागध्यानम्

स्वर्णप्रभाभासुरभूषणाढ्या
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती।
कान्ते पदोपान्तमधिष्ठितेऽपि
मानोन्नता रामकिरी प्रदिष्टा ॥

इयं सम्पूर्णा। संगीतसरणिः

रामकेली—रागः (सङ्कीर्णः)

गुर्जरी देशिका सङ्गात् रामकेली च जायते।

नारायणः

रामकृतिः—क्रियाङ्गरागः

या षड्जर्षभगान्धारमध्यमैः तारमन्द्रभाक्।
सन्यासांशग्रहष्षड्जः सा रामस्य कृतिस्स्मृता ॥
शृङ्गारे विप्रलंभाख्ये करुणे च प्रगीयते।

माधवभट्टः

ऋषभोऽधिक इति रघुनाथः।

—भाषाङ्गरागः

कोलाहला टक्कभाषा तज्ज्ञा रामकृतिर्मता।
ग्रहांशमध्या षड्जान्ता तथा पञ्चमवर्जिता।
अह्नः चतुर्थे प्रहरे गेया वीररसे बुधैः ॥

भट्टनागः

—रागः

प्रहराभ्यन्तरे गेया षड्जन्यासग्रहांशका।
षड्जर्षभधनारंभा तद्ज्ञैरामकृतिर्मता ॥

नारायणः

रामबाणः—काडनृत्ताङ्गम्

पिण्डः स्यादष्टषष्टधा च युक्तं शतमुदीरितम्।
सप्तमात्रः चक्रतालः प्रतीपो ब्रह्मतालकः ॥
द्विर्दशस्यात्सव्यहस्ते वामे षड्वारमेव च।
त्रिवारं दक्षपादे स्यादेकवारं तु वामतः ॥
एतेषां योजनं पिण्डे यथा भवति कथ्यते।
अधस्तादूर्ध्वमारभ्य दक्षहस्ते द्रुते द्रुतः ॥
द्विद्रुते सरलः प्रोक्तो वामे स्याद्द्वये द्रुतः।
द्वचतुष्के लघुः प्रोक्तो दक्षपादे ततःपरम् ॥
द्वचतुष्के द्रुतः प्रोक्तो दाष्टके लघुरेव च।
वामपादे द्वादशेषु द्रुतेषु द्रुतमाचरेत् ॥
चतुर्विंशतिषु प्रोक्तः सरलः काड ईदृशः।
रामबाणाभिधः प्रोक्तो नटानां नर्तने ऋजुः ॥

वेदः

रामप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म प ० ध ० नि ० ० स.

मख

राममनोहरी—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मख

राममनोहरी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मख

रामलीरागध्यानम्

तालीदलताटङ्कां वलित्रयसुमध्यमां सुनीलाङ्गीम्।
माधवपूजानिरतां पुस्तकहस्तां च रामलीं ध्याये ॥

रागसागरः

रामसेतुस्तम्भस्थापकः—देशीतालः

ततस्ताले रामसेतुस्तम्भस्थापकसंज्ञिते।
प्लुतपुंखौ पञ्चकृत्वौ मध्ये व्यञ्जनयोर्मतौ ॥
० ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ० गो[illegible]

रामा—गीतालङ्कारः (एकतालीभेदः)

द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खण्डसंज्ञकः ।
रामा तेनैकताली तु गीयते गायनोत्तमैः ॥

संगीतसारः

रामाक्रीडम्

ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडं तु भाष्यते ।

वेमः

रामामात्यः

स्वरमेलकलानिधिकारः। अयं विजयनगराधीशस्य अलियरामराजस्य मुख्याश्रितः सेनापतिः कोण्डवीटिनगराधीश्वरः वयकार (वाग्गेयकार) विरुदान्वितः महाकविरान्ध्रभाषायाम्। कालः क्रै. प. १५५०। कल्लिनाथदौहित्रोऽयम्।

रामामनोहरी—मेलरागः (मालवगौलमेलजोऽयं रागः)

रागे रामामनोहारे आरोहे धैवतं त्यजेत् ।
उभयत्रापि ऋषभं त्यजेदौडवषाडवे ॥

अयं रागः धैवतर्षभहीन औडवः। रिहीनो षाडवः।

परमेश्वरः

रायभारहुकमयी—सल्लागवृत्तम्

स्थलस्थो रायबङ्गाली विना सूलं कृतो यदा ।
तन्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं चेद्वलनेन यदा भवेत् ।
पदा वामेन निपतेद्रायभारहुकमयी ॥

वेदः

रायबङ्गालः—देशीनृत्तम्

सूलं बध्वैकपादेन दक्षपादेन कुट्टनम् ।
तत उत्प्लुत्य चरणावूर्ध्वं च विरलीकृतौ ॥
अन्तराले भ्रामयित्वा निपतेद्धरणीतले ।
रायबङ्गालष्वाडोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः ॥

वेदः

राला

लोकप्रसिद्धो निर्यासविशेषः।

/**रावणहस्ता**—वीणा

वितस्तिसंमितो दैर्घ्ये दण्डो रावणहस्तके ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहो व्यग्रिकमुखरन्ध्रयुक् ॥
अग्रादङ्गुलदेशे तु शंकर्धं सुषिरं भवेत् ।
तदूर्ध्वे तन्त्रिकारन्ध्रं पूर्ववत्परिकल्पयेत् ॥
तदाङ्गुलायतां कम्रां चतुरङ्गुलमानताम् ।
रन्ध्रे प्रविश्यावशिष्टां नालिकेरस्य कर्परे ॥
तिरश्चीनोभयमुखे रन्ध्रविन्यस्ततन्मुखे ।
बध्नीयात् सुदृढीकृत्य नादनिष्पत्तिहेतवे ॥
कर्परस्योर्ध्वरन्ध्रे तु चतुरङ्गुलविस्तृते ।
शुष्कचर्मावपि हिते जीवां संस्थाप्य वैणवीम् ॥
तिर्यग्ग्रन्थिविनिर्यातां कम्राग्रे बन्धयेद् दृढम् ।
कम्रिकागवलो वास्माद्बद्धा वेणुसमुत्थिता ॥
अश्ववालकृतां तन्त्रीं तत्रैवाबद्ध्य सारयेत् ।
रन्ध्रे प्रवेश्यतां तन्त्रीं योजयेच्छंकुना दृढम् ।
यावत्तन्त्री दृढा तावत् तं शंकुं भ्रामयेच्छनैः ॥
वामहस्ताङ्गुष्ठकेन शंकुमूलं निपीड्य च ।
तन्त्रिकायां निवेशान्याश्चतस्रश्चाङ्गुलीर्दृढम् ॥
कोणं दक्षिणहस्तेन वादनार्थं यथा पुरा ।
धृत्वा वादनतत्त्वज्ञो वादयेत्तु यथाविधि ॥
पूर्वं स्वरगताध्याये ये स्वराः पूर्वपक्षतः ।
रावणीयमतज्ञेन कुम्भकर्णेन भूभुजा ॥
ते चत्वारश्चतसृभिरङ्गुलीभिः क्रमादिह ।
ज्ञेयं रावणहस्तेऽत्र द्विगुणा रावणोक्तितः ॥
रावणारिप्रसादात्स परसाम्राज्यसंपदा ।
अरातिरावणेनायमुक्तो रावणहस्तकः ॥

कुम्भः

/**रावणहस्ता**—वीणा

रावणहस्ताया उत्पत्तिस्तताध्याये नान्येन सम्यक्कथिता तस्यायं सङ्ग्रहः। वारिधिमध्ये मन्दराचलं शङ्करमुद्दिश्य रावणस्तपस्तेपे। तेनातुष्टं शङ्करं दशाननस्तोषयितुं स्वशिरांसि नव निकृत्य समिद्धवह्ने जुहाव। तेनाप्यतुष्टं भगवन्तं केन मार्गेण तोषयामीति चिन्तयन्नासीत्। समीपवने वेणोस्सङ्घर्षाज्जातं श्रुतिस्वरादिकं श्रुत्वा गानेनाहं तं प्रीणयामीति निश्चित्य प्रकोष्ठान्मांसमुत्कृत्य स्नायुमाकृष्य करङ्कोशेन तं हत्वा भगवन्तमुपावीणयत्। सोऽपि भगवान्प्रसन्नो भूत्वा वरान् दत्त्वा प्रसङ्गेन तस्य च वाद्यस्य रावणहस्तमिति नामाप्यकरोत्।

नान्यः

रावणार्चितः—देशीतालः

ISSSSSSSSSS || S oo |||| SS S oooooo SSS S oooo

हम्मीरः

रासकः—प्रबन्धः

आदितालेन सहितो रहितो गमकैर्भवेत् ।
शेषो झोम्पटवद्ज्ञेयो रासकश्चेति लक्षितः ॥

हरिपालः

गणैर्वर्णैश्च मात्राभिः निबद्धस्स्यादसौ त्रिधा ।
छगणैर्यस्य रासस्य स तु सारलयो मतः ॥

पगणे चरणे यस्यात्स्यात्सहंसतिलको भवेत् ।
चगणे चरणो यस्य रतिरङ्गस्स उच्यते ॥

तगणाद्यैस्तु मदनावतारः परिकीर्तितः ।
मात्रागणैर्विरचितो रास इत्थं चतुर्विधः ।
खण्डाक्षरादि............वर्धनात् ॥

पञ्चविंशतिसंख्याता रासका वर्णसंभवाः ।
त्रिपञ्चाशन्मात्रिकाः स्युः चरणादष्टमातृकात् ॥

षष्टिमात्रावधिर्ज्ञेया रासपादास्सतालकाः ।
आलापेन न चोद्ग्राहं केचिदिच्छन्ति रासकम् ॥

लेखकापभ्रंशभूयस्त्वादिदं लक्षणं संवादान्तरं विना न ग्राह्यम् ।

पण्डितमण्डली

—गीतालङ्कारः

चतुर्धा रासकः प्रोक्तो गीतवादित्रकोविदैः ।
विनोदो वरदो मन्द्रः कम्बुजश्चेति कीर्तितः ॥

सङ्गीतसारः

रासकम्

लासिकास्समचारीकाः प्रतिसीरा पदान्तरात् ।
प्रविश्य द्वन्द्वशो रङ्गं पार्श्वयोस्सह पातनैः ॥

ऋतूचितेन रागेण गीयमानेषु गायकैः ।
द्विपद्यादिप्रबन्धेषु देशीसूडस्थितेषु च ॥

गीतिषूद्गीयमानेषु वाद्येषु प्रस्तुतेष्वपि ।
खण्डमण्डललास्याङ्गचारीयोगमनोहरम् ॥

नानाबन्धमनोहारिर्गीतार्थाभिनयान्वितम् ।
युक्तं प्रवेशनिष्क्रामप्रसारैश्च विसन्धिभिः ॥

छोटिकाभिर्हस्ततालैः वाद्यताललयानुगैः ।
ललितं नर्तनं कुर्युः नर्तक्यो नयनोत्सवाः ॥

वेमः

षोडश द्वादशाष्टौ वा यस्मिन्नृत्यन्ति नायिकाः ।
पिण्डीबन्धादिविन्यासैः रासकं तदुदाहृतम् ॥
पिण्डानां तु भवेत्पिण्डी गुम्भनाच्छृङ्खला भवेत् ।
भेदनाद्भेद्यको जातो लताजालोपनाहतः ॥
एते नृत्तात्मना कार्या नाट्यवन्तः क्रियाविधौ ।
सुकुमारोद्धतैरङ्गैर्नायिकाभिर्विलक्षणाः ॥
वाक्यस्यावधयो ह्येते पिण्ड्याद्या दृश्यजातयः ।
न पदेनाभिधीयन्ते ह्यनुकार्यानुकारिणः ॥

कामिनीभिर्भुवो भर्तुश्चेष्टितं यत्र नृत्यते ।
रागाद्वसन्तमालोक्य स ज्ञेयो नाट्यरासकः ॥

चर्चरीमिति तामाहुः वर्णतालेन यत्र तु ।
प्रविशेत्कामिनीयुग्मं समचार्यादिशिक्षितम् ॥

वामदक्षिणसञ्चारैरङ्गैस्सत्तपरिष्कृतम् ।
ततस्तदेव वर्णान्त आलीढद्वयसंस्थितम् ॥

छोटिकाभिर्द्रुतं तालं वादकानां प्रदर्शयेत् ।
पञ्चघातुकसंज्ञार्थः छेदस्तस्मात्प्रवर्तते ॥

नृत्तेन विभजेत्खण्डैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।
अन्योन्याङ्गिकसञ्चारैः हस्ततालैर्मिथः कृतैः ॥

परिक्रम्य च निष्क्रामेत्ततोऽन्यद्द्वितयं विशेत् ।
एककालस्तु निस्सन्धिः प्रवेशो निर्गमस्तयोः ॥

पुष्पाञ्जलिप्रयोगस्तु मात्रातालेन योजयेत् ।
उभयोः पार्श्वयोः पश्चात् पात्राणि प्रविशन्ति च ॥

बद्धा पणवतालेन रथ्यावर्णादिवर्णकैः ।
शुष्कगीतप्रयोगेण ततो गायन्ति नायिकाः ।
लताभिर्भेद्यकैर्गुल्मैः नानानृत्तप्रदर्शकैः ॥

पात्रैश्चैकत्र संयुक्तं पिण्डीबन्धं तु कारयेत् ।
ततो मल्लाभिधं तालं शुष्कवर्णप्रयोगतः ॥

मुरजाक्षरवाद्यं तु हन्याद्दण्डं तु दण्डकैः ।
एवं नृत्तक्रमेणाद्यो ह्यपसारस्समाप्यते ॥

अपसारत्रयं चान्यदेवमेव प्रकल्पयेत् ।
तत्रापि पूर्ववन्नृत्तं कामतस्तु लयक्रमः ॥

कथयेद्रासकस्यान्ते शुभार्थं वचनक्रमम् ।

क्षीरादुग्धमहोदधौ सुरगणैः पीत्वामृतं यस्तथा
पिण्डी शृङ्खलिकाविशेषविहितो युक्तो लताभेद्यकैः ।
चित्राताल्पपरिक्रमैर्लययुतो भेदद्वयालङ्कृतः
चारीखण्डसुमण्डलैरनुगतस्सोऽयं स्मृतो रासकः ॥

शारदातनयः

लताशृङ्खलाभेद्यकगुल्माः नृत्तविशेषाः । चर्चरी प्रबन्धः । वर्णः मल्लतालो । खण्डः करणसमूहः । तत्र स्थाने द्रष्टव्यम् ।

—नृत्तरूपकम्

सूत्रधारविहीनं तु स्यादेकाङ्कं तु रासकम् ।
उत्कृष्टनान्दीसंयुक्तं कैशिकीभारतीयुतम् ॥
त्रिसन्धिकं पञ्चपात्रं युक्तं भाषाविभाषयोः ।
वीथ्यन्तर्मण्डितं मुख्यनायिकं ख्यातनायकम् ॥

मूर्खोपदेशसंरंभे गर्भामर्शविवर्जितम् ।
उदात्तभावविन्यासमुत्तरोत्तरसंश्रितम् ।
केचिद्वदन्ति गोपानां क्रीडारासकमित्यपि ॥

शुभङ्करः

रासकम्

पिण्ड्यादिबन्धलीलाभिः षोडश द्वादशाष्ट वा ।
यत्र नृत्यन्ति नर्तक्यः तद्रासकमुदाहृतम् ॥

पिण्ड्यादिति । पिण्डीबन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रतालयान्वितम् ।
आचतुष्षष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥

वेमः

रासकभेदाः

रासकस्य प्रभेदास्तु रासकं नाट्यरासकम् ।
चर्चरीतित्रयः प्रोक्ताः.........

वेमः

रासा—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रात्रयः ग ग.

विरहाङ्कः

राहुलाचार्यः

वङ्गेष्वयं ताम्रलिप्तिवासीति ज्ञायते । कालः ६००· अयं नाट्यशास्त्रस्य वार्तिकरूपव्याख्यां रचयामास ।

राहुहस्तः

शुकतुण्डौ मिश्रिताङ्गौ राहोरर्थे निरूपितौ ।

श्रृङ्गारः

रि—ऋषभस्वरः

रिक्तपूर्णम्—उदरम्

अन्वर्थं रिक्तपूर्णं स्यादामरोगे प्रयुज्यते ।

विप्रदासः

वदाने विकृते कोशे श्रमे श्वासे तथैव च ।
रिक्तपूर्णं प्रयोक्तव्यं जठरं नाट्यवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

रिक्ता—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

अनूपः

रिगोणी—वाद्यप्रबन्धः

यत्र खण्डत्रयं शुद्धैः कूटैर्व्यस्तैस्समस्तकैः ।
पाटैर्विरचितं यद्वा स्याद्वर्णसरनिर्मितम् ॥
युक्तं चोपशमेन द्विः पृथगन्तानुषङ्गिणः ।
वादकारब्धबहुलकोलाहलसमाकुलम् ॥

उद्धतध्वनिसंबन्धमन्ते च छण्डणान्वितम् ।
सा रिगोणीति कथिता सङ्गीतज्ञैर्मनीषिभिः ॥

प्रारम्भे स्याद्विकल्पेन कार्यमुद्वर्णं बुधैः ।
दीप्ते नृत्ते प्रयोक्तव्यो रिगोणी वाद्यकोविदैः ॥

तद्वीक्ष्यपुशमः कार्यो ललिते नृत्तकर्मणि ।
दीप्तनृत्ते सोपशमछण्डणेऽत्यन्तखण्डके ॥

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम् ।

प्रत्येकं द्विःप्रयुक्तेनोपशमेनान्तयोगिना ।
युक्तं खण्डत्रयं शुद्धैः कूटैः खण्डैश्च निर्मितम् ॥

पाटैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च बद्धं वर्णसरेण वा ।
यस्यां स्याद्वादकस्थूलमिति कोलाहलाकुलम् ॥

छण्डणान्ता रिगोणी स्यादुद्धती ध्वनिमुत्तमम् ।
अस्यामुद्वर्णं कार्यं वैकल्पिकमुपक्रमे ॥

दीप्तनृत्ते भवेदेषोपशमाल्ललिता मता ।
ललितं यद्युद्वर्णं तदा तल्ललिते भवेत् ।
अन्त्यखण्डात्सोपशमच्छण्डणा दीप्तनर्तनम् ॥

शार्ङ्गः

रिङ्खोधलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प ध प म ग रि ग म ग स.

मत

रिभितः—करणधातुः

धातौ रिभितसंज्ञे तु लद्वयं गान्तगं भवेत् ।

कुम्भः

यत्रादौ तौ प्रहारौ द्वौ लघू स्यातां गुरुस्ततः ।
तृतीयो भवतीत्येवं रिभितो धातुरुच्यते ॥

नान्यः

रिभितो द्वौ लघू गान्तौ ।

शार्ङ्गः

रीतिः—रागः

षड्जमहा पञ्चमकांशयुक्तान्यासस्यतारध्वनिमध्यमाधाम् ।
गान्धारमल्पामपि षड्जमन्द्रां पूर्णस्वरां रीतिमुदाहरन्ति ॥

नान्यः

षड्जग्रहा पञ्चमांशा मन्यासा तारमध्यमा ।
पूर्णालपा गसमन्द्रा च रीतिरित्यभिधीयते ॥

मतङ्गः

रीतिकैशिकी—रागः

शुद्धपञ्चमभाषाङ्गं संपूर्णा मन्द्रमध्यमा ।
समस्वरसमायुक्ता तारषड्जविभूषिता ॥
पञ्चमांशग्रहन्यासा कैशिकी रीतिकैशिकी ।
महोत्सवे प्रयोगोऽस्या दर्शितः कश्यपादिभिः ॥

जगदेकः

अस्य श्लोकस्य केरलभाषाव्याख्यायां "तारस्वरो वृषभस्येति" पठितम् ।

—देशीतालः

रीतिताले लघुः कार्यो गुरुश्चैकः प्रकीर्तितः ।
। ऽ

नन्दी

रीतिगौलं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म प म ग रि स.

मञ्ज

रीतिगौलः—मेलरागः

रीतिगौले समारोहे ऋषभं वर्जयेत्ततः ।
अवरोहे पञ्चमं तु वर्जयेदेष षाडवः ॥
भैरवीमेलजोऽयं रागः ।

परमेश्वरः

रीतिगौलस्तु संपूर्णो धैवतादिकमूर्छनः ।
अवरोहे पवर्ज्यः स्यान्न्यासांशसरिभूषितः ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

रुक्—सन्ध्यन्तरम्

प्रहारादिप्रभवा वेदना । यथा—शक्त्यङ्के लक्ष्मणः । अन्येऽपि मनःक्षोभजननमनिमित्तदर्शनमपि रुजापक्ष एव व्याचक्षते ।

यथा—शुष्कद्रुमगतो रौति आदित्यभिमुखं स्थितः ।
कथयत्यमिमिसं मे वायसो ज्ञानपण्डितः ॥
इति चारुदत्तवाक्यम् ।

सागरः

श्लोकोऽयं मृच्छकटीमातृकासु न दृश्यते । भोजोऽपि मृच्छकटीश्लोक इत्युदाहरति ।

रुचकः—मणिबन्धभूषणम्

करगोलके वितत:

रुचिरमुखी (ध्रुवावृत्तम्) एकादशाक्षरम्

कमलदलाक्षी नाम ध्रुवावृत्तम् ।

रुचिरा—ध्रुवावृत्तम् (नवाक्षरम्)

आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे ।
प्रावेशिकी तु बृहती सा नाम्ना तथैव रुचिराख्या ॥
राहूपराअहदसोहं ।

भरतः

मध्यमोत्तमपात्राणां रुचिरा करुणे रसे ।
तालो युग्मोपभङ्गोऽयं ककुभेन समन्विता ॥

नान्यः

युग्मोपभङ्गः । चच्चत्पुटतालस्योपभङ्गास्तालाः ।
तेष्वन्यतमः । उपभङ्गलक्षणं लयताललक्षणे दत्तम् ॥

रुञ्जा

अष्टादशाङ्गुला दैर्घ्या रुञ्जा द्रुततरा समा ।
एकादशाङ्गुला वक्त्रे कवलानद्धकुण्डले ॥
वामतुन्दे प्रकर्तव्यं तदन्ते कुण्डलीद्वयम् ।
तन्त्रीभिर्धारितं सम्यग्रराकार्थं तु वादकैः ॥
रुकारो मुख्य झङ्कारो बहुलो वादने भवेत् ।
रुकाररञ्जिता यस्मात्तस्माद्रुञ्जाप्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

रुदितभेदाः—(रोदनभेदाः)

स्यात्कोपाद्रुदितस्वरः सरभसो दैन्यात्तथा शीफरो
विच्छिन्नः प्रणयाद्भयेन विरसो हर्षोदयाद्गद्गदः ।
मन्ये क्रोधवशं गता प्रणयिनी ह्येषा सदैन्या तथा
प्रारम्भे रभसं विरामबहुलं मन्दं तथा रोदिति ॥

ईश्वरदत्तः

रुद्रघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प म ध नि प स.
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

रुद्रपञ्चमः—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

रुद्रभूषणः—वाद्यप्रबन्धः

यथा पृथक् पृथग्वाद्यान्नवखण्डान्सुरञ्जकान् ।
नातिह्रस्वान्नदीर्घांश्च कृत्वा सम्यक् ततोऽपरम् ॥

हस्तखण्डौ पृथग्वार्यौ रक्तं यत्पल्लवाभिधम् ।
एनं तु प्रतिखण्डान्ते योजयेच्च ततःपरम् ॥
विचित्रवाद्यसंपत्त्यै दीर्घं कलशखण्डकम् ।
अन्ते कुर्यात्तदा चाहुर्मुनयो रुद्रभूषणम् ॥
तमेव नाण्डिकां सर्वे दलशृङ्गारकं जगुः ।
स्रोतोवहा यतिश्चात्र तालस्तु प्रेप्सितो मतः ॥

कलशः कलासः अथवा शेखरः । श्रीकण्ठः

रुद्रवंशः

रुद्रवंशस्य दण्डोऽत्र सयवैस्त्रिभिरङ्गुलैः ।
रुद्राङ्गुलैर्मितं मध्यं तारस्न्ध्रास्यरन्ध्रयोः ॥
सार्धाङ्गुलं पृथङ्मानं रन्ध्रसप्तान्तरालगम् ।
दशाङ्गुलं सत्रियवं सम्भूयान्तरतो मितिः ।
आविललक्ष्मणाख्यातं शेषं लक्षणमस्य तु ॥

कुम्भः

रुद्रवीणा

सार्धैकादशमुष्टिर्दण्डः क्रियतेऽत्र तदुपरि च हित्वा ।
अङ्गुलपञ्चकमेकं रन्ध्रे तिर्यक् चलच्छङ्कुः ॥
ऊर्ध्वं तन्त्री सुषिरवदपरं षष्ठेऽङ्गुले त्वचलशङ्कुः ।
तिर्यक्चात्र तस्मान्मेढक ऊर्ध्वोऽङ्गुलात्परतः ॥
तुम्बी तदधोऽङ्गुलतोऽष्टाविंशत्यङ्गुलान्तरेणान्यत् ।
नाभिद्वयं सुवृत्तं सच्छिद्रं त्र्यङ्गुलोन्नततम् ॥
ककुभो द्व्यङ्गुलमुखश्चतुरङ्गुलदीर्घविपुलमसृणशिराः ।
वीणादण्डान्तर्गतदण्डोऽधः प्रक्ष उत्कीलः ॥
मेरोरूर्ध्वं किञ्चित्सव्यदक्षिणतुरीयतन्त्रिकास्थाने ।
उत्कोणान्यत्रिपदः स चतुरयःपत्रभूषांशः ॥
दृढवेणुजाणुजीवोऽथ सारिकामेरुककुभत्वद्विपुलाः ।
एकादशाङ्गुलालघुसारीदशकक्षमापट्टी ॥
तुम्बाग्रमनुगताग्रा बन्धार्थं दोरका दृढास्त्रिगुणाः ।
तुम्बादिबन्धनादि तु लोकात्स्याद्रुद्रवीणेति ॥

सोमनाथः

दण्डोऽस्या रुद्रवीणाया मुष्ट्येकादशसम्मितः ।
भ्रमदङ्गुष्ठाममितं सुषिरं तस्य कीर्तितम् ॥
दण्डस्योभयतो देयं कांस्यसंवरकद्वयम् ।
पश्चात्संवरकं चात्र छत्राकृतिशिरो भवेत् ॥
दण्डस्य वेष्टनं सार्धपञ्चाङ्गुलमिहोदितम् ।
तस्मि......तस्याः कर्तव्या सुन्दराकृतिः ॥

ककुभो रुद्रवीणाया त्रिशिराः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वं शिरसि दातव्या लोहपत्त्रिसमन्विता ॥
मूलतन्त्रीस्तदुपरि न्यसेल्लौहीं ततःपरम् ।
दक्षिणे शिरसि न्यस्येच्छुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
एवं त्रिककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।
अङ्गुलोच्चं तूर्ध्वशिरोऽङ्गुष्ठमात्रं तु पार्श्वकम् ॥
सप्ताङ्गुलान्तरे तस्मात्तुम्बमन्यं निवेशयेत् ।
अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाक्षिपेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रत्वे स्वरगर्भकम् ।
सकुम्भमुन्नतं कान्तं वर्तुलं तुम्बयुग्मकम् ॥
औन्नत्ये किञ्चिदधिकमनयोश्च प्रशस्यते ।
अर्धाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बं संस्थापयेद्बुधः ॥
दण्डपृष्ठे रन्ध्रयुतेऽस्याः सरस्वतिकां शुभाम् ।
संवरद्व्यङ्गुलोपेतां छत्राकृतिशिरोयुताम् ॥
तस्स्सार्धद्व्यङ्गुलान्ते एकां मोटानिकां न्यसेत् ।
पञ्चाङ्गुलान्तरे त्वन्यामग्रे वेष्टबिलान्विताम् ॥
पूर्वमोटनिकावेष्टरन्ध्रमेकं समन्ततः ।
लोकशङ्कुस्तु कर्तव्यो वर्तुलो बडिशाकृतिः ॥
तद्रन्ध्रनगुणं तस्मिन्वेष्टरन्ध्रे निवेशयेत् ।
तत्परायां तु मोटन्यां वेष्टरन्ध्रे कुशं क्षिपेत् ॥
तन्मोटिनी वृत्तरन्ध्रसदृशं दण्डरन्ध्रकम् ।
सुयन्त्रिते तु तत्रैव बध्नीयान्मुखतन्त्रिकाम् ॥
तावच्च भ्रामयेत्पूर्वां मोटिनीं च शनैश्शनैः ।
न यावदेति स्वस्थानं तन्त्री यन्त्रविशारदः ॥
अस्यास्त्वष्टादश प्रोक्ताः सारिकाः पूर्वसूरिभिः ।
तासां बृहत्तरा अष्टौ दश क्षुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
एतास्तु सारवादिन्यः तिष्ठन्ति पदिकोपरि ।
वितस्तिमात्रपदिकाङ्गुष्ठ चोऽयास्तु गर्भकः ॥
तावच्छून्यस्तु कर्तव्यो यथादण्डे स्थितो भवेत् ।
मदनस्य च सिक्थस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
बृहतीनां तु सारीणां खननीयं तलं क्रमात् ।
एतास्तु सर्वावयवैः कथितास्त्र्यङ्गुला बुधैः ॥
स्थाप्या दण्डस्य ताः पृष्ठे यथा रागस्वरं पुनः ।
मदनस्य च सिक्तस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
सर्वासां लोहकलिका मस्तके स्युस्सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलोच्चाः क्षुद्राः स्युरिति सारीविनिर्णयः ॥

एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
अस्याश्शिक्षा तु कर्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥

नारायणः

वीणादण्डप्रमाणं तु मुष्टिद्वादशभिः स्मृतम् ।
तस्मिन्मुष्टिद्वयं वामे त्यक्त्वा मेरुर्विधीयते ॥
सोऽपि द्व्यङ्गुलमानेन मेरुरुन्नत उच्यते ।
ततोऽपि तिलमात्रेण सम्मतः कर्द उन्नतः ॥
उन्नतावपि दीर्घौ स्तश्चतुरङ्गुलमानतः ।
स्थानकान्यपि चत्वारि कर्पे तु यवमानतः ॥
क्रमादुन्नतराणि स्युरानुकूल्यानि वादने ।
तत्कर्ददक्षिणे भागे दण्डाख्यं योजयेद्बुधः ॥
मेरुतोऽङ्गलिनाप्यन्तो मुष्टियुग्मेन कर्दतः ।
मेरोरधः प्रदेशे तु तुम्बौ द्वौ योजयेद्बुधः ॥
दण्डतुम्बकयोर्मध्ये तुम्बकौ दण्डकारिणौ ।
वक्ष्यते मौर्णिकानां च मेरुतो वामपार्श्वयोः ॥
तन्त्र्यस्तु स्वरसिद्ध्यर्थं चतस्रो मेरुकर्दयोः ।
वदन्त्याद्याः सस्वरादीन् पञ्चरादीन् द्वितीयकाः ॥
द्वे अग्रे अवशिष्टे स्तो मन्द्रस्योक्ता अधो पुनः ।
दण्डस्य दक्षिणे भागे तिस्रोऽन्यास्स्वस्वदेशतः ॥
स्वरसंवादसिद्ध्यर्थं ताश्च स्युः श्रुतिसंज्ञया ।
मेरुस्थाऽष्टमांशेन स्थौल्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥
तन्त्रीणां तत्र सम्बन्धो दोरकैरपि सङ्गतः ।
शालेस्तुषाप्रमाणेन पर्कोऽशेन निर्मिता ॥
अथवा पट्टसूत्रेण या सा जीवा सुखप्रदा ।
कर्दतन्त्री मध्यदेशे तां जीवां स्थापयेद्बुधः ॥
सा शैथिल्यं समुत्पाद्य करोति मधुरध्वनिम् ।
सारिकायाश्च संबन्धो मधूच्छिष्टेन सम्मतः ।
एतल्लक्षणयुक्ता या रुद्रवीणेति कथ्यते ॥

अहोबिलः

रुद्रवीणावादनक्रमः

किन्नर्यां रुद्रवीणायाः सांप्रतं वादनक्रमः ।
दिङ्मात्रदर्शनार्थन्तु कथ्यते वेमभूभुजा ॥
तत्रादौ मध्यमादेस्तु कथ्यते वादनक्रमः ।
विधाय स्थायिनं मन्द्रं मध्यमं ...... ॥
.... समारुह्य यथाक्रमम् ।
षड्जतरस्थायिपर्यन्तानेतान्पञ्चस्वरान्पुनः ॥
वादयित्वावरोहेण ताडयेद्धैवतं ततः ।
इत्येतं मध्यमादेस्तु स्वस्थाने प्रथमं नतम् ॥
स्वस्थानत्रितयेऽन्यस्मिन्नारभ्य स्थायिनं स्वरम् ।
द्व्यर्थमर्थस्थितं चैव द्विगुणं च स्वरं क्रमात् ॥
समारुह्य पुनः कुर्यात्स्वस्थानं प्रथमं यदि ।
मध्यमादेरभिव्यक्तिस्तदा सञ्जायते स्फुटम् ॥
पूर्वपूर्वं स्वराभावे षाडवौडुवकारणात् ।
स्वरान्परान्समारोहेत्स्वस्थानेषु यथाक्रमम् ॥
सर्वेषामपि रागाणामेष साधारणो विधिः ।
एतास्तु किन्नरीः प्राहुः रुद्रवीणाख्यया जनाः ॥

वेमः

एताः । बृहती, मध्यमा, लघ्वी, किन्नर्यः ।

रुद्रसावेरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स म ग म प ध स.
(अव) स नि ध प नि ध म ग रि ग म स.

मञ्ज

रुद्रहासः—रागः
षड्जांशकग्रहधरो धृतसान्द्रमध्यो,ऽपन्यास...पञ्चमरञ्जितान्तः ।
त्यक्तस्तथर्षभनिषादरवः....,तारास्पदस्फुरितधैवतरावरम्यः ॥
षड्जर्षभमूर्छनो भीमस्य प्रियतानवान् ।
स्मराधिदेवश्शृङ्गारे रुद्रहासः प्रकीर्तितः ॥

नान्यः

षड्जग्रहांशयुक्तो सापन्यासोऽथ पञ्चमान्तश्च ।
ऋषभनिषादत्यक्तः सरुद्रहासो धतारस्स्यात् ॥

मतङ्गः

रुद्राभिषेकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स.
(अव) स ध म ग रि स.

मञ्ज

रुरुः—स्वरजातिः
त्रिषष्टिसंख्यैस्संप्रोक्ता रुरुरित्येवमीरितः ।

औमापतम्

रूक्षम्—दर्शनम्
तत्तद्वर्णप्रभाहीनं यत्तद्रूक्षमिति स्मृतम् ।

शारदातनयः

रूपम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्
चित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमिष्यते ।

भरतः

यथा— रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के "प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते" इत्यादिराजवचने विचित्रार्थानां समवाये संभावने सर्वविषय एव वितर्कस्तर्कः इदं नोचितं इदं नोचितं इति प्रतियुक्तिपर्यन्तः। युक्तिस्तु नियतप्रतिपत्तिपर्यन्तेति विशेषः। रूपमिति चानियताकृतिरुच्यते। तत्र विशेषप्रतिपत्तिरहास्त्युपचाराद्व्यपदेशः।

अभिनवगुप्तः

नानारूपाणामर्थानां संशयोऽनवधारणं रूपमिव रूपम्। अनियतो ह्याकारो रूपमुच्यते। मुखसन्ध्यङ्गात् युक्तेः कृत्यविचाररूपत्वेन नियताकाराया अस्य भेदः। अन्ये त्वधीयते रूपं वितर्कवद्वाक्यमिति। अन्ये तु चित्रार्थं रूपकं वच इति पठन्ति। यथा— वेण्यां चित्रसङ्ग्रामवर्णनम्।

रामचन्द्रः

रूपं सन्देहकृद्वचः। सिंगः

—मृदङ्गे करणभेदः

विभक्तकरणं रूपम्। यथा— दं घं दं घे घं किटिमाकिटि माघटत्ति घटमत्थि घटुगुटु किटिकिट क्रिङ्क दोघे छ इति।

भरतः

—अवनद्धे करणम्

क्रिया यत्र विभक्ता स्यान्मुरजे पणवे तथा।
विभक्तकरणं तत्र रूपमाहुर्मनीषिणः॥
गुरुद्वयं मृदङ्गे स्यादन्यत्र लघुनी गुरुः।
एवमक्षरविन्यासाद्रूपं स्यात् (तद्धि तद्यथा)॥

नान्यः

—करणम्

मुख्यवीणाप्रयुक्तस्य गुर्वादेर्भञ्जनेन यत्।
युगपद्वादनं रूपं विपञ्च्यादिषु तद्यथा॥
वाद्यते गुरुमुख्यायां यदा द्वे लघुनी तदा।
विपञ्च्यादौ यदा त्वस्यां लस्तदान्यासु दद्वयम्॥

शार्ङ्गः

—वीणाकरणम्

मुख्यवीणाप्रयुक्तं यद्भक्त्वा गुर्वादि वाद्यते।
युगपत्तदन्यासु तद्रूपं तद्विदागतम्॥

लघुनी द्वे विपञ्च्यादौ तथा स्यातां यथा लघुः।
एकोऽस्यां वाद्यतेऽन्यासु तथा वाद्यं द्रुतद्वयम्॥

कुम्भः

भक्त्वा। भञ्जनं कृत्वा। एतत्करणं मत्तकोकिलाख्यवीणायां भरतेन निदर्शितम्। अत्र मुख्यवीणायां यत्र गुरुः तं भक्त्वा लघुद्वयरूपेण विपञ्च्यादिषु युगपद्वादनं रूपमिति भावः।

रूपकम्

रूपकं द्विविधं नाट्यरूपेण नृत्तगीतरूपेणेति। नाट्यरूपकं पूर्वराजचरितं, अथवोत्पाद्यकथा। नटैर्यत्प्रदर्श्यते तन्नाट्यम्। तत्र नृत्तगीतानां प्रवेशो नास्ति। यत्र नृत्तगीतानां समन्वयस्तन्नृत्तरूपकमित्युच्यते। यथा—डोम्बीप्रभृतीनि। नाट्यरूपकाणि दशैव भरतेन गृहीतानि। तेषु नाटकप्रकरणे प्रधाने। तच्छेषाण्यष्टौ रूपकाणीति भरताभिप्रायः। महेन्द्रविक्रमेण भगवदज्जुकाप्रहसने सूत्रधारमुखेन "प्रकरणनाटकोद्भवासु पारेहामृगडिमसमवकारव्यायोगभाणसल्लापवीथ्युत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनादिषु दशजातिषु नाट्यरसेषु हास्यमेव प्रधानमिति प्रहसनमेव प्रयोक्ष्यामि" इत्युक्तम्।

तन्मते नाटकप्रकरणाभ्यां द्वादशरूपकाणि भवन्ति। तेषु भरतेनानुक्ते सल्लापकोल्लोप्यके गृह्येते। कोहलादयस्तु सल्लापकोल्लोप्यकरूपके नृत्तजातिष्वन्तर्भावयन्ति। विष्णुधर्मोत्तरे प्रकरणनाटकोद्भवानि दशरूपकाणीति ताभ्यां सह द्वादशोक्तानि। रूपकाणि भरतमते दश। यथा—

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च।
भाणस्समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः।
ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे॥

हरिपालमतम्—

ज्ञानावतरणं पूर्वं द्वितीयं नाटकं भवेत्।
तृतीयं तु प्रकरणमङ्को व्यायोग एव च॥
भाणस्समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः।
ईहामृगः स्यात्सट्टकमेलापकमितीरिताः॥

इति द्वादशोक्तानि। भगवदज्जुकासूत्रधारवाक्येन पार इति कश्चिद्रूपकविशेषोऽस्तीति ज्ञायते। भगवदज्जुकादर्शेषु वार इत्यपि शब्दो दृश्यते। वारो वा पारो वेत्यद्यापि संशयः। नृत्तपारः नाट्यपारः नाट्यधारः नृत्तसार इति पारशब्दस्य बहवो रूपभेदाः नाट्यशास्त्रव्याख्यानादर्शेषु दृश्यन्ते। नृत्तपारो रूपकविशेषः। तस्मिन्नङ्कमध्ये नाटकान्तरं पुनस्तस्मिन्नाटकान्तरे नाटकान्तरं इति क्रमेण बहूनि नाटकान्यन्तरान्तरभावाद्दृश्यन्त इति नाटयायितशब्दव्याख्यानेऽभिनवगुप्तप्रोक्तवचनादवगम्यते। तत्रैवोक्तं नाटयायितं एकस्यैव रूपान्तरवदिति। उदाहृतं च सुबन्धुकृतनाट्यपाराख्यग्रन्थादेकं प्रघट्टकम्। तत्र बिन्दुसारः तस्य सचिवा अङ्के प्रविशन्ति। उदयनवासवदत्ताचेष्टितं बिन्दुसारो नाटयति। मध्ये उदयनश्च बिन्दुसारकथां नाटयति। तदन्तरे उदयनश्च पद्मावती प्रद्योतचरितानि नाटयति, इत्यान्तर-

क्रमो दृश्यते। सुबन्धोर्ग्रन्थादन्यः न कोऽपि नृत्तपारः दृश्यते श्रूयते वा। तज्जातीयकं रूपकमस्तीति महेन्द्रविक्रमवचनाद् ज्ञायते।

रामाद्यारोपणान्नेतुः स्यादस्मिन्रूपकाभिधा।

अग-मल्लः

—वाद्यप्रबन्धः

यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा स्यादोतावाद्यपूर्वकः।
सपाटकैर्वर्णपदैः प्रान्ते च कृतदेंकृतिः।
प्रबन्धोऽसौ मध्यलये छण्डणो रूपकाभिधः॥

सोमराजः

—रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम्।

रूपकः—ध्रुवालङ्कारः

बद्धो रूपकतालेन रूपकः परिकीर्तितः।
आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके॥
तेन रूपकनामायं विज्ञातव्यष्षडक्षरः।
सरि सरिगम, रिगरिगमप

वेङ्कटमखी

—प्रबन्धः

रूपकाख्येन तालेन रागैर्गेयो मनोहरैः।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगा इति रूपकलक्षणम्॥

हरिपालः

रूपकम्—अलङ्कारः

स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम्।
किञ्चित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत्॥

(उ·म) पद्माननास्ताः कुमुदप्रभासा विकोशनीलोत्पलचारुनेत्राः।
वापीस्त्रियो हंसकुलैः स्वनद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिहालपन्त्यः॥

भरतः

—निबद्धभेदः

आरोप्यते गुणग्रामोपाधिकं यत्र नायके।
रामादित्वं महीभर्त्रा तद्रूपकमुदीरितम्॥

कुम्भः

—वाद्यप्रबन्धः

ओतां कृत्वा द्विरुद्ग्राहः सकृद्वा व्यापकाक्षरैः।
सपाटैर्विहितो यत्र प्रान्ते रचितदेंकृतिः॥
मध्ये लये छण्डणस्स्याद्रूपकं तन्निरूपितम्।

शार्ङ्गः

रूपकः—ध्रुवतालः

आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके।

वेङ्कटमखी

रूपनारायणः—देशीतालः

लगपादौ लगौ पश्च रूपनारायणाह्वये।
। ऽऽ॒ ० ० । ऽऽ॒

कुम्भः

रूपभेदः—नर्म

रूपेण भेदकरणं रूपभेदो निगद्यते।

सर्वेश्वरः

रूपवती—वीणा

कच्छपी वीणाया नामान्तरम्।

रूपशुद्धम्—नर्म

केवलेनैव रूपेण जनताहासकारि यत्।
तन्नर्म काव्यबन्धेषु रूपशुद्धं निगद्यते॥

सर्वेश्वरः

रूपशेषः—वीणाकरणम्

यदा विदध्याद्विच्छेदं विदार्यां मुख्यवैणिकः।
तदान्यासां वादनं यद्रूपशेषं तदुच्यते॥

कुम्भः

मत्तकोकिलायां यदा विरामो गृहीतः तदाऽन्यासु विपञ्च्यासु वादको विलम्बितलयेऽन्यद्वादयेत् स रूपशेषः।

—अवनद्धे करणम्

पुष्कराणां विरामे तु पणवाद्यैः प्रपूरणम्।
वाद्याक्षरस्य क्रियते रूपशेषः स उच्यते॥

नान्यः

रूपशेषम्—करणम्

यदा विदारीविच्छेदं कुरुते मुख्यवैणिकः।
तदाऽन्यसां वादनं यद्रूपशेषं तदुच्यते॥

शार्ङ्गः

—पुष्करवाद्ये करणम्

करणानामविरामे रूपशेषः। यथा—खुखुणा खुखुणा खखणाह्णणह्ना खेखखा मह्ना खदा मप्पह्नावाद्यमिदं रूपशेषं तु।

भरतः

रूपसाधारितः—रागः

निषादीषड्जमध्याभ्यां रिपस्वल्पस्सकाकलिः।
षड्जांशो मध्यमन्यासो रूपसाधारितो मतः॥

मोक्षः

संभूतष्षड्जमध्यायां निषादिन्यां तथैव च।
रूपसाधारितष्षड्जमहन्याससमन्वितः ॥
मध्यमांशः पञ्चमे च रिषभे स्वल्पतां गतः।
सकाकलिकः प्रसन्नमध्यालङ्कारभूषितः ॥
स्वरैः पूर्णश्च षड्जादिमूर्छनासङ्गमस्थिरः।
एते साधारिताः प्रोक्ता रागा रागविचक्षणैः ॥

हरिः

रूपसाधारितम्—रागः
षड्जांशो मध्यमन्यासो ह्यपन्यासस्तु धैवतः।
षड्जमध्यानिषादिन्योरुद्भूतं बलवन्निगम् ॥
शृङ्गारेऽद्भुतसंबद्धे निषादान्तं कदाचन।
जातं कन्दर्प (दैवत्यं) रूपसाधारितं स्मृतम् ॥

नान्यः

षड्जमध्यानिषादिन्यो रूपसाधारितं विदुः।
षड्जांशो मध्यमन्यासो निषादान्तः कचिद्भवेत् ॥

कश्यपः

रूपाङ्गी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

रूपावती—मेलकर्ता रागः
स ० ० ग ० म ० प ० ० ध नि स.

मञ्ज

रूपेच्छाकथनम्—नर्म
रूपेण स्पष्टमाचष्टे संभोगेच्छां यदायताम्।
रूपेच्छाकथनं तत्तु कथ्यते तत्त्ववेदिभिः ॥

सर्वेश्वरः

रेखा—देशीलास्याङ्गम्
स्वे स्वे स्थाने निविष्टानां शोभातिशयशालिनाम्।
ससौष्ठवानामङ्गानामनङ्गोदयकारिणाम्।
मनोहरास्थितिर्यातु सा रेखेत्यभिधीयते ॥

वेमः

रेगुप्तिः—मेलरागः
रेगुप्तौ वर्जयेत्कौञ्चनिषादावुभयत्र च।
रागोसावौडुवस्तस्माद्देशान्तरमनोहरः ॥
मालवगौलमेलजोयम्। अस्य प्रसिद्धं नाम रेवगुप्तिः। कौञ्चो मध्यमः। उभयत्र—आरोहावरोहयोः।

परमेश्वरः

रेगुप्तिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

रेगुप्तिरागध्यानम्
रसालतरुमूलगां निजवराङ्कशय्यातलां
करे निहितपुस्तकां शुकपिकालिनादाञ्चिताम्।
सुमासवचषप्रियां मदविघूर्णिताक्षीं सदा
दुकूलवसनांप्रियां हृदि भजामि रेगुप्तिकाम् ॥

रागसागरः

रेचकाः
ग्रीवायां पादयोः कट्योः हस्तयोश्च भवन्ति तत्।
बद्धावस्थेन तेनेह तेषां लक्षणमुच्यते ॥

विप्रदासः

अथाहं रेचकान्वक्ष्ये चतुरो मुनिसम्मतान्।
पाणिकण्ठकटीपादविशेषेण समुद्भवान् ॥

अशोकः

अथ भरतमुनीश्वराभिमत्या निगदति रेचकलक्षणं नरेशः।
करचरणकटीषु कण्ठदेशे पुनरुदितस्तदवस्थितिर्मुनीन्द्रैः ॥
यदपि च गदितोऽङ्गहारमध्ये मुनिविनुतो ननु रेचकस्समस्तः।
तदपि च पृथगुच्यते यतोऽयं फलजनने गदितः पृथक्समर्थः ॥

कुम्भः

रेचितम्—हस्तप्राणः
अङ्गुलीनां प्रचलनाद्रेचितं परिकीर्तितम्।

शृङ्गारः

—नृत्तहस्तप्राणः
मणिबन्धावधी यौ तौ करौ सम्यक् प्रसारितौ।
रेचिताख्यमिति ख्यातं सर्वहस्तेष्वयं विधिः ॥

शृङ्गारः

सर्वहस्तेष्विति पताकादिहस्तेषु।

रेचितः—अङ्गहारः
स्वस्तिकरेचितार्धरेचितवक्षःस्वस्तिकोन्मत्ताक्षिप्तरेचितार्धमत्तल्लिरेचकनिकुट्टभुजङ्गत्रस्तरेचितनूपुरवैशाखरेचितभुजगाञ्चितदण्डरेचितकचक्रमण्डलवृश्चिकरेचितवृश्चिकविवृत्तविनिवृत्तविवर्तितगरुडप्लुतमयूरललितमर्पितस्खलितप्रसर्पिततलसंघट्टित वृषभक्रीडितललितोरोमण्डलकटीछिन्नानां प्रयोगे रेचितः।

—अधरः

ईषच्चलितपर्यन्तो विलासे रेचितोऽधरः ।

विप्रदासः

सृकप्रलोहनाद्‌ज्ञेयौ रेचितौ दशनच्छदौ ।
..................योज्येते प्रयोक्तृभिः ॥

सोमेश्वरः

चलनात्सृकदेशस्य रेचितस्थिरविभ्रमे ।

ज्यायनः

—हौडुक्किकहस्तपाटः

स्कन्धस्य स्फुरणेनापि तर्जन्यङ्गुष्ठघाततः ।
वाद्यस्योत्तम्भकरणाद्रेचितो जायते यथा ॥
दें दें थां थां टें टें हझें हझें हझें हहन हुझें ।

वेमः

रेचितनिकुट्टकम्—करणम्

रेचितो दक्षिणो हस्तः पादश्चोर्ध्वाद्धृतो यदि ।
वामो डोलायते डोलः स्याद्रेचितनिकुट्टकम् ॥

ज्यायनः

रेचितवर्तना

हंसपक्षौ स्वस्तिकावेत् विच्युतौ त्वरितभ्रमौ ।
रच्येते रेचितौ यत्र सोक्ता रेचितवर्तना ॥

अशोकः

रेचिता—कटी

रेचिता तु कटी ज्ञेया भ्रमणेन समन्ततः ।
भ्रमणे सा प्रयोक्तव्या नाट्ये नृत्ते च कोविदैः ॥

वेमः

—भ्रूः

भ्रूरेका ललितोत्क्षिप्ता रेचिता नर्तने मता ।

वेमः

—ग्रीवा

या ग्रीवा विधुतभ्रान्ता सा मता रेचिताभिधा ।
वर्तुले मथनेप्येषा नियुक्ता नृत्तपण्डितैः ॥

मथनं, अङ्गमर्दनम् । अशोकः

रेचितौ—नृत्तहस्तौ

कृत्वोत्तानौ पताकौ प्रागथ कुर्याद्द्रुतभ्रमौ ।
हंसपक्षौ पार्श्वगतौ तावुक्तौ रेचितौ करौ ॥
प्रयुक्तोऽयं नृसिंहेन दैत्यवक्षोविदारणे ।
उत्तानौ प्रसृतौ केचित् पताकौ रेचितौ करौ ॥
तन्नेष्टं विप्रदासस्य प्रायो लक्ष्येष्वदर्शनात् ।

विप्रदासः

प्रसारितौ तथोत्तानतलौ हस्तौ तु रेचितौ ।
द्रुतभ्रान्तौ हंसपक्षावथवा रेचितौ मतौ ॥
यद्वानयोर्मिलित्वामू लक्ष्मणीलक्ष्मसम्मतम् ।
हिरण्यकशिपोर्वक्षोदारणे नृहरेर्मतौ ॥

अशोकः

रेणुका—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

पाल्कुरिकि सोमः

रेनवसन्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

रेफः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

दक्षिणानामया यत्र तन्त्रीरन्तर्निहन्यते ।
वामस्य मध्यमाङ्गुल्या बहिस्तं रेफमूचिरे ॥

शार्ङ्गः

—धातुः

रेफस्त्वेकस्वरो घातः क्रमात्सर्वाङ्गुलीकृतः ।

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

दक्षिणानामया तन्त्री यदान्तः सः प्रहन्यते ।
वाममध्यमया बाह्ये रेफो नाम भवेत्तदा ॥

कुम्भः

—व्यञ्जनधातुः

कराङ्गुलीभिस्सर्वाभिः क्रमादेकस्वरो यदा ।

कुम्भः

यस्तु सर्वाङ्गुलीभिः स्यात्प्रहारः क्रमवानिह ।
पर्यायेणैकतन्त्र्यां तु रेफ इत्यभिधीयते ॥

नान्यः

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिधीयते ।

भरतः

—हौडुक्किकहस्तपाटः

रेफः स्यात्स्कन्धसंज्ञेन सकलाङ्गुलिताडनात् ।
सह धों झें झें द्रः झें हें झें झें द्रः झें हें द्रः । वेमः

रेराजितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि म.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मल्ल

रेवगुप्तः—रागः
आर्षभीमध्यमोत्पन्नो रेवगुप्तोऽथ लक्ष्यते ।
षड्जग्रामांशकश्चैष मध्यमान्तविराजितः ।
सप्रसन्नाद्यलङ्कारो रेवगुप्त इति स्मृतः ॥

हरिः

वीररौद्राद्भुतरसे ताने जीवनसंज्ञके ।
अभिरुद्गतायां मूर्छायां...मध्यमाश्रुतौ ॥
आर्षभ्यां ऋषभेऽप्यंशन्यासयोष्षड्जवर्जितः ।
जितसंग्रामगुप्तेन रेवगुप्तः प्रकीर्तितः ॥

नान्यः

आर्षभीजातिसंभूतो ऋषभांशस्तदन्तकः ।
संपूर्णो रेवगुप्तस्तु निद्धद्भिष्षड्जषाडवः ॥

कश्यपः

रेवगुप्तो रिग्रहांशो मान्तो मर्षभसोत्कटः ।

नारायणः

मध्यमार्षभिकाजातयो रेवगुप्तोरिरंशकः ।
मध्यमन्याससंयुक्तः संपूर्णो गीयते बुधैः ॥

मोक्षः

—प्रथमरागः
स्याद्रेवगुप्तो रिषभग्रहांश-
स्तन्न्यासकः पञ्चमवर्जितोऽयम् ।
गान्धारमन्द्रस्सनिषादमध्य-
प्राज्यश्च देशीकरणे प्रगेयः ॥

मोक्षः

रेवतीहस्तः—रेवतीमत्स्याकृतिः
भरतार्णवसंप्रोक्तो गजदन्ताभिधश्चलः ।
ईषत्कुञ्चितरूपश्चेद्रेवत्यां संप्रयुज्यते ॥

भ्रमरः

रेवत्यभिनयः
गजहस्तचालनेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

रेवा—मेलरागः
गौरीमेलसमुद्भूता षड्जोद्ग्राहेण मण्डिता ।
मनित्यक्ता सदा रेवा गपादियमलस्वरा ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया ।—

अहोबिलः

रोधः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
निरोधस्य नामान्तरम् ।

रोमाञ्चः—चित्राभिनयः
समा दृष्टिस्समं शीर्षं किञ्चित्सूचीतिहस्तकः ।
स्त्रीणां रोमाञ्चनविधौ दर्शयन्ति मनीषिणः ॥

विनायकः

—सात्विकभावः
स्पर्शभयशीतहर्षैः क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ।
मुहुःकण्टकितत्वेन तथोल्लुकसनेन च ।
पुलकेन च रोमाञ्चं गात्रस्पर्शेन दर्शयेत् ॥

भरतः

इष्टस्पर्शसहर्षाद्यैः क्रोधशीतभयैरपि ।
रोमाञ्चो जायते तं गात्राणां कण्टकैर्दर्शयेत् ।

सागरः

रोमाञ्चः क्रोधरुग्भीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत् ।

शारदातनयः

आदिशब्देन विस्मयोत्साहादयो गृह्यन्ते ।

नरसिंहः

रोविचक्षम्—हस्तः
दूरे प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जनी यत्र कुञ्चिता ।
तिस्रस्त्वन्याश्च संसृष्टा रोविचक्षं तदीरितम् ॥

उमा

रोविन्दकम्—सप्तगीतभेदः
अथार्धान्ते च मात्राणां तालशम्ये यथाक्रमम् ।
चतुर्दश्यां च पञ्चम्यां मात्रायां ताल इष्यते ॥
षष्ठी तु मद्रकान्त्यावन्मात्रा रोविन्दकस्य तु ।
तत्राष्टकलमाद्यायाः मात्रायाः स्यादुपोहनम् ॥
पूर्ववत् त्रिकलं कार्यमन्यासां प्रत्युपोहनम् ।
पादः पूर्वोऽयमपरः तद्वदन्यपदः स्मृतः ॥
कलास्वष्टासु योन्यासु वर्णः पूर्वस्य गीयते ।
स च द्वितीयपादादौ स च प्रस्तार इष्यते ॥
द्वितीयपादे प्रस्तारः शरीरे द्विकलोत्तरे ।
तत्रोपवर्तनं कैश्चिदिष्यते पूर्ववत्तु तत् ॥
तत्रादौ विवधं कार्यं प्रवृत्तमपि वा भवेत् ।
निवृत्तयस्तथा कार्या मध्ये त्रिचतुराः स्मृताः ॥

भरतः

अवमर्शे निवृत्ते स्यादुत्तरान्ते च शीर्षकम् ।
अस्यादावेककं नित्यं प्रवृत्तं चाप्यतः परम् ॥

पादादिषु यथेष्टं च योक्तव्ये विवधैकके ।

पूर्ववदिति। शरीरे सिकलं कार्यं गाषघातकम्। उपवर्तनादीनां लक्षणं स्थाने उक्तम् ।

दत्तिलः

रोहिणी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः ।

रोहिणीहस्तः

………षु किञ्चिद्विश्लिष्टे च प्रसारिते ।
अनामिका कनिष्ठाग्रमिश्रिताङ्गुष्ठ एव च ।
नाम्नायं श्लिष्टमुकुलो रोहिण्यां संप्रयुज्यते ॥

श्कारः

रोहिण्यभिनयः

श्लिष्टमुकुलहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

रौद्रः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।
प म ग स नि

कुम्भः

—रसः

क्रोधः स्थायी भवेद्भावो यत्र रौद्रो रसस्तु सः ।
राक्षसा दानवा एवाप्युद्धताः स्युस्स्वभावतः ॥

आलम्बनविभावास्ते सङ्ग्रामोप्यस्त्रदारुणः ।
क्रोधश्चाक्रमणं निन्दावमानौ परुषा गिरः ॥

मात्सर्यं द्रोह इत्याद्यैरसमुद्दीप्यते रसः ।
आरक्तनेत्रता स्वेदो भ्रुकुटीकरणं मुहुः ॥

दन्तौष्ठपीडनं पाणिनिष्पेषो दन्तघर्षणम् ।
ताडनं छेदनं पीडाप्रहारश्शस्त्रपातनम् ॥

अनुभावैरेवमाद्यैरस्याभिनयमाचरेत् ।
औग्र्यं सम्मोह उत्साहवेगहर्षाश्च वेपथुः ॥

रोमाञ्चगद्गदस्वेदप्रमुखैर्व्यभिचारिणः ।
परिपोषं नयेदेनं रसं नर्तकपुङ्गवः ॥

क्रोधश्चतुर्विधो ज्ञेयो रिपौ भृत्ये प्रिये गुरौ ।
नर्तनाल्लक्ष्म चैतेषां वक्ष्ये लक्ष्मविदां मतम् ॥

विकटभ्रुकुटी भीमो दष्टौष्ठो हस्तकम्पवान् ।
स्वभुजप्रेक्षणः क्रोधो रिपौ ज्ञेयो निरर्गलः ॥

भूरिभर्त्सनवानक्षिविस्तारविकृतेक्षणः ।
भृत्ये कार्यवशाज्जातः कृत्रिमः क्रोध उच्यते ॥

भ्रुकुटीकुटिलं वक्त्रं नेत्रान्तादश्रुनिर्गमः ।
यत्रोष्ठौ स्फुरितौ स्त्रीणामेष प्रणयसंभवः ।
अव्यक्तचेष्टाविनययन्त्रिता स्याद्गुरौ रुषा ॥

विप्रदासः

अथ रौद्रोनाम क्रोधस्थायिभावात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रभवः सङ्ग्रामहेतुकः । स च क्रोधधर्षणाधिक्षेपावमानानृतवचनोपघातवाक्पारुष्याभिद्रोहमात्सर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडनछेदनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातसंप्रहाररुधिराकर्षणाद्यानि कर्माणि । पुनश्च रक्तनयनस्वेदभ्रुकुटीकरणावष्टम्भदन्तोष्ठपीडनगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिष्पेषादयोऽनुभावाः। भावाश्चास्य सम्मोहोत्साहावेगामर्षचपलतौग्र्यगर्वविकृतेक्षणवेपथुरोमाञ्चगद्गदादयः ।

भरतः

अत्र व्याचक्षते। युद्धहेतुकोद्धतमनुष्येषु भीमसेनादिषु रुधिरपानादिलक्षणः। रक्षोदानवास्तु स्वभावरौद्रा इति। तदसत्। भीमस्य रुधिरपानं न युद्धहेतुकम्। अपि तु विपर्ययः। उद्धतस्वभावत्वादसौ क्रोधपरवशस्सन् अनुचितमपि प्रतिज्ञातवान्। नन्वेते स्वभावक्रोधना अपि किमुद्दीपनमपेक्षन्ते। ओमित्याह मुनिः । रक्षोदानवमनुष्योद्धतादेरुद्दीपनहेतुभिर्विनापि चेष्टितमात्रं यदपि कुर्वते ताडनादिप्रधानम्। रक्षःप्रभृतयो हि नर्मणापि प्रहरन्ति ।

अभिनवः

रुद्रो ह्रस्तं ददातीति रुद्रशब्दो निरुच्यते।
तत्कर्मकर्तृताहेतुर्यस्स रौद्रः प्रकीर्तितः ।
यत्कर्म रोदयत्यन्यान्स रौद्र इति वा भवेत् ॥

शारदातनयः

रौद्रगान्धारी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मञ

रौद्री—श्रुतिः

गान्धारे प्रथमा श्रुतिः ।

—दृष्टिः

रूक्षा क्रूरारुणोद्वृत्ता निष्टब्धपुटतारका ।
रौद्रा दृष्टिः प्रयोक्तव्या रसे रौद्रे विचक्षणैः ॥

सोमेश्वरः

कुटिलभ्रुकुटी भीमा रूक्षा स्तब्धपुटद्वया ।
उद्वृत्ततारका क्रूरा सान्द्ररौहित्यसम्भृता ।
रौद्रदृष्टिरियं रौद्रे रसे तद्ज्ञैर्नियुज्यते ॥
वेमः

रौद्रसारितम्—नृत्तकरणम्
वर्धमानं बाणहस्तावञ्चितं रौद्रिका च दृक् ।
जलसारितका चारी यत्र तद्रौद्रसारितम् ॥
नन्दी

वर्धमानं, स्थानम् । अञ्चितं, शिरः । जलसारिता गतिः । यथा, अङ्गुलीभिः पश्चाद्गमनं पार्श्वपार्श्वैः...... पादेन च गतिः ।

रौव्यानगः(?)—मेलरागः (रूपावतीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प म .
(अव) म नि ध प म ग रि स .
मख

ल

ल
ताले छन्दसि च लघुः ।

लक्षणम्
समस्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्काराः कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रोक्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौभाग्येनैव शोभन्ते । लक्षणं महापुरुषस्य पद्मादिरेखादिवत् काव्यशरीरस्य सौन्दर्यदायि । यथा लक्षणरहितः पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यः तथा लक्षणवर्जितं कथाशरीरं गुणालङ्कारोज्ज्वलमपि नीरसत्वं भजत् प्रौढकाव्याभिधानं नार्हति । लक्षणान्यसंख्येयानि । चमत्कृतिविशेषगरिष्ठानि षट्त्रिंशदेव मुनिना संगृहीतानि । कालप्रवाहे भरतग्रन्थे पाठान्तराणि प्रक्षिप्तानि । तेषामपि सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोजादिभिः उभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृतानि।

लक्ष्मणः—देशीतालः
लक्ष्मणस्तु गुरोः पश्चाल्लघुर्भूत्वा विराजते ।
ऽ ।　　लक्ष्मणः

लक्ष्मणाह्वयः—देशीतालः
लक्ष्मणाह्वयताले तु गलद्वन्द्वं गुरुस्तथा ।
ऽ । ऽ । ऽ　　लक्ष्मणः

लक्ष्मीः—देशीतालः
दविरामो द्रुतश्चैको दविरामो लघुर्द्रुतः ।
तद्द्वयं लविरामश्च लक्ष्मीताले प्रचक्षते ॥
ȯ o ȯ । o ऽ ऽ । ऽ ऽ । ?　　दामोदरः

—प्राकृतगाथा
सप्तविंशतिगुरवः, त्रयो लघवः ।
विरहाङ्कः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्
एकश्चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकास्त्रयः यः ।
विरहाङ्कः

लक्ष्मीकटाक्षः—देशीतालः
ताले लक्ष्मीकटाक्षाख्ये मगणः परिभाषितः ।
ऽ ऽ ऽ　　लक्ष्मणः

लक्ष्मीतालः—देशीतालः
दौ लोर्दीर्घद्वयं दोलो द्रुतौ दीर्घद्वयं द्रुतः ।
दीर्घं च दद्वयं दीर्घं दलौ लक्ष्म्यभिधे क्रमात् ।
o o । ∪ ∪ o । o o ∪ ∪ o ∪ o o ∪ o ।　　श्रीकण्ठः

लक्ष्मीनारायणः
सङ्गीतसूर्योदयकर्ता । कृष्णदेवरायास्थाने आस । कालः १५२०

लक्ष्मीपतिरत्नावली—सूडप्रबन्धः
तालो वर्णयतिर्मेघरागो देवादिवर्णनम् ।
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः करुणवेदनम् ॥
कविनामाङ्कितपदप्रान्ते पाटस्वरावलिः ।
द्वित्राण्यथ पदानि स्युरिति लक्ष्मीपतेः पुरः ।
रत्नावली प्रबन्धोऽयं निबद्धः कृष्णभूभुजा ॥
कृष्णः

लक्ष्मीशः—देशीतालः
द्रौ विः प्रान्तेर्लघु श्रीशे ।
ȯ ȯ । ऽ̇　　मदनः

लघीयसी किन्नरी
उच्यते लक्षणोपेता किन्नर्यथ लघीयसी ।
लघीयस्या दण्डमानं स्यात्पञ्चत्रिंशदङ्गुलम् ॥
त्रिंशाधिपञ्चाङ्गुलकः परिधिस्तस्य कीर्तितः ।
ककुभस्य शिरो ज्ञेयमङ्गुलत्रयविस्तरम् ॥
ककुभस्य तथा दण्डो वीणादण्डे निवेश्यते ।
तथास्य परिशेषस्स्याद्यथा दण्डान्ततन्त्रिका ॥
ककुभस्य शिरोमध्यात् यावत्यङ्गुलसंमिता ।
दण्डान्तसारिकोत्सेधः सार्धाङ्गुलमितो मतः ॥